ABDÜLKADİR İNAN MAKALELER VE İNCELEMELER II. CİLT

MAKALELER VE İNCELEMELER

II. CİLT

ABDÜLKADİR İNAN

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VII. Dizi - Sa. 51'

ABDÜLKADİR İNAN

MAKALELER VE İNCELEMELER

II. CİLT

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ — ANKARA
1991

ISBN 975-16-0333-1 Tk
ISBN 975-16-0334-X

İÇİNDEKİLER

I. BÖLÜM : DİL ve EDEBİYAT

Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler	1-11
Çağatay Edebiyatı üzerine bir konferans	11-35
Karışık lehçelerle yazılan Türkçe eserler	36-38
Yusuf Hâs Hâcib ve eseri KUTADGU BİLİG üzerine notlar	39-52
Kutup'un Hüsrev ve Şirin'inden örnekler	53-70
Kazak ve Kırgız yazı dillerinde dudak benzeşmesi (LABİAL ATTRAKSİYON) meselesi	71-81
XIII.-XVI yüzyıllarda Mısır'da Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve "Halis Türkçe"	82-107
Ebülgazi Bahadır Han ve Türkçesi	108-116
Türk kavımlarının halk edebiyatında Rus istilâsının yankıları	117-124
Kayıtbay'ın Türkçe duaları	125-127
Eski Türkçe üç Kur'an tercümesi	128-136
Şeybanlı Özbekler çağına ait bir Çağatayca Kur'an tefsiri	137-140
Kur'an'ın eski Türkçe ve Oğuz-Osmanlıca çevirileri üzerine notlar	141-155
Kur'an-ı Kerim'in Türkçe tercemeleri üzerine bir inceleme	156-186
Dış Türklerde elli yıl önce yazı dili meselesi	187-190
Türk yazı dili tarihinde notlar	191-197

II. BÖLÜM: DESTANLAR

Millî Tarihimiz ve destanlarımız Millî Kültür tarihi araştırmaları bakımından destanlarımızın önemi	199-201
Göçebe Türklerin destanlarının karekteri	202-205
Göçebe Türklerin destanlarında kahramanların doğumları, ad almaları ve başka hususiyetleri	206-212
Dede Korkut kitabındaki bazı motifler ve kelimelere ait notlar	213-214

III. BÖLÜM: FOLKLOR

Belür Türklerinde Gök Tanrıya kurban töreni	215-221
Yasa, Töre - Türe ve şeriat	222-228
Türklerde demircilik sanatı (Tarihte ve folklorda)	229-231
Z. Gökalp ve Türk folkloru	232-234
Ziya Gökalp ve Yakut-Altay folkloru ile diniyatı	235-238

IV. - BÖLÜM: İNANÇLAR VE AKİDLER

Dede Korkut kitabındaki eski inançlar ve gelenekler	239-252
Türk boylarında dağ, ağaç (orman) ve pınar kültü	253-259

V. BÖLÜM: ARKEOLOJİ ve TARİH

Altayda Pazırık kazısında çıkarılan atların durumunu, Türklerin defin törenleri bakımından açıklama	261-268
Orta Asya'da Türk kültürü	269-272
Sibirya'da İslâmiyetin yayılışı	273-279
Dandanakan'dan Malazgirt'e	280-283
Şark klasik edebiyatında Türkler ve Türk ordusu	284-287

Fuat Köprülü ve Sovyet ilimler akademisi 288-290
Rus ihtilali tarihinde "Proletkult" 291 - 293
Rusya sömürgeleri müslümanlarının istiklâl hareketleri tarihinden 294-295
XIII. yüzyıla ait, Türk harfleriyle yazılı, bir yazı 296-297
Tuğ - Bayrak (Sancak) 298-302
Materialip istorii Türkmeni Türkmenii (Türkmenler ve Türkmenistan tarihine ait materyeller 303-305
"Sovyetskoye vostokovedeniye" (Sovyet oriyantalistiği) 306-312

VI. BÖLÜM: KELİME İZAHLARI

Tarla ve darı kelimeleri üzerine 313-315
Gerçek kelimesi üzerine not 316
"Divanü Lugat-it Türk" de Şamanizme ait kelimeler 317-321

VII. BÖLÜM: BİBLİYOGRAFYA

S. E. MALOV 323-324
Ali Rıza YALMAN 325-326
A. YAKUBOVSKİY, Doğuda Feodalizm. Altın ordu paytahtı, Bereke'nin sarayı 327-329
N. İ. AŞMARİN, Çuvaş dili lugatı 330-331
Orta Asya'da Muğkale hafriyatında bulunan vesikalar, "Soğdiyskiy SBORNİK" 332-340
Trudi Otdela İstorii Kulturi İİskusstva Vostoka 341 - 345
Alişîr NEVÂÎ 346-354
W. TİESENHAUSEN, Altınordu tarihine ait materyeller dergisi 355-358
Dr. Hamit Zübeyr KOŞAY, Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme 359-361
Trudi KURGİZKOY Arheologo-Etnogra-Ficeskoy Ekspeditsii 362 - 365
E. K. Pekarskiy, Yakut dili lugatı 366 - 372
A.D. GRAÇ, Drevnetürkskiye izvayaniya Tuvi 373-378
Evliya Çelebi'nin "Heşdek"leri hangi ulus 379-381
Dizin 383-417

ÖNSÖZ

1 Ekim 1976 tarihinde Abdülkadir İNAN Hakkın rahmetine kavuşarak aramızdan ayrılmıştı. Hayatta olsaydı 29 Kasım 1989 da 100. doğum gününü kutluyacaktık.

"Makaleler ve İncelemeler" in 2. cildi bir yerde rahmetliye 100. doğum yıldönümü hediyesi olacak. Fani dünyadan ayrılsa da Türkoloji dünyasında yaşamaya devam etmesi onu sevenleri mutlu etmektedir.

"Makaleler ve İncelemeler" adlı eserinin 1. cildi hazırlanırken hem kendisi hayattaydı hem de Sayın Prof. Dr. Saadet ÇAĞATAY Hanımefendi ve Prof. Dr. Hikmet TANYU Beyefendinin, makalelerin derlenmesi ve dizinlerin hazırlanmasında, emek ve katkıları büyüktü. 2. cildin hazırlanması ve derlenmesinde de Prof. Dr. Hikmet TANYU Beyefendinin büyük yardımları olmuştur. Ancak emekli olarak İstanbul'a yerleşmesi bizi büyük katkılarından mahrum bırakmıştır. Bu nedenle bu eserdeki eksikler, hatalar için konunun yabancısı olduğumdan peşinen özür dilerim.

Bu eserin makalelerinin daktilo edilmesinde büyük emeği geçen Saide ARSLANBEG Hanımefendiye, eski Türkçe ve Arapça yazıların redaktesinde yardımcı olan Dr. Mehmet Mehdi İLHAN'a, Türkçe yazıların redaktesinde ise Türkolog olmak isteyipde iktisatçı olma yolunda olan torunu Müşfika Bilbay İNAN ile Serap ÇAPANOĞLU ve Serap ERKUT hanımefendilerin yardımlarına teşekkürü bir borç bilirim.

Son olarak bu eserin meydana gelmesinde gerekli anlayış ve kolaylıkları gösteren Türk Tarih Kurumu Başkanı Prof. Dr. Yaşar YÜCEL Beyefendiye, Türk Tarih Kurumu Basımevinin işbilir mürettiplerine ve tüm emeği geçenlere sabırlı ve titiz çalışmalarından ötürü teşekkür ederim. 16.11.1989

Oğlu
M. Yaşar İNAN
Orman Y. Mühendisi

I. BÖLÜM

ÇAĞATAY YAZI DİLİNİN KURULUŞU TARİHİNE DAİR DÜŞÜNCELER

Türk Dili, 1946 sayı 6-7

Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihini bahis konusu olarak ele alırken Türk yazı dilinin XV. yüzyıla kadar geçirdiği gelişme ve olgunlaşma sürecine (processus) temas etmek zaruridir.

Türk yazı (edebî) dilinin bıraktığı tarihi (date) belli andaç[1], Orhon havzasında Kültegin (731) ve Bilge Hakan (734) adlarına dikilen Bengü Taş'lar üzerinde yazılardır. Her yazı dili gibi bu yazıtların dili de, şüphesiz ki, Büyük Türk Hakanlığının merkezdeki kuvvetlerini teşkil eden ve Hakanın karargâhı çevresinde toplanmış olan Türk Boylarının ve muhtelif Türk boylarına mensup seçkin zümrelerin konuştuğu dildir. Bu dil-Millî Destan'ın diline dayanan söz üstadlarının dili olmuştur. VI-VII, yüzyıllarda Köktürk Hakanlığına giren bütün Türk boylarının bu yazıtların yazıldığı dilde konuştuklarını kimse iddia edemez. VI-VII. yüzyıllardaki Türk lehçelerinin durumu XI. yüz yılda bulunduğu durumdan farklı olmamıştır.

Bununla beraber bu yazı dili, Çin Seddinden Kırım'a; Kuzey Buzdenizinden Toharistan'a, Tibet'e ve Horasan'a kadar uzanan geniş sahada anlaşılan "Yüksek Türkçe" ve Türk Hakanlığına giren ülkelerde "devlet dili" olmuştur. Yenisey kaynaklarında ve Altaylarda Kırgızlar[2], Yedisu'da Türkişler, İç Moğalistan'da Ongut'lar tarafından bırakılan yazıtlar, Hazarlarda Türk teşkilât terimlerinin kullanılmış olması buna delildir. Çin kaynaklarında tesbit edilen bilgilere göre "Kanguy ülkesinde Türk yasası mabetlerde saklanır, dâvâlar bu kanunun kükümlerine göre halledilirdi" (Hyacinth, III, 182). "Türk Yasası"nın mabetlerde saklandığı ve hükümleri yürürlükte olduğu bu bölge Sogd dilinin ve Sogd yazısının kullanıldığı sahada idi.

Türk yazı dilinin tarihleri tayin edilebilen ilk andaçları Külteğin, Bilge Hakan ve Tonyukuk yazıtları olup, bunlar bu yazı dilinin fonetik, morfoloji ve sentaks bakımlarından incelenmesi için yeterli derecede gereçler (materyaller) vermektedir[3]. Bununla beraber kelime sayısı pek azdır. Kültegin, Bilhe Hakan ve Tonyukuk yazıtlarındaki kelimelerin sayısı (bazı müştaklarıyla) 600 kelimeyi geçmiyor. Bu sayı

[1] XI. yüzyılda Türk lehçeleri hakkında D.L,T,1,29-33 (B.Atalay çevirmesi)

[2] "Suçi yazıtı" denilen andaçı bırakan adam "ben Kırgız oğluyum" demiştir. (Bk. H.N.Orkun Eski Türk yazıtları, 1, 156-157).

[3] Köktürk yazıtlarını fonetik, morfoloji ve sentaks bakımından ilk defa W.Radloff incelemiştir (Die Alttürkiszhen İnschriften der Mongolei, N.F.Petersburg 1895).

bir büyük İmparatorluk kuran Köktürklerin yazı dilini, kelime hazinesi (sözlük) bakımından, incelemek için pek azdır. Bununla beraber bu yazıtlardan, VIII. yüzyıla kadarTürk yazı diline yabancı kelimelerin pek az girdiğini, aşağı yukarı % 3 sayısını geçmediğini, tahmin etmek mümkündür. Uygur devrine kadar Türkçe kelimelerin ön sesinde bulunmayan c, d, j, g, ſ, l, n, p, v, z ile başlıyan kelimelerin bu yazıtlarda (Çince "Lu", Moğolca "Lagzın" ve Türkçe "ne" zamiri müstesna) bulunmaması buna delildir.

Köktürk Devletinin dağılışından (748)den sonra onun yerini alan Türk-Uygur devleti de bu yazı dilini, , Kırgızlar tarafından dağıtıldığı 840 tarihine kadar -zamanın, hâkim zümre lehçesinin ve yeni dinin tesirleri altında azçok değişmekle beraber- devlet ve yazı dili olarak kullanılmıştır. "Şine-Usü" yazıtı denilen uygur kitâbesi (Bk. H. N. Orkun. Eski Türk Yazıtları, I, 164-183) Irk Bitig (aynı eser II s. 73-91) ve Orhon alfabesiyle yazılan başka Uygur eserleri buna delildir.

Uygur devleti, Kırgızlar tarafından yıkıldıktan sonra Uygurların büyük bir kısmı, ihtimal ki, en mümtaz sınıfını teşkil eden aydın zümresi, önce Dokuz Oğuzların eğemenliği altında bulunan Doğu Türkistanda yerleşti. Burada VII. yüzyıldan beri hıristiyanlık (nasturılik) ve budizm yayılmakta idi. Manihaizm de girmekte idi. Uygurların hâkim zümresi daha Orhonda iken Mani dinini kabul etmiş bulunuyorlardı. Doğu Türkistanın Beşbalık, Küça, Turfan, Yenibalık, Sülmi, Karakoçu gibi kültür merkezlerine hâkim olduktan ve Sogd alfabesi esasında meydana getirilen Uygur alfabesini kabul ettikten sonra bile Orhon harflerini kullanmakta bir müddet devam etmişlerdir.

Bu yeni ülkelerinde uygurlar türlü kültürlerin tesirine maruz kalmışlardır. Bugüne kadar bulunan Uygurca metinler arasında Hıristiyanlığa, Budizm'e Maniheizma'ya ait metinler bulunuyordu: bu metinler arasında Süryanî, Mani, Sogd hattâ Brahma harfleriyle yazılanları vardır. Bütün bu kültür çarpışmalarına rağmen, kökü çok derinlerde olan Türk yazı dili sarsılmamıştır, dinî ve felsefî yeni mefhumları alırken Uygur bilginleri Türkçe yeni terimler yaratmağa çalışmışlardır (bk. Prof. Dr. R. Rahmetî Arat, Uygurca Istılahlara dair. Türkiyet Mec. VV-VIII, s. 56-81).

Bununla beraber geleneğe dayanan yazı dili yeni kültürün ve yeni hayat şartlarının ve hakim Türk boyu Uygurların öz lehçelerinin tesiri altında "Uygur yazı dili" meydana geliyor ki, temeli hiç şüphesiz Köktürk devrindeki yazı diline, Karabalgason geleneğine dayanmaktadır.

"Uygur yazı dili"de Uygur Devletine tabi bütün Türk boylarının konuştuğu "lehçe" olmamıştır. Mahmut Kâşgarî, Uygur dili hakkında: "Uygurların öz Türkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar" diyor (DLT, I, 59 B. Atalay çevirmesi). Buradaki "öz türkçe"nin "yazı dili" olduğu, yani bütün Türk kavimlerinin anlaştığı, dil olduğu şüphesizdir.

Orhon alfabesiyle yazılan Uygur metinlerinde bile yabancı kelimeler gittikçe çoğalıyor. W. Bang tarafından yayınlanan beş Türk-Turfan metninde müştakları

ile 2000 kadar olan kelimelerin % 8 i yabancı (Sanskritçe, **Soğdca,** Çince, orta Farsça) kelimelerdir.

Orhon alfabesiyle yazılmış Uygur devrine ait elimizdeki metinlerde eski Türk fonetiğine aykırı (ön sesleri c, d, j, g, f, l, n, p, v, z alan kelimeler yok denilecek kadar az olduğundan Doğu Türkistana yerleştikten sonra Uygur (ve başka) harflerle yazılan Uygur metinlerinde eski Türk fonetiğine aykırı bu çeşit kelimeler (Bang'ın beş Turfan metnindeki **darnı, dın, dındar, dün, drm... namo, nırwana... Paramantal, pdak, pintolapradivaçı, prişti... vakşit, waçrazan, waiduri, wixar...** gibi kelimeler) çoğalmıştır.

Prof. Dr. Reşit Rahmetî Arat tarafından yayınlanan VII. Türk-Turfan metinlerindeki 1100 kadar kelimeden aşağı yukarı 180 kelime yabancı kelimelerdir ki, % 15 i yabancı kelime demektir. O devirde daha ziyade budizm tesiriyle Sanskritçe ve Çince, manihaizm tesiriyle Süryanice kelimeler girmiştir.

Profesör Ahmet Caferoğlu tarfından yayınlanan "Uygur Sözlüğü"nde toplanan 4800 kadar kelimeden "f" ile başlıyanı 5, "g" ile -3, "l" ile -30, "n" ile -58 ("n" zamiri müstesna hepsi yabancı kelimedir), "p" ile -46 (P/b tebeddülüyle bir kaç türkçe kelime vardır.), "r" ile -26, "v" ile -45, "z" ile -9 kelimedir.

Eski Türk devrindeki Türkçe kelimelerle Uygur yazı dilindeki kelimelerin şöyle kaba taslak bir karşılaştırılması bile gösteriyorki Uygurlar, Türkçeye çok önem verdikleri, mümkün olduğu kadar mücerret felsefî mefhumlara bile karşılık bulmağa gayret ettikleri halde, Türk dilinin fonetiğine aykırı olan yabancı kelime ve terimleri kullanmak ve Türk diline sokmak mecburiyetinde, kalmışlardır[4].

Uygur yazı dili, hiç olmazsa eski eserleri istinsah etmek suretiyle de olsa, Uyguristanın XIV. yüzyılda tamamiyle İslamlaştığı zamana kadar devam etmiştir.

X. yüzyılda Türk-Uygur kültürü nüfuzu altında bulunan, fakat çoğunluğu göçebelikte devam eden Türk boylarının birinden (Karluk yahut Yağma'lardan) çıkan bir sülâle (Karahanlılar) Kâşgar'da ve Yedisu'da eğemen olduktan sonra Türk yazı dili için yeni bir devir başlamış oldu. Karahanlılar ve onlara tâbi Türk boyları islâmiyeti kabul ederek İslâm kültürü dairesine girdiler. Bu Hakanlıkta göçebe Türkler (kendilerine "Öz Türk" sayan boylar) çoğunluk olsa gerektirki bunlara göre Türk-Uygurlar "Tat" sayılırdı (bk.B.Atalay Çevirmesi Divanü Lûgatit-Türk, II, 294). Zengin Uyguristan bu yeni İslâmlar için "darülcihat" ve yağma sahası olmuştur, Uygur mabetlerini, sanat âbidelerini yakmak ve tahkir etmek sevabı işlerden sayılmıştı. Bu kahramanlıklariyle öğünürlerdi.

Kelengizleyü aktımız

Kendler üze çıktımız

[4] Doç.Dr. Saadet Çağatay tarafından yayınlanan Altun Yaruk'a Bk. (Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi yayınlarından) Ankara 1945.

Burhan evin yıktımız

Burhan üze sıçtımız (DLT, I.343).

Beçkem urup atlaka (=atlara)

Uygardaki tatlaka (=tatlara)

Oğrı yavuz ıtlaka (=itlere)

Kuşlar gibi uçtımız (DLT, I.483).

Öyle anlaşılıyor ki; bu sülâlenin dayandığı boyler kendilerini batı Göktürk Hakanlığının doğrudan doğruya varisi saymışlardır. Böyle iken, XI. yüzyılda meydana getirdikleri "yazı dili", "Tat" diye küçümsedikleri Uygur yazı dili temelleri üzerine kurulmuştur.

Karahanlılar devrinin ilk eseri olan Kutadğu Biliğ kitabının dili de bütün Hakanlıktaki boyların konuşma dili değil, anlaşma dili, yani devlet ve yazı dili idi. Mahmut Kâşgari'nin bu dili "Hakaniye" adıyle anması da bunu göstermektedir. Şüphesizdir ki, Hakanlığın ve Beyliklerin idare merkezlerinde bu yazı dili konuşma dili de olmuştur. Mahmut Kâşgâri Argu-Balasgun lehçesini iyi türkçeden saymıyor; halbuki Kutadğu Bilig'i yazan Yusuf Hacip Balasgun'lu bir adamdır.

Karahanlılardan ilk defa İslâmiyeti kabul eden zat, İslâm kaynaklarına göre, Satuk Boğra Handır (vefatı 955). İbn-ül-Esir'e göre, 349 hicrî senesinde (milâdî 960) pek çok sayıda (ikiyüz bin çadırdan ibaret) göçebe Türkler müslüman olmuşlardır.

Karahanlılar Hakanlığının İslâm kültürü dairesine girdikleri tarih 950 olarak kabul edilirse "Kutadğu Bilig"in yazıldığı 1070 tarihi arasında 120 yıl kadar bir zaman İslâm Türklerin yazı dili bakımından açıkta kalmaktadır. Bu 120 yılda, Samanlılar devletine ait batı Türkistan ülkesi de Karahanlılar Hakanlığına girmiş bulunuyordu. Bu büyük Hakanlığın yazı işleri hangi dilde yürütülüyordu? Şimdilik bu soruya kesin karşılık verebilecek durumda değiliz. Bununla beraber İslâmiyetin kesin olarak yerleştiği bölgelerdeki mahkemelerde kararların ve İlâmların arapçada yazıldığını gösteren bir belge bulunmuştur. Bu belge "Kutadğu Bilig"in yazıldığı yıllara aittir (bk. Türkiyat Mec. 1, s. 221-226).

Mahmut Kâşgari'nin Uygur yazısı hakkında verdiği bilgilerden Karahanlılar devletinde bu harflerin devlet tarafından kullanılıp kullanılmadığını anlamak güçtür. Bir yerdeki cümlesinden bu harflerin o zaman yalnız Uygurlar tarafından kullanıldığını anlamak da mümkündür (I,29). Bir yerde "Bütün Türk dillerinde kullanılan harfler onsekizdir. Türk yazısı bu harflerle yazılır", diyor ise de (I,10) Karahanlılar devrine ait Uygur harfleriyle yazılı bir önemli metne, şimdiye kadar, rastlanmamıştır; hatta sikkelerinde bile Uygur harfleriyle yazılan cümleler görülmüyor. Öyle görünüyor ki, Karahanlılar İslâm dinini resmî din olarak kabul ettikten sonra "kâfir Uygur"ların kullandıkları harflerle yazmaktan çekinmiş olsalar

gerektir; Uygur harfleri olsa olsa Uygur Beylikleriyle siyasî münasebetlerinde "müşrik" Uygurlarla müslüman Türkler arasındaki muamelerlerde kullanılmış olacaktır.

Kutadğu Bilig ve Hibet-ül-Hakayık'in Uygur harfleriyle yazılan nüshaları Moğol istilâsından sonraki zamanlara, Timur ve Timurî'ler devrine aittir. Uygur harflerinin Karahanlıların İslâmiyeti kabullerinden sonra Uygur harflerinin İslâm Türk'lerde geniş bir surette kullanılması ancak Moğol devrinden sonra olmuştur. Bunun sebebi de, Karahanlılar devrinde Uygurların İslâm kültüründen uzak kalmaları, Moğol devrinde ise İslâm dünyasına karışmaları olsa gerektir. Uygurların süratle İslâmlaşması ve Moğol Hanlarının resmî yazılarının Uygur harfleriyle olması müslüman Türkler arasında Uygur harflerinin yayılmasına sebep olduğunu tahmin ediyoruz. Her halde Karahanlıların eğemenliği devrinde İslâm Türkler arasında Uygur harflerinin, Moğol devrinde olduğu kadar, yaygın olmadığını kesin olarak iddia edebiliriz.

Karahanlılar zamanında İslâm Türkler'de Arap harfleriyle de pek az kitap yazıldığını sanıyoruz. "Kutadğu Bilig"e önsöz ekliyen biri "Boğra Han illerinde Boğra Han dili ile hiç kimse bu kitaptan iyi bir kitap yazmadı", manzum kısmında da

Bu maşrık ilinde kamuğ Türk-ü Çin

Munung teg kitap yok ajunda adın

diyor. Bu sözlerden büsbütün kitap yazılmamış demek olduğu anlaşılmıyorsa da her halde önemli bir eserin yazılmadığı kesin olarak görülüyor. Türk edebî diline çok önem veren Mahmut Kâşgari bile "Hakaniye" Türkçesiyle yazılan bir eserden bahsetmiyor.

"Kutadgu Bilig"in bu önsözünden anlaşıldığına göre Mahmut Kâşgari'nin "Hakaniye" yahut "Öz Türkçe" dediği dile "Boğra Handili" "Kâşgar dili"de denmiştir. Hibet-ül-Hakayık kitabına takriz yazan Emiri Kebir Hoca Tarhan da bu kitabın diline "Kâşgarî til" demiştir.

"Hakaniye" yahut "Karahanlılar yazı dili"nden kalan ancak üç eser malûmumuzdur: Kutadğu Bilig, Anonim Tefsir ve Hibet-ül-Hakayık. Divanü Lûgat-it-Türk ise bize zamanındaki Türk lehçelerinin fonetik, morfoloji ve sentaksini öğreten eserdir. Örnek olarak verdiği manzum parçalar da daha ziyade halk edebiyatı mahsullerindendir. "Kutadgu Bilig"de yabancı kelimeler Uygurca yazılan felsefî ve dinî eserlerdeki yabancı kelimelerden fazla değildir; belki daha azdır. Meselâ "Kutadğu Bilig"in "kumandan evsafı" babından itibaren sona doğru 328 beytinde (Fergane nüshası, s.171-193) "mal, arzu, ecel, siyaset, hamiyet, hak, hiyle, düşman, âlem, esir, kalem, şair, can, hacip, halk, âmil, mezalim, mâna, hata" kelimeleri birer, ikişer defa geçer.

"Kutadğu Bilig" kitabı ile temeli atılan Orta Asya Türk-İslâm yazı dili Doğu Türkistan'da uzun müddet yaşamış olabilir. Fakat Batı Türkistan'da ve Kıpçak

bozkırlarında bu yazı dili Oğuz-Kıpçak lehçelerinin tesirleri altında, daha XII. asırda yenileşmeğe ve zamana uymağa başlamış olsa gerektir.

Karahıtay'ların batıya doğru hareketi Tarbağatay ve Moğolistan'da kalan birçok Şamanî Türk boylarının Balkaş çevresinde, Yedisu bölgesine, oradan da Maveraünnehre (Sultan Sencar zamanında "kâfir Karluklar" Semerkant ve Buhara'ya kadar gelmişlerdi) inmelerine sebep oldu. Daha XI. yüzyılda aşağı sırderya havzası "kâfir Kıpçak ve Kanglı" boyları tarafından işgal edilmişti. İşte bu Türk boyları arasında İslâm dinini yaymak için Horasanda ve Harezm'de terbiye görmüş Türk sofîleri "Hakaniye yazı dili"ni sadeleştirmeğe mecbur idiler. Yesevî ve müritlerin "hikmetler"i, şüphesizdir ki, "klâsik Hakaniye yazı dili"nden daha o zaman ayrılmağa başlamış bulunuyordu. Fakat bu "hikmetler"i "kitap" olarak tesbit edenler Hakaniye yazı dili geleneklerine bağlı idiler. Moğol istilâsından sonra Harezm ve Altunordu'da teşekkül eden ve "Harezm Türkçesi" denilen "yazı dili", bir yandan Hakaniye yazı diline, bir yandan da bu "Yesevî edebiyatı" geleneklerine bağlı olmuştur.

Moğol istilâsından sonra Orta Asya'da büyük etnik değişiklikler, Türk kültürü alanında derin bir durgunluk ve karışıklık meydana geldi. Türk yazı dili de, şüphesizdir ki, büyük bir buhran geçirdi. Oguz ve Kıpçakların büyük bir kısmı Önasya'ya ve batıya gittiler; onların yerlerine Moğalistan kalkan muhtelif "kâfir" Türk ve Moğol boyları geldi. Harezm Hakanlığının dağılışından sonra aşağı tam bir asır Orta Asya Türk yazı dili için fetret devridir. Bu "fetret" devrinde parlayan yegâne Işık Ali'nin "Yusuf ve Zeliha"sıdır (1233).

İlk Moğol kasırgaları geçtikten sonra Türk kültürü, Türk yazı dili tekrar canlanmağa başladığının ilk müjdecisi "Rabguzî"nin "kısas-ı Enbiya"sı oldu (1310). İbni Batuta bu ülkelerde seyahat ederken (1332-33) her yerde Türkçe sözler işitmiş ve Türkçe söylenen vaizleri ve Türkçe şarkıları dinlemiştir. Moğol istilâsından sonra Türk yazı dilinin canlandığı saha Harezm-Altınordu yani Oğuz-Kıpçak sahası, oldu. XII. yüzyılda bu saha Kanglı, Kıpçak ve Oğuz-Türkmen boylarının cevelan sahası idi.

Öyle anlaşılıyor ki, Moğol devrinde Türk-İslâm âlimlerinin Anadolu'ya akın ettikleri gibi; Karahataylar devrinde-bilhassa Naymanlı Küçlüğ'ün hâkim olduğu zamanlarda-Karahanlılar kültürünün hâmilleri olan unsurlar harezme hicret etmişlerdir. Bana öyle geliyor ki, harezm Türkçesi "Hakaniye" Türkçesinin derin izlerini taşımasıyla, her halde bu göçmen bilginlere borçludur.

Moğol istilâsını müteakip Orta Asya'da Türkçe yazılan ilk eser Ali'nin "Yusuf ve Zaliha"sıdır dedik. Bu manzum eser Orta Asya yazı dili geleneklerine az riayet ederek Orta Asya Oğuz lehçesinde meydana getirilen ilk eseridir. "Yusuf Seliha"dan sonra Orta Asya'da bu lehçede yazılan ikinci bir esere rastlanmıyor.

"Yusuf ve Zeliha"dan 77 yıl sonra yazılan "Kısas-ı Enbiya" müellifi Rabguzî, Oğuz denilen yerden olduğu halde eserini, XII. yüzyıl Hakaniye yazı dili andaçlarından saydığımız "Anonim Tefsir" diline çok yakın bir dilde yazmıştır. Anlaşılıyor

ki "Hakaniye" yazı dilinin hâkim olduğu Orta Asya sahasında Oğuz lehçesinde yeni bir yazı dilinin meydana gelmesine şartlar elverişli olmamıştır. Oğuz lehçesi, "Harezm- Altınordu yazı dili" üzerinde tesir yapmaktan fazlasını göstermemiştir.

"Yusuf ve Zeliha"da eski Türkçedeki " sesi ancak " ایذی " kelimesinde muhafaza edilmiştirki, bu da " ایذی "nin Tanrı adı olduğu içindir (bu kelime son zamanlara kadar " ایذی " şeklini muhafaza etmiştir). Kısas-ı Enbiya'da ise bu " ذ "lerden hiç biri "y" olmamıştır. "Kısas-ı Enbiya", zaman ve muhitin müsaadesi nispetinde "Hakaniye yazı dili" geleneklerine sadık kalmıştır.

"Kutatgu Bilig"in "Bahariye" siyle Rabguzî'nin "Kısas-ı Enbiya"sının "Bahariye"sini karşılaştırırken bu ciheti açık görüyoruz.

"Rabguzî"nin Kısas-ı Enbiya"dan sonra Altın-Ordu devletine tabi Harezm'de ve Altınordu ile münasebette bulunan Mısır Türklerinden yazılan eserlerin hepsinde Hakaniye Türkçesinin damgasını görüyoruz. Bu bakımdan Kutb'un "Husrev ve Şirin"i dikkate değer. Bu eser, Kıpçak bozkırlarındaki Altın Ordu merkezinde yazıldığı halde eski Hakaniye Türkçesindeki " ذ "yı (aḏak, beḏük, aḏın, buḏun, kaḏgu gibi kelimelerde) muhafaza etmiştir. Yeni lehçelerin hiç birinde bulunmayan "-ığlı" partisipler (biçigli, okuğlı, keligli) bu eserde çok kullanılıyor. Eski Uygurca'da az, fakat Hakaniye Türkçesinde, bilhassa Kutadgu Bilig ile Rabguzî'nin "Kısas-ı Enbiya"sında çok kullanılan rapt kelimesi "ma"da "Husrev ve Şirin"de görülüyor:

Kamugdın bilseng eksük özüngni
Aḏaklar asra yer kılsang yüzüngnı
Başıng kalgay adak astında tursang
Kesilgey baş başak teg baş köterseng
Müdara kıl felek noxsurlukın (?) bil
Ömür kıska erür hımmet beḏük kıl
Kümüş teg bu ak yer üze tarıdım
Muni ma biçiğli tarıgçı kanı
Adın köp kıssalar yazılmış telim
Olarnıng katında bu cevher sanı
Bitigçi biterde yangılsa kolı
Okuğlı okurda ongarur anı[5]

Bu eseri Mısır'da 785 Hicrî senesi Safer ayının 25 inci (1383 Nisanında) istinsah eden Bereke Fakih tarafından eserin sonuna eklenen manzum parça, ağzından

[5] Paris Millî Kütüphanesi nüshası (Ancien fond Turc No:312) varak 115 b-11 a.

Kıpçak lehçesine mahsus kelimeler kaçıran bu Kıpçaklı nâzımın Kutadgu Bilig dilinde yazmak için çok özendiğini göstermektedir:

Yarı berdi ugan töketdim bitip
İdimke burunrak tevekkül edip
İdim tevfik berdi tamam kıldım oş
Yadigâr meningdin sanga koydum oş
Muhammed rasulga tümen ming selâm
Tegürgil ruhınga menindin ulam
Takı tört eşinge selâm-i dürûd
Kesiksiz ulaşu bolsun vürûd
Oş anda koldısa, aziz kadaşım
Hem birge keliben bolup yoldaşım
Atağım Berke Fakih tep ancak
Üzüm mu'min ü müslim ma aslım Kıpçak[6]

Görülüyor ki XIV. yüzyılın sonlarında Kıpçak bozkırlarından Mısır'a gelen bu nâzım bile, eline kalem aldığı gibi, "Kutadgu Bilig" dilinin tesiri altında kalmıştır.

Klâsik Çağatay yazı dilinin kuruluşuna kadar bütün Orta Asyada bu yazı dili egemen durumda bulunuyordu. Bununla beraber Buhara, Semerkant ve Fergana çevrelerindeki durumu pek açık olarak bilmiyoruz. Kutadgu Bilig, Tezkiret-ül-Evliya, Miracnâme, Bahtiyarnâme gibi eserlerin Herat'ta Uygur harfleriyle istinsah edildiklerine, Şahruh devrine kadar bu sahada yazılan Türkçe bir esere rastlanmadığına göre Arap harfleriyle Türkçe eserler yazmak pek de âdet olmadığına hükmedebiliriz[7].

1392 de Toktamış Hana karşı yaptığı seferin ve zaferin anıtı olarak Timur tarafından Kıpçak bozkırlarında bırakılan yazıt Türkçe yazıldığı için olsa gerektir ki, Uygur harfleriyle yazılmıştır[8]. Her halde Çağatay ulusundaki aydın tabaka Timur devrine kadar "Kaşgar dili" ile yazılan ve Harezm bölgesinden gelen kitaplarla kanaat etmiş ve bunları da Uygur harflerine çevirerek okunmuşlardır. Bu bakımdan Harezm - Altınordu sahası Çağatay ulusuna dâhil bölgelerden ayrı bir özelliğe malik olmuştur.

[6] Aynı nüsha, varak, 116 b.

Algu'nun saltanatı zamanında 663 hicrî yılında (Milâdî 1294). Semerkant'ta kesilen sikkelerde Arap harfleriyle yazılan Türkçe bir cümle bulunuyor. Başka cümle Arapçadır (ZWO, XII, 02).

[8] Bu yazıt hakkında bk. N.N. Poppe.Karsakpayskaya nadpis Timura (Trudi Ot. Vostoka Ermitaj, t.II.185-187) Belleten, VIII, Sayı 31 sah. 473-474. Bu kitabe "Çağatay edebiyatı üzerine araştırmalar makalemizde bahis konusu edilmiştir.

Çağatay ulusunun özelliği Moğol unsurlarının ve bunlarla beraber gelme Şamanist ve budist Moğalistan ve Doğu Türkistan Türklerinin bu ulusta kalabalık olmasıdır. Altınordu Harezm sahasında Moğollar bir asır içinde Türkleşmiş ve İslâmlaşmış olduğu halde Çağatay ulusunda ve bununla sınırdaş olan bozkırlarda Moğol dili XVI. yüzyılın sonlarına kadar unutulmamış olduğu anlaşılmaktadır. 898 hicrîde (milâdî 1492 de) Derviş Mehmet adında biri tarafından istinsah edilen Zimahşerî'nin "Mukadimet-ül-Edeb"ine Moğolca sözlük eklenmiştir ki, Müslüman olan Moğolların Semerkent cıvarında bile o devirde ana dillerini unutmadıklarını pek açık gösteriyor[9].

Babur Mirza, 1502 olaylarından bahsederken Taşkent'te Sultan Mahmut Han ve kardeşi Sultan Ahmet Han'ın ordusunda yapılan tuğ merasimini tasvir etmiştir[10]. Buna göre, merasimi idare eden "Moğol", Moğolca bir şeyler söylemiş, merasime iştirak eden Babur bu sözlerden hiç bir şey anlamamıştır. Babur'a göre Çağatay yazı diline esas olan Fergana lehçesinin yaşadığı sahada Moğol dilinin durumu ise böyle idi. Bunun neticesidir ki, Çağatay yazı dilini harezm dilinden ayıran özelliklerden biri de bu yazı dilinde Moğolca kelime ve terimlerin çokluğudur. Çağataylılar için "Hakaniye" Türkçesi XV. yüzyıl başlarında anlaşılmaz, arkayik bir dil olduğu Emir Arslan Hoca Tarhan tarafından "Hibet-ül-hakayık" nüshasının sonuna ilâve edilen takriz pek iyi anlatmaktadır:

Temamı irür kaşgarî til bile

Aymış edip rıkkatı dil bil

Eğer bilse kaşgar tilin er kişi

Bilûr ol Edibning ne kim aymışı[11]

Çağatay edebi dili böylece bir yandan Hakaniye, ikinci yandan da Harezm Türkçesi tesiri altında Çağatay ulusundan meydana gelen etnik ve içtimaî şartlar dahilinde meydana gelmiş oldu.

Çağatay yazı dili ile Harezm yazı dilini iki ayrı yazı "dili" gibi mütalea etmemiz bunlar arasında önemli farkları tebarüz ettirmek içindir; yoksa, bunların her ikisinin de VII. yüzyıldan beri tarihî ve içtimaî şartlara göre değişen tek bir "Türk yazı dili" kaynağından geldiğine kaniiz.

Çağatay yazı dili ile Altınordu-Harezm yazı dili arasındaki farklar:

1 — Çağatay yazı dilinde eski Uygur ve Hakaniye yazı dilindeki kelimeler gittikçe azalmış ve Moğolca kelimeler ve Moğolcada kelime teşkiline yarayan ekler çoğalmıştır (tuktavul, karagul, yasa, yasavul, nöker, kabal, olca, tabin, küren, küre-

[9] N.N.Poppe.Mongolskiy Slovar Mukaddimat-al-Adab, I-II, Moskova-Leningrad 1938 (nüsha hak.bk.sah.6-7).

[10] Vekayi-i Babur (R.R. Arat çevirmesi) sah.105.
Necip Asım nesri, sah.93.

gen, öbege, abaga, çağdavul, bosağa, bayrı, yosun, möçelke, barangar, cuvargar gibi). Harezm yazı dilinde ise Moğalca kelimeler pek azdır. meselâ "Mu'inül-Mürid"de ancak iki kelime vardır: *nöker* ve *ahta* Rabguzi'nin "Kısas-ı Enbiya"sında bile Moğolca kelimeye pek az rastlanır.

Çağatay yazı dilinin ilk devrinde de Moğolcaya az rastlanır. mesela 1855 de Kazan'da basılmış olan Mahzen-ül-Esrar'da çerge (=sıra, saf) kelimesiyle Moğolca ekle teşkil edilen yolçın (=yolcu, konuk) kelimesinden başka Moğolca kelime yoktur.

Harezm yazı dilinde Hakaniye Türkçesinden ve Oğuz-Kıpçak lehçesine mahsus kelimeler çoktur. Meselâ *kertü, aşnu, ajun, adın,* Öğüz (ırmak) kelimelerine klasik Çağatayca'da genel olarak, pek ender rastlanır.

Harezm türkçesinde bir de *ingen* اینکان kelimesi vardır ki, bu kelime galiba Oğuz-Kıpçak lehçesine mahsustur. Bu kelime eski Osmanlı Türk metinlerinde de çok geçiyor. Elimizdeki Çağatayca metinlerde bu kelimeye rastlanmıyor. Çağatay Türkçesinde Farsca ve Arapça kelimeler çoktur; Harezm Türkçesinde ise bu gibi yabancı kelimeler nispeten azdır.

2 — Morfoloji farkı: Çağatayca'da şahsın mülkiyet müfret-sı zamirine (possesif) tasrif ekleri vikaye *nunu* almadan eklenir: ata-sı-da, at-ı-ga, at-ı-da ve başkaları gibi. Harezm Türkçesinde at-ı-da, at-ın-ga, ata-sı-n-da.....dır.

3 — Harezm yazı dilinde Çağatayca'da rastlanmıyan-ığlı (keliğli, okuğlı) partisipler vardır.

4 — Eski Türkçedeki instrumental eki *Harezmce*'de az çok muhafaza edilmiştir:

musibet ya igdin *ünün* ağlamak (M.-Mürid).

5 — "mış"lı partisipler Çağatayca'ya nazaran *Harezmce*'de daha çok kullanılır.

6 — Hakaniye ve Harezm yazı dilinde rapt kelimesi olan "ma" Çağatayca'da kullanılmaz.

7 — Harezm yazı dili ile Çağatay yazı dili arasında fonetik farkın en önemlisi d/y tebadülüdür.

8 — imlâmdaki önemli fark Çağatayca'da سیرغ ایر yazılan kelimeler ve benzerleri Harezmce, eserlerde, Hakaniyedeki سفینج ایف gibi yazılır.

(Harezm Türkçesinden Çağatay Türkçesinin bu gibi farklarından başka sentaks bakımından da farkı göze çarpmaktadır.)

Klâsik Çağatayca eserlerden bazı parçalar müellifin Farsça düşünüp Türkçe yazdığı *intibaını* bırakıyor.

Orta Asya yazı dilinin tarihini incelerken fonetik, morfoloji, sözlük ve sentaks özellikleri de göz önünde bulundurmak gerektir. Orta Asya yazı dilinin te-

şekkülünde Uygur yazı dilinin rolü çok büyüktür. Devir devir etnik çehresinin değişmesine rağmen Orta Asya Türk kültürünün kaynağı ve kökleri tarihin çok derinlerindedir. Maveraünnehir'den Timur'luları koğup Çağatay yazı dilinin merkezlerini işgal eden Bozkır Özbekleri (Kıpçak grupları) nasıl ki, Çağatay yazı dilini dört yüzyıl devam ettirdilerse eski devirlerdeki büyük tarihî olayların sonuçları da buna benzemiştir. Bugün teşekkül eden Özbek yazı dili de, yabancıların zorla müdahâlesine rağmen, Çağatay yazı dili geleneklerini muhafaza etmektedir.

ÇAĞATAY EDEBİYATI ÜZERİNE BİR KONFERANS

1. Çağatay edebî dilinin kuruluşu

Çağatay edebiyatı terimi Türk filolojisinde itibarî olarak kabul edilmiş bir terimdir. Bu terimin geniş manasiyle Moğol istilasından sonra Orta Asya'da teşekkül etmiş olan Türk edebiyatı, dar manasıyla Temür ve Temürlüler devrinde meydana gelen Türk edebiyatı ifade edilmektedir.

Çağatay edebiyatı dediğimiz bu Türk edebiyatı birden bire icat edilmiş bir edebiyat değildir. Onun kökleri de Orhon yazıtlarına ve Uygur-Türk Buda-Manihist Türk edebiyatın kadar iner. En yakın temeli de İslâm devrindeki hakaniye edebiyatı (Kutadgu bilig "Atabatül Hakayık" Divanü Luğat-it-Türk) ve onun yeni bir inkişaf sahasını teşkil eden Harazm Altınordu Türk edebiyatıdır. Böylece Türk-Çağatay edebiyatı onyedi asırlık bir "şecere'ye maliktir ki bir bütün olan Türk edebiyatının bir dalından-faslından ibarettir demektir.

Türklerin İslâm dinini devletin dini olarak XI. asrın ilk yarısında kabul ettiklerinden sonraki edebiyatları da Türk-Uygur edebiyatının üzerine kurulmuş İslâmî Türk edebiyatı olmuştur. İslâmî Türk d.nî edebiyatı bile bir çok dinî terimleri budizm, manihaizm dinî edebiyatından miras almıştır.İslâm devrinin ilk Türk, eserlerinden olan "Kutadgu Bilig" müellifi "Dinleyin Ötüken begi ne diyor?", "Dinleyin Yağma begi ne demiş?" gibi mısralarıyla eski Orhon devrinin edebiyatını hatırlatıyor.....

Türklerin İslâmiyeti kabul etmeleriyle Moğol istilâsı arasında geçen üç asır (920-1220) içinde elde edilen edebî mahsullerden "Divanü Lügat-it-Türk", "Atabet-ül-hakaik", Ahmet Yesevî ve dervişlerinin "Hikmet"leri ve bazı hukuk vesikaları gibi eserleri biliyoruz. Kaşgarlı Mahmud'un ifadesine göre bu lehçeden yazılmış olan edebiyat "Hakaniye" Türk edebiyatı miraslarıdır.

Moğol istilasından önce -XII-XIII. asırlarda- bile, Kıpçak-Kangli ve Oğuz lehçelerinin tesiri ile yenileşmeye başlamıştır. "Kutadgu Bilig"in diliyle "Atebet-ül-Hakaik" dilini karşılaştırırken bu yenileşme neticesini görüyoruz. Hele bu devre ait bir hukuk vesikasının (IBAS, 1942, sah. 191) dili XVIII. asırda Hokand hanlığındaki edebî dilden farksızdır. Bu vesikanın tarihi (1121) ile "Kutadgu Bilig"in tarihi arasında ancak elli iki yıllık bir zaman vardır.

Moğol istilasından sonra Cengiz İmparatorluğuna dahil Türkler içinde büyük etnik değişiklikler, Türk kültürü alanında derin bir durgunluk ve karışıklık meydana geldi. Oğuz ve Kıpçakların büyük bir kısmı Önasya ve batıya hareket ederek Türklerin eski göç yolunu takip ettiler; onların yerlerini Moğolistan'dan gelen Müslüman olmıyan Türk ve Moğol boyları işgal ettiler. Harezm Türk Hakanlığının dağılışından sonra Müslüman Türk edebiyatı için 85-90 yıllık bir fetret devri gelmiş oldu. Bu devrin başında ancak Ali'nin "Yusuf ve Zeliha"sı karanlıkta akan yıldız (meteor) gibi belirmişti.

İlk Moğol kasırgaları geçtikten sonra Türk Kültürü, Türk yazı dili tekrar canlanmaya başladığının ilk müjdecisi "Rabguzî"nin "Kısas-ı Enbiya"sı oldu (1310). İbni Batuta bu ülkelerde seyahat ederken (1332-35) her yerde Türkçe sözler işitmiş ve Türkçe söylenen vaizleri ve türkçe şarkıları dinlemiştir. Moğol istilasından sonra Türk yazı dilinin canlandığı saha Harezm-Altınordu yani Oğuz-Kıpçak, oldu. XII. yüzyılda bu saha Kanglı, Kıpçak ve Oğuz-Türkmen boylarının cevelan sahası idi.

Öyle anlaşılıyor ki, Mogol devrinde Türk-islâm âlimlerinin Anadoluya akın ettikleri gibi, Karahataylar devrinde- bilhassa Naymanlı Küçlüg'ün hâkim olduğu zamanlarda -Karahanlılar kültürünün hâmilleri olan unsurlar Harezme hicret etmişlerdir. Bana öyle geliyor ki, Harezm Türkçesi "Hakaniye" Türkçesinin derin izlerini taşımasıyla, her halde bu göçmen bilginlere borçludur.

Moğol istilasının müteakip Orta Asya'da Türkçe yazılan ilk eser Ali'nin "Yusuf ve Zeliha" sıdır dedik. Bu manzum eser Orta Asya yazı dili geleneklerine az riayet ederek Orta Asya Oğuz lehçesi tesiriyle meydana getirilen ilk eseridir. "Yusuf ve Zeliha"dan sonra Orta Asya'da bu lehçede yazılan bazı eserlere ("Mu'inülmurid" "Kesik baş" gibi) raslamak mümkündür.

"Yusuf ve Zeliha"dan 77 yıl sonra yazılan "Kısas-ı Enbiya" müellifi Rabugazî; Rabatı Oğuz denilen yerden olduğu halde eserini, XII. yüzyıl Hakaniye yazı dili andaçları diline çok yakın bir dilde yazmıştır. Anlaşılıyor ki "Hakaniye" yazı dilinin hâkim olduğu Orta Asya sahasında Oğuz lehçesinde yeni bir edebî dilinin meydana gelmesine şartlar elverişli olmamıştır. Oğuz lehçesi, "Harezm-Altın- ordu yazı dili" üzerinde tesir yapmaktan fazlasını göstermemiştir.

Moğol istilâsından aşağı yukarı bir asır geçtikten sonra Altınordu hanı Özbek Han (1312-1341) Müslüman oldu ve İslâm dini Coci Ulusunun resmî dini oldu. Rabatı Oğuzlu kadı Burhan-eddi'nin "Kısası Enbiya"sı da bu zamanda yazılmıştır. Özbek han devrinde Bozkırları ve Sırderya ile İrtiş boylarını dolduran Türk ve Moğol boyları süratle İslâmlaşmışlardır. İşte bu devirde Türk edebiyatı yeni yeni klâsik edebi örnekler vermeye başlıyor. Şüphe yoktur ki Altın-Ordanın kültür merkezlerinde eski Hakaniye mirasları olan edebî eserler, bilhassa "Kutadgu Bilig" okunmuştur. "Kısası Enbiya'nın bahariye şiiri "Kutadgu Bilig"in bahariyesini hatırlatıyor. Saraycıkta bulunan bir küp üzerindeki şiir de bu eserde bulunan bir şiirin benzeridir.

Altın-Ordanın, bilhassa onun Harezm vilâyetinin aydın zümreleri İran klâsik edebiyatı ile çoktan tanış olmuşlardır. Hele Nizamî eserlerinin bu zümreye büyük tesir yaptığını biliyoruz. Altın-Orda da 1341 yılında "Husrev ve Şirin" mesnevisini yazan şair Kutup şöyle diyor:

Nizamî nazmı yanlıg tüz sözünni
Anın bilgut hanınga bu özünni

Kazan teg kaynap oş suda pişirdiim
Nizamî balıdın helva pişirdiim

Bu devirde yazılan önemli edebî eserlerden Horezmînin "Muhabbetnamesi". Hucendî'nin "Letaifname"si, Seyfî Sarayî'nin "Gülüstan" tercümesi ve gazelleri malûmdur. Bunlardan "Muhabbetname" mesnevi tarzında yazılmış bir eserdir. Müellifi Harezmî 1353 de Canıbek Hanın emirlerinden Konrad Muhammed Hoca namına yazmıştır. "Lataifname" müellifi Hocandî hakkında hiç bir tarihî bilgiye sahip değiliz. Tahallusuna bakarak onun Hocentli bir şair olduğunu hükmedebiliriz. Bu eserin XIV. asrın sonlarında yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. Bu eserin yegâne nüshası British Museum'de bulunmaktadır. "Gülüstan bit-Türkî" müellifi Seyfî sarayî eserini Mısır'da 1391 yılında yazmıştır. Bu zat çok kuvvetli Türk şairlerinden biri olmuştur. Şairin ana yurdu olan Saray XIV. asırda Altın Ordanın merkezi olmuştur. Avrupayı harezm vasıtasıyla Asya'ya bağlayan büyük ticaret yolu Saraydan geçmiştir. Aynı zamanda, Altın Orda Türk edebiyatı İran edebiyatı tesiri altında bulunmuş olmakla beraber, klasik İran örneklerinin mükemmeliğine erişmek gayesine varmıştır.

Bu devirde mensur ve manzum Türkçe dinî edebiyat da inkişaf etmiştir. 1359-60 yılında Harezmli Mahmud bini Ali "Nahc-ül-feradis" adlı büyük eserini yazmıştır. Zamanın en güzel nesrini vermiştir. Şeyhi Şeref adlı bir Türkmen fakihi tarafından yazılmış olduğu tahmin edilen "Muin-ül-mürid" kitabı da bu cümledendir. Şahrüh devrinde Uygur harfleriyle istihsal edilen "Miracname" ve Tezkiret-ül-evliya"yı da bu devrin eserleri sayabiliriz.

Altın-Orda ve Harezmin XIV. asırda Türk edebiyatı üzerinde gösterdiği faaliyet ve edebî mahsulları Mısırda hakim olan Türklere de büyük tesir icra etmiştir. Bu ülkede de Türk edebî diliyle dinî ve lâdinî eserler yazılmış. Hele Türk ordusu için yazılan *fürüsiye* (binicilik) kitapları çok sade dille yazılmıştır. Bu devirde Mısır'da Altın Orda eserlerini örnek alarak şiirler yazan şairler de olmuştur.

Böylece geniş manasıyla "Çağatay edebiyatı" dediğimiz Türk edebiyatının temeli Altın-Orda ve onun bir vilayeti olan Harezmde atılmıştır. Bu gerçeği Ali Şir Nevaî şöyle ifade etmiştir: "Türk edebiyatı ve müziğinin vatanı Harzemdir"

Moğol istilasından Emir Timur (1338-1405) devrine kadar Altın Orda ve Çağatay devletlerinde Türk edebiyatının durumu böyle idi.

Dar manasıyla "Çağatay Edebiyatı" Temür ve Timurlüler devrinde meydana getirilen edebî mahsullara denir. Bu edebiyat yukarıda anlatılan Harezm ve Altın-Orda Türk edebiyatının Hurasan ve Maveraennehir de gelişme ve olgunlaşmasından ibarettir.

Timur ve şehzadelerinin saraylarında hep Türkçe konuşulurdu. Ordu tamamiyle Türklerden ibaret olup bir çok emirler Türkçeden başka dil bilmezlerdi.

Bu devrin ilk eseri olarak Emir Timür'ün Kazakistandaki Ulutav (Uludağ)daki on bir satırlık ve 1391 tarihli Uygur harfleriyle yazılmış olan şu kitabesini saymak mümkündür:

1 — Kara tokmak Yetiyüz...orada koy

2 — Yılı yaznın ara ay turanın sultanı

3 — Temür beg iki yüz min çerig bile ismi üçün toktamış kanın

4 — Kanıga yorıdı bu yerge yetip belgü bolsun tep

5 — Bu obanı kopardı

6 — Tehri nısfat bergey inşallah

7 — Tenriil kişige rahmet kılgay bizni dua bile

8 — Yad kılgay

(Kitabenin baş tarafındaki arap harfleriyle yazılan satırlar okunamamıştır).

Bu metni N. N. Poppe şöyle tercüme etmiştir: "Yedi yüz Kara Tokmak (=Kıpçak) ülkesine koyun yılı baharın orta ayında Turanın sultanı Timür Beg iki yüz bin askeriyle, adı için, Toktamış Hanın kanına yürürü. Bu yere gelip belge olsun diye bu hüyüğü yaptı. Tanrı adaletini vere, inşallah. Tanrı halka, ile rahmet eyleye, biri dua ile yad ederler"

Timür ve Timürlüler devrinin ilk şiirlerinden Mir Haydar Harazmî Timürün torunlarından Fars ve İsfahan hâkimi İskender Mirza (1409-1414)nın şairi idi. Bu şair "türkiguy" diye tanınmıştı.

İskender Mirza namına "Mahzen-ül-esrar" mesnevisini yazmış ve eserinin adını ve muhtevasını Nizamîniden almıştır. O da tıpkı "Husrev ve Şirin" yazarı Kutup gibi:

Men ki pişürdüm bu leziz aşnı

Şeyh Nizamîdin alıp çeşni

diyor. Mir Kaydar'ın bu eserinin yegâne nüshası British Museumde mahfuzdur. 1858 de, her halde başka bir nüsha üzerinden, Kazanda basılmıştır.

Yine bu devrin şairlerinden Yusuf Emirî kuvvetli şairlerindendi. Baysungur Mirza'nın (vefatı 1435) himayesinde bulunmuştur. Ali Şir Nevaî'ye göre kuvvetli iyi şairdir. Divanı, "Dahname"si ve "Çagır ve bang munazarası" meşhurdur. "Çagır ve bang munazarası"ndaki nesir kısımlarından görüldüğü üzere Yusuf Emirinin nesri de çok güzel olmuştur. En iyi çalıştığı ve verimli olduğu yıllar XV. asrın ilk çeyreğinde olduğu tahmin ediliyor. Bu şairin divanı İstanbul Üniversitesi Kütüphanesinde bulunmaktadır. "Dahname" ve "Cagır ve bang munazarası"nın XVI. asır başlarında istinsah edilmiş nushaları British Museum'da bulunmaktadır. Bu şair Hiratın sanat, edebiyat ve Şahrüh-Baysungur devrinde yaşamıştır. Munazara janrının kuvvetli şairi idi.

Çağatay edebiyatının gelişme ve olgunlaşmasında çok büyük hizmeti olan şairlerden biri Atayî'dir. Onun edebî faaliyeti XV. asrın ilk yarısına raslar. Şair bu verimli çağını Semarkand, Herat ve Balh'te geçirmiştir. O taşkent ile Sayran arasında bulunan bir köydendi. Ali Şir Nevaî'nin verdiği bilgiye göre Atayı, Ahmet Yesevîninkardeşi İsmail Ata'nın evlâdındandı. Yesevî şeyhlerine Türklerce "ata" denildiği için bu şair de "Atayı" mahlasını kullanmıştır. Bu mahlasiyle o kendisinin Yesevî tarikatı şeyhlerinden Mansur Ata, Zengi Ata, Süleymen Hakim Ata, Amber Ata gibi Yesevî mutesavvıflerine alâkasını bildirmişti.

Atayı yesevî dervişlerine alâkasını göstermekle beraber şiirlerinde dünya zevklerini söylemiş, aşk ve bade terennum etmiştir. Ölümünden sonra yazılmış divanı Sovyet Bilimler Akademisinin Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde bulunmaktadır.

Atayî'nin dili, zamanına göre, sadedir. Örnek olarak bir gazelinden şu beyitleri gösterebiliriz.

Hasılı ömrüm tükendi hasret ü kaygu bile
Rubaii oturmadım ol közleri cadu bile
Men Kerük teşbih-etey ol yüzni ay ü künge kim
Nisbeti yoktur, tecelli yüzinin küzgü bile
Kamatın koştur, Veli ikki közümde yahşırak
Seri çün koşarak körünür bolsa akar su bile

Çağatay edebiyatının Timur ve oğulları devri şairlerinden Sekkakî önemli yer işgal eder. Timür'un ölümünden sonra hükümdar olan Halil Sultan (1405-1410)adına yazdığı kaside vardır. Ali Şir Nevaî'nin dediğine göre Sekkakî, Ulug beg devrinde kemalini bulmuştu. Ölümünün 1467 den önce olduğu tahmin edilmektedir. Ulugbeg adına dört kasıdası, Arslan Hoca Tarhan adına da dört kasıdası vardır. Sekkakînin ilk şiirlerini Timür zamanında yazmış olduğu tahmin edilmektedir.

Timürün torunlarından Baysungur-Ulugbeg devri Türkistan ve Horasanın, hatta Doğu İslâm dünyasının ilim, fen, edebiyat ve güzel sanatlarda büyük kalkın-

ma devri olmuştur. Bu devirde Türk edebiyatı İran'ın klasik edebiyatıyla boy ölçüşecek dereceye gelmiş bulunuyordu. Bu devrin büyük şairlerinden biri Lutfi idi. O 1366 yılında Hiratta doğmuştu. Onun şöhreti ve Türkçe şiirleri Irak'a kadar yayılmıştı. Fars ve Isfahan Hâkimi İskender Mirza adına "Gül ve Nevruz" mesnevisini yazmıştı. Onun hakkında Ali Şir Nevaî" aziz ve mübarek adamdı" demiştir. 1465 yılında 99 yaşında Hiratta vefat etmiştir. Bu şair Şir Nevaî'ye ustadlık etmiştir.

Timür'ün halefi olan Halil Sultan (1405-1410) ile Şahrüh arasındaki taht mücadelesi sırasında bir çok Timür'lü prensler sefalet içine düşmüşler perişan olmuşlardı. Bu prenslerden biri Tümürün torunu Seyd Ahmed Mirza (Miranşahın oğlu) idi. Bu prens şairdi, eserlerini XV. asrın ilk yarısında yazdı. Ali Şir Nevai onun hakkında "tabiatı sağlam, temiz zihinli kişi ırdi. Çok meşhur gazel ve mesnevileri vardır" diyor. Nevaî onun divanı olduğunu haber vermiş isede şimdiye kadar divanı bulunmuş değildir. Onun hicri 839 yılında (1435-36) sefaletinden şikayet ederek amcası Şahrüha hitaben yazdığı "Taaşşuk name"sı meşhurdur. Yegâne nushası British Museumde bulunmaktadır. Bu eserinde "padişah-ı islâm mehdi" Şahrühü medhediyor ve kendi perişan halini anlatarak:

Rıyazatdın ten içre kalmadı kan
Tügense kan tirik kalgay mu insan
Besi aşufte u hayran bolupmen
Felektek bir sar u saman bolupmen

diyor.

Ebulkasım Babur'un saray şairlerinden Gedaî de bu devrin şairlerindendi. Ebulkasım Babur'un kendisi de şairdi.

Çağatay edebiyatı miraslarından munazara janrı üzerinde yazılan eserler arasında şair Yakinî'nin "Ok ve yay munazarası" dikkate değer. Ali Şir Nevaî "Mecalis-ün-nefais"inde iki Yakinî'den bahsediliyor, "Ok ve yay" müellifi "birinci meclis'te adı geçen Yakinî olsa gerektir.

"Ok ve yay" munazarası yazarı telifinin sebebini şöyle anlatıyor: "....Elkıssa, bu hayal ile düşünüyor, bu hallerde şaşıp kalmıştım. Çünkü o yiğitnin yayının sözü dilimde ve okunun hayali başımda iken gönlümden şöyle bir fikir geçti: "Bu güne kadar hiç kimse Türk dilinin cevherini ve Fars dilinin (elfazının) güherini terkip kılıp âlemde ondan bir nişana kalsın diye, ok ve yay arasında münazara tertip kılmamıştır". Bu yüzden işbu söz mergup ve bu baisi mahbup göründü bu munazara tasnıfına şuru kıldım ve umid o ki hoş tabi kişiler huzurunda makbul ve mergup ola"

Munazara janrı üzerine eser yazanlardan biri Ahmedî'dir. Onun hayatı hakkında bilgimiz yoktur. Ona ancak XVI. asır başlarında İstensah edilmiş ve British Museum'de mahfuz "Sazlar munazarası" mesnevisi ile tanıyoruz. Bu zat her halde bir müzik sanatçısı olmuştur. Tanbura, ud, ceng, kobuz, yatagan, rubap, kungura

sazları arasındaki munazarayı tasvir ediyor. Türkçesi ve tasvirleri güzeldir. Ud sazının kendisini tarih ve tanburaya tariz ederek şöyle diyor:

Ud eşidip küydi anın sözidin,
Ortenüben başladı söz özidin.
Dedi ki: -Men barçanızga şahmen,
Cümle makamatdın agâhmen.
Nâlelerim od gibi suznâk,
Kaysı kılar men kibi ahengi pek?
Saz içinde barçadın atım ulug,
Vasf içinde barça sıfatım ulug.
Boldı halayık ara meşhur atım,
Layık irür şahga hasıyatım.
Tanbura bi hiradi nasevab.
Kaysı hüner birle mana der cevap?

Bu parçadan görülüyor ki Ahmed'nın Türkçesi çok güzel olmuştur.

XV. asrın başlarında yaşadığı anlaşılan Durbek adlı bir Çağatay şairi "Yusuf ve Zeliha" mesnevisi yazmıştır. Bu eseri M. Büzrük XVII. asırda yaşamış olan şair Turdı'nın eseri sanmıştır. Durbek eserinin başında tarih olarak "zad", "h" ve "d" harflerini, yani 812 (=1409) yılını göstermiştir. Sonra eserini Balh şehrinin düşman tarafından muhasara edildiği günlerde yazdığını söylemektedir:

Balh erür dahrge ümmül bilâd,
Mazhari islâm takı ᶜadlu dad.
Cümle ekâbirnın idi menzili,
Sâkin erür onda nebi ü veli.
Boldı felek gârdişidin darı zulm,
Halkı anın boldı giriftarı zulm.
"Zad" idi tarih yine "h" ve "dal",
Muddetı hicretdin ötüp mah u sal.
Kalcı Bah oldı çu davaza band,
Paye i zulm oldı bigayet belendi.

Şehr çü düzah gibi zindan idi.
Taşkarı bir ravzai rizvanidi

Taşta idi sebze ü abi revan.
Şerh içinde irdi yüz ah u figan.

Lik kısas içre veli meyli can
"Kıssai Yusuf"ta idi o zaman
Ol idi ol halde mahbudi dil
Ol idi kıssai matlubi dil
Nesr idi bu kıssa dağı farsi.
İdi ana can közi nazzaresi.
Bar idi könülde burundın bu azm,
Türkî tili birle mu kılsam bu nazm.
Kıssai Yusufı temam eyle nazm,
Türkî tili birle kılıp azmi cezm.

Bu şairin bulunduğu Balh şehrinin böyle muhasara edilmesi Timuroğulları arasındaki iktidar kavgaları, bilhassa 812 yılında Şahrüh ile Halil Sultan arasındaki mücadele esnasında olmuş olsa gerektir. Çağatay şairlerinden bu zat ve eseri olan "Kıssai Yusuf ve Züleyha" son yıllara kadar edebiyat tarihçilerimize malûm değildi.

Gazneliler ve Selçuklular devrinde Türk hükümdarları saraylarında ve umumiyetle Türk aristokratları arasında kuvvetle yerleşmiş olan İran-Fars edebiyatı Timür ve Timürlilerin saraylarında da bütün Türk aristokratlarının edebiyatı olmuştur. Bu edebiyat yalnız Horasanda ve Maveraünnehirde değil, Doğu Türkistan'da bile Türk aristokrat zümresini meftun eden bir edebiyat olduğunu biliyoruz. Hele Ferdevsinin "Şehname"si telifinden az zaman sonra Türk aydınlarının dikkatini çektiği muhakkaktır.Bu kahramanlık destanın kahramanlarının çoğu Türklerdi; hatta baş kahramanlardan biri olan Afrasyap Türk idi. Eserlerini Firdevsiden elli yıl sonra yazan Yusuf Has Hacip ile Mahmud Kâşgarî bu Firdevsî'nin Afrasyabının adı, "Alp Er Tona" olduğunu yazıyorlar. Böylece "Şehname" yarı yarıya Türk kahramanlık destanı sayılmıştır. Türk saraylarını ve şehirli Türk aristokrasi zümresini göçebe hanlarının ve beylerinin sade ve basit hayatı ve o hayatı aksettiren halk edebiyatı ve Yesevî dervişlerinin felsefe ve dinî görüşlerini anlatan "hikmet"leri tatmin etmiyordu. Eski Uygurların Türk mani ve buda kültürleri ve müslüman Türkler için çok yabancı "tat" kültürü olmuştur. Bütün bu durum karşısında Türk aydın zümresi İran edebiyatı içine dalmış bulunuyordu. Türk daireleri Farsça şiirler yazarlar ve eserler telif ederlerdi. Türkçe yazılan eserler ve şiirler de yazılmakla beraber Fars edebiyatı ile boy

ölçüşecek kudrette değildi. Bu durum Moğol istilasında Timür devrine kadar devam etti. Türkçe yazılan resmî belgeleri (Timür kitabesi, Toktamış, Timür Kutlug yarlıklarını) Altın Orda ve Meveraünnehirde ilk defa Timür devrinde görüyoruz.

Hiç şüphe yoktur ki Timür devrinde Karahanlılar devrinin edebi mirasları okunuyordu. Bununla beraber Karahanlı devri eserlerinin dilinin Timür devrinde anlaşılması zor olan arkayık dil haline geldiğiEmir Arslan Hoca Tarhanın "Atebet-ül-hakayık" nüshasının sonunda yazdığı takrizden anlaşılmaktadır.

O şöyle diyor:

Temamı irür kâşarî til bile Aymış Edip rikkatı til bile Eğer bilse Kâşgar tilin er kişi Bilür ol Edibnin ne kim aymışi.

Bu devirde Türkler islâm kültürü ile Türk-Uygur kültürünün sintezini yapmaya muvaffak oldular. Bu meselede müslüman olan budist Türklerin rolü büyük olmuştur. İslâm-İran kültürünün edebi mahsullarını yalnız tercüme ve iktibastan kurtarıp sanat bakımından bu edebiyatla yarış edecek kadar orijinal edebî eserler meydana getirdiler. Türk dili islâm dünyasının üç büyük dilinden biri oldu.

Hüseyin Baykara-Ali Şir Nevaî devri (1460-1506). Bu devir Çağatay edebiyatının sanat ve milli ruh bakımından en yüksek derecesine ulaştığı devirdi. Bu devirde ve bu devirden sonra her eli kalem tutan "türkî" dilden bahsediyor. İran edebiyatı hayranlarına karşı Türkçeyi müdafaa ederek Ali Şir Nevaî "Muhakemet-ül-lûgatyn'ı yazıyor, Türkçe yazan şairleri himaye ediyor. Bu devir Türk edebiyatının "Altın devri"dir.

Hüseyin Baykara bu devrin şairi idi. 1438 yılında Hiratta doğmuştur. Ali Şir Nevaî'den iki yaş büyüktür. Ali Şirin babası ile Hüseyin Baykara'nın babası Mansur b.Baykara süt kardeş idiler. Bu ve buna benzer bazı sebeplerle Hüseyin Baykara küçüklüklerinden beri beraber büyüdüler ve mektep arkadaşlığı yaptılar. Hüseyin Baykara genç yaşında saray hizmetine girdi. Timür torunlarının kendi aralarındaki mücadelelerine karıştı. Sonraları taht için çarpıştı. Nihayet 1469 yılının mart ayında Hiratı alıp hükümdar oldu. Hüseyin Baykara devri kendi memleketi için refah, sükûn ve sulh devri oldu. Hirat doğunun kültür merkezi oldu, şöhreti dünyaya yayıldı.

Hüseyin Baykara'nın mahlası Hûseynî idi. Onun divanı muhtelif kütüphanelerde bulunur. Divanında pek çok lirik şiirler vardır. Dikkate değer ki Hüseyin Baykara'nın bütün gazelleri bir türlü vezinle yazılmıştır. Bu hal başka Çağatay şairlerinde rastlanmıyor. Bunun sebebini izah güçtür. Şiirlerinin çoğunda tasvir güzelliği, heyecanın cazibeli ifadeleri, üslûbunun canlı akışı göze çarpmaktadır. O Türkçe'nin âşıkı idi. Onun Türkçe yazmayı emreden fermanı tesadüfî değildir. Bu fermen devrinin şartlarına göre büyük önemi haizdi.O devirde fars-

çanın hayranı olan bazı şairler Türkçe şiirlerle alay etmekten hoşlanırlardı. Benaî ile Ali Şir Nevaî arasında geçen bir olay bu devirdeki farsça hayranlarının ruh halini çok iyi göstermektedir.

Diyorlar ki, birgün ulema ve devlet adamlarının hazır bulunduğu bir mecliste Nevaî, Irak'tan gelen şair Benaî'ye "hatırında kalmışsa Yakup Beyin meziyetlerinden bize bir şey anlat" dedi. Benaî "Yakup Beyin bir meziyeti vardır ki başka meziyetleriyle kıyas kabul etmez: O Türkçe konuşmaz" dedi. Ali Şir Nevaî "Benaî senin küstahlığın bütün sınırları aştı. Senin bu ağzına pislik doldurmalı" dedi. Benaî de buna karşı: —"Pislik doldurmak zor bir şey değil, Türkçe bir şiir okumak kâîdir" diye cevap verdi. Hüseyin Baykara'nın "Türk" dili için ilân ettiği ferman bu zümrenin ruh haletine karşı alınan tedbirdir. Umumiyetle Türk Çağatay edebiyatının gelişme ve olgunlaşması tarihinde Hüseyin Baykara'nın hizmeti büyüktür. Ali Şir Nevaî bunu eserlerinde kaydettiği gibi o zamanın tarihçileri de bu hizmetini mübalaalı bir surette yazmışlardır. Nevaî "Mecalis-ün-faris"in bir babını Hüseyin Baykara'ya tahsis etmiştir.

Hüseyin Baykara Türkçeyi çok güzel kullanmıştır. Onun bazı beyitlerinde yabancı kelime pek az bulunur. Meselâ:

"İşkim otiden kelip, mecnun bir uçkun istedi
"al!" dedim, sungaç elig, baştan ayak örtedi
Ortak yakgıl servni ol kaddı râna bolmasa
Yelge bergil gülni ol ruhsarı gibi bolmasa

Büyük Türk şairi Ali Şir Beg Nevaî 1441 yılında 9 Şubat günü Horasan'ın başkenti Hiratta dünyaya gelmişti. Babası Uygur oymağından ve Abdulkasım Baburun beylerinden Giyas-ed-din Kiçkine bahadır idi. Bu zat bir müddet Sebzivar hakimliğinde de bulunmuştur.

Ali Şir Nevaî'nin babası Kiçkine Bahadır Hüseyin Baykara'nın babası Mansur Mirza ile süt kardeşi idiler. Bu aile yakınlığı münasebetiyle Ali Şir ile Hüseyin Baykara küçüklüğünden beri kardeş gibi arkadaş idiler, mektebe beraber gitmişlerdi. fakat bu mektep arkadaşlığı uzun müddet devam etmedi. 1449 yılında Şahrüh'ün ölümünden sonra iç savaşlar sırasında Kiçkine Bahadır Irak'a gitmeğe mecbur oldu, sekiz yaşındaki oğlu Ali Şir de yanında idi. Bu seferde Kiçkine bahadır Yezd şehrinde uğrayıp Timür'ün tarihçisi Şeref-ed-din Yezdî'yi, oğlu ile beraber, ziyaret etmiştir. İhtiyar tarihçinin kendisi için dua ettiğini Nevaî "Mecalis"te anmaktadır. 1452 de Abdulkasım Babur Hiratı işgal ettikten sonra Kiçkine Bahadır Hirata dönmüştür. Ali Şir Nevaî yine tahsiline devam ediyor. Türk şairlerinin eserlerini büyük bir hevesle tetkik ediyor. Zamanın büyük şairi ve edipleri ona ustatlık ettiler. Büyük emirlerden ve Türk edebiyatına büyük hizmetler eden Hasan Erdaşir ve devrinin büyük şairlerinden Lutfî Nevaî'nin ustatlarındandı.

Nevaî çok gençken ilim ve sanata gönül vermişti. Ferıd-ed-Din Attar, Kasım Enverî, Nizamî Gencevî ve başkaları gibi klasik fars şair ve filozoflarının eserlerini okumuş ve ezberlemiştir.

Türk edebiyatını da bu klasik fars edebiyatı seviyesine çıkarmayı arzu ediyordu.

O zamanki Türk aydınlarının hayran oldukları İran edebiyatını benimsemeyip Türkçeyi yüksek sanat dili haline getirmek, Türk ruhunu ve millî gururunu yükseltmek onun büyük ülküsü idi. Ondan öncede Türk dili ve edebiyatını Fars edebiyatı derecesine yükseltmek için çalışanlar olmuştu; bunlar arasında Timür'ün büyük emirlerinden Emir Seyf-ed-din Nüküz, Emir Arslan Hoca Tarhan gibi emirler de bulunuyordu. Fakat Ali Şir Nevaî'nin Türk dili, edebiyatı ve kültür gelenekleri için çalışması gibi bir çalışma ne ondan önce ve ne sonra görülmüştür. Ali Şir Nevaî'ye kadar Çağatay Türk edebiyatı Altın Orda Harezm lehçeleriyle karışık, dil bakımından istikrarsız bir durumda idi. Nevaî'nin kudretli dehası bu karışık edebî dili büyük ve geniş sahada yayılmış olan Türk boylarının-Özbeklerin, Kazak-Kırgızların, Orta Asya Türkmenlerinin İdil-Ural Türklerinin Kaşgarlıların müşterek tek edebî dili haline getirdi. XIX. asrın ortalarına bu durum bütün bu geniş sahada devam etti.

Ali Şir Nevaî "Lisan-İt-tayır"ın başında kendisinin daha ilk mektepte iken Attar'ın "Mantık-ut-tayır"ı üzerinde çalıştığını anlatarak "çocuklardan kimi" Gülüstan"' kimi de "Bustan"ı okurlardı. benim ateşli ihtiraslı tabiatım "Mantık-ut-tayr"ı istiyordu." diyor.

Sonra nevaî'nin yaşına göre olmıyan bu çalışma ve tasavvufa karşı inhimakini zararlı gören baba ve anası defterlerini imha etmişlerdir. Nihayet mektepteki arzusuna yaşı altmışa geldikten sonra nail olmuş, "Lisan-üt-tayrı" yazmıştır.

Altmışga ömür koyganda kadem
Kuştilin şarh etkeli yondum kalem
Şeyhin ruhıdın istimdad etip
Körgeç isti'dat ol imdad etip...

diyor.

Ali Şir nevaî eserlerinde "Çağatay" ya da "Özbek" edebiyatından değil, Türk dili ve Türk edebiyatından bahsetmektedir.

O şöyle diyor:

Türk nazmıda çu tartıpmen alem
Eyledim ol memleketni bir kalem

Farisî il taptı çu hursendlik
Turkî dağı tapsa berümenlik

Şiir san'atın ki kıldım iptida
Türk elfazı bile kıldım ede

Bu gibi eserlerinde Nevaî Türkçeyi sentaks bakımından bile, zorlamıştır. Sadeliği, vuzuhu seven Türklere hitap ederken, meselâ Altın Ordudan 1484 yılında Hirata gelen prens Bahadır Sultanın Kurultayı münasebetiyle yazdığı "Sakıname" kasidesinde tekeüllüfsüz Türkçe kullanmıştır. Bu kasidenin bazı beyitler:

Sakıya, mey tut ve koygıl sözni
Han kurultayıga yetkür özni
Saf mey cam ara ger dilkışdur
Tostagan içre kımız hem hoştur
Ey yırav sen hem işinni körküz
Yatağan birle uluğ yırnı tüz!
Yatağnıı ve yırav tüzgeç ün
Sen kadeh anı tokuz katla yügün
Töre birle baş vurup tut kanga
Sarkutun bermeyin bi samanga
Özni ol sarkut bile mest kılay
Sözü han bezmide peyvest kılay
Kim aya tört ulursa varis
Fahr etip zatına ruh, yafes

Bu kaside de halk edebiyatında kullanılan tabir ve kelimeler vardır.

Nevaî hikâyeler anlatılırken, o zamana göre mümkün olduğu kadar, sade Türkçe yazmıştır. "Lisan-üt-tayır" deki "Mecnun-ı Hak" denilen dervişin hikâyesi de bu cümledendir. Bu hikâyeden bir kaç beyit:

Tü'm karangu irdi ve tuttı yağın
Kördi mecnun sa'b ol yan barmagın
Bir bozug kördi ü sâkin boldı ol
Dedi: "ey Tanrım eşektin vakıf ol!"
Kirdi, merkepni koyûp, viranega
Uyku galıp boldı ol divanega
Yattı baş astıga koyup bir kesek
Ol Buzugdın taşkarı kaldı eşek

Közi bargaç uykuga ebri behar
Tezrek kıldı yagınga aşıkâr
Tökti her yandın sunı
Tilbe başıdın çıkardı uykunı
Koptı u olturdı turgunça yagın
Çun yagın turdı bilip barur çağın

Ali Şir Nevaî zamanına kadar Türk edebî dili ipince işlenmiş, Haydar Harezmî, Lutfî Sekâkî Atayî ve başkaları gibi Türk şairleri ve Emir Seyfeddin Nöküz, Arslan Hoca Tarhan, Timürün torunlarından Baysungur, İskender Mırzalar gibi devlet adamları Türk edebî dili üzerinde çalışmışlardır. Fakat buna rağmen Türk dilinde Fars edebiyatı seviyesinde, hiç olmazsa ona benzer bir edebiyatın meydana geleceğine inanmıyan aydın zümreler vardı. Yukarıda hikayesini naklettiğimiz Nevaî ile Benaî'nin Türkçe üzerindeki sert münakaşaları tesadüfî olaylar değildi. Bu hikâyeden anlaşılıyor ki Nevaî'nin Türk dili için yaptığı mücadele ve didinme Türkçe şiir yazan şairlerin bile hoşuna gitmiyordu. Benaî'nin "Ağzı pislemek için Türkçe şiir söylemek kâfidir"demesini Nevaî'ye yaptığı bir şaka saymak mümkün değildir. Nevaî'nin çok sert mukabelesi onun bu sözlerini "nökte"ya da şaka saymadığına delildir.

Nevaî'nin eserleri, kendisinin büyük himmeti sayesinde dünyanın muhtelif kitaplıklarında zamanımıza kadar ulaşmıştır. Bu bakımdan Ali Şir Nevaî en bahtiyar müelliflerdendir.

Nevaî kendi hayatında ilk önce Türkçe yazdığı lirik şiirlerinden üç divan meydan getirmiştir: "Bedaî'ül-bidaya" (1466-1482), "Nevadir-ün-nihaye" 1482-1492), "Hazain-ül-maânî" (1492-1499). Bu divan mezkur iki divandaki şiirleri de içine almıştır ki Nevaî'nin yarım asırlık edebî mahsulünün hepsi burada toplanmıştır. Bu "Hazin-ül-maînî"de 16 lirik janrden ibaret 3130 şiir toplanmış olup 44803 mısradan ibarettir. Hayatının dört devrinde söylediği şiirleri ihtiva etmek bakımından 1) "Garaib-us-sıgar", 2) nevadir-üş-şebab", 3) "Bedaî'ül-vast", 4) "Fevaid-ül-Kiber" adlarıyla ayırdığı dört kısımdan mürekkeptir ki bunlar "Çehar divan" adıyla meşhur olmuştur. Eserlerinin en mühimi, İran şairlerinden Nizamî ve Husrev Dilhevî tarzında beş manzum eserden mürekkep olmak üzere tertip ederek 1487 yılında tamamlandığı 64.000 mısra tutan "Hamse" sıdır. Bu "Hamsa" Nevaî'nin büyük dahi sanatçı, filozof, bilgin olduğunu dünyaya tanıtan küllüyatıdır.Bunlardan birinci eser olan "Hayrat-ül-ebrar" ahlak ve tasavvufa ait musahabelerden ibarettir. Başkaları *"Ferhad* ve Şirin", Leyli ve Mecnun", "Sab'u Seyyare" (yahut "Bahram Gur"), "Seddi İskender" romanlarıdır.

Nevaî "Hamse"sine Türk ruhu vermeye çalışmıştır. "Ferhad ve Şirin" romanının kahramanını Ferdî bir sanatçı, mimar, ressam, kahraman bir asker ve aynı zamanda bir moğol hükümdarının oğlu olarak tavsif etmektedir. "Seddi İskender" zamanında İskender'le savaşan İran ordularını tavsif ederken bu ordu-

da Kalmuk ve Moğollarla beraber Özbek boylarından Kongrat ve Mangıtların da bulunduğunu söylüyor, böylece eski dünya tarihin de Türklerin rolünü tebarüz ettirmeye çalışıyor.

Semerkanddin taki serhedi Çin
Buranger anga hil maşrik zemin
Yüz ellig ming ol sari Kalmak hem
yana yüz ming Özbek Moğol birle zam

Nevaî'nin küçük yaşından beri derin sevgi ve heyecanla bağlandığı Attarın "Mantık-ut-tayr"ından mülhem olarak yazdığı "Lisan-üt-tayır", kendi tabiriyle "Kuş tili", derin felsefî ve tasavvufî eserdir.

Bazı batılı müsteşrikler, meselâ Blochet ve Bathold, Nevaî'-nin eserlerini farsçadan tercüme ya da farsçaya taklid sanmışlardır. Fakat bu bilginler Nevaî'nin eserlerini tetkik etmeden isimlerine bakarak bu yanlış hükmü vermişlerdir. Bu iddiayı çok esaslı surette reddeden iranıyatçı ve aynı zamanda Turkolog olan Profesör E. E. Bertles olmuştur. Bu bilgine göre şark müellifleri umumiyetle, kendilerinden önce o ve ya bu konuyu işleyen selefîerine karşı derin saygılarından dolayı aynı konular üzerinde çalışarak meydana getirdikleri orijinal eserlerini bile tercüme ve iktibas gibi takdim etmişlerdir. Prof. E. E. Bertles bu tezini isbat için Attar'ın "Mantık-ut-tayr"ı Nevaî'nin "Lisan-üt-tayr"ını karşılaştırmış ve Nevaî eserinin ʿAttar'a ancar nazire olarak yazılan orijinal eser olduğunu göstermiştir. Nevaî'nin başka eserleri için de aynı görüşü ileri sürmektedir.

Ali Şir Nevaî Türk kavimlerinin folkloruna ve etnolojisine önem vermiş olduğu eserlerinden belli olmaktadır. Eserlerinde Türk boylarının adları çok geçmekde, hatta İskender'le savaşanlar arasında Özbek, Mangıt, Kongrat ve başka Türkler zikredilmektedir. Bu kabile, soyatları yalnız hikayelerde değil, lirik şiirlerinde de geçer. Meselâ "Nevadir-üş-sebab" da Kıpçak Kıyat, Belgütleri zikrediyor. Türk velilerinin hayatından ve mekibelerinden bahsederken de Türk gelenek ve folklorundan faydalanmıştır. "Nesaim-ül- muhabbe" deki Korkut Ata mekibesi bu cümledendir. Bir şiirinde aşkını ifade için "yılanarbağı"nı (yani yılan afsununu) zikrediyor:

Zülfi sevdasında bilmesler nevaî müktesin
Çün cünan guftarıdur yahud yılan arbağı

Ali Şir Nevaî Türklerin yağmur tılsımı meşhur ya da taşı hakkındaki folklarından da faydalanmıştır. "Fevaid-ül-Kiber"de şöyle diyor:

Yada taşıga kan tiygeç yagın yag-kandek, ey saki;
Yagar yağmurdek eşkin bolur şerap alûd.

Nevaî'nin mensur eserlerinden "Muhaket-ül-lûgateyin"de de Türk folklor ve etnografyasını çok ilgilendiren kelime ve terimler bulunmaktadır. Bu büyük Türkçü Türk milletini çiftçisi köylüsünden aristokrat beyine, sarayından çadırına kadar bir bütün olarak sevmiş ve bu sevgisini bütün eserlerinde belirtmiştir.

XVI. asırda Çağatay edebiyatının mümessili Zahireddin Babur'dur (1483-1530). Babur Çağatay Türkçesinin en güzel nesrini vermiştir. Onun "Baburnâme"si (hatıraları) Türk dili bakımından şahaser olduğu gibi muhtevası bakımından da dünya klasikleri arasında sayılmaktadır. Onun "Baburname"sını Juliy Sezar'ın hatıralarından daha ciddi ve daha samimî bulan Batılı tarihçi ve edebiyatçıları vardır. Babur, düşmanlarının kusurlarını sayarken onların meziyetlerini de belirtmekten çekinmemiş ve mertçe hareket etmiştir.

Babur baba yurdu olan Endicani tavsif ederken Ali Şir Nevaî'nin diline temas ederek şöyle diyor: *"Ahalisi Türktür. Şehir ve pazarda Türkçeyi bilmeyen kimse yoktur. Halkın konuşma dili yazı diline uygundur. Nitekim Mir Ali Sir Nevaî'nin eserleri Hirat'ta doğup büyüdüğü halde, bu dil ile yazılmıştır."*

Babur'un şiirleri 1917 yılında Petrograd'da basılmıştır. Onun şiirleri asırlardan beri Türkler arasında sevilerek okunmakta devam etmiştir.

Babur'un edebî hayatı hakkında Prof. Fuat Köprülü şöyle diyor:

"Babur'un edebî şahsiyetini en iyi gösteren eseri, şüphesiz, divanıdır. Gazeller, mesneviler, rubâiler, kıt'alar, tuyuglar, muammalar ve mufredlerden mürekkep olan bu Türkçe divanda bazı farsça şiirleri de vardır. Elde mevcut divan nüshaları klasik divanlar tarzında ve alfabetik tertip ile vücuda getirilmiş değildir; anlaşılıyor ki, Babur söylediği şiirleri hiç bir tertip göstermeden, hatta bazılarını eksik bırakarak bir yere kaydetmiş ve eldeki divan bu suretle meydana gelmiştir.... Nazım tekniğine XV. asır Çağatay şairlerinin hiç birinden, hatta Nevaî'den, geri kalmayacak kadar sahip olan Babur'un temiz bir lisanı, tabiî edası vardır; duyduklarını ve düşündükleri, açık samimî bir surette söylemekten çekinmez. Sufiyane bir dünya görüşü ile karışık aşk ve serap şiirleri yazdığı gibi, hayatın her günkü hadiselerini de şiir mevzuu yapmaktan çekinmemiştir. Şiirlerinde kendisinden evvel yetişen şairlerin ve bilhassa Nevaî'nin tesiri yok değildir; lâkin cüretli mizacı burada da tesiri göstermiş, karşısındaki örneklerden ayrılmağa ona sevketmiştir. Edebî sanatlara ve nazım oyunlarına çok meraklı olmakla beraber, bu hususdaki nazarî bilginin genişliğine rağmen ekseri manzumelerinde sadelikten, samimilikten ve tabiilikten ayrılmamıştır".

Babur'un divanından birkaç beyit:

Kelturse yüz belâni uşul bi vefa mana
Kelsün eğer yüzümni öğürsem belâ mana
Hetgeymen ol refik bile kim, kılur bese
Mihrü vefa rakıpge ü cevrü cefa mana

Bigane bolsa akl meni telbedin ne tan
Çün boldı ol peri sıfatım aşna mana

Ölüm uykusuğa barıp cıhandın boldum asude
Meni isterseniz, ey dostlar, körgesiz uykuda
Ne kim takdir bolursa ol bolur, tahkik bilgaysiz
Erür cen ü cedel, rencü ziyaret barça bihude
Özünni şad tutkıl, gam yeme dünya üçün zinhar
Ki bir dem gam yemekke arzımas dünyayı fersüde

Çerhnin men körmegan cevr ü cefası kadı mı?
Hasta könlüm çekmegen derd ü belası kaldı mı?

Babur'un nesrinden:

Ulug bek mirzanın imaretleridir Semerkand kal'asının içinde medrese ve hanekanın gümbezi bisyar ulug gümbezdür, âlemde ança uhug gümbez yok dep nişan berürler. Uşbu medrese ve hanakahka yavug bir yahşi hamam salıptur, Mirza hamamıga meşhurdur. Her nev taşlardın ferş kılıptur. Horasan ve Semerkendda onça Hammam malum emes kim, bolgay, yene bu medresenin cenubunda bir mescit salıtur, "Mescid-i Mukatta'derler....Yine bir âli imareti Puştai Kuhek damaneside rasaddurkim, ziç bitimekının aletidir. Üç aşyanluktur. Ulug bek Mırza bu rasat bile Ziçi *Küreganini* biteptür kim, alemde hâlâ bu ziç müstameldur. Özge ziç bile hem amel kılurlar, mundin buzun *Ziçi İlhanî* müstamel idi kim, Hoca nasır Tusi Hülâgü Han zamanide Meragada rasad bağlatıpdur. Hülagü handurkim İlhan hem derler.

II. Özbekler devrinde çağatay edebiyatı.

Tümürlerin Türk edebiyatına verdikleri önem ve değer vermeleri, bilhassa bu devirde Ali Şir Nevaî gibi büyük bir filozof, âlim ve sanatçının bütün ömrünü Türk Kültürü ve edebiyatına vakfetmesi sayesinde Türk-Çağatay edebiyatı Oğuz zümresi dışında kalan bütün müslüman Türklerin edebiyatı olmuş, Kansu'dan Volgaya, Horasandan Sibirya'ya kadar uzanan sahada tek bir edebi dil olarak yayılmış ve yerleşmiştir. Oğuz zümresine dahil olan Türkistan Türkmenlerinin de edebi dili bu edebiyatın dili olmuştu.

Maveraüm nehirde son Timürlü Babur'u kovup bütün Türkistanın hakimiyetini eline geçiren Özbek hanı Muhammed Şeybanî (1488-1510) Bozkırda yetişmiş olmasına rağmen Çağatay edebiyatı sahasında ün salmış bir şairdir. Özbeklerin Maveraunnehri istilâ etmeleri esnasında bir çok Çağatay şairleri Şeybanî Hana iltihak ettiler. Banaî, Muhammed Salih, Fazlulahî bunlardandır.

Özbeklerin hakimiyeti Çağatay edebiyatının, dil bakımından, daha fazla Türkçeleşmesine sebep oldu. Şeybanî hanın özbekleri sade Türkçeleriyle meşhur Yesevî dervişlerine bağlı olduklarından klâsik Çağatay edebiyatından pek de hoşlanmamış olacaklardır. Özbekler devrine ait olduğunda şüphe olmıyan bir Yesevî şairi şöyle diyor:

Hoşlamaydur âlimer biznin aygan türkini
Ariflerden sorasan açar gönül körküni
Amel kılmay "kal" ilmin okuy okuy kalurlar
Arkasıga köterür kırk eşeknin yükünü (*)
Ayet hadis mânige türkî bolsa muvafik
Mâni bilgen alimler yerge koyar bürküni

Yasevî "Hekmetleri" ile dinî edebî ihtiyaçlarını tatmin eden Bozkır Özbekleri kendilerini Timürlülerin tebaalarından daha iyi müslüman saymışlardır. Böyle düşünenler yalnız bozkırlıkta göçüp konan özbekler değil, saraylarda ve aynı Çağatay Kültürü seviyesinde bulunan Sığınak, Yese, Savran gibi şehirlerde yaşayan ve klasik fars ve Çağatay edebiyatının inceliklerini vakıf han, bey ve prensler de aynı fikirde idiler. Babur'u bırakıp Şeybanî tarafına geçen Çağatay emrizade ve şairlerinden Muhammed Salih "Şeybaniname" sinde Semerkandın Özbekler tarafından işgalini tasvir ederken Çağataylıların ölülerinin bıyıklarının ağızlarını örttüğünü, ayakları kirli olduğunu, bu da binamaz olduklarını gösterdiğini söylüyor:

Çıktım ivdin yügürüp küçe sari
Küçe tola ölük irdi bari
Bir ölük başı üzre turdum
Yüzünü gird ara açıp gördüm
Ayagıga taki gözni saldım
Ayağın körgeç ibret aldım
Tabanında bar idi karhesi
Tirik bolsa yiyer irdi derre besi
Bildim andın ki namazı yok imiş
Tenrisi birle niyazı yok imiş
Yok imiş tabii sünnet her gez

* Cuma sûresinin 6.ayetine işaret ediyor: "Kendilerine Tevrat yükletilip onunla âmel kılmayanlar kitap taşıyan eşek gibidir.

Bilmes irmis bese millet her gez
Nice gün gezdim işbu hal bile
Ol ölüklerini teftiş kıla
Barçasın uşbu sıfatlık gördüm
Barıban ivime tinç oltundum....

Halbuki Babur hatıralarında Semerkand'dan bahsederken "ahalisi tamamen sunnî, pak mezhep, şeriate bağlı ve dindardur" diyor. Öyle anlaşılıyor ki Timürlülerin saray ve şehir hayatı, umumiyetle kültür seviyeleri bozkırlardan gelen Özbek muharipleri için epeyce yabancı görünüyordu. Sırderya boyundaki şehir ve kasabalarda yaşamış ve Çağatayların kültürünün ve edebiyatının inceliklerini öğrenmiş olan Özbek aristokratları da dayandıkları ordunun zihniyetine uymak mecburiyetinde bulunuyorlardı. Bu ordunun en iyi yetişmiş, okumuşlularının da kültür seviyeleri Yesevî dervişleri seviyesinde yüksek olmamıştır. İşte bunlar Semerkand, Buhara ve başka Çağatay ulusu şehir ve kasabalarındaki şaraplı-muzikli hayatı yadırgıyorlardı. Bu Özbeklerin en kültürlü başbuğu ve hanı olan Şeybanî hakkında Babur "kaba ve hiç bir şey görmemiş olan bu adam" diye bahsediyor. Halbuki Şeybani Han mükemmel bir divan bırakmış bir Çağatay şairi idi. Bununla beraber onda da Yesevî edebiyatının ve bozkır aritokrasi zümresinin ideolojisi tesiri muhakkak kuvvetli olmuştur. O şiirlerinde kendisinin "Çingizî" olduğunu tekrarlıyarak onunla övündüğü gibi Yesevî'ye olan bağlılığını da dilinden düşürmez. Bozkır Türklerinin mübarek şehirleri olan Savran, Suğnak, Türkistan (yeni Yesevi) şehirlerini o, Semerkand, Buhara ve Hirata tercih ediyor. Gerçek müslümanlık bu şehirlerin çevresinde yaşayan Türk boylarında olduğuna inanıyor. O Horasan ve Maveraünnehrin güzel şehirlerinde Türkistan'ı, doğup büyüdüğü geniş bozkırlarını özlüyor.

Evliyalar serveri ol Şahi Türkistan imiş*
Yer yüzini nuru tutkan mahi Türkistan imiş
Yol yanılganlığa dirmen baralın Sabran sarı
Kılma ömrün imdi zayı, rah Türkistan imiş
Könlüme gelgil diyormen ol Semerkend arzulap
Bilmemiş sen ey gönül dilhani Türkistan ımış

Dediler kayda barursen köp Semerkend'da veli
Bu Şebanî arzusu dergâhı Türkistan imiş
Yine aynı konu üzerine şu şiiri dikkate değer:
Evliyalar serveri boldı Hoca Ahmed Yesevî
Yesevî'nin veh gizlerle ötsem ol Sabran sarı
Evliyaların tavafın uşbu kadı meneder

* Bozkır Türkleri *dese* şehrine "Türkistan" derlerdi.

Salıban uşbu huzurnı barmagıl viran sarı
Kaysı künc bolgay anık tek evliyalar andadır
Biri Sugnak, biri Kılıç; biri Türkistan sarı

Ne sorarsen imdi mendin aytayın sırımnı men
Bu Şibanî arzusu toğmış yeri Sabran sarı

Şeybanî Han, Ali Şir Nevaî'nin bazı gazellerine nazirede yazmış, Benaî ile müşaarelerde bulunmuştur. Seybani hakkında Muhammed Salih şöyle diyor:

Han özi âşik irür hem ârif hem
Barça söz canibidin vakif hem
Han özi sözi besi hop aytar
Nazım bile nesirni mergup aytar
Kaysı handur ba muayyen bilgil
Aytayın men sana ruşen bilgil
Tenri sayesi Şibanî Han
Kim anı koydı helife Rahman
Gayıbdın adı Muhammed boldı
Kabılı devlet sermed boldı.

Gerçekten Şeybanî Hanın güzel gazelleri de vardır. Onun Türk edebiyatı için yaptığı hizmet Özbekler hakimiyeti devrinde Hirat ve Semerkant edebî mekteplerini Özbekler arasında yerleştirilmesi ve devam ettirilmesidir. Bozkır alpları gelenekleri ve Yesevî hikmetleri ile yetişmiş olan Şeybanî Handan fazlasını beklemek haksızlık olur. O, Gabur olamazdı....

Özbeklerin hakimiyeti devrinde şairler ve müellifler daha sade Türkçeye fazla önem verdiler. Bu faaliyete Özbek hanları ve beylerinin teşviki, hatta zorlamaları sebeb olmuştur. Yesevî sade Türkçe edebiyatına, Türk kahramanlık destanlarının dil uslubuna alışık olan Özbek ulusu klasik Çağatay Türk edebiyatının çok kalabalık olan yabancı kelimelerinden anlamıyorlardı. Özbek aristokratları kendi uluslarının milli tarihten, yalnız Yesevî "Hikmet"leriyle değil klasik Türk edebiyatından da haberdar olmalarını istiyorlardı. Şeybanî Hanın amcası Küçüncü Han (1511-1530) "Türk ulusu da faydalansın" diye Şerefeddin Yezdinin "Zafernamesi"ni Türkçeye tercüme ettirdi. Bu tercümenin önsözünde mütercim Muhammed Ali b.Derviş Buharî şöyle diyor:

"Amma ba'd bilgin kim bu devranı şerif ve avanı lâtifde kim şahanşahı dindar Köçküncü Hanın mübarek könüllerinde ve saadetmend hatırlarıga keçtigim Mevlana Şereffeddin Yezdî farsî til bilen Timürbek'in vakıatını aytıptur. Tacikler andın behre tapip türk ilige feyz teğmey turur. Besi kerek kim bu kitab türkî til bilen bolgay, ta andan il ve ulus fayda tapkagaylar.... Bazı dana kim

bu hazretin mülâzemetide hazır idiler bu endişedin şad boldılar.... Besi andın son bu bendei kemine Muhammed Ali İbni Derviş Ali Buharîga işaret boldı kim türkî tili bilen Zafernameni evirgey..."

Mavareünnehir ve Horasanda Özbek hakimiyeti devri açık Türkçe ile tercümeler ve telifler devri olmuştur. Köçküncü Hanın halefi olan şair Ubeydullah Han (1530-1539) zamanında da tercüme faaliyeti devam etmiştir. Büyük bir Kuran tercüme ve tefsiri de onun zamanında yapılmıştır.

Bu devirde yalnız Özbek Hanları değil, beyleri ve komutanları da tercüme işine önem vermişlerdir. Şeybanî Hanın büyük emirlerinden Kanber Beg "Kelile ve Dimne"yi Türkçeye tercüme ettirmiştir. Mütercim Fıganî tercümenin önsözünden şöyle diyor:

"Sultan Hüseyin zamanında farsça yayılmış bulunuyordu. Ubeydullah Han Maveraünnehir tahtına yerleştikten sonra ulusun çoğu Türkçeye önem vermeye başladılar. Hele Hanlar, sultanlar ve emirlerin hepsi Türkçe konuşuyorlardı. Çoğu farsça konuşamıyor. Bunlardan Karaçın takımından Kuşçu oymağından büyük emir Köpek Kuşçu'nun oğlu büyük emir Kanber bu fakir Figanî'ye bu kitabı Türkçeye çevirmeyi emretti. "Bütün Türkler bundan faydalansınlar" dedi."

Özbeklerin hakimiyeti devrine erişen ve Şeybanî Hana iltihak eden Çağatay şairlerinden biri, yukarıda bazı manzumelerini naklettiğimiz Muhammed Salih Harezmî idi. Bu şair Timür torunlarının hizmetinde bulunmuştu. Babur hatıralarında onun farsça güzel şiirlerini zikretmiş ve ona dair şu malûmatıvermiştir:

"Latif gazelleri vardır, fakat düzgünlüğü latafeti kadar yoktur. Türkçe şiirleri de var. Fena söylemiyor. Sonraları Şeybanî Hanın yanına gitmişti. O da kendisine itibar etmişti. Şeybanî Hanın adına bir Türkçe mesnevi yazmıştır. Mecnun vezninde ki Supha vezninden olan remeli müseddes veznindendir ve yavan eserdir, okuyan adam Muhammed Salih'in şair olduğuna inanmaz". Babur'un bahsettiği eser "Şeybanîname"dir; Şeybanî Hanın manzum tarihidir. Timüriler devrinde yazılan mesnevilere nazaran bu eserin dili sadedir, bazan da tam Özbek halk ağzı ile yazılan beyitlere raslanır.

Şeybanî Muhammed Handan sonra Han olan Ubeydullah Han klasik Türk edebiyatı ile terbiye görmüş bir zattı. "Kul Ubeydi", "Ubeyd" ya da "Ubeydullah" mahlaslariyle gazeller ve mesneviler yazardı. O bir yandan Yesevî ve halefleri eserlerine nazireler yazar, diğer taraftan da Lutfî ve Nevaîleri taklid ederdi. Onun gazelleri ve rubailer sade Türkçe ile yazılmış olmakla beraber klasik Çağatay şairlerinden hiçte aşağı değildir. Çok güzel bir divan bırakmıştır.

Gazellerinden birkaç beyit:

Neçe gam otı bile küygen könül hıcran ara
Can dagı hayran bolup bu vadii hirman ara

Naveki Müjganidir könül figar olmay neter
Neylsün bir natevane yüz tümen peykân ara

Gül sari kılman nazar zibe camalin barıda
Gözge ilmen servi nâzik nihalin barıda
Kılmadı hüsn ehlige her giz vefa hüsnu cemâl
Kıl vefa, ey bivafa, hüsnü cemalin barıda
İstemem hayvan suyun tapsam dağı encam anı
Dem bedem can berüvçi şirin zülâlın barıda
Her sari kılsa azimet bargıl ol dildar ile
Kalma zinhar, ey könül, andın mecalın barıda
Ey Übeydî, ol periveş vaslını kılgıl hayâl,
Kılmagıl özge hayal, uşbu hayâlin barıda.

Özbek ve kazak Türklerinin düğünlerinde muayyen merasimle söylenen "yar, yar!" türküsüne nazire olarak şu şiiri yazmıştır:

Servi kadlar serveri gülçehredür, yar yar!
Dilrabalar dilberi gülçehredür, yar yar!
Gülçehreler birle bağ gülşen erür, yar yar!
Gülşen ara siz mudam gülhan erür yar, yar!
Gülçehreler işidin toldı cihan yar, yar!
Başdın ayak muattar boldı cihan, yar yar!

Ubeydullah Hanın oğlu ve halefi Abdülaziz Han da şair idi. Azizî mahlasıyla yazardı. Onun Sarayında Hafız Sultan, Ali Ubahî, Vasılî, Meclisiî, Şeyda gibi şairler bulunuyordu. Abdülaziz Han bu şairleri himaye ederdi. Timurlüler sarayda yetişen Bakaî de bunlar arasında idi.

Son Timurlülerden Şeybanîlere iltihak eden şairlerden Meclisi Ubeydullah Hanın hizmetinde bulunmuş saray şairlerindendi. Tezkire yazarlarından Hasan Hoca Nisari'nin "Müzekkır-ül-ahbab" de verdiği bilgiye göre Meclisinin şiirlerini Babur Mirza da takdir ediyordu. Meclisi'nin meşhur eseri "Kıssa-i Seyfulmülûk"dur ki destanî hikayedir. Bu eser bütün orta Asya ve İdil-Ural ülkelerinde son zamanlara kadar en çok okunan eserdir. Hikayenin kahramanı Şeyfülmülûk adlı bir prenstir. Hikâyede o prensin aşkı ve seyahat macerası anlatılıyor. Bu eseri Meclisî farsça bir eserden tercüme ve adapte etmiştir.

Veli ol farsiyu nesr erdi
Takı bu dehrda hem kesir erdi.

Dedi kim: — "Meclisi, bikar turma!
ki men şairdürmen dep laf urma!
Eğer Bardur hüner elginde körset
Ki bu defterni türkî tilge tüzet!

Meclisi bu eserinin sonunda kitabını "arı türkçe" ile yazdığını söylüyor:

Bu asi Meclisi köp can çeküpdur
Kongüllerge vefa tuhmın ekipdur
Kitabım munisim dilbedım erür
Anın her bir beyti ferzendim erür
Azizimdur takı hem sen aziz kıl
Okugıl zevkile yahşı temiz kıl
Arıg türkî tilige nazmetip men
Heves birle okup mevzun kılıp men
(İbrahim İşmurat neşri, Kazan 1883)

XVI. asrın ortalarında güzel gazelleri ve mensür hikayeleri ile şöhret kazanan Özbek devri şairlerinden Paşa Hocadır. Bu zat Balh hakimi Kıstan Kara Sultanın (ölümü 1556) saray şairi ve şeyhülislâmi idi? Nizamî, Nevaî ve Babur tesirinde bulunduğu görülmektedir. Mensur hikâyelerinde Şeyhi Sadi'nin "Gülüstan'ını taklid etmiştir.

Mensur hikayeleri açık Türkçe yazılmıştır. "Miftah-ül-'adl" adlı kitabından alınan şu hikaye onun dili hakkında bir fikir verebilir.

Hikâyet. Künlerde bir kün bir padişah bar erdi. Bisyar adil erdi. Bir gün bir vezirine aydı: "hac tavaf kılmakga barurmen, sen barurmusun?" Vezir aydı "Ey padişahım tahtın boş koyup Kâbege barsanız İl-halayık baştak bolmazmu?" tedi. Padişah aydı: "Baştak bolmas, yok erse mana hac kılgan hacinin sevabını satgun alıp berin, kıyamette hacilerbirle turgaymen. Vezir "padişah üçin hac satgun almak" dep istep yürür erdi. Bir kimserseye yoluktu. Ol kişi aydı: "filân yerde bir zahid barturur. Yiğirme katla Kâbege yayağ barıp turur, ve takı hac kılıp turur ve kişinin aşını yemes, ana barın. Ol bir hac satsa padişah üçin alın". Barıp al zahidni padişahga alıp keldiler. Padişah aydı: "Ey zahid, bir yolı kılgan hacinin sevabını bizge satarmısen?" Zahid aydı: "Neğe alursız?" Sultan aydı: "Min kızıl tenge bireyin". Zahid aydı: "Min kızıl tenge az turur". Sultan aydı: "Ey Zahid, az bolsa, on min kızıl tenge bereyin". "Zahid aydı az turur". Sultan aydı: "Özün ne tilesen tilegil" Zahid aydı: "Ey padişahım, bir hac sevabı ne bolgay, yığırme hacnın sevabını sana bereyen, sen bir saat adil kılganının sevabını mana bersen". Sultan: Ey zahid, bir saat adl kılgannın sevabı ne bolur?" Zahid aydı: "Bir saat adl kılganın sevabı adamlarının, ve ferişte lerinin ve hurların ibadatıdın artuktur".

Paşa Hocanın mensur hikayeleri bu kadar sade Türkçe ile yazıldığı halde gazelleri, kıtaları ve başka manzum eserleri Babur'unki kadar "Çağataycadır":

Gündüz avkatım senin hecrinle nâlan keçedür

Geceler zülfün gibi halım perişan keçedür

Anberin zülfün halidin közümge ey peri

Yıl u ay u saat u gün barı yeksan keçedür

Özbek Şeybanî soyunun kurduğu devlet XVI. asrın sonlarında Abdullah Han (1551-1597) ve oğlu Abdülmümin'in ölümünden sonra sülâle mensupları arasındaki taht kavgasından faydalanan derebeyleri istiklâl davasına kalkıştılar. Şeybanîlerin hâkim oldukları sahada Buhara, Hive ve Hokand Hanlıkları meydana geldi. Kuzey Türkistan bozkırlarındaki Kazak Hanları da Şeybanî mirasının bir kısmına kondular.

Bu hanlıklardan Hive hanlığığında Şeybanî-sülâlesinin başka bir kolundan gelen sülâle hâkim oldu. Bu hanlıkta Türk edebiyatı dil bakımından, sadeleşmekte devam etti. Ebulgazi Han (1647-1663) meşhur eseri "Şecerei Türk'te Çağataycayı yabancı dil gibi telâkki ediyor. O bununla Çağatay Türk edebiyatında Türk diline mal olmıyan farsça kelimeleri göz önünde bulundurmuştur. Hive Hanlığında tarih eserlerinin tercümesine çok büyük önem verilmiştir. XIX. asırda Kongrat sülalesi devresinde Handemir ve Mirhondin tarihleri ve Arapçadan İbnul Esir ve Mesudî eserleri tercüme edildi. Munis ve Agâhî tarafından Hive tarihleri yazıldı. Ebulgazi Hanın açtığı sade Türkçe cereyanına rağmen Hive'de Çağatay edebiyatı geleneği de devam ediyordu. Şair Ömer Baki, Nevaî'nin "Leylâ ve Mecnun" ve "Ferhat ve Şirin" romanlarını sadeleştiriyor ve Çağatay klasiklerine uyarak şiirler yazıyordu. Hive'de XVIII. asrın sonlarında yetişen şairlerden Muzaffer Kiramî ile Kadı Muhammed Niyaz Nişatî Çağatay şairlerini taklid etmişlerdir. Bunlardan Muzaffâ Kiramî kendi devrinin medeni ve siyasi bakımından yüksek bir şahsiyet olmuştur. Şair ve tarihçi Munis onu Nizamî, Camî ve Nevaî gibi şairler sırasında saymıştır. Nişatî, Rakım, Ravnak ve Munis gibi Hive şairleri onun halefleri ve talebeleri sayılırlar.Nevaî gazellerine bağlı bir çok "muhammes"leri vardır. Nevaî izinde yürümüştür.

II. Muhammed Rahim Han (1842-1846) zamanında saray tabibi ve şairi Ahmed Tabib tarafından otuz kadar saray şairin şiirlerinden antoloji yapıldı. Ahmed Tabib bu şairler hakkında şöyle diyor:

"Bu şairlerin hepsi Nevaî'yi taklit ettiler. Fakat bunların hiç biri Nevaî gibi istidatlı değildirler".

Buhara Hanlığında Çağatay edebiyatına karşı kayidsizlik Astarhanî'ler Sülâlesi devresinde (1620-1753) başladı ve Mangıt sülâlesi (1753-1920) devrinde Buhara şehrinin içinde büsbütün unutuldu. Buhara medreselerinde yetişenler Firdevî, Rudekî, Enverî, Nizamî gibi fars şairlerini çok iyi öğrendikleri halde Ne-

vaî'yi tanımıyorlardı. Fakat Buhara şehrinin dışındaki Özbek beyliklerinde Çağatay edebiyatı tarzında şiir yazan şairler bulunuyordu. Mangıt emrine baş eğmek istemiyen Şeheri Sebiz beyi Hocakulı'nın yanında bulunan Hiramî bu gibi "dışarılı" şairlerden biri idi. Bu şair "Çarderviş" adlı hikayelerini 1830 yılında tamamlamıştır. Mesnevisinin sonunda

Bu söz nazmige çün yakın boldı til

Sene irdi ming ikki yüz elli yıl

diyor ki bu yıllarda Şehri Sebiz beyi Hocakulı Emir Masrullaha (1822-1860) karşı isyan halinde idi.

Astarhanîler sülâlesi devrinde Kettekorganlı mütesavvif Sofi Allah Yar (ölümü 1713) Türklerin ricasıyla "Sebat-ül-acizin" adlı bir dinî ve ahlakî didaktik manzum bir eser yazmış ve önsözünde şöyle demiştir:

Dağıldı farisî til bir mektup

Akidati furu'u kurbı mahbup

Anı kim kördiler türkî yaranlar

Dediler ger dua kılsa erenler

Bitilse türkî til birle 'akide

Könüller bolsa andın ârâmide

Böylece Aştarhanîler ve Mangıtlar devrinde Buhara Hanlığında Türk edebiyatı revac bulamamıştır.

Bununla beraber Buharanın içinde de Türkıgûy şairler yok değildi. Emir-Şahmurat (1784-1802) ve onun oğlu Haydar (1802-1826) zamanlarında yaşamış olan Mucrim Abid isimli şair Emir Haydara bir kaside takdim ettiğinde hiç iltifat görmemiş, emir ona "şiir felanı bırak, dilencilik ve kanderlik yap!" demiş. Bu şairin güzel divanı vardır. Bu devirde Türkçe şiirlere Buhara aristokratları hiç değer vermemişlerdir.Onların çoğu farsça konuşmayı kibarlık sayarlardı.

XVIII. asırda kurulan Hokand Hanlığında Buhara'nın aksine, Çağatay edebiyatı canlandı. Yerli Özbek lehçesi tesiri olmakla beraber Hokand şairleri klasik çağataycaya sadık kalmaya çalışıyorlardı. Ferganede Asrtarhanî sülâlesi devrinde yetişmiş meşhur şairler vardı. Bunlardan birinin mahlası Meşreb olan Baba Rahimdir. Bektaşî meşrep olan bu şair 1655 yılında Andıcanda dünyaya gelmiş, medrese tahsili gördükten sonra tarikat şeyhlerinin hizmetinde bulunmuştur. Son şeyhi olan Kâşgarlı Apak Hocanın dergîhından koğulmuş, kendini bir müddet kalenderliğe vermiştir. Aştarhanîlerin son hanı Ebulhayir zamanında ulemanın fetvası ile Balh hakiminin emriyle 1711 yılında asılmak suretiyle idam edilmiştir. Onun Yârsız hem bâdesiz Mekkge barmak ne gerek? gibi beyitleri ve müstebit beylere ve din adamlarına hicviyeleri çok kuvvetli olmuştur. Divanı

vardır. Onun bazı mısraları atalar sözü gibi son zamanlara kadar Türkistan'da söylenmekte idi.

Hokand Hanlığında Çağatay edebiyatı bilhassa Ömer Han (1810-1822) ve oğlu Madeli (1822-1842) zamanlarında, Çağatay edebiyatı bütün incelikleriyle revacda oldu. Her iki han şair idi. Bu iki han Hüseyin Baykara devrini ihya etmeğe çalıştılar. Bu devirde Hokand Hanlığında Nevaî'ye benzemek isteyen şairler çoğalmıştır. Fakat bu devir akan yıldızın parlayıp sönmesi gibi bu iki handan sonra sona erdi.

XIX. asırda Çağatay, daha doğrusu "türkî" edebiyatının enkazı üzerinde muhtelif lehcelerde edebiyat meydana getirildi.

BİBLİYOGRAFYA

Köprülü M. Fuat, Türk edebiyatı tarihi, İstanbul 1926

Köprülü M. Fuat, Çağatay edebiyatı İslâm Ansiklopedisi C. III, 270-323

Köprülü M. Fuat, Babur İA II, 180-187

Togan Z. Velîdî Ali Şir İA I, 349-357

İnan Abdülkadir, Ebülgazi Bahadır Han ve Türkçesi Türk Dili Araştırma yıllığı 1957

İnan Abdülkadir, Çağatay yazı dilinin kuruluşu tarihine dair düşünceler

A. K. Borovkov , Özbek edebi dilinin kurucusu sıfatıyla Ali Şir Nevaî "Ali Şir Nevaî" (makaleler dergisi) 1946

E. E. Bertels, Nevaî ve Attar "Mir Ali Şir" (Makaleler dergisi) Len. 1928
Zahidov Vahid. Özbek edebiyatı (antaloji) dört cilt Taşkent 1959-1960

Büzrük M. Orta Asya ve Özbek edebiyatı tarihiga umumî bir karaş. Taşkent 1930

KARIŞIK LEHÇELERLE YAZILAN TÜRKÇE ESERLER (XV - XVI. YÜZYILLAR)

"Türk Dili" sayı 53 şubat 1956

XIV. yüzyılın başlarında Orta Asyada Çağatay yazı dili kurulurken Mısır ve Suriye'de Oğuz-Türkmence ile Kıpçakca yazı dili olmak anıklığını göstermişlerdi. Anadolunun tesiriyle Oğuz-Türkmence eserler yazıldığı gibi (Siyer kitabı-Nurosmaniye kitaplığı 3347), Altın Ordu-Saray tesiriyle Kıpçakca eserler (Seyfi Sarayî, Gülistan bittürkî, Münyet-ül-guzzat-Topkapı Sarayı kitaplığı, III. Ahmet,3468) yazılıyordu. Türkmence veya Kıpçakca denilecek lehçe özellikleri belirgin olan bu gibi eserlerden başka Kıpçakca ile Türkmence çok karışık eserler de yazılmıştır, ki Türk yazı dili tarihi bakımından bu eserler çok önemli belgeler değerini haizdirlerdır. Karışık lehçelerle, yazılan bu eserlerin telif, hiç olmazsa istinsah tarihleri kesin olarak bilinseydi, Mısır ve Suriye ülkelerinde "lehçeler mücadelesi"nin süreçini takibetmek mümkün olurdu. Yazık ki bize ulaşan bu gibi eserlerin hiçbirinde telif veya istinsah tarihi yoktur. Bu çeşit eserlerden Konya-Yusufağa 5059 (7-407) sayıdaki Fıkıh Kitabı'nın istinsah tarihini bile tahmin ettirecek işaret bulunmuyor. Müellifi veya müstensihi **Muhammed b. Sıdık (?)el-maruf bi-ibn as-Sayın** adlı biridir. Bu kitabın XV. yüzyılın ilk yarısında yazılmış olduğunu tahmin etmek mümkündür. İstanbul Umumi kitaplığındaki "Kitabı ilm-in-neşşab" ve "Kitab-il-hayel" adlı iki eser (Veliyüddin Ef.3176) de bu karışık lehçe ile yazılmış eserlerdendir. Telif veya istinsah tarihi yoktur. Bu kitaplar Mısır veya Suriye beylerinden olduğu anlaşılan Tulu beg adlı birinin isteğiyle yazılmıştır. **El-Munhel-üs-safi'de** Tulu beg adlı bir bey zikredilmektedir. Bu zat 1405-1420 yıllarında yaşamıştır. El-Munhel müellifi bu "Tulu" adının anlamını açıklarken "sancak ve bayrak sahibi demektir" diyor ki eski Türkçedeki "Tuglug" kelimesinin Türkmence veya Kıpçakca şeklidir. El-Munhel'deki Tulu beg ile adları geçen eserlerdeki Tulu beg aynı şahıs ise; bu eserler XV.yüzyılın başında yazılmış olacaktır. Çağatay yazı dili tesiri görülen Kıpçakca "Münyet-ül-guzzat" (1446) kitabı da bu konu üzerine yazılmıştır.

Millet kitaplığında (Feyzullah Ef.1046) bulunan fıkıh kitabı "Kitab-üd-da'va" bu çeşit kitapların en önemlisidir. Telif veya istinsah tarihi yoktur. Kitabın birinci varakındaki yazıdan anlaşıldığına göre bu kitap Mısır Sultanı Tatar'ın hazinesinde bulunmuştur. Bu kayda bakılırsa, bu kitabın telifi 1420, yılından öncedir. Çünkü Tatar'ın ölümü 1421) yılındadır.

"Kitab-üd-da'va"nın dili, zamanına göre, en iyi Türkçe eser olmuştur. Arapça ve Farsça kelimeler pek az kullanılmıştır. XV.yüzyıllın ilk yarısında karı-

şık lehçe ile yazılmış eserler arasında her iki lehçenin fonetik ve morfolojik özelliklerini iyi belirten eser de yine bu kitaptır. Dikkate değer ki aynı kelimede iki lehçenin özelliği birleşiyor. Meselâ, **olıngan, vergen** kelimelerinde ol-Türkmence,-gan eki Kıpçakca, ver-Türkm,gen Kıpçakçadır. Bu eserin dili hakkında bir fikir vermek amacıyla birkaç yaprağından örnekler veriyorum:

(2a) amma kaçan bir kişi bir tavarnı da'vi idse dahi ol tavar bir yirdin bir yirge iledinür olsa ve lâkın ol tavarı iledmek güç olsa nitekim değirmen daşı gibi dahi ne tavar kim değirmen daşına mengzet ise imdi ol vaktın eger kazi tilese ol daşı hazır idgey, eger tilese kadi ol daşa kendününg emin kişisini iyivergy hatta da'vi idgen kişi oşbu daş menüm dür didikün görmek içün, eger bir kişi bir tavarnı da'vi idse dahi ol tavar bir yirden iledilür tavar olmasa yir gibi, ev gibi, değirmen gibi, imdi kaçan bir kişi munung gibi tavar da'vi idse labuddur kim ol da'vi idgen kişi ol da'vi idgen yir gibi, ye ol da'vi idgen evnüng, ye ol da'vi idgen degirmenüng haddini belgülü idgey.

(4a) eger bir kişi da'vi idse bir kişinüng üstine ayıdsa menüm sende bu kadarahçam var dise dahi ol da'vi alıngan kişi ayıdsa senüng menüm üstime hiç nemeng yokdur. dahi men seni bilmezmen dise dahi olan da'vi idgen kişi danuk durkuzsa ahçası var idikuna dahi kazi hüküm idse ahçasını vergil diyü. dahi hüküm idgenden sonra ol da'vi olıngan kişi danuk durkusa dahi ol da'vi olıngan kişinüng danukları ayıdsa ol da'vi idgen kişinüng ahçısı var idi bu da'vi olıngan kişinüng üstine ve lakin ol da'vi olıngan kişi ödedi dise imdi ol da'vi olıngan kişinüng danukları işidilmez. (146a) bir kişi da'vi iddi bir kişinüng üstine ayıddı "sen menüm tonumı yırttung" didi. dahi ol tonı yırtılgan kişi tonını kadi katına hazır iddi imdi ol inkâr iddi ol da'vi olıngan kişi inkâr iddi. imdi ol inkâr idgen kişi billâhi men ol tonı yırtmadum dimegey ve lakin kazi ol tona bakgay, eger ol tonung yırtukı az ise hatta vacib olsa yırtan kişige ol yırtık eksildgenini ödemeklik ol vaktın ol tonı kıymete dutarlar sahih iken ne kadarga degir dahi yırtılmışla ne kadarga degir dahi ol yırtılmış iken kıymet ne kadar eksilidse ol yırtılmaduk bahasından ol kadar ziman çektürürler ol yırtan kişige. amma kaçan ol yırtan kişige ant virseler ol yırtan kişi ant içer....

(205b) kaçan bir kişi bir kişinüng kulını atsa dahi ok kirişden çıkduku vaktın ol hoca kulını azad idse ol azad idgenden songra ok varsa ol kulga dokunsa dahiol kul ölse imdi ol ok atan kişinüng diyet yokdur, ve lâkin ol ok atan kişi ol kulnung kıymetini virür ol kulnung hocasına oşbu ayidgenimiz imam Ebu Hanife katındadur, amma imam Muhammed katında ol kulı keymete dutalar ok ol kulga atılmazdan burun ol kul ne degir idi dahi kıymete dutalar ol kul ok atıldıktan songra ne degir idi dahi hisab idgeyler görgeyler ok atılmazdan burun kıymet ne kadar artukdur.

(276b) kaçan bir kişi ev birle saklanmış malı ogurlamakka kirse, dahi ol ogrı ol malı alsa, ol evden daşra daşlasa, daşladıkından songra ol ogrı evden daşra

çıkub ol malı almazdan burun ol mal iyesi ol ogrı daşladıktan malına zafer dapsa alsa imdi ol ornınung eli kesilmez...

Kaçan bir kişi ev birle saklanmış malı oğurlamakka girse dahi ol ogrı malı alsa dahi kendününg dışra durgan yoldaşına sunuverse dahi ol dışrakı yoldaşı ilini girgüzse ol ev içine dahi ol malı alsa gidse ol sunuvergen ogrınung elinden imdi imam Ebu Hanife katında ne ol dışradın el sokub malı algan kişinüng eli kesilür ne içeridin sunuvergen kişinüng eli kesilür imam Ebu Yusuf katında ikisinüng dahi eli kesilür.

(306a) kaçan agaçdan kabkacak idseler dahi ol agaçdan kabkacakı bir kişi ogurlasadahi ol kabkacakung kıymeti on ahçaya degir olsa imdi ol ogrınung oli kesilür... kaçan bir kişi kaz ogrulasa, ye tavuk ogrulasa. ve gögercin ogrulasa ol ogrınung eli kesilmez. kaçan bir kişi süd ogrulasa, ye yogurd ogrulasa, ye yaş yimiş ogrulasa ol ogrınung eli kesilmez...

YUSUF HÂS HÂCİB VE ESERİ KUTADGU BİLİG ÜZERİNE NOTLAR

"Türk Kültürü" sayı 98, 1970

Bazı araştırıcılar Kutadgu Bilig'de Çin felsefesinin önemli tesiri olduğunu iddia etmişlerdir. Garplı bilginlerden Otto Albert'in iddiasına göre ise Yusuf Hâs Hâcib, İbni Sina'nın müakkiblerinden biridir. Rahmetli üstâd Fuad Köprülü, her iki iddiayı yersiz bulmaktaydı.

Büyük bir tarihin sahibi olan Türk milletinin tarih içinde münasebette bulunduğu Hind, Çin, İran, Bizans kavimleriyle kültür alışverişinde bulundukları malûmdur. Bununla beraber Katadgu Bilig'i okurken asıl göze çarpan nokta bu eserde İslâmdan önceki Türk Kültürünün derin izleri bulunduğunu görmemizdir. Yusuf Hâs Hâcib'in Mahmud Kâşgarî'de gördüğümüz Türk halk hikmetlerine aşina olmak ve onları nakletmekle kalmıyarak bunları eserinin en önemli kuruluş unsurları olmak üzere ele aldığı görülmektedir.

Eserin müellifi Yusuf Hâs Hâcib hakkında eserindeki kendisi tarafından ve kitaba biri tarafından ilâve edilen bilgilerden başka hiçbir malûmatımız yoktur. Bununla beraber onun yaşadığı asırın büyük bilgini ve devlet adamı, Müslüman bir Türkçü olduğunu eserinden öğrenebiliyoruz. Eserindeki kahramanlarının tavsifinden ve onlardan naklettiği ahlâkî ve felsefî görüşlerinden anlaşıldığına göre müellifin çağdaşları olan, Firdevsî (934-1020), El-Birunı (972-1048), İbni Sina (980-1037), Ömer Hayyam (1040-1123) ve bunlar çapındaki büyük bilginlerden çok iyi haberdar olmuş ve onlardan faydalanmıştır. Aynı zamanda İslâm'dan önceki Türk düşünürlerini de çok iyi bildiği, açık olarak, anlaşılmaktadır. Eski devrin büyüklerinden pek çok vecizeler, tavsiyeler ve nasihatları naklediyor. Dikkate değer ki bunlar arasında Peygamber'e isnat edilen hadîs ve ünlü İslâm ahlâkçılarından vecizelere rastlanmıyor. nakledilen vecize ve nasihatların hepsi Türk büyükleri, hekimleri ve kumandanlarının sözleridir. Bu Türk büyüklerinin müslümanlıkları da şüphelidir. Bunların sözleri nakledilirken adları verilmiyor. Kabile veya mesleklerine işaret edilmektedir.

Kutadgu Bilig'in öğüt olarak anlatılan her hikâyesinde eski bir Türk büyüğünün vecizeleri "ne diyor, dinle" diye tanık olarak nakledilmektedir. Meselâ:

216. negü tir eşitgil bu il kend begi
(İl ve kend beyi ne diyor, dinle.)

233. negü tir eşitgil kişi edgüsi

(Kişilerin iyisi ne diyor, dinle.)

246. negü tir eşit bu sınamış kişi

(Bu tecrübeli kişi ne diyor, dinle.)

4752. negü tir eşitgil ile erkini
(İli erkini (Karluk Kül Erkini?) de diyor dinle.)

841. negü tir eşitgil ile atlığı
(İli meşhuru ne diyor dinle, hizmetini büyütmüş kişi kişilerin kutlusudur.)

4309. idi yakışı aymış törü bilmiş er
(Nizam, kanun bilen er ne kadar güzel söylemiş.)

1492. negü tir eşitgil karı köklemiş

sınamış ukup hem bilip sözlemiş
(Esaleti ihtiyar ne demiş, dinle, tecrübe ederek, anlıyarak söylemiş.)

Büyük Çigil boyuna mensup bir bilginin sözünü şöyle naklediyor:

3491. negü tir eşitgil biliglig *Çigil,*

biligsiz eşitgil, boyun bir egil:
(Bilgili Çigil (beyi) ne diyor dinle, (ey) bilgisiz dinle, (ona) boyun eg!)

5043. negü tir eşitgil böke yavgusu

ukuş birle yadmış ajunka küsi
(Aklı ile dünyaya şöhretini yaymış olan *Böke yabgusu* (Karluk beyi?) ne diyor dinle!)

4947. Negü tir eşit yakşı *yagma* begi

kamug iş içinde yetilmiş ögi
(Her türlü işe aklı eren Yagma beyi ne diyor.)

2243. Negü tir eşitgil ay bilgi ögüz

bilgi birle köngli yarunmuş kögüz
(Ey bilgisi derya olan, bilgi ile gönlü aydınlanmış olan (bilgin) ne der, dinle.)

2367. negü tir eşitgil yagı sançmış er

başında keçürmüş, közün körmiş er
(Düşmanı sançmış (yenmiş), başından (çok iş) geçirmiş, göz ile görmüş er ne der, dinle.)

2141. negü tir eşitgil ajun tutguçı

kılıç, baldu birle yagıg utguçı
(Kılıç, balta ile düşmanı mağlup eden, dünyayı elinde tutan (muharıp) ne der, dinle.)

Hükümdar, ögdülmiş ile sohbet ederken şöyle diyor:

1962. negü tir eşitgil Ötüken begi

sınap sözlemiş sözni yetrüp ögi

(Tecrübeli sözünü düşünerek söylemiş olan *Ötüken beyi* ne der, dinle.)

Bu Ötüken beyinin güzel nasihatlerini Ögdülmiş'e anlatıyor. Başka bir yerde bu Ötüken beyinin sözlerini Ögdülmiş hükümdara özel kâtip evsafını anlatırken naklediyor.

2682. idi yakşı aymış *Ötüken* begi

tilin tutzu bermiş sanga söz yigi

(Ötüken beyi çok iyi söylemiş, sözlerin iyisini sana dili ile ulaştırmış)

Bu vecizeler arasında Ötüken beyinin hikmetli sözünün de geçmesi dikkate değer. VII. asır Türklerinin bu "Kutlu Ötüken'nin Yusuf Has Hâcib'in yaşadığı devirde Müslüman Türk bilginleri için ancak uzak bir yer adından ibaretti. Müslüman halk ise, galiba, bu ülkenin kudsiyetini unutmuştu.

Bu Ötüken ülkesi Kül Tigin ve Bilge Kağan yazıtlarında çok geçmektedir. "Türk kağanı Ötüken ormanında otururşa ülkede mihnet olmaz. Ötüken ormanlarında yabancı hükümdar yokmuş, memleketi idare edecek yer Ötüken imiş. Ötüken'de oturupkervanlar gönderir isen hiçbir mihnetin olmaz. Ötüken'de otururşan devleti ebediyen elinde tutmuş olacaksın..." denilmektedir.

Tonyukuk yazıtında da Ötüken adı geçmektedir. Bu yazıta göre Tonyukuk Ötüken ormanına doğru ordu sevketmiş, ona karşı Togla'da Oğuzlar karşı gelmiş ve savaşmışlar. Bu savaşta kazanmış olduğu zaferi Tonyukuk şöyle anlatıyor: "Türk milleti, hakanı ve ben Bilge Tonyukuk Ötüken'e yerleşmiş diye işitip güneyde, batıda, kuzeyde ve doğuda bulunan milletler geldi".

Ötüken, Gök Türklerden hakanlığı alan Ugurlarda da, budizm ve manihaizm dinlerinin mukaddesatı arasında kutlu vatan sembolü olarak muhafaza edilmiştir. (Bk.R.R. Arat. Der Herrschertitel Iduk kut. U.AYB, 1964 vol. 35).

Yusuf Hâcib'in eserini yazdığı devirde Ötüken ve çevresindeki Türkler müslüman olmamışlar, budizm ve manihaizmin mutaassıp dindarları idiler. Yusuf Hâs Hâcib'in hikmetli sözlerini naklettiği Ötüken beyi bunların bilgilerinden biri olacaktır. Mahmud Kâşgarî Ötüken için "Uygur ili yakınında Tatar bozkırlarında bir yer adı" demekle yetinmiştir (I, 138).

Kâşgarî ve Yusuf Hâcib'ten sonra yazılan ve Türk kültüründen bahseden islâmî eserlerde bu Ötüken adına rastlanmıyor. Moğol-Buryat âlimi D.Banzarov'un verdiği bilgiye göre "Ütigin" veya "İtügen" Moğollarda *bir yer tanrısıdır.* ("Çenaya Vera" sah.16). Öyle anlaşılıyor ki *Ötüken kutu* çok uzun zaman asırlar

boyu bütün Türk ve Moğollar için müşterek mukaddes bölge ve vatanı koruyan ruh-tanrının bulunduğu yer sayılmıştır.

Yusuf Hâs Hâcib'in Türk büyük kahramanları arasında zikrettiği Alp Er Tunga da İslâm devrinden çok önce yaşamış bir destan kahramanı idi. Müellif onu bir millî kahraman olarak zikrediyor.

276. körü barsa emdi bu Türk begleri
ajun begle-inde bular yigleri
277. bu Türk beglerinde atı belgülük
Tonga Alp Er erdi kutı belgülüg
278. Bedük bilgi birle öküş erdemi
biliglig ukuşlug budun ködrümi

(Eğer dikkat edersen görürsün ki, dünya beyleri arasında en iyi beyleri Türk beyleridir. Bu Türk beyleri arasında adı meşhur ve ikbalı ayan-beyan olanı Tonga Alp er idi. O yüksek bilgiye ve çok faziletlere sahip idi; bilgili anlayışlı ve halkın seçkini erdi).

Yusuf Hâs Hâcib'in eserini telif ettiği 1069-70 yıllarında islâmiyetin hakanlıkça resmen kabulünden birbuçuk asır geçtiği halde eski dinlerini bırakmak istemeyen Türkler bulunuyordu. Müslümanlığa karşı düşmanlıkta inatla direnen bu Türklerin çoğu şehirli budist, manihaist olup bunların tesiri ve nüfuzları altında bulunan göçebe Türk boyları idi. Yabaku-Basmıl boylarının yedi Başbuğ idaresinde 700.000 kişilik büyük bir ordu teşkil edip Karahanlı müslüman ordusuna saldırdıkları bu büyük müşrik ordusunun Karahanlı prensi ve Yusuf Hâs Hâcib'in çağdaşı Arslan Tigin idaresindeki 40.000 kişilik Türk-İslâm ordusu tarafından yenilip Yabaku Başbuğu Böke Büdrüç'ün esir alındığı Mahmud Kâşgarî tarafından kaydedilmiştir. Arslan Tigin'in bu zaferini gelecek nesillere bildirmek için 20 Aralık 1041 yılında yazdırdığı kitabe Fergane"-nin Varuk mevkii yanındaki yüksek kayada bulunmaktadır. Mahmud Kâşgarî, Arslan Tigin'in bu zaferini anlatan destandan birkaç beyit nakletmiştir.

Yusuf Hâs Hâcib eserini tam Türkçe yazmaya çalışmıştır. Ve bunda büyük başarı göstermiştir. Kullandığı yabancı kelimeler % 10 u geçmez. Dikkate değer ki iyi bir müslüman olduğu halde 6645 beyit tutan eserinin hiç bir yerinde Allah kelimesini kullanmamış, hep Türkçe *Tanrı, İdi, Bayat, Ugan* ve arasıra Arapça *Rab* kelimelerin de kullanmıştır. Peygamber ve Resul kelimelerini de kullanmamış olanların Türkçe karşılığı olan Yalavaç ve Savcı kelimelerini kullanmıştır. Şeytan yerine hep budizmin terimi olan *yek* kelimesini kullanmıştır. Cennet ve cehennemden de bahsetmemiştir. Ancak bir mısrasında Sogutçadaki aslı ile *uştmak* geçiyor.

63. togardın ese keldi öngdün yeli

ajun itgüke açtı *uştmak* yolı

(Doğudan ilk yazı yeli eserek geldi; dünyayı süslemek için uçmak-(cennet) yolunu açtı.)

Yusuf Hâs Hâcib'in, budist ve manihaist Uygurların dinî ve millî edebiyatına yabancı olmadığı anlaşılmaktadır. Onun çağdaşı olan Mahmud Kâşgarî'nin İslâm dünyasının merkezinde yaşadığı halde Uygur yazısını bildiği malûmdur. Bu XI. asır Müslüman Türk aydınlarının büyük bir kısmının eskiden yerleşmiş budist veya manihaist şehirli ailelerden çıkmış olduklarında şüphe yoktur. Budist, manihaist ve şamanist Türklerle komşu, belki karışık bulunan Türkistan'da yaşayan ve devlet adamı olan Yusuf Hâs Hâcib'in İslâmdan önceki Türk kültürünün Kâşgarî'den daha iyi öğrenme şartlarına sahip olmuştur. Çünkü o, hem devlet adamı sıfatı ile hem de çok kültürlü adam olmak hasebiyle daima budist ve manihaislerle görüşmek mecburiyetindeydi.

Yusuf Hâs Hâcib'in kullandığı kelimeler içinde en çok geçen *kut* ve *kur* (kuşak) kelimeleridir. Kut kelimesi Türk kavimlerinin tarihinde M.Ö.II-I asırlarda Hunların hakanları bu kelimeyi ünvanlarında kullanmışlardır ("tengri kutı"). Bu çok eski kelimeyi muhtelif dinler bile ortadan kaldıramamışlardır. İslâm devrinde bu kelime-terim *talih, baht, saadet* anlamlarına gelmektedir. İslâmdan önceki manası ve ifade ettiği dinî kült XI. asırdan sonra müslüman edebiyatında da pek çok yerde kullanılmıştır. Bu terimin en eski manası, Ziya Gökalp Beyin tetkikine göre, ruhtur ve şamanism kalıntısıdır. Ona göre *kut* bugünkü iptidaı kavimlerdeki "mana" denilen kuvvetin aynıdır. İptidaî cemiyetlerin inanmalarına göre "mana" denilen münteşir bir kuvvet vardır ki herhangi bir cisme temas ederse ona kudsiyet verir, (Türk Medeniyeti 1341 baskısı s. 33).

Bu Türkçe kelime Milât'tan önceki Hunlarda Çin kaynaklarında tesbit edilmiştir. K.İnostrantsev "Hunnu i Gunnı" adlı etüdünde Hun hakanının *tengri kutu* unvanını taşıdığını Leon Kahen'den naklen kaydetmiştir, Kutadgu Bilig'de kut kelimesi *kur* yani kuşak kelimesiyle bir çok beyitlerde beraber geçmektedir. Kut ve kuşak tarihin bildiği günden beri bütün Türklerde, din ve mezhep farkına bakmadan her devirde manevî kıymeti haiz şeyler sayılmış ve kullanılmıştır. Bizim müellifimiz Yusuf Hâs Hâcib bile kendinin bu büyük eserine Kutadgu Bilig (yani saadet verici ilim) diye isim vermiştir. Bu "kuşak" ve "kut" üzerinde tarih ve etnoğrafya bakımından, daha aşağıda bir az duracağız.

Müellif bir çok yerlerde tabiat görünüşünü tavsif ediyor. Bu tavsifler onun iyi bir şair olduğunu göstermektedir. Bir şiirinde karanlık bir geceyi ve ondan sonra gelen sabahı şöyle tasvir ediyor:

4884. yaşık badı yüzke kara yüz bagı

ajun toldı bütrü kara yir togı

4885. Küjek yazdı rumi kızı örtti yüz
kara saç budugı ajun toldı yüz
4886. tükel zengi yüzi urundı kalık
uçar tındı kodtı yorıglı yorık

(Güneş yüzüne siyah peçe örttü, her taraf siyah zülüf rengini aldı. Gönün her tarafı zenci yüzüne döndü. uçan kuşlar kondı, dolaşan mahlûklar durdu.)

Geceyi böyle tavsif ettikten sonra sabahın başladığını tavsif ediyor:

4892. abir (anber?) bürkirer teg tünerdi kalık
sıta koptı yirdin yadıldı butık
4893. yaşık örledi yirde koptı togı
yaka keldi aşnu tokuz al tugı

(Abir serpmiş gibi, gök alacalandı; ufuktan etrafa dallanarak mızraklar yükseldi. Güneş yükseldi toz kalktı; dokuz al tuğu yaklaşmağa başladı.)

Bu parçadaki "dokuz al tuğ" güneşin doğarken yaydığı al ışıklarını Türk hakanın taşıdığı en büyük sancağa benzetiyor. Yusuf Hâs Hâcib'in tasvir ettiği şiirden yine bir paçra:

5028. yaşık yirke indi yüzin kizledi
kararıp tuman tozdı dünya tudı
5029. ajun tul tonın kedti kaşın tügüp
kalık yek yüzi teg karardı ongup
5030. kamug teprenür tındı yumdı közi
çogı ün kesildi tirigler sözi

(Güneş yere indi; yüzünü gizledi, dünyayı kara bir duman kapladı. Dünya, dulgiyimi (kara) giydi; gök şeytan yüzü gibi soldu karardı. Bütün canlı mahlûkları sessizlik, sükûnet kapladı, gözlerini yumdular, gürültü, ses kesildi (gûya) hayattan eser kalmadı.)

Eserini yazdığı zaman Yusuf Hâs Hâcib'in yaşı epeyce ilerlemiş olmalıdır ki kitabının sonuna eklediği "hatime"sinde ihtiyarlığından acı acı şikâyet ediyor. Bu şikâyet elli yaşındaki adamın şikâyetine benzemiyor. Her halde müellif altmışa yaklamış olmalıdır. Saçının bembeyaz olduğunu, ok gibi dim dik vücudunun yay gibi kamburlaştığından şikâyet ediyor.

6570. yıparsıg kara başka kafur aşudum
tolun teg tolu yüz kayka ilettim

yaruk yaz teg erdim tümen tü çiçeklig

hazan mu tüşüttüm kamugnı kuruttım

kadın teg bodum erdi ok teg köni tüz

ya teg egri boldı edildim tönittim

(Misk gibi kara başuma kâfur örttüm, dolun ay gibi dolgun yüzü nereye götürdüm. Rengârenk çiçekler ile doldu, parlak bahar gibi idim, güz mevsimine mi uğradım, hepsini kuruttum. Kayın gibi boyum (vücûdum) ok gibi düz ve dik idi; şimdi yaygibi eğri oldu, eğdim, eğildi.)

"Parlak bahar mevsimini ve büyük Buğra Han'ın medhini söyler" babı (63-123; beyitler) müellifin iyi bir şair olduğunu gösteren "bahariye"dir.

86. Bulıt kökredi urdı nevbet tugı

yaşın yaşnası tarttı hakan tugı

.....ajun tuttu Tavgaç Ulug Bugra Han

Kutadsu atı bersü iki cihan

(Bulut gürledi, nöbet davulu vuruldu, şimşek çaktı, hakanın tuğunu çekti. Büyük Tavgaç Buğra Han dünyaya hâkim oldu, adı kutlu olsun, Tanrı onu iki cihanda aziz etsin).

112. Talu neng tanguk tuttı ming ming elig

munu kıl tangukı *Kutadgu Bilig.*

113. Olarnıng tangukı kelir hem barur

mening bu tanguk boldı mengü kalır

114. neçe tirse dünya tüker alkınur

bitise kalır söz ajun tezginür

115. Kitapka bitindi bu hakan atı

bu at mengü kaldı ay *terken kutı*[1]

(Binlerce el, hediye olarak, ona çok nadide şeyler sundu; işte sen de Kutadgu Billig'i hediye et. Onların hediyesi gelir, geçer, benim hediyem ise, ebedî kalır. Dünya malı ne kadar toplanırsa toplansın, tükenir, bir biter söz kaleme alınırsa, kalır, dünyayı dolaşır bu hakan adı kitaba geçti; ey devletlü hükümdar, bu ad ebedî kaldı.)

Yusuf Hâs Hâcib, İslâm müelliflerinin geleneklerine uyarak eserini Tanrı'ya hamd ü sena, peygambere ve dört halifeye medhiye eden sonra Buğra Han'a

[1] "Terken Kutu" eski Türklerde hakana hitap ederken söylenmiştir. Osmanlılardaki "Şevketmaab", "şevketpenah", "zatı akdes" gibi, Uygurlarda kullanılmış bir lakaptır.

kaside yazıyor. Sonra yedi yıldız ve on iki burç, insanın değerinin bilgi ve akıl ile olduğunu anlatarak dilin meziyet ve kusurlarından bahsediyor. Sonra:

191. Bu kün tügme kaşıng ay bilge bügü
özüm uzrin aysa yime eymenü
192. Tilekim söz erdi ay bilge bügü
kidin keldeçike özüm sözlegü

(Ey âlim hakîm bugün ürkerek kendi özrünü söylersem, bana kaşını çatma. Ey âlim hakîm dileğim benden sonra geleceklere kalacak bir söz söylemek idi.)

Bundan sonra okuyanlara nasihatlarda bulunuyor ve yazdığı kitaba "Kutadgu Bilig" adını verdiğini söylüyor.

350. Kitab atı urdum Kutadgu Bilig
kutadsu okıglıka tutsu elig

(Kitabın adını "Kutadgu Bilig" koydum; okuyana kutlu olsun ve ona yol göstersin.)

Hikâye ettiği olayın dört kahramanın adlarını -Küntogdı, Aytoldı, Ögdülmiş ve Odgurmış- veriyor. Kahramanlarından Hâcib'in, Küsemiş ve Kumaru'nun adlarını bu bapta anmıyor.

Asıl hikâye, XIII. bapta Aytoldı'nın paytahta gelmesiyle başlıyor. O, hükümdarın fazilet ve meziyetlerini işitip onun hizmetine girmek arzusu ile yola çıkmıştı.

462. Bir Aytoldı atlıg er erdi tetig
eşitti bu çavıg itindi itig
463. iğit erdi oglan kılınçı amul
ukuşlug, biliglig hem öglüg köngül

(Atold adında zeki bir adam vardı; ki hükümdarın bu şöhretini işitti ve ona gitmek üzere hazırlıklarını yaptı. Sakin tabiatlı, akıllı, bilgili, zeki ve iyi gönüllü genç bir delikanlı idi.)

487. Kelip tegdi ilig turur orduka
ögi köngli kolmuş tilek arzuka
488. kirip kend içinde tiledi tüşün
tüşün bulmadı, kör, tarudı ajun
489. mungadtı muyanlıkta tüşti barıp
kiçe yattı anda tünedi serip

(Nihayet hükümdarın bulunduğu şehre vasıl oldı, can ve gönülden istediği arzusuna kavuştu. Şehrin içine girip, inecek bir yer aradı, arayıp bulamayınca da dünya ona dar geldi. Canı sıkıldı, nihayet gidip, bir imarethaneye indi ve orada yatarak sabırla geceyi geçirdi.)

Aytoldı'nın misafir bulunduğu bu muyanlık budist Türklerin hayır ve yardım yurdu olduğu malûmdur. Bu terim sanskritçe punya kelimesinden Türk budist dinî edebiyatına, lehçelere göre, piyan, buyan, muyan, mayan, bayan şekillerinde geçmiştir. Mahmud Kâşgarî moyan kelimesini "hayır ve hasenatı" ve moyanlığı "yollarda yolcuların su içmeleri için yapılan hayrat" diye açıklıyor. Uygur metinlerinde "kut" ile beraber "kut buyan" şeklinde de geçmektedir. Çağdaş Türk lehçelerinden Kazaklarda yeni bir yere yerleşenlere iyilik temennisi olarak söylenen "konuş bayanlı bolsun" (konduğunuz yer mübarek olsun;") denir. Şamanist Altay Türklerinin ilâhîlerinde "piyan" şeklinde "merhamet, şefkat, bereket" anlamlarını ifade eder. Bir ilâhî-duada "buzagılı yaban geyige piyan (merhamet) eden tanrı" denilmektedir. Anlaşıldığına göre budistlerin "pıyanlıg" dedikleri hayır yurtları müslüman Karahanlı Türklerine "moyanlık""şeklinde geçmiştir.

Bu şehirde tanıdığı olmadığı için Aytoldı bir müddet dolaştı, durdu. Nihayet bir gün şehrin ileri gelenlerinden biri olan Küsemiş adlı biriyle ahbap oldu. Aytoldı ona sırrını açtı, dileğinin ne olduğunu söyledi.

Hükümdara yakın Hâs hâcib, Küsemiş'in dostu idi. Bir gün ona Kündogdu'dan bahsetti. Hâcib, Aytoldı hakkında malûmat edindikten sonra onu kabul edeceğini söyledi "bana gelsin" dedi.

Küsemiş, dostu Aytoldı'ya uğrayıp durumu haber verdi, Hâcip'le onu görüştürdü. Hâcip Aytoldı'yı çok beğendi, onun hakkında hükümdara malûmat verdi. Hükümdar onu kabul edeceğini söyledi.

580. Hacib çıktı ay ay toldı tur

tapugka körüngil, kutung badı kur!

(Hâcip çıktı ve "Ey Aytoldı, buyur, hükümdarın huzûruna gir, artık kutun kuşak bağladı (talihin yaver oldu) dedi.)

Bir gün Aytoldı huzura çağrıldı. Hükümdar Kündogdı ile uzun sohbet etti. Aytoldı hükümdara "Dileğim şudur: sen beni yermeden ve benden usanmadan, daima hizmetinde bulundur" dedi. Bu sözü duyunca hükümdar sevindi; onu tecrübe etti ve dilediği gibi buldu. Onunla konuşmak hükümdara zevk veriyordu. Bir gün böyle sohbetlerden sonra:

939. yir öpti, kör ay toldı turdı örü

ayur ay ***Iduk Kut***[2] ay edgü törü

[2] "Iduk Kut"-"Tepken Kutı" gibi hakana hitap ederken söylenip, "mukaddes ruh" gibi bir anlamı ifade eder.

940. ajun erki buldung uzun bolsu yaş

erej edgü birle esen bolsu baş

(Aytoldı yer öptü, ayağa kalktı ve: "Ey Iduk kut, ey iyi kanun (sahibi)" dedi. "Dünya kudretini elde ettin, ömrün uzun olsun; huzur ve iyilik içinde başın esen olsun!".)

R.R. Arat bu beyitteki "Iduk kut" hitabını "ey aziz ikbal" diye tercüme ediyor. Fakat buradaki "ıduk kut" budist ve manihaist Uygurlardaki anlamıyla olduğunda şüphe olmasa gerek.

O günden itibaren gündüzleri oturmadan ve geceleri uyumadan hükümdara hizmetinde kusur etmedi. Bütün devlet işlerini yola koydu, çok iyi ve büyük işler yaptı. Halk zenginleşti, memleket nizama girdi. Bir gün hükümdar Aytoldı ile sohbet ediyordu:

683. İlig aydı "uktum bu erdemlering

mününg barmu aygıl bileyin sening"

(Hükümdar, Aytoldıya "faziletlerini anladım. Kusurların var mı? Onu da anlat" dedi.)

Aytoldı şöyle cevap verdi: "Bana iftira ederler kusurum varsa şudur: insanlar kendi aralarında, beni dönek diye kötülerler. Halbuki dönekliğim benim için kusur değildir; ben kendime daima yeni *ve taze şeyler seçerim.* Bütün eskimiş şeyler yıpranmış olur; yıpranmış şeylere tahammül etmek insana sıkıntı ve tiksinti verir. Yeni şey varken eskiye ne lüzum var; güzel şey varken kötüye ne lüzum var. Dikkat edersen, bütün zevkler yenide bulunur, zevk içinde insan her zahmete katlanır. İşte bu tabiatım için, dönek diye, bana söğerler ve bundan dolayı bana kusur isnat ederler (684-690).

Aytoldı'nın hükümdarla bu konuşması çok dikkat çekicidir. Bu konuşmadan anlaşılıyor ki Aytoldı o zamanın bilgili zümresine mensuptur. Galiba, burada Aytoldı bizim müellifimiz Yusuf Hâcib'in kendisini temsil ediyor.

Aytoldı'nın bu kadar açık ve samimî konuşması hükümdarın hoşuna gitti onu çok sevdi ve ona güvendi.

1035. agırladı ilig bu aytoldını

açıg birdi elgin tilin ögdini

1036. vezirlik angar birdi tamga, ayag

tugı kövrigi birle birdi kuyag

(Hükümdar Aytoldı'yı taltif etti, ona karşı dili ile metihte ve eli ile ihsanda bulundu. Ona vezirlik, ünvan ve mührü ile tuğ, davul ve zırh verdi.)

1040. kutuldı budun kitti emgekleri
kuzu birle katılıp yorıdı böri
1041. itildi ili hem tüzildi törü
ilig devleti boldı künde *örü*

(Halk kurtuldu ve zahmen denilen şey ortadan kalktı kuzu ile kurt birlikte yaşamağa başladı. Memleketi tanzim edildi, idaresi düzeldi; hükümdarın devleti (saadeti) günden güne arttı.)

Bir müddet böyle huzur ve âsayiş içinde geçti. Halkın ve memleketin her işi yoluna girdi. Memlekette yeni şehir ve kasabalar çoğaldı. Devletin hazinesi altın ve gümüşle doldı.

1045. tükel buldı aytoldı arzu tilek
kıvı kut karıpyktı arka yülek

(Aytoldı arzu ve dileğini tam elde ettiği zamanda süreksiz saadet (kut) ihtiyarladı.)

1055. tadu artadı kör küçi eksüdi
kagıl teg köni bod egildi kodı
1056. tutup çaldı yirke agır ig kelip
töşekke kirip yattı munglug ulıp
1057. otaçı tirildi tamur kördiler
ol ig kem ne ermiş ayu berdiler

(Tabiat unsurları bozuldu, kuvveti azaldı; dik vücudu, yaş söğüt dalı gibi, büküldü. Ağır hastalık geldi, onu tutup, yere vurdu; acılar içinde inleyerek, yatağa düştü. Çevresine tabipler toplandı, nabzına baktılar; bu hastalık ve rahatsızlığın ne olduğu hakkında fikirler söylediler.)

Aytoldı'nın hastalığı gün geçtikçe ilerledi. Tabipler her çeşit çarelere baş vurup tedavi ettiler. Biri kan aldı; biri müshil verdi, biri de gül suyu katıp şerbet verdi. Yapmadıkları, tedavi vermedikleri ilâç kalmadı. Fakat hiç biri fayda etmedi. Aytoldı'nın şifası olmayacağını öleceğini söyleyerek, oğluna nasihat verdi. Şimdi sahneye oğlu Ögdülmiş çıkıyor.

1158. bir ök oglı erdi bu aytoldınıng
kiçig erdi yaşı uş ol oglınıng
1159. atı erdi ögdülmiş aslı argı
yüzi körklüg erdi ma kılkı arıg

(Aytoldı'nın tek bir oğlu vardı, bu çocuğun yaşı henüz küçük idi. Adı Ögdülmüş idi; soyu temiz, yüzü güzel ve huyu iyi idi.)

Aytoldu oğluna çok kıymetli öğütler veriyor. Sonra hükümdara vasiyet mektubu (Kumaru bitig) yazıyor. Ona nasihatlarda bulunuyor.

1412. budun koy sanı ol begi koyçısı
bagırsak kerekoysa koy kütçisi
1413. kapugda tirildi kalın aç böri
ay ilig koyug ked küdezip yorı

(Halk koyun gibidir. bey onun çobanıdır; çoban koyunlara karşı merhametli olmalıdır. Kapıda bir çok aç kurt toplanmıştır; ey hükümdar koyunları eyice muhafaza altına al!)

Vasiyetnamesinde hükümdara dinî ve ahlâkî nasihatlarda bulunuyor. "Kötü teamül kurma, iyi kanun koy; ömrünü iyi geçir ve saadet sana yar olur (harfiyen: "kutun kuşak bağlar") diyor.

Hükümdara "ciğer paresı olan oğlunu" emanet ediyor. Ona nezaret etmesini, yanından uzaklaştırmamasını rica ediyor.

Hükümdara yazdığı vasiyet mektubunu oğluna verip mektubu kaybetmeden hükümdara vermesini buyurdu. Oğlunu kucakladı, ağladı.

1519. közin kökke tikti kötürdi elig
şehadet bile kesti teprer tilig
yaruk can üzüldi tünerdi küni
Bayat atı birle kesildi tını

(Gözünü göge dikti, elini kaldırdı; son sözü kelime-i şehadet oldu. Nurlu can ayrıldı, günü kararadı; Tanrı adı ile son nefesini verdi.)

Aytoldının oğlu Ögdülmiş hükümdara gelip yer öptü, dua ederek babasının bıraktığı kamuru bitiği - vasiyetnameyi sundu. Hükümdar Aytoldı'nın hizmetlerini söyleyerek ağladı.

Ögdülmiş evine dönüp bir kaç gün kapandıktan sonra babasının *yog aşını* yaptı, fakirlere gümüş ve ipekli kumaşlar dağıttı.

Babasının ölümünden sonra Ögdülmüşü hükümdar vezir tayin ediyor. Bu genç devlet adamının babasından daha bilgin olduğunu hükümdar derhal fark ediyor. Her vakit onunla devlet meselelerini konuşuyor.

Bir gün hükümdarla konuşurken akrabaları arasında çok geniş bilgili olan Odgurmış'tan söz açıyor. "Onun fazileti benimkinden yüz misli fazladır; o hal-

kın ileri geleni ve insanların seçkinidir. Benim bu akrabam burada yanımda bulunsa idi, o bize her işte bilgisi ile yardım ederdi" dedi.

Hükümdar bu adamı görmek ve devlet işlerini onun göstereceği gibi yürütmeği arzu ettiğini ve onu saraya getirmesini emretti. Ögdülmiş hükümdara:

— Böyle bir akrabam bulunduğunu arzettim, fakat gelip gelmiyeceği hakkında bir şey söyleyemem" dedi. Nihayet Ögdülmiş, Odgurmışın bulunduğu dağa çıkıp onu ziyaret etti, hükümdarın iradesini arzetti; hükümdarın yazdığı mektubu verdi. Bu mektupta hükümdar ona birçok nasihatlarda bulunmuştu.

Odgurmuş hükümdarın davetini kabul etmedi. Hükümdar tekrar çağırdı, yine reddeti. Nihayet, hükümdarın üçüncü defa ısrarı üzerine bir gece yaya olarak şehre geldi ve Ögdülmüş'le beraber hükümdarın huzuruna çıktı. Hükümdar bu filozof dervişle uzun konuşmalar yaptı. Odgurmış'ın Ögdülmişe nasihatındaki şu parça bu dervişin ideal zahitlik telâkkisini pek vazih olarak göstermektedir.

6153. bayattın yıratur bu dünya kişig
tıdar kıdrı ıdmaz bu edgü işig
6154. bu korkınç üçün bilge dünya kodup
ajun tezginü yügrür emgek yüdüp
6155. kayu tagda yürür üngürde evi
yemi ot köki içgü yagmur suvı
6156. kaysu biyabanda yügrür kezip
bayatka bu korku sakınçın sızıp
6157. kaysu örüm kedti bügri uça
kayu yir kezer bu közi yaş saça
6158. Kayusu yimez aş özin sızgurur
kayu tünle yatmaz adakın turur
6159. bu yanglıg yorırlar odınmış kişi
udımış tuturmız usayuk başı

(Bu dünya insanı Tanrı'dan uzaklaştırır; iyi işlere mâni olur ve yapılmasına meydan vermez. Bundan korktuğu için arif dünyayı bırakıp, zahmeti tercih ederek, dünyayı dolaşır. Biri dağda koşar, evi mağaradır, onun yediği ot kökü, içtiği yağmur suyudur. Biri Tanrı'ya karşı bu korku ve endişe ile, bitkin bir halde çöllerde koşar. Biri çullara bürünmüş, biri gözünden yaş dökerek, diyar-diyar dolaşır. Biri yemek yemez kendini zayıflatır; biri gece yatmaz, ayakta durur. Uyanmış insanlar böyle yaşarlar; gafillerin gafili biz ise, uykuya dalmışsız.)

Bir gün Ögdülmiş'de hükümdarla konuşurken cemiyetteki insanların durumunu bu dervişin sözlerine benzer bir tarzda şöyle anlatmıştı.

1732. apa oğlanın körse munglung tigü
bütün kün tirer neng bulunmaz yigü
1733. kayu yügrü tınmaz ajun tezginür
kayu can yuluglar tengzike kirür
1734. kayu tag kazar körse tüpler kayag
kayu yir kulaçlayu yügrür yadag
1735. kayu art aşar, kör ögüzler keçer
kayu yir kazar suv kudugda içer
1736. kayusı çerigde kılıç baldu yir
kayusu turada yulugda karır
1737. kayu ogrı tevlig karakçı kunuk
kayusu basımçı ölütçı kıruk

(Havva oğlu ne kadar zavallıdır, o bütün gün toplar, fakat yiyecek şey bulamaz. Kimi durmadan koşar, dünyayı dolaşır, kimi canını feda eder, denize dalar. Kimi dağ kazar, bakarsın, kayaların dibine iner, kimi yeri kulaçlayarak yaya koşar. Kimi bak, tepeler aşar, dereler geçer; kimi kazar ve suyu kuyudan-içer. Kimi orduda kılıç yer; kimi kaleyi muhafazaya memur olur, orada ihtiyarlar. Kimi hırsız,sahtekâr, yan-kesici, dolandırıcı; kimi zâlim olur, kimi öldürücü ve yıkıcı olur.)

Odgurmış hükümdara nasihat ve tavsiyelerde bulunduktan sonra dağlara doğru gitti, kardeşi Ögdülmiş elini öptü, bir müddet beraber yürüdüler...

Bir gün Ögdülmiş kardeşini ziyaret etmek üzere dağa geldi, Onu derviş, kardeşinin müridi Kumaru göz yaşlariyle karşıladı, ona yaklaşarak "ey kardeş gönlün yaralanmasın, sabırlı ol, Allah ecrini ihsan eder" dedi. Böylece Kumaru tazyide bulundu. Odgurmış ölmüştü.

KUTUP'UN HUSREV VE ŞİRİN'İNDEN ÖRNEKLER

Türk Dili III. Seri No 14-15 Ocak 1950

Türk Dili ve Edebiyatı tarihinde önemli yeri olan Türkçe "Husrev ve Şirin"[1] mesnevisi Altınordu şairlerinden Kutup adlı biri tarafından yazılmıştır. Bu eserin Kıpçak Türklerinden Berke Fakih adlı bir hoca eliyle 785 yılının Safer ayında (1383) Mısır'da istinsah edilen tek nüshası Paris Millî Kitaplığında bulunmaktadır (Ancien fonds turc, No.212.)

Kutup bu eserini Altınordu'da çok kısa bir müddet hükümdarlık eden Tınıbek[2] han (1341-1342) ve zevcesi Han Melek Hatun adlarında yazmıştır:

Hanım birle melike atına bir

kitabı kılguka kıl tedi tedbir

Kutub'un hal tercümesine dair şimdiye kadar bilgi elde edilememiştir. Eserindeki bazı beyitlerden anlaşıldığına göre bu zat Fars ve Türk edebiyatına vakıf, Saray şehrine uzaklardan gelmiş bir yabancıdır. Hanın kapısında hizmet etmek için günlerce sefer zahmetlerine katlanmış, nihayet maksadına ulaşmıştır:

Muradım erdi kim bu kapugda

Kelip yol tapsamen tep bu tapugda

Sefer rencin kördüm özüm kaç eyyam

Tapugka yettim imdi oş serencam

Kutub, un dili, aşağıda görüleceği veçhile XIV. yüzyılda Altınordu ulusunda yazılmış olan Harezm Türkçesiyle karışık Altınordu edebî dilidir; onun Harezmli olduğuna ve oradan geldiğine şüphe yoktur. Aslen Kıpçaklardan olsa dahi Harezmde tahsil etmiş, edebî kültürünü orada almış bir şairdi.

Malûmdur ki Altınordu'nun kültür ocağı Harezm idi. İbni Batuta Karadenizi geçerek Altınordu devleti toprağına ayak basar basmaz Harezmli emirler,

[1] Kutb'un Husrev ve Şirin'i 1913 de A.Samoyloviç tarafından bulunmuştur. Bu eser hak. yine bkz.Köprülü, Türk edebiyatı tarihi, İstanbul 1928, s.358-60.

[2] Tınıbek ve Çanıbek adlarının anlamı İbn Batuta'ye göre "emir-i cesed" ve "emir-i ruh" demekmiş (İbn Batuta Seyahatnamesi, Şerif Paşa tercümesi, c.1,377). Bu izah yanlıştır. Tınıbek-nefesi, canıpek, yani muhkem demektir. Anlam bakımından Canıbek ile Tınıbek arasında fark yoktur. Bu adları Tınbeg ve Canbeg şeklinde yazmak yanlıştır. Özbek adı da aynı manadadır, eski telâffuzu Özübek'tir. Kırgızlar hâlâ özübek diye söylerler. Bu adlardaki bek kelimesini beg (bey) kelimesiyle karıştırmamalı.

bilginler ve şeyhlerle karşılaşmıştır. Azak gibi önemli bir bölgenin emiri Muhammed Hoca-i Harezmî idi. Saray şehrinin nüfuzlu şeyhi fakih, âlim imam Nu'maneddin Harezmi idi. Bizim Kutup'da bunlardan biri olmuştur.

Husrev ve Şirin'den anlaşıldığına göre Kutup, daha şehzade iken Tınıbek'e intisap etmiş, onun en yakın nedimi olmuştur. Tınıbek han kardeşi Canıbek tarafından öldürüldükten sonra, onun nedimi olan Kutup'un alınyazısı hakkında malûmatımız yoktur. Tınıbek için

Yürütgil yetti iklim üzre ferman

Ajun halkına bolmasun azın han

diyen bu şaire karşı Canıbek hanın güler yüz göstermiş olacağını sanmıyoruz. Tınıbek faciasından sonra Mısıra hicret etmiş olması mümkündür. Husrev ve Şirin'in Tınıbek'in ölümünden kırk yıl sonra Mısır'da bulunup istinsah edilmiş olması böyle bir tahmine imkân vermektedir.

Husrev ve Şirin manzumesi Genceli Nizamı'nin meşhur mesnevisi örnek tutularak yazılmıştır. Kutup bu eseri hakkında şöyle diyor:

Nizamî nazmı yanlığ tüz sözünni

Anın bilgüt hanınga bu özünni

Kazan teg kaynap oş sevda pişürdüm

Nizamî balıdın halva pişürdüm[3]

Hanım atınga uşbu parsîtilni

Çevürdüm tüzdüm oş nazm üzre kilni

"Bununla beraber bazan onu (Nizamı'yi) kısaltan bazan ayniyle tercüme eden Kutup'un ara sıra muhitinden de müteessir olduğu ve meselâ Husrev'i âdeta bir Altınordu hanı gibi tasvir ettiği göze çarpıyor[4]

Husrev ve Şirin'in dili üzerine esaslı incelemeler şimdiye kadar yapılmış değildir. Genel olarak Moğol istilâsından sonra Çagatay-Nevaî yazı dilinin kuruluşuna kadar geçen iki asırlık bir devrin elde bulunan bütün edebî mahsullerinden mevcut metinlerin tenkitli neşri yapılmadan buna imkân da yoktur. Bu konu üzerine A.Samoyloviç tarafından yazılan makale ve etütler[5] ihzarî mahiyettedir.

[3] **Haydar Harezmî'de aşağı yukarı aynı sözleri söylemiştir:**

دیه که بشور دوم بولذیذ آشنی شیخ نظا می دین آلب حاسانی

شیخ نظامی دمیدین جان تایب معنی سیدین یرلیغ وبرهان تایب

(Mahzen-ül-esrar, Kazan 1858, sah.II).

[4] M.Fuat Köprülü, Çağatay edebiyatı İslâm Ansiklopedisi, III, 281.

[5] A.Samoyloviç. Encelopedie de l'İslâm'da (t.IV.956-963) "Türk" maddesinde "Les Langues Turques" başlıklı makale. Türkçe tercümesi Türk dili dergisi seri III.sayı 6-7, sah. 591-608.K.istorii

A.Samoyloviç, açık söylemiyorsa da makalelerinden anlaşıldığına göre, bu devrin edebî mahsullerini "Harezm Türkçesi" "İlk Çağatay edebî Türkçesi" ve "Altınordu edebî Türkçesi (Coçi ulusu edebî dili)" diye tasnif etmek istemektedir. Bu tasnif, gerçekten, bu devrin ededî dili hakkında aşağı yukarı bir fikir vermeğe yarıyor. A.Samoyloviç'e göre Harzem-Altınordu edebî dilini klâsik Çağataycadan ayıran unsurların bir kısmı kelime hazinesine, bir kısmı da morfolojiye aittir. Çağataycada, eski Türkçedeki لیغ lıg eki لیغ * lıg ve لیق lık şeklinde yazıldığı halde Altınordu eserlerinde لیغ lıg muhafaza edilmekle beraber Kıpçak ve Oğuz lehçelerine mahsus لی li ve لو lu şekillerine de rastlanır (tatlı tatlıg, türlü türlüg gibi.) Eski Türkçede datif eki olan غا ga قا ka Altınordu eserlerinde Oğuzcaya mahsus a آ - e أ ile de yazıldığı görülür.

A.Samoyloviç kelime hazinesi bakımından bilhassa "Muhabetname"yi ele alarak Oğuz ve Kıpçak lehçelerine mahsus sandığı kelimeleri Husrev ve Şirin'deki ve İlk Çağatayca eserlerdeki kelimelerle karşılaştırmakta ve Coçi Ulusunda yazılan Muhabetname ve Husrev ve Şirin gibi eserleri "Kıpçak dilinde" yazılan eserlerden saymaktadır[6].

Altınordu devleti sınırları içine giren bölgelerde yazılan edebî eserler Kıpçak dili yadigârlarından saymak ancak coğrafya bakımından doğru olabilir. Dil bakımından bu edebî eserlerin dilini Kıpçakların konuşma diline azçok yaklaşan, fakat Kutadgu Bilig ve Rabguzî'nin Kısası Enbiya'sı dili geleneklerine sıkı bağlı bulunan karışık bir yazı dili saymak yerinde olur. Bu yazı dili, XV-XVII yüzyıllarda Kıpçakların işgal ettikleri sahada, daha ziyade konuşma diline yaklaşarak (Meselâ "Cengizname", "Tarih-i Dost Sultan" "Şecere-i Türk" gibi eserler) "Kısası Enbiya" dilindeki arkayik kelime ve şekillerden epeyce sıyrılmıştır.

Altın Ordu devletinde yazılmış olan bu eserlerde Oğuzca ve Kıpçakçaya mahsus morfoloji ve sözlük unsurları bilhassa manzum eserlerde görülüyor ki şüphesiz bunda vezin ve kafiye zaruretlerinin önemli rolleri olmuştur. Meselâ: Mu'in-ül-Mürid müellifi *üze* kelimesiyle kafiyelemek için *yüzke* ve *közke* diyeceği yerde Oğuzca *yüze* ve *köze* diyor (datif):

Zekat bermese kim malından üze

Kamug ta'atini ururla yüze

---

literaturnogo sredne-aziasko-turetskogo yazıka (Mir Ali Şir Nevaî dergisi, 1928, sah.1-23), türkçe tercümesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi yıllık çalışmaları dergisi 1941, sayı I, Türk dili ve edebiyatı araştırmaları, sah.73-95. Cuci ulusu veya Altınordu edebi dili (Türk Dili dergisi, 1935, sayı 12, sahife 34-49)

* Kırgızca Arap harfleriyle yazılan metinlerde yuvarlak dört vokal için işaret (harf)ler kullanılmıştır. Bu Kırgızca metin destan şairi Tınıbek'ten Araboğlu tarafından bulunmuş ve 1925 te Moskovada basılmış Semetey destanından bir parçadır.

A.Samoyloviç, K.istorii liter. sredneaz. tureskogo yazıka sah. 17-18; türkçe tercümede sah.89.

Anar iman islâm asıg kılmagay

Zekatni eritip kuyarlar köze

Bununla beraber şunu da kaydedelim ki Mu-in-ül-Mürid'de Oğuzca şekil ve kelimeler Husrev ve Şirin manzumesine nazaran daha çoktur.

Husrev ve Şirin şâiri de kafiye icabı olarak kelimenin Kıpçak - Oğuzca şeklini kullanıyor, Meselâ:

Anın dergahına kıldısa zarı

Ogul berdi ana güherdin arı

beyitinde sırf kafiye icabı olarak arıg yerine arı (Kıpçak-Oğuz şekli) kullanmıştır.

Çagatay şâirleri de kafiye zarureti dolayısıyle -Kıpçak-Oğuz kelime ve şekilleri kullanmışlardır; bilhassa *tuyug* yazanlar bu çareye başvurmuşlardır. Kafiye icabı kullanılan bu gibi kelime ve şekiller manzum bir eserin o veya bu lehçe hususiyetlerini taşıdığına hükmetmek için kâfi unsurları sayılamaz.

Husrev ve Şirin de eski Türkçedeki Z = ile işaret edilen ses hep ذ ile yazılmıştır: ezgü, azak, azın, bezük, yızıg, kazgu, kuzug, bozun, kez, ezer, koz, ız, azır.

Bunlardan Kıpçak telâffuzunda olduğu gibi "y" ى ile ancak birkaç kelime bulunur: bir yerde *ezer*, iki yerde *eyer*, *koz*, başka yerde *koy*, Halbuki XIV. asrın ortalarında Kıpçak ve Oğuz lehçeleri bu ve bunlara benzer kelimeleri "Z" ile değil "y" söylemişlerdir.

Sevinç, ev, su, iyi, yavlak gibi kelimeler Divanü Lûgat-it-Türk, Kutadgu Bilig, Kısası Enbiya (Rabguzı) Nehc-ül-feradis, Mu-in-ül-Mürit ve başka Kâşgar ve Harezm eserlerinde olduğu gibi ف yahut W = ق (üç noktalı,) ile سفينج، ايف، سف، يفلاق şeklinde yazılmıştır. Başka bir makalemizde kaydettiğimiz gibi Çağatayca ile XIV. yüzyılda yapılan orta Asya edebî eserlerini birbirinden ayıran imlâ özelliklerinden biri de budur.

Husrev ve Şirin dilini Kutadgu-Bilig ve Kısası Enbiya Rabguzî diliyle birleştiren özelliklerden biri, XIV. yüzyılda Kıpçakçada unutulmuş olduğuna kani olduğumuz, *öküş, azın, ajun, sü, yız, törtunç, üçünc, oş, ugan, yavlak, izi, tarlag* ve dahi yerine *ma, aşnu* gibi eski kelimelerdir. Fiil müştaklarından ıglı ايغلى ekiyle yapılan partisiple de bu cümledendir (keligli, okuglı, barıglı gibi).

Eski kelimelerden bilhassa sü (asker) kelimesi dikkate değer. Bu kelimenin XIV. yüzyılda Kıpçaklarda unutulmuş olduğuna şüphe yoktur.

Kutup bu kelimeyi de ancak kafiye icabı eski kitaplardan arayıp bulmuş olsa gerektir.

Hezimet boldı Rum sultanı süsi

Haber anladı hındı casusi / çapsusi?/

(Bir yerde جابسوسی şeklinde yazılan bu kelimeyi "casusi" okumak da mümkündür.)

Bize ulaşan bu "Husrev ve Şirin" nüshasını istinsah eden zat yukarıda kaydettiğimiz vechile, Berke Fakih adlı bir Kıpçak hocasıdır. Berke Fakih Altın Ordudan gaza niyetiyle Mısıra hicret etmiş mücahitlerden biridir.

Kitabın sonunda şöyle yazıyor:

تمت بعونا الله وحسن توفيقه على يد العبد الضعيف النحيف الراجى غفران ربه بركه بن براكز بن قاندود بن اوكو الجنس القبچاق فى خامس وعشرين من شهر صفر سنة خمسة وثمانين وسبعمائه

Bundan sonra kendisi yirmi dört beyitlik bir manzume yazarak (varak 116 b-117a) kendi hal tercümesine ait bazı malûmat veriyor. Bu malûmata göre Berke Fakih Kıpçak beylerinden Altın Boğa ile beraber, kâfirlerden öç almak üzere, cihat için Mısıra gelmiş, onunla beraber seferlerde bulunmuştur:

Altınboğa erdi ol sabıkı atlıg

Özi ʿalim ü halim hem tili tatlığ

bu Altınboğa birle kıldım seferni

Kırayın tep keldim oşol keferni

Berke Fakih'in başka eserleri de olduğu anlaşılmaktadır. Ayasofya Kitaplığında bulunan *İrşad-ül Müluk* adlı bir eser de 789 yılında (yani bizim Husrev ve Şirin'in istinsahından 4 yıl sonra) Berke ibn Birakiz ibn Kandud ibn Ükü tarafından Türkçeye çevrilmişti[7].

Dikkate değer ki Kıpçak bozkırlarının öz oğlu olan Berke Fakih'in manzumesi de Harezm yazı dilinin kuvvetli tesiri altındadır. Uygur ve Hakaniye Türkçesine mahsus rabıt kelimesi olan "ma ~ me" yi bile kullanıyor.

Gerek "Husrev ve Şirin" şairi Kutup ve gerek bunun eserini istinsah eden Berke Fakih Kutadgu Bilig'i okumuş olsalar gerektir. Her ikisin de de Kutadgu Bilig beyitlerine çok benziyen beyitler bulunmaktadır. Kutup'un dört halife hakkındaki methiyesinin Kutadgu Bilig vezniye yazılmış olması Profesör M.Fuat Köprülü'nün de dikkatini çekmiştir; "Acem ve Türk mesnevilerinde bunun başka bir misaline pek tesadüf edilmez" diyor[8]. Kutup'un Han Melek Hatun methiyesindeki

Halasi kun, Die Mamluk-Kıptschakische Sprachstudien und die Handschiften in Stambul (KCsA II).

[8] M.Fuat Köprülü, Çağatay edebiyatı, İA.III.281.

Cemile Han Melek ol baht örki
Akordu devleti ol taht körki

beyiti Katudgu-Bilig'deki

Ay dünya cemali uluglukka körk
Ay mülketke nur ay bayıg kutka örk

Beytini hatırlatmaktadır.

Berke Fakih'in manzumesindeki

Muhammed resulga tümen miñ selam
Tegürgil ruhınga menidin ulam
Takı tört eşine selâm dürüd
Kesüksiz ulaşu bolsun verüd

beyitleriyle Kutadgu Bilig'in şu beyitlerinin benzemeleri tesadüfî olamaz.

Tözü tört eşnge tümen miñ selâm
Tegürgil kesüksüz tutaşı ulam (R.Arat, 20)
Menin din bularka öküş miñ selam
Tegürgil izim sen kesüksüz ulam (A.Arat, 23)

Harezm ve Altınordu şairlerinin Kutadgu Bilig'i çok iyi tanıdıklarını gösteren emareler vardır[9]. Mu'in-ül-Murid'de de Kutadgu-Bilig beyitlerine benziyen-beyitlere rastlıyoruz.

Rabguzi'nin "Kısas-i Enbiya" sındaki Bahariye'nin de Kutadgu-Bilig'deki Bahariyeyi andırdığını, Viyana nüshasının Dil Kurumunca yayınlanan tıpkıbasımına yazdığım Önsözde kaydetmiştim (S.26-27).

"Husrev ve Şirin" nüshasına Berke Fakih tarafından ilâve edilen manzume "Husrev ve Şirin'e nazaran daha eski dil ile yazılmıştır. Bu manzumede Kıpçakçaya mahsus *alıs* (yani uzak, ırak) ve Kıpçak fonetiğine uygun *ayak* kelimeleri vardır.

[9] Hibat ül-hakayık ve Mu-in-ül-mürid'de de Kutadgu Bilig beyitlerine çok benzeyen beyitler vardır. Her halde Kutadgu Bilig XIV.yüzyılın ortalarına kadar Türkçe yazanlar için dil bakımından örnek olmuştur.

HUSREV VE ŞİRİN'DEN METİNLER

Resûl aleyhi-s-selâm nagti
Muhammed kim yalawaç erdi Hakdın
aña fermanladı ay teyü hak din
yaratığı anıñ toprakdın erdi
veli ni sözlese çın hakdın erdi
anıñ yüzi könüllerініñ çırağı
vefa meydanının çawük süvari
nübüvvet kervanınıñ sâlâri
ʿimaret kıldı bu islâm bağın
küfre küfresinin (?) ol bozdı yagın
şefaʿat kılguçı ümmetlerińga
tümen miñ aferin ol pâk canıńga
şeri'at bostanınıñ nesimi
hakikat bahrinin dürrü yetimi
ol Adem toprakınıñ kimyası
kamug ʿalem köziniñ tutyası
şeriʿat birle bu ajunnı tüzdi
hatalarınıñ kökin hak sözlep üzdi
anıñ şerʿi önin dinlerini üzdi
şeriʿatlerni mensuh kıldı bozdı
civanmerd ve rehim kılguçı erdi
tili dil fi'liniñ açguçı erdi
izi nsuret kılıçın bermiş erdi
boyun sunmaglı tendin baş kiterdi
hacil kıldı kâfirini muʿcizati
könüllerni yaruttı ezgü atı
Ayaz has idi hasdın özürgen
bu mahmudluk tonın kezgen kezürgen
çiçek teg dostlar yüzinge ol şad
serü yanlıg bu ʿalem içre azad
felekke servi bu kök ton kezürmiş
ʿamame yilge ʿanber yızgı bermiş
kılıp kulluknı öz ihtiyari
bu beş nevbetni urdı tört yarı

RESUL ʿALEYHİ-S-SELAM NİÑ TÖRT YARİ ÖGDÜSİ

yene bu resûlniñ sewer eşleri
kılur erdiler tutaşı hayir işleri
bu tört eş başı olʿatik erdi bil
köni dadı içre yarar erdi kıl

ikinçi ʿUmer erdi din başlagan
kafirler başını kesip taşlagan
bu şeytan le'in körse erdi anı
karar kılmaz erdi teninde canı
üçünç ʿUsman erdi uwutlug akı
ukuşlug siliglig azı mütteki
izi yarlığını tertip koẓan o
bu islam dininge aça berdi yol
bu törtünç ʿAli ol erenler başı
kamugdın resulka sewüglüg eşi
ol erdi Hasan'ka Hüseyin'ka ata
anın medhinge ıztı hak hel etâ
kim ol sewdi erse bu törtegüni
anın üze togdı saadet küni
veger sewmez erse bu törtte birin
tamug içre bilsün bu yatgu yerin
ilahi sewermen bularnı köni
necat ber tamugdın kıyamet künı̀
bu törtegüdin ön ma yaranları
fida kıldılar hakka ten canları
turur erdiler ol resuka baka
ni aysa mübarek kelamin uka
ni ma mengilik ümmetler erdi olar
könül sewse anlarnı kayda ular
olarnın katıglanmışı birle ol
yetti iḳlim içre könüldi bu yol
ilahi canım ol kamugın sewer
haram kıl bu miskinge nar ü sakar
kim âmin teyü munda tebretse til
ol ernin yolını bular birle ḳı

ŞEHZADE TINIBEK HAN MEDḤİ

revan bol ey seherniñ hoş nesimi
ötünsün şahka medih til oş nedimi
yer öp kim hoş kurulmuş bezm-i şahî
süreyyada urulmış bârgâhi
ajun ol kün yüzi birle münevver
kim andın din devlet oş muzaffer
ulus il erkligi sultanı hanı
cihan halkı ten ol ten içre canı
hanımız Tınıbek şeh-i civan baht
kim oş andın kuwanur tac hem taht

yetti iklim içre hali bu zamanda
teñin yok şeksiz ol barça cihanda
bu kün hanlık bozınga kirtü han sen
oş andın utru kim can u cihansen
bilig kamçısını elge alıp oş
yene devlet atınga atlanır hoş
akıl tizginini kim berk tuttun
ajun meydanında top oynap öttün
çerig cenk yanlıg rast tüzdün
muhalif yol uruglı boynın özdün
han erken sendin oş razı kamug kul
kılıç birle çıkardın taşdın oş yol
zihi Rüstem bilen Zahha-i sani
galat aydım bar ezgürek ma ani
eger anlarda hud bar erdise tac
bagışlarsen öküş tac kolsa muhtac
eligde hatemün nakş ursa mumga
harac algaç kelür ol tegse Rumga
yayıldı ezgü atın toldı afak
yüzün körgüge ʿalem halkı muştak
anın teg kim bagışladı izi cüd
yer öpkey erdi tirig bolsadı Mahmud
iki ajunnı hak bir hanga bermiş
bu hüsn ü hulk kim sen canga bermiş
yene hulkınga lâyık tab-i mevzun
saçar her bir sözün min dürr-i meknün
zihi hulk u zihi fehm u zihi ʿilm
zihi akl u zihi tab u zihi hilm
zihi hanlık zihi şafkat zihi dad
duʿa bar hakkında yok oş feryad
ni Husrev kim bu kün hem husrev-i Çin
kerek öğrense padşahlıknı sendin
kaçan Husrevde bar erdi bu siyret
Melek teg kayda ol Şirin'de suret
tümen Husrev kulun bolsa yarar kim
bu şirin şahiş birle sen mulâzim
bu haknın çın Süleymani sen ey şah
kim iş Belkis teg yanında bar mah
ganimet tut bu demni kim tabulmaz
nitek kim yeldin oş hiç tam yapulmaz
ışanç yok bu cihanga yahşı teril
yigitlikni ganimet tut keçer bil
felek mekkar erür zinhar inanma

bu kaç kün hoş tiriklikdin usanma
izi bermiş kamug iş içre nuṣret
tena um kıl özün tapmışça furṣat
anın bermişine şükr et yüzüñ sil
küçün yetmişçe tenri kullukın kıl
yatarken Teñri mundağ şad tutsun
felek ferdin senin tali'nin ötsün
yüritgil yetti iklim üzre ferman
ajun halkınga bolmasun aẓın han
niçe kim kün birle ay kökde bolsa
oş ancaka tegi kim yer bozulsa
melike birle hoş işret kılınız
köre bilmez kişi bagrın tiliniz
yürüttün yetti iklim üzre ferman
ajun halkınga bolmasun aẓın han
yürisün Mışr u Şamda yarlığınız
tapugda ırgasun köp yarlığınız
cihan hakanları bolsun ḳulunuz
felekke yetsü hükm içre kolunuz
bu padşahlıkda berhord bolun
öküş yıl sag selâmet bar bolun
Kutub hem devletiniz sayesinde
yaş oglan teg ʿinayet dayesinde
tutup can perveriş öğrensün adab
nitek kim taptı gül hoş yıẓgı gülab

MELİKE MERHUME HAN MELEK MEDHİ RAHİMEHAALLAH

Melike-i asr hatun-i zemane
kim ajunda erür canı yagâne
cemile Han Melek ol baht örki
Akordu devleti ol taht körki
teni yok hüsn u lutf u hulk içinde
çın ay teg yulduz ara halk içinde
yüzi nurınga hiç yok baktug imkân
cihan hatunları suret özi can
nikab alsa yüzindin uftanur kün
hâcil bolur saçından hem kara tün
yene hüsninge layik lutf u ahlak
eksüksiz yaratmış anı hallak
anadın togmadı munteg takı bir
körüp tahsin kılur oğlan yigit pir
kamug alem yüzin körgüge muhtac

aẕakı toprakı başlar üze tac
anıñ teg hüsn u lutfi boldı maruf
kim ajundan yok anteg bolsa mevsuf
anın bu ezgü atı alemda meşhur
bolup toldı bu uçmalı içre ol hur
yigitlik mülketi hem hurrem andın
tirikliknin esasi muhkem andın
oşul ton kim boẕınga biçmiş ikbal
felek börk almış andın tutguga fal
felek kullukta erdi öz atınga
ücekdin tüşkey erdi hod katınga
eger düşman yeri bolsa hod eflak
anar yol yok tapugda öpküge hak
aẕakı toprakı yüz türlü cevher
kaçan dür birle taş bolur beraber
ol ot kim devleti çakmakıda bar
eger düşman temürdin erse küver
bolur düşman tütünindin kömür ud
zenebdin kim ni teg merrih mes'ud
terazu teg tüzüp ol barça işni
hoş anlar dost ve düşman yat bilişni
kamug türlüg biligler içre kamil
kalur hayret sözin tınlasa ʿâḳil
söz içre kıl yarar ol şahi ḫoban
munun teg sözge hod tapgında ni san
velikin bar umınçım andın oş kim
bilig kadrin bilirin yahşı bildim
biligligni agırlar bilig bar tep
garibni asrayur kim könli tar tep
ni hacetlıg kelür bolsa tapugda
müradını tabar uşbu kapugda
garib u şehri vü derviş ü munʿim
bu hidmetka kelip şükr aymagan kim
kabul kılsa Melek tapgında daim
küçüm yetmişçe men hem medih ayayım
melike devleti asrar bolsa
yene himmet bu kuluna yer bolsa
niçege yetkirü tirig bolsa özüm
duʿa bolgay hemişe tilde sözüm
melike Tınıbek şah bar bolsun
hemişe sakçısı cebbar bolsun

KİTAP NAZİM KILMAKKA SEBEB BEYAN AYUR

niçe yıl boldı canım ösker erdi
könülde uşbu endişe bar erdi
niteg şah tapgına bir bargamen tep
tep bu könlüm kazgusını targamen tep
körüp könlüm kim esrü ragbetim bar
buyurdı kim katıglan imdi ey yar
revan ey Kutub terkin keç bolur bil
ni bilgeyler seni sözletmeseñ til
Nizami nazmi yanlıg tüz sözünni
anın bilgüt hanınga bu özünni
hanım birle melike atına bir
kitabı kılguka kıl tedi tedbir
boyum şehrine könlüm erdi sultan
canım andın kabul kıldı bu ferman
köñül fermanını can birle tuttum
azın sakınçnı bir yolu unuttum
kazan teg kaynap oş sevda bişirdüm
Nizami balıdın halva bişirdum
hanım atınga uşbu parsı tilni
çewürdüm tüzdüm oş nazım üzre kilni
çıkardım hoş yıgıglık suw bu köldin
köñüller kansu tep bu safi suwdın
kılıp han devleti bu kulga yari
kiteredi Teñri tab'imnün gubari
tüzüp til bülbüli bu nazm öze saz
bu perde içre keltürdüm hoş avaz
muradım erdi ol kim bu kapugda
kelip yol tapsamen tep bu tabugda
sefer rencin kördüm özüm kaç eyyam
tapugka yettim imdi oş serencam
niçe kim keldim erse men ve likin
tügel keldim tügellik yahşı oş çın
ni hoş aydı ol bir pir u kâmil
yetizgil niçe keç kelseñ ey ʿ akil

bu kelmelikde maksud erdi bu kim
yetürgey hak teyü munda tilegim
bihamdillah tilekke hak yetürdi
tilek elgi umınç yasını kurdı
bu könlümnün kuşı kim taptı hoş bag
kerek bülbül okup ursun kerek zag
yene könlüm söz ara kıldı avaz

kim ey bülbül açıldı gül kelip yaz
cihan bostanı kayra boldı hurrem
bar erse ᶜişkin imdi sözle sen hem
oş andın bu ᶜaşiklar sözler sözini
tüzüp munteg bezedim söz yüzini
kişinin kim könülde işki bolsa
ni tan bülbül menizlik ol zari kılsa
ſelek mihrabi işk ermiş hoş anla
aşiklarının sözin işk birle tıñla
kişi kim aşik ermez canı yok bil
ölügni barmu ter ajunda ᶜakil
eğer it könline hak ᶜişki kirse
kelür ol tilge kitmez ursa sürse
eger bolmasa ᶜaşik carh-i bedram
ni sergerdan yürir kılga erdi aram
ᶜaşik bolmasa uşbu yetti kat yer
nidin munça halayık zahmini yer
tenizler aşik ermez erse bir sor
nidin kaynar ni gurreşler kılur kör
kayu neñ kim bu alem içre kördüm
nidin munteg teyü aklımka sordum
ayur ᶜişk birle tirig uşbu ᶜalem
eger ᶜişk bolmasa bolmaz erdi Adem
canım işkdin ſereh taptı ise bildim
könül berdim birine işk aldım
bu işkim birle başlap destanni
"sala!" tep ᶜişkka ündedim cihanni

HUSREV ŞİRİN HİKÂYETİ EVVELİ

Munun teg aymış ol bir pir-i ᶜakil
kim ol ermiş kamug nev içre kâmil
tutuldı erse Nevşirvanın ayı
konup Hürmüz üze devlet humayı
ata tahtın bilip ol dâd kıldı
adil birle cihan âbâd kıldı
tutar erdi atasının töresin
anın resmince ſalin hem yorasın
öküş kurban kılıp ol şah ugandın
tiledi bir oğul yegrek bu candın
anın dergahinga kıldısa zari
oğul berdi aña gühcrdin arı
ugannın bahşişi deryasidin dür

anın şem'ine vermiş ſazlidin nür
mübarek tali'in devlet mekani
yüzinde bilgülük şahlık nişani
yaḳin (?) husrevlikin kördi atası
oş andın utru Perviz boldı atı
zarifluk içre kamil erdi Zatı
yanakı kün baksa bolmaz
yüzin körgen könülde kaẓgu kalmaz
anı şah tapugına ketürürler erdi
el elge meniz kötrürler erdi
harırge çuganılmış kin yıpar teg
temam dürdaneni kizlep tutar teg
niteg kim çıktı beşikdin cihanka
sewüglüg urgın ekti barça canka
yıl aşmışça iẓi arturdı devlet
bilig ta'lim alıp ögrendi izzet
temam beş yaşka yetti erse anlap
körüp kop nenni ibret aldı tanlap
kaçan kim altı yaşka yetti ol şah
kamug yönlerini anlap boldı agah
yetti yaşka yetip ol serv-i kamet
gül üzre müşk saçmak kıldı adet
anın teg körki boldı ilde meşhur
yüzin körgen bu Yusuf teyü saknur
atası kıldı bir ustad tertip
anın rüzgarı zai keçmesün tep
bu söz etmişte (aymışta?) son keçti bir ança
hünerlig boldı Husrev öz halinçe
bilig söz içre andag boldı ſazil
ma'ani bahrinde bir dürrü kamil
ſaşihi kim revan söz sözler erdi
sözin andın uyalıp kizler erdi
biliglig hem kürişi yeneke kıl teg
söz içre kıl yarar erdi oşol beg
tokuz yaşında son oyunnı saldı
bahadırluk kılıçın elge aldı
yetip on yaşka kiş baglandı belge
öküş düşman başını berdi yelge
anın havſindin arslan titrer erdi
kılıçındın yaganlar korkar erdi
tiler erdi okı kıldın tügünni
süni birle yarar erdi bükünni
eger düşmanga kizlep bir ok atsa

kayu kalkan tözer kim karşu tutsa
kemendindin kutulmaz erdi düşman
yarar erdi anı kim tapsa tüşmen
nagah bir yıldırım teg kökrer erse
sü*n*üsin taşdın ötrür erdı ursa
temam kim ömri on tört yaşka yetti
bilig simurgı ten kafını tuttı
nazar kezlenci cüstluklarga kıldı
ni ezgü ni yaman barçanı bildi
bar erdi bir büzürk Ubid atlıg
ulug bilge yüzi suwlug uyatlıg
bolup kezlenci razlarını bilip çın
feleklerinin tapmış kilidin
azakı yer yüzini barça kezmiş
felek anın işin rayince tüzmiş
anı halvetka ündep şahzade
kelip rüh yerge koydı şah piyade
ilim deryasıdın izlep cevahir
tabup tuttı etegin boldı şakir
bilip ta'lim alıp könlin yaruttı
öküş hikmet bilip kursak da tuttı
kamug nev içre ol şahzade çâlâk
bolup ma anladı barça sirr-i eflak
bu az ömründe ol bir dürr-i meknun
bu yanlığ ilm içinde boldı zufünün
çıkıp gafletdin agahlıkka tegdi
kamug erdem üze şahlıkka tegdi
tarıldı erse andın cehil süsi
ana bilgürdi... casusi (جاسوسی؟)
kamugdın üzrüp ol hizmet cihanın
keçürmez erdi hizmetsiz zemanın
atası sewdi cihanındın artuk
cihan hod ni bolgay canındın artuk
anın yaşı uzun bolsu teyü şah
zulumdın yıgdı ilni kıldı agah
çakırttı bilsü tep rüsta vü şehri
teger küç klıhuçıka şah kahri
kişi kirmesü bagçılar bagınga
tawar sürmesünler hem tarlaglarınga
kayu kim baksa na mahrem yüzinge
kıgırttı vay tep anın yüzinge
siyasetni yürütkeymen teyü şah
bu söz içre telim ant içti nagah

şah öz ʿadli üze turdısa daim
çıgay bay birle nerd oynadı kaim
harablık el köterdi barça yandın
zulum kamçısı kitti erse eldin

HÜRMÜZ HUSREVNİ YAZUKLAGANI

قضاتا؟bir kün ol Husrev hiraman
er atlandı kılalın teyü cevalan
temaşa birle aw walarda ol şah
sala kördi yıkardın baktı nayah
anın tört yanı çimgen erdi hurrem
tüşüp işret kılalın tedi bir dem
içerde ol şarabı erguvani
çiçek teg kün yüzünin kitti kanı
kelürde kün hisşarı tüşti yerge
yetip hindu çerigi tüzdi yerge
hezimet buldı Rum sultanı süsi
haber anladı hindu casusı (جاسوسی ؟)
bolup hindu çerigi barça birge
keçip bu künbed-i hazrada törge
niteg kim hindular âlemni tuttı
nilüfer teg suwga kün kalkanın attı
salada şahzade ew tiledi
bu serhoşluk bile meclis bezedi

ŞAVUR ŞİRİN HİKAYETİN HUSREVKA AYTU BERGENİ

bar erdi bir nedimi atı Şavur
Lahavur körgen erdi hem Peşavur
Zemane nakşini çın bilmiş erdi
kamug iklim teferrüc kılmış erdi
anın teg cüst idi ol tabʿi mevzün
kim öz asrı çinde erdi zufüüün
yer öpkeç aydı ey şah'i cihangir
ayıtsam körgenimni bolgamu yer
eger fırmanlasa şah-i cihanım
ayayın yüzde bir körgen nişanım

ŞAVUR HUSREVKA ŞİRİN HİKAYETİN KILGAN SURETİ

felek astında kezdim munça âfāk
acayip kördüm ajun içre yawlak
kühistan haddinde hoş me nezili bar

yakın deryaka ey şah-i seravar
yüritür anda bir hatun ferman
tutar fermanını halk ü sipahan
erür ol aslı şahzade bilürmen
anın hükmünde barça melik-i ermen
kamug şahdın alır melik haracın
eger bermese tüşrür başda tacın
bar ol miñ kal'esi tag üstünde
hazine köprek anın hem astında
erenlerdin öküşrek erdemi bar
Mühin banu atanmış ol seravar
özi olturmakınga hoş havada
yaraşturmuş nice karşı nüheyya
bolur Mühin banu yaz künlerde hurrem
temaşasız keçürmez yılda bir dem
kelür yay künde ermen taglarında
çiçek teg açılıp oynar baglarında
yene kör bir yeri bar atı Abhaz
kılur sayd ol salar kuşlarka şehbaz

bu munça mal ü mülk ü devletinde
karındaşı kızı bar bir katında
tiler anın üçün uşbu cihanı
yarıtur yüzi nurı çıksa tünni
özi yalguz eri yok ey cihangir
kılur öz rayidin miñ türlü tedbir
sadaf içre tizilmiş teg tişleri dür
tişinin şu'lesi dürke berür nur
'acayibrak iki la'li Bedahşan
körermen bolmış ol dür üzre galtan
karakı cadusı korgenni örter
tilin tebreste ol il könlin awlar
sözi afsun üeniz teg tilni baglar
küler bolsa töker erninde tuzın
süçük bolmaz tuz ol şekerde şirin
yüzin körgen kişi ay teyü saknur
körügil közge ay yüzi berür nur
anın şem'inge pervane bolur can
yarukınga yok hiç bakgu imkân
kaşı ya teg anın hem kirpügi ok
anın teg ya ve ok ajunda pir yok
şaba hırka kezip ol zülf ü kaşdın
satar kunduz bile kiş ol kumaşdın

karakı üzre bolmış gonca baskak
yanakı kün yarukınga yol urmış
anın körkindin ay hem uſtanırmış
kümüşdin nâr yanlıg iki bistân
saçar şeker anar ol şekeristan
nebat töklüp birer tebreste laʿlin
sıfat kim kil gay ol Şirin fiʿlin
yüzi kün saçı tün alnı ay ol
közi nergis eñi gül körke bay ol
ugan sunʿındın ol bir serv-i kamet
kümüş endam erin şeker helâvet
iki zengi çiçek üstinde oynar
anı körgen kişinin canı küyner
ıwuk yanlıg saçar zülfî ulaş kin
közi yaşı bile yumış etekin
eger endaze alsa öz közidin
yüz ahu awlayur ol közleri çin
kişige baksa ol közleri ahu
koyan yanlıg kiter ol közdin uyku
temam ḫirmen çiçek teg kaddı yok hâr
çiçekdin yok imkan alsa deyyar
anın o nergis mahmurini aysam
teger reyhan irem bagında her dem
kaşı çın bayram ayının hilâli
özin kurban kılur kim körse canı
hayalini körüp Mecnun tanlar.
cemali birle Leyli kayim oynar.

KAZAK VE KIRGIZ YAZI DİLLERİNDE DUDAK BENZEŞMESİ (LABİAL ATTRAKSİYON) MESELESİ

Türk Dili Araşt. yıllığı 1964 s.67-76

Türk lehçeleri arasında ünlülerin, dudak benzeşmesi (sinharmonizim, attarsiyonu, labial affinite) bakımından önemli özelliği bulunan lehçeler Kazakça ile Kırgızcadır. Bu iki Türk lehçesinde dudak çekimi olayı öteki Türk lehçelerine göre çok daha güçlüdür. Hele Kırgızcada bu olay en yüksek derecesini bulmuştur.

Bu Türk lehçelerindeki fonetik özellikleri, mümkün olduğu kadar doğru belirterek tesbit edilen metinler ilk defa W.Radloff tarafından "Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatı Örnekleri külliyatının III. ve V. ciltlerinde yayımlanmıştır. Kırgızca ve Kazakçada bu dudak çekimi olayı üzerine bir fikir edinebilmek için şu aşağıdaki metinleri gözden geçirmek yeter:

Kırgızca:

körgön künü kurusun!
içken susu kurusun!
Kül Çoro körbögöndü em kördü
aydan ay ötüp
ay on eki ay cıl boldu
kündön, kündön kün ötüp
kün on eki ay cıl boldu
bu balanı körgöndö
balanın közü çolpondoy
balanı öltürôâlbadı (Proben, V, 354).
altın söögüm bar edi
bu kalmaktan ölörmün
söögümdü çogultup ala kör
ulu coldun üstünö
alıp barıp kömö sal!
col körbögön camanga
col körsötüp çatarga,
colmen ötkön colooçu
bata kılıp ötürgö (s.447).

Kazakça:

köktü bulut kursaydı
kündü baykay karasam
kün cavarga uksaydı
aydı bulut kursaydı
aydı baykay karasam
tün cavarga uksaydı
köldögü kuular söylödü
köktön bulut su kelse
köktöp bolsam ne payda?
köktögü culduz sırılsa
köldönön turgan tu'parım
çabısınnan magan ne payda?
körüp algan körüktü edim
tandap algan tekti edim
magan teginnen ne payda? (Proben, III, s.140).
sunun aklıgı süttöy bolsun
"Kunan çıgar ögüzüm bar, sol ögüzümdü bereyin" dedi.
"Bala kunan ögüzdü berdi, katın aldı üyünö ketti" (s.296).
bir kudaydı oylagan
nogaylının kalkında
sunday bir bay bolgan
ötörün dünüö bilmedim
kuldan kördüm Korluktu
ölöyin desem ölölmöy [öle almay]
öz malımdı körölmöy [s.166) (göre almay]

Kırgızca ve Kazakça bu iki metin Rodloff tarafından 1870-1880 yıllarında yazılmıştır. Her iki metnin karşılaştırılmasından görüldüğü üzere bu iki lehçedeki dudak çekimi olayı bakımından fazla fark görülmemektedir. Yalnız ilk hecesinde O sesi bulunan kelimelerde Kırgızca da bu dudak çekimi olduğu halde Kazakçada bunu seyrek raslanır: Kırgızcada bolgon, toygon, orok, korkok; Kazakçada-bolgan, toygan, orak, korkak... gibi. İlk hecede Ö ve Ü sesleri bulunan kelimelerde her iki lehçede dudak çekimi (labial affintat) aynıdır: Kırgızcada körünbösün közümö (= görünmesin gözüme). külüp kelsin özümö (= gülüp gelsin özüme). ümütsüz (umutsuz). ürküttünüz, ördögünüzü (ördeki - nizi), örümçülör (= örücüler, üstündö (= üstünde).Bu kelimelerin söylenişi ve yazışı Radolff metinlerinden farksızdı. Metinlerden anlaşıldığı üzere Kazakçada ilk hecedeki O sesinin ilerisindeki hecelere etkisi yoktur. U sesinin her iki lehçede de etkisi yoktur: uzak, ulak, tuman, ulan, turak... gibi.

Kırgızlar XX. yüzyılın ilk yıllarına kadar yazı dili olarak bütün Türkistan Türklerinin ortak yazı dili olan "türkî" dediğimiz geleneksel yazı dilini kullanır-

lardı. 1905 ihtilâlından sonra Kırgız aydınları arasında "Kırgız yazı dili" üzerine kımıldamalar oldu. Aydınlardan bazıları daha önceleri kurulmuş olan Kazak yazı dilini kullanmayı ileri sürmüşlerdi. Bununla beraber Kırgızca-Kazakça karışık bir iki destan-hikâye de basılmıştır. Kırgız yurdunda Sovyet egemenliği yerleştikten sonra Kırgız türkçesinin bütün fonetik özelliklerini belirten bir "Kırgız yazı dili" ortaya çıkarıldı. Arap harfleriyle yazılan kitaplarda bile konuşma dilindeki dudak çekmesi olayı belirtilmeye çalışıldı. Rus harflerinin kullanılması zorunlu tutuluncaya değin Arap harfleriyle basılan eserlerin hepsinde bu özelliğin belirtilmesine önem verilmiştir. Bunlardan bir örnek:

آر بورومون آيتاين * بوسوغو ماڭدای بوتوكوز * كوموش مورون تويمو باش * آق قوجقور
دوی ماڭقايب * .....توتو قوشدون قوير وغون * كومكو كمومكور مو قوندوز كه مچەتن
بورك * اوردونوكوزدوی جونودی * آت كوكولون سويوشوب ...(*)

Rus harflerinin uygulanmasından sonra yazılan eserler W.Radloff'un uyguladığı imlâya, pek küçük farklarla, uygundur. Bu yeni metinlerden örnek:

"Konur küzdön tartıp aş-toylor öküm süröt. Ayına bir-ekiden üyünö çıkırık kelet. "Barayın desem it üröt, barbayın desem iç köyüt" degendey ırgılcına bolosun da turasın. Munun bardığı sağa başka türündö kabarlanat. Balasının toyun-tuugan künün belgileybiz dep, aştı bolso kasa bolgon kişini eskerebiz dep koyuşat.... Talapbek'tin üyü. Al cakında beş caşar balasının toyun bergen. Kırkalakey samoor koyulgan, eşikteki çok kazanda borkuldap et kaynap catat... (Sovyetik Kırgıztan 13 aralık 1964).

"Bıyıl küzündö kırgız eli özününü tarıkında en kurbanıçtuu kündördün birini başınan ötkördü. Respublikabız özünün önör cayın, ayıl çarbasın cana madanıyyatın önüktürüüdö cetişken iygilikteri üçün cana Rossiyanın sostavına Kırgızstandın ıktıyarduu koşuluşunun cüz cıldıngına sıylangan Lenin ordenin kolına adlı" ("Kırgızstan Ayaldarı" dergisi, Ekim 1964, No.10).

"Baldar, bir eldin, ölkönün keleçegi da, ümütü da. Al émi eneler üçün bolso, bala ümüt gana tügül, özünçö bir çon ömür, taalay, ırakta. Mına coşunduktan, baldardın keleçegi, bakta üçün birinçi bolup eneler-ayaldar kürögkö çıgıştı"("Kırgızstan Ayaldarı" 1964, No.11).

Bu metinlerden anlaşıldığı üzere bugünkü Kırgız imlâsının Radloff-unkundan farkı uzun vokalları iki harfle yazmaktan ibarettir. (Radloff'ta -tō, yeni yazıda-too (dağ), buday-buuday). Şunu da gözönüne almak gerektir ki uzun, yuvarlak vokalleri öndeki hecelere etki etmiyor. O ve U seslerinin de eklere kadar etkisi kesin değildir.

Kazakça yeni metinlerle Radloff'un ortaya çıkardığı metinleri karşılaştırırsak bugünkü Kazak ve yazı dilinin imlâsında dudak çekimi (labial attraksiyon) bakımından büyük fark meydana gelmiştir. Yukarıda yazdığımız Radloff'un

* Kırgızca Arap harfleriyle yazılan metinlerde yuvarlak dört vokal için işaret (harl)ler kullanılmıştır. Bu Kırgızca metin destan şairi Tınıbek'ten Arabayoğlu tarafından bulunmuş ve 1925'te Moskovada basılmış Semetey destanından bir parçadır.

Köktü bulut kursaydı+kündü baykay karasam

Köldögü kuular söylüydü+Köktön bulut su kelse

Köktögül culduz sırılsa+köldönün turgan tulparım

Körüp algan körüktü edim.....

biçiminde yazdığı metin bugünkü Kazak imlâsına göre şöyle oluyor:

kökti bulıt kursaydı+kündi baykay karasam

köldeği kuular söyledi+kökten bulıt su kelse

köktegi culdız sırılsa+köldönün turgan tularım

körip algan körikti edim....

Yeni Kazak şairlerinden Abdullah Tacibayoğlunun Heine için yazdığı şiirden:

Örtep otka faşister,

Eldeneler saladı.

Salgan sayın daulap ot,

Calındaydı canadı.

Cansa cansın kur kagaz

Canbas cürek şın ömir

Canbak kalay örtenbek

Ottan ıstık ötkir cır

Bu şiirdeki, örtep, cürek, ömir, örtenbek, kelimeleri Radloff'a göre örtöp, cürök, ömür, örtönbök yazılacaktı.

Kazak gramercileri Kazakçada pek açık işitilen bu dudak çekimi olayına imlâda (yazıda) hiç yer vermemişlerdir. Kazakçanın özelliklerinin korunmasına çok önem veren Kazak dilcisi ve şairi Ahmet Baytursun okullar için arap harfleri kullanıldığıdevirde Kazakçadaki sekiz vokal için işaretler (harfler) uydurduğu halde, bu dudak çekimi bakımından, eski "türkî" yazı dili geleneklerine hareket etmiş ve Kazakçada kördü, kördüklörümüz, boldu. közümüz, közdö, közdörümüz, közdördü, özüm, özündön, özünö, koyum, koyun, koyuma, sokur, toktu, urusturdu, küröstürdük, üzüldük, örköş işitilen sözleri biçimlerinde yaz-

كوردى، اوزينه، اوزندن اوزيم، كوزدرده، كوزده ديمز، كوزده، كوزيمز، بولدى،
كودكلريمز، كوره ستردىك قويم ، قويمما ، قويك

mıştır. Bugünkü Kazak yazı dili için yazılan gramer kitaplarında konuşma dilindeki bu labial attraksiyon olayı kurala bağlanmıştır. Şöyle ki: Yabancı ve bileşik kelimeler dışında, ilk heceden başka hecelerde ö.u,ü sesleri işitilse de e,i,ı harfleri yazılır. Örnekleri: önim, ömir, öre, töbe, börene kölenke, köbelek, körik, körkmen, kuzgın, kurık, kudık, tüyme, külegeş, kündelik (bk. İ.Kenesbayev. A.İshakov.K.Ahanov "Kazak tili grammatikası, Almatı-1959 sah. 19-20).

Dr.Saadet Çağatay'ın DTCF tarafından yayımlanan "Kazakça Metinler" adlı eserindeki metinler bizim konumuz bakımından dikkate değer. Eserde verilen bilgiye göre bu metinler Kazakıstanlı Hüseyin Taci adlı Kazaktan tesbit edilmiştir. Bu metinlerden görüldüğü üzere söyleyenin dilinde dudak çekim olayı hiç de durulmuş değildir. Dr.Saadet Çağatay da buna dikkat etmiş ve "o,ö,ü yuvarlaklaşmalar da bir çoklarının ağzında tam değildir. O'dan sonra bir düz ünlü pek normal olarak geliyor. Aynı kelimenin çeşitli telâffuz şekillerine raslamak ta mümkündür: börik, börk, berk, berik, bürküt bürkit... gibi" (sah.5).

Dr. Saadet Çağatay'ın metinleri arasında "kitaptan alındığı" yazılan bir kaç metin vardır. Acaba bu metinler de sözü geçen ulaştırıcıdan mı, yoksa doğrudan doğruya kitaptan mı alınmıştır? Kitaptan alındı ise, Arap harfleriyle ya da Rus harfleriyle mi yazılmış kitaptan alınmıştır? Bu yön açıklanmalı idi. Albay Kunanbay'dan alındığı yazılan şu şiiri gözden geçirelim:

cazda kün şilde bolgondo

kök oray şalgın beyşeşek

uzarıp ösüp tolganda

kökörop catkan özöngö

köşüp awul konganda

.....(sah.152-156)

Bu şiirin "Mektep kitabından alındığı yazılmış ise de ulaştırıcının ağzından mı, yoksa doğrudan doğruya kitaptan mı alınmıştır. açıklanmamıştır. Kazakça kitaplarda, bu parçada olduğu gibi, bolgondo, ösüp, körköröp, özöngö, köşüp yazılmaz,belki bolganda, ösip, kürkirep, özenge, köşip, yazılır (yukardaki gramer kuralına bk).

Dr.Saadet Çağatay'ın, kuşkusuz dikkatle dinlediği ulaştırıcılarının şivesinde asıl Kazak ağzına aykırı söyleyişler bulunsa gerek. Doğu Türkistan yerlileriyle karışmış, kaynaşmış, okul görmüş, Arap harfleriyle yazılan kitapları okumuş Kazaklarda bu söyleyiş değişikliği ve bunun tek örnek olamayışı doğaldır. Kazakların "Sarı Arka" dedikleri merkzeî Kazakistan boylarında (Argın-Atıgay, Nayman, Kıpçaklarda) bu dudak çekimi tam olarak egemendir. Bu Kazaklar kördük, üstinden, boldı biçimindeki söyleyişleri yanlış sayarlar. 1920 yılında Turgay iliyle Akmola ili arasında göçüp konan Karakoyunlu Kıpçaklarında Ka-

zanlı bir öğretmene öğrencilerinin "Okı molla" diye ad taktıklarını duydum. Sebebini şöyle açıkladılar: öğretmen öğrencilerine oku demesi gerekirken okı! dermiş... Bir İstanbullu aydının kulağına görüştüğümüz yerine göriştiğimiz ne denli aykırı geliyorsa 1920-1922 yılında Kazaklar için de öyle idi.

Türk dilinin bütün dallarında, güçlü ya da zayıf olarak, işitilen bu dudak çekimi (labial attraksiyon) olayının en eski Türk dilinde de bulunduğu kuşkusuzdur. W. Radloff bu olayın Orhon yazıtlarında zayıf da olsa varlığını kabul etmekte ve "Labial attraksiyon çok zayıf (schwacher) ve ancak dar vokaller ek olan hecelere etki ediyor" diyor. Örnek olarak şu sözleri veriyor: Oglug, boldum, bozup, ozmuş, sünükün, künlüg, öltüm, öldürüp, ölmüş, ölüg, ölür, ötün, ulug, ülüg (Die alt-türkischen İnschriften der Mongolei, Nueu Folge, 1897, sah.11).

S.E Malov Manichaistlerin "tövbe duası"nda dudak çekiminin çok güçlü olduğunu görmektedir. Onun düşüncesine göre V.yüzyılda yazılmış olduğu sanılan bu metinde konuşma dili oldukça doğru belirtilmiş. Dudak çekimine aykırı kelimeler ise üçü dördü geçmez (özin, könlin). Bu metindeki kelimelerin yazılışı şöyledir: butlug, ötünür, boltumuz, öldürdümüz, küçlük, könülün, türlüg, yüküntümüz, körüp.... ("Pamyatniki drevnetürkskoy pismennisti" 1951. s.108-127).

Görülüyor ki Labial attraksiyon Türk dilinin en az 1200 yıldan bu yana yapısında sakladığı bir özelliktir. Bu özellik türlü kültürlerin ve dillerin etkisi ile silinmektedir. Bu tarihî olay, bizim gözümüz önünde; Kazak edebî dilinde olmaktadır.

METİNLERDE GEÇEN KELİMELERİN ANLAMLARI

ak	ak, beyaz
al	o, (alkişi-o kişi)
al-	almak
alma	elma
altın	altın
ar	her
aş	ziyafet; ölüler hatırasına verilen büyük ziyafet.
at	ad; isim
ay	ay
ayal	kadın; zevce
ayıl	oba, köy
ayt-	söylemek
bak	tali; baht
bakıt	=bak
bala	çocuk, yavru
bar-	varmak

bargı	varlığı, hepsi, tamamı
baş	baş
bata	fatiha, dua
bayka	dikkat etmek
begile-	işaret etmek
ber-	vermek
bıyıl	bu yıl
bil-	bilmek
bol-	olmak
burkulda-	"burk, burk" sesi çıkarmak "kazanda burkuldap et kaynaydı"
bosogo	eşik
börk	külâh, kalpak
bu	bu (işaret zamiri)
bulut, bult	bulut
burun	forum (rusça), biçim, şekil
cabıl-	örtülmek
cakın	yakın
calında-	alevlenmek
calın	alev
caman	fena, yaman
cana	yine
caña	yeni
caşar	yaşar (beş caşar balası = beş yaşında çocuğu)
cat-	yatmak (gerundiumlardan sonra durumu belirten bir ek gibi kullanılır cep catat = yiyiyor, kele catat = geliyor, gelmekte)
cau-, cav-	yağmak (camgır caudı= yağmur yağdı.)
cay	yer, durum, tarf, konu
cetiş-	yetişmek, erişmek
cıl	yıl (bıyıl=bu yıl)
cır	şiir
col	yol
cönö-	yönelmek
culduz	yıldız
cürek, cürök	yürek
cüz	yüz
çabıs	koşu, hızlı koşmak
çap-	hızlı koşmak, (et hak)
çarba, çarva	köy iktisadiyatı
çıgış-	çıkışmak, beraber çıkmak
çıkırık	çağrı, davet
çoğult-	toplamak
çolpon	zühre yıldızı (balanın közü çolpondoy = çocuğun gözü tan yıldızı gibi.)

çon	büyük
daula-davla	gürlemek (ot daulap canadı= ateş canadı— ateş gürleyip yanıyor.)
de-	demek, söylemek
dünüö, dünyö	dünya, âlem
em	hem
ene	ana
él	il, memleket
eşik	kapı
esker-	hatırlamak.
emi	imdi, şimdi
eldeneler	bir sürü nesneler
faşis	faşist
ırakat	rahat, saadet
ırgılan	şüphe, tereddüt
ıstık	sıcak
iç-	içmek (içken susu— içtiği suyu)
iktıyarduu	ihtırlı, kindi isteğiyle
it	köpek, it
iygilik	eyilik
kabar	haber
kabarlan-	haber almak, haber verilmek
kabardan	—kabarlan
kagaz	kâğıt
kalay	nasıl
kalk	halk, kavim, ulus
kalmak	kalmuk ulusu
kara-	bakmak (maga karadı— bana baktı.)
katın	kadın
kayna-	kaynamak
kaza	ölüm, kaza
kazan	kazan, büyük tencere
kel-	gelmek
kemçet	su samuru
ket-	giymek
kırkalakay	bir sıra, kalabalık
koçkor	koç
korluk	horluk, hakaret
koşuş	iltihak
koyul-	konulmak
Kök	Gök, sema
köktü-	gövermek, yeşermek
kökül	kahkül, perçem

kökürök	göğüs
köl	göl
göldönün	karşıda aykırı bulunma, birinin önüne engel olacak şekilde bir şeyin konulması
köm-	gömmek, defnetmek
kömkörmö	tersine çevirme
konur	bir renk : at donu : yeknesak durum; esmer
kör-	görmek; emir şekli gerundiflere gelerek rica ifade eder ala kör! — alsan-a, bere kör! — versen-a!
köster-	göstermek
körüktüü	görklü, güzel
közdö-	bakmak
kubanıç	kıvanç, sevinme
kuday	Tanrı, Huda
kul	köle
kulan	yabanî eşek
kunan	iki yaşındaki hayvan kunan sıgar— iki yaşına basan hayvan)
kunduz	su samuru kemçet-kunduz (hind.)
kuru,	kur kuru; ancak, önemsiz (kur kagaz—önemsiz evrak)
kursa-	kaplamak, kurşamak
kuru-	kurumak; mahvolmak
kuu	kuğu (köldöğü kuular =göldeki kuğular)
kuyruk	kuyruk
Köl Çoro	kişi adı
kün	gün
küröş	güreş
küy-	yanmak
madaniyyat	medeniyet, uygarlık
magan,	maga bana
mal	mal, servet
manday	alın
mankay	çok güzel olmak
mına	işte
moyun	boyun
murun	burun
Nogaylı	Nogay kavmi
orden	(rusça) nişan, madalya
ordo	saray, hükümdarın bulunduğu yer
oşunduktan	iş bundan dolayı, bundan ötürü
ot	ateş
oy	düşünce, fikir
oyla-	düşünmek

ögüz	öküz
öküm	hüküm
ölkö	ülke, memleket
öltür-	öldürmek (öltürölbey= ödürmeyerek, öldüremeden)
ömir	ömür, hayat
ömür	=ömir
önör	sanayi, endüstri
önüktür	büyütmek, üretmek, çoğaltmak
örte-	yakmak
öt-	geçmek (aydan ay öttü =aydan ay geçti)
ötkir	keskin
ötkör-	geçirmek
özü	kendisi
payda	fayda
saga	sana (sen'den datif)
sagan	=saga
sal-	koymak, bırakmak
samoor	semaver
sayın	her defa (cangan sayın =yandıkça)
sırıl-	topluca hareket etmek
sıyla-	hürmet etmek, saygı göstermek
sıylangan	mükâfatlandırılan, sayılan
sol	şu
sostav	(rusça) terkip, bileşim
söök	kemik soy
su	su
sunday	şu gibi, böyle
sür-	sürmek (üküm süröt=hüküm sürüyor)
süüş	herkesin birden atlarının kuyruklarını bağlamak, düğmek
şın	gerçek, hakikat
çın	=şın
taalay	tali, kısmet, saadet
Talapbek	kişi adı
tanda-	seçmek
tart-	çekmek
tek	kök, menşe, asil (tekti kişi= köklü, asil kişi)
totu	papağan
toy	düğün, ziyafet
tulpar	cins at, efsanevi kanatlı at
tur-	durmak (köldönön turgan=karşısında enine duran)
tuu-	doğmak (tuugan künü=doğduğu gün)
tügül	değil
tün	gece

tür	şekil: nevi (başka türündö=başka şekilde)
tüymö	düğme (elbise düğmesi)
tüyüş-	toplayıp bağlamak (at kuyruğunu toplayıp bağlamak)
uksa-	benzemek (kün cavarga uksaydı = gün (hava) yağacağa benziyor)
ulu	ulu, büyük (ulu coldun üstünö= ulu yolun (şahrahın) üzerine)
ümüt	ümit, umma
ür-	ürmek, havlamak, (itüröt = köpek havlıyor)
üy	ev, hane

XIII. XVI. YÜZYILLARDA MISIR'DA OĞUZ-TÜRKMEN VE KIPÇAK LEHÇELERİ VE "HALİS TÜRKÇE"

Türk Dili Belleten Seri III, 1950

XIII-XVI.yüzyıllarda Mısır'da hükümet süren Türklerin konuştukları lehçeler ve lehçelerin birbirine tesirleri, hele Arap filologlarının kullandıkları öz türkçe (خالص الترك) tabiri incelemiye değer bir konu teşkil eder.

Bilindiği gibi Selçukoğulları ve sonra Eyyuboğulları devrinde kalabalık Oğuz-Türkmen boyları ve önemli miktarda Kıpçak urugları Irak, Suriye ve Mısır'da yerleşmişler ve büyük bir kısmı da sultanların ve atabeylerin ordularını teşkil etmişlerdir.

Selçuklar ve Eyyüblular devrinde Mısır'da ve Suriye'de en yaygın türkçenin Oğuz-Türkmen lehçesi olduğunu o devre ait türkçe isimlerden ve sonraları, Kölemenler devrinde, yazılan arapça-türkçe sözlüklerden istidlâl etmek mümkündür. Fakat Eyyuboğulları saltanatının sonlarına doğru Kıpçak lehçesinin yayılmağa başladığını görüyoruz. Eğemenliğin Kipçaklar eline geçmesiyle bu yayılma süreçi (vetiressi) hızla devam etmiştir. Bununla beraber Mısır'da kıpçakçanın yayılmasının sebebi yalnız Kıpçakların eğemenliği değil, fakat daha başka önemli bir âmil vardı, ki biz bu âmili aşağıda açıklamağa çalışacağız.

Oğuz boylariyle Kıpçaklar çok eski çağlardan beri komşu, hattâ karışık yaşamışlardır. XI. yüzyılın ortalarında eserini yazan tarihçi Gardizî İrtiş boylarındaki Kıpçak-Kimekler zümresinde bir Bayındır boyu bulunduğunu kaydetmiştir. Selçukoğulları Kıpçaklarla uğraşmışlardır. Harzemşahlar devrinde Oğuz-Türkmen, Kanglı ve Kıpçaklar birbirine karışmışlardır. Yüzyıllar boyunca sürüp giden bu karışmalara rağmen Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri esas fonetik ve morfolojik özelliklerini muhafaza etmişlerdir. Kelimeler bakımından bu kardeş zümreler arasında kelime ve şekiller alış verişi pekçok olmuştur. Muhtelif devirlerde yazılan türkçe arapça sözlükler bu bakımdan dikkate değer gereçler vermektedir. Bir devirde kıpçakça veya öztürkçe kaydiyle gösterilen kelimeler başka bir devirde veya aynı devirde yazılan başka bir eserde "türkmence" diye gösterilmektedir. Meselâ, "halis kıpçak" lehçesini öğrettiğini söyliyen *El-kavanin* yazarı, Houtsman'nın Tercüman'ında türkmence kaydiyle gösterilen karınca, bamuk; yumurta, yağmur, tavşan... kelimelerinin "kıpçakça" olduğuna kanidir.

Mısır ve Suriye'ye gelen ilk Kıpçak büyük kafileleri Selçuklularla gelmişler ve sonraları gelenler de bunların yolunu takip etmişlerdir. 1196 yılında Harzemşah Tekeş'in Irak'ı işgal eden ordularında ve sonra Celâleddin'in ordularında bulunan

Kıpçak ve Kanglılar aynı yolu takip etmişlerdir. Bu Kıpçaklar daha Orta Asya'da iken müslüman olmuşlar ve muhakkak ki, azçok "türkmenleşmişlerdi." Bunun içindir ki Arap filologları Türkmen lehçesiyle Kıpçak lehçesini ancak Kölemenler devrinde ayırd edebilmişlerdir.

Moğul istilâsı, islâm kültürü ile fazla temasta bulunmıyan Kıpçakların Mısır'a sokulmalarına sebep oldu. Doğrudan doğruya Kıpçak Bozkırlarından gelen bu Kıpçaklar Mısır'da Kıpçak lehçesini takviye ettiler. Bu şamanist veya yarı şamanist Kıpçakların kendileriyle beraber Bozkır geleneklerini de getirdikleri anlaşılmaktadır. XV. yüzyılda yazıldığı tahmin edilen *Ettuhfet-üz-zekiyye*'de (metin, 22b) Altay şamanlığında put, sanam anlamına gelen *çalu*, Kırım türkçesinde put anlamına gelen *abak* kelimeleri bulunmaktadır. B. Atalay'ın *çalu* kelimesi için verdiği nota göre (çevirme, s.43.not 309)" çalu-içerisine ot doldurulmuş hayvandan derisi"dir. Altay şamanistlerinin tös veya çalu dedikleri putlarda tıpkı böyle yapılır[1]. Mısırlı Türk tarihçilerinden Ebü Bekir Abdullah b.Aybeked-Davadarî, XIV. yüzyılda yazdığı Dürer-üt-tican adlı[2] eserinde 693 hicret yılındaki olaylardan bahsederken Baydara adlı bir türk beyini zikrediyor. Baydara Altay şamanlığında kurban töreninde, mahsus hazırlanan sırığa asılan kurban derisidir[3]. Mısır ve Suriye Kıpçaklarında tespit edilen *çalu, sın, abak*, baydara kelimeleri islâm kültürü ile fazla temasta bulunmıyan Bozkır Kıpçaklarının getirdikleri kelimelerdir.

Mısır Kıpçaklarının bazı eski tarihî hatıraları da unutmadıkları anlaşılmaktadır. Berke Fakıh adlı bir Kıpçak fakihinin İrşad-ül-mülk ve-es-selâtin adlı fıkıh kitabı (Asa Sofya Kitaplığı, 1016) İskenderiye naibi emir-i kebir Baçman adına yazılmıştır. Baçman adı Bozkır Kıpçaklarında unutulmıyacak bir kahramanın taşıdığı isimdir. Kıpçak kahramanı Baçman Moğullarla ençok çarpışan, batıdaki bütün Moğul ordularını yıllarca uğraştıran ve nihayet 1236 yılında esir edilerek öldürülen çok önemli tarihî şahsiyettir[4]. Emir-i kebir Baçman'ın mensûp olduğu aile yahut boy bu kahramanın adını unutmamış ve bu adı çocuklarını vermiş olacaktır.

Altayca, *çalu* hakkında bk.A.V.Anohin. Materialı po şamanstvu u altaytsev, Petrograd 1924, sah.138,143. Ettuhfe'de Gök Türk ve Altay şamanlığında koruyucu ruh sayılan Umay'ın da "halas" anlamına muhafaza edilmiştir (metin 14a). Bu eserdeki "tölke" (B.Atalay "tülke" okumuş) dikkate değer bir şamanism terimidir. Altay, Yakut ve Moğul dillerinde "kader, talih, fal" anlamını ifade eder (E.Pekarskiy, Yakut sözlüğü, 2766).

[2] Süleymaniye Kütüphanesi Damad İbrahim Paşa No.913, varak 224a. Şamanizmdeki 'baydara' için bk. W.Radloff, Aus Sibirien, II, s.26.

[3] Bir hıristiyan Kıpçak'ın mezarında 16 at derisinin asılmış olduğunu Rubruk görmüştür, W.Barthold, K voprosu o pogrebalnıh obryadah turkov i mongolov (ZWO XXV den ayrı basım, S.3; türkçe tercümesi Belleten, sayı 43, sah. (17). Bu 16 adet derisi "baydara'dan başka bir şey değildir.

[4] Kıpçak kahramanı Baçman hakkında bk. Cuveynî, Cihan Guşa (Gibb nes.) c.3, sah.9-11; F.Bretschnerder, Mediaeval reserches, vol. I,310; Reşideddin, Cami'üt-tevarih'de Baçman'ın Uluburluk boyundan olduğu yazıyor. Sultan Baybars'ın mensup olduğu Borçoğlu oymağı da bu Uluburluk boyuna dahildi (A.Z.Velidi Togan, Umumî Türk tarihine giriş, I, s.171).

Mısır Kıpçaklarının dilinde tespit edilen ve mezar kubbesi, hüyüğü(kubbet-ülmeyyit) anlamına gelen kurgan kelimesi de bu ülkeye, muhakkak ki, Bozkır Kıpçakları tarafından getirilmiştir. Bu kelime Orta Asya'da Orhon yazıtlarında olduğu gibi, kale ve müstahkim mevki anlamına kullanıldığı halde, Bozkır Kıpçaklarında mezar üzerine taş veya topraktan yapılan tepeye denilmiştir[5]. Bu âdet Bozkır Oğuzlarında X yüzyıl başlarında tesbit edilmiştir. İbn Fadlan Oğuzların defin törenlerini tavsif ederken ölüyü gömdükten sonra mezarın üzerine topraktan, kubbeye benzer, tepe yaptıklarını anlatmaktadır[6]. (فسقفوا البيت عليه وجعلوا فوقه مثل القبة من الطين) 1253 yılında Moğolistan'a seyahat eden Rubruk Kıpçaklar arasından geçmiş, onların defin törenine ait bazı malûmat vermiştir. Rubrak'a göre Kıpçaklar mezar üzerine topraktan tepe yaparlar ve ölünün hatırasına heykeller dikerlerdi[7]. İşte bu eski gelenek ve göreneğin izlerine Mısır Kıpçaklarının sözlüklerinde rastlanmaktadır.

Öyle görülüyor ki Moğul istilâsından sonra Mısır'a gelen Kıpçaklar halis Kıpçak türkçesi'yle beraber birçok bozkır geleneklerini de getirmişler, XIII. yüzyılda epeyce "türkmenleşmiş" olan lehçelerini Bozkır Kıpçasına doğru çevirmişlerdir. Türk dili üzerine eser yazan Arap ve Türk filologlarına kaynak olan Kıpçaklı (el-kıf-cakî) Beylik'in eseri de bu devirde yazılmış olsa gerektir. Böylece Kıpçakların halis türkçesi Arap filologları için incelemiye ve halk için de öğrenmiye değer bir konu ve dil mahiyetini almıştır.

Moğul istilâsından sonra Türk dili üzerine birçok eserler yazıldığını bugün elde bulunan kitaplardan öğreniyoruz. Bu eserlerin çoğu bize kadar ulaşmamıştır. Bize ulaşanlar -ibn Mühenna'nın Hilyet ül-lisan ve hulbet ül-beyan'ı, M. Th. Houtsma'nın neşrettiği Tercümanü Türkî ve Abu Hayyan'ın, Dr. A. Caferoğlu tarafından neşredilen, Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrak'ı, F. Köprülü ve R. Kilisli neşri El-kavanin ül-külliye li-zabt il-lûgat it-Türkiyye, Zayaczkowski'nin neşrettiği Kitab al-Bulgat al-müştak fi lûgat at-türk ve l-Kıfçak, B. Atalay'ın yayınladığı Ettuhfet-üzzekiyye fil-lûgat-i-türkiyye ve bir asırdanberi Batı turkologlarının üzerinde çalıştıkları Codex Cumanicus. Bu eserlerin, İbn Mühenna ve Codex Cumanicus müstesna, hepsi de Mısır'da veya Suriye'de yazılmışlardır. İbn Mühenna, Melioranskiy'nin de isabetli olarak tahmin ettiği gibi, eserini Moğulların hâkim oldukları ülkede, Azerbeycan'da veya Irak'ta yazmıştır. Bu eserde "Kıpçak" kaydiyle kelime veya tasrif şekli gösterilmediği gibi "türkmence" kaydı da ancak iki yerde (sah.83 ve 101) geçiyor. Bu müellif için ancak asıl bir "türkçe" bulunduğundan lehçe ve ağızları ayrıca kaydetmek lüzumsuz sayılmış olsa gerektir. İbn Mühenna konuşulan dil ile beraber Türk yazı dili geleneklerine bağlı klâsik Kâşgar -Harezm edebî türkçe-

Al-İdrak (metin s.71); Kitab bulgat-il-muştak (metin, s.4): "kubbet ül-meyyit": K.Grönbech, Komanisches Wb.203:kurgan-Grabnügel.

[6] A.Z.Velidi Togan.İbn Fadlan's Reisebericht, metin sah.14.

[7] W.Barthold.K voprosu o pogr.obr.....s.3 (türkçe terc. Belleten, 43; s. 517; Makaleler ve İncelemeler I.C.S. 362-386.

siyle konuşan zümrenin, "Türk âlimleri'nin" diline de önem vermiş olsa gerektir[8]. O kendisinden önce yazılmış olan dört kitabı kaynak olarak zikrediyor, asıl türkçenin Türkistan halkının dili olduğunu kaydediyor. (اعلم ان اللغة التركيه منشاءها بالاصالة عن اهل تركستان كما العربيه عن الحجاز) Arasıra "bizim memleket halkı" diye bahsediyorsa da bunların kimler kıpçakça karışık bir lehçe bahis konusu olsa gerektir. Bu eserde isimden sıfat yapan *-lıg, -lu, li* ekleri de karışıktır: *tınlıg, kulaklıg, tar alınlıg, atlıg, körlüg, çavlıg, kutlug, sakallıg*... şekilleri bulunduğu gibi Kıpçak ve Türkmen lehçelerindeki *körklü, ak gözlü, saru başlı, kök tonlı, atlı, kılıçlı, süngülü, bağdadlı*... şekilleri de vardır. İbn Mühenna bu sonses g,g için "eriyen ve ölü harfler" الحرفين الذائبين الميتين diyor[9]. Önsesleri tonsuz olan tiş, tavar, tart, temir, til, tört, töşe, tut.. kelimeli tonlu olarak diş, dirig, davar, dart, demir, dil, dört, döşe-, dut-... yazılmıştır. Kıpçakçaya mahsus olan epçi (zevce), könesu (cıva) kelimelerini de tesbit etmiştir. Sözün kısası: bu eserden XIII-XIV. yüzyıllarda İlhanlılar ülkesinde yaşıyan Kıpçak ve Oğuz Türkmen lehçelerinin durumuna ait vazıh bilgi edinmek güçtür.

Mısır ve Suriye Kıpçak ve Oğuz-Türkmen lehçelerinin tarihî seyirlerini takip ve tetkik için en sağlam kaynaklar bu ülkelerde yazılan eserlerle Kıpçak Bozkırlarında yazılan Codex Cumanicus'tur. Mısırda yazılan eserlerin, şimdilik, en eskisi ve tarihli M. Th. Houtsman'nın yayınladığı "Tercümanü türkî ve arabî"dir. Bu eser 1245 de, yani Kölemenler hakimiyetinden biraz önce, yazılmıştır. Müellif veya müstensih Konyalı Halil b. Muhammed b. Yusuf olduğuna göre Oğuz-Türkmen lehçesi konuşan biri olsa gerektir. Bu müellif halis Kıpçakça'yı türkmence'den ayıran, gûya, en mühim hususiyeti eserin mukaddimesinde belirtiyor[10]. İzah ettiği 1260 kelimeden küneş, yağmur, tolu, yıldırım, sırça, köy, üyük, yırmak (ırmak), pınar, keçüt, kavak, tiken, kartal, tavşancıl, enük[11]. sıçan, yumurta, sinek, karınca, köbek (göbek), ekşi, yalan, kurşun, kerçek... ve başkaları gibi 70 kadar kelimeyi *türkmence* kaydiyle almıştır. Buna göre müellif esas olarak kıpçakça'yı almış olmalı idi. Halbuki düdükçi, kaba (kaba sakallu) koyun, atmaca, akın et- gibi kelimeleri "türkmence" saymıyor, esas "türkçe" sırasına alıyor. Eski türkçedeki tirig, tarıg, kuruğ, kapuğ, uluğ, atlıg, körklüg... gibi kelimelerin son-sesleri olan g.g sesleri (birkaç kelime müstesna) tiri, tarı, kuru, ulu, kapu, atlı, körklü, tövelü, sakallu, tatlu... şekillerinde yazılmıştır.

Ebu, Hayyan, tıpkı İbn Mühenna gibi, tek bir asıl türkçe olduğuna kanidir. O lehçeleri değil, fakat türkçe'yi tetkik ediyor ve bunu öğretiyor. Tesbit ettiği 1600 küsur kelimeden ancak 70 kadar kelimeyi "kıpçakça" ve 50 kadar kelimeyi "türkmence" kaydiyle göstermiştir. Arasıra uygurca, tatarca, harezmce, bulgarca ve

[8] İbn.Muhanna, sah. 129.

[9] Aynı eser, s. 77.

[10] Houtsma, metin, sah. 2.

Houtsma metninde (s.11) "köpek yavrusu anlamına gelen اتك kelimesi vardır. Houtsma bu kelimeyi "itük" okumuştur. Bu kelimedeki harfi müstensih hatasıdır, doğrusu "enük"dür. Anadolu türkçesinde yaygın kelimedir.

"türkistanca" dan da kelimeler vermektedir. Ebu Hayyan Kıpçak, Türkmen ve Türkistan" lehcelerinin fonetik özelliklerini çok iyi ayırd edebiliyor. Bununla beraber tirig, kapığ, arığ v.b.bu gibi "türkistanca" kelimelerdeki sonses olan g, g seslerini, pekaz kelime müstesna, yazmadığı halde (kuru, tarı, tiri, ölü, tapu, arı v.b.) kıpçakça -lığ, -lı ekinin durumunu anlattığı yer çok karışıktır. 86. sah. de hiçbir lehçeye işaret etmeden -li ekinin "ذو" mânasına geldiğini söylüyor. İsimden sıfat yapan bu ekle teşkil edilen bütün kelimeler kitabın sözlük kısmında, gerçekten, hep -li, -lu ile gösterilmiştir. (evlü, atlı, atlu, körklü,yaslu, kutlu, menli). 87; sahifede ise -lug kıpçakçada "ذو" mânasınadır, diyor. 105. sahifede ise "kıpçakça" kaydını koymadan "... rumluğ, yani rumî, şamluğ, yani şamî diyeceksin; Türkmenler gayn (g) i vav'a (u) çevirirler ki rumlu, şumlu diyeceksin" diye izah ediyor. Halbuki Ebu Hayyan'dan yarım asır önce Mısır Türkçesinde, bilhassa kıpçakçada, sıfat yapan ekin ancak -lu söylediğini Houtsma'nın "Tercüman"ından öğreniyoruz. Bozkır kıpçaklarında da böyle söylendiği "Codex Cumanikus"tan anlaşılmaktadır. (bk. K. Grünbech. Komanisches Wörterbuch: atlu, erdemli, erkli, tabovlı, yamgurlu, yaşlı, yavlı, yazuklu, kerekli, körklü, körkli, küçlü, kutlu, algışlı, azıhlı, bahalı, borçlu, borlu, çomarlı, bahtlı....). Ebu Hayyan başka bir yerde (s.140) de, hiçbir lehçe tasrih etmeden, -li ekinin "ذو" mânasını ifade ettiğini anlatıyor ve misal olarak "yüzü körklüdür", "közi sürmelüdür" cümlelerini veriyor. Ebu Hayyan'ın -lug ekini kıpçakça diye göstermesi, Kıpçak lehçesi hakkında güvenilir kaynakların verdikleri bilgilere aykırıdır.

Türk dili ve lehçeleri üzerinde araştırma ve incelemeler yapan turkologlar Ebu Hayyan'ın hangi Türk lehçesini öğretmek istediğini tayin etmekte güçlük çekiyorlar. Akademisyen F. Korş Houtsman'ın yayınladığı "Tercüman" ile Ebu Hayyan'ın "El-idrak" ını türkmence üzerine yazılan eserler saymıştır (Etnografiç. Obozreniye, 1910, XL. XXIV-LXXXV. kitap, sah. 109). XVII.yüzyılda osmanlı dilcilerinden Molla Salih ise Ebu Hayyan'ın eserlerine "tatarca üzerinedir" diyor (B. Atalay, Eşşürûz-üz-zehebiyye ..... önsöz, s, VI; Ettufet-üz-zekiyye, Önsöz, s. XXI).

Bu müelliflerden "El-Kavanin" ile "Ettuhfet-üz-Zekkiye" müellifleri esas olarak ancak kıpçakçadan bahsettiklerini açıkladıkları halde başka müelliflerin "türkmence" kaydıyle gösterdikleri birçok kelimeleri, hattâ şekilleri, kıpçakça (yahut "halis türkçe") saymışlardır. "El-Kavanin'de yağmur, bamuk, beynir, yumurta, karınca, tavşan, keçi, künes, dere, yıldırım... gibi kelimeler kıpçakça olarak gösterildiği gibi, örnek cümleler arasında kıpçakçadan ziyade türkmenceyi andıran cümlelerde bulunuyor (Bu eşeğe benzer; bu andan çok yahşidir; evde kimse yok; küneş toğdı).

Zajaczkowski'nin yayınladığı "Kitab al-bulgati al-muştak", adına bakılırsa, "türkçe" ile "kıpçakça" dan bahsediyor. Müellif de Türkdür; yani Türk lehçeleri arasındaki fonetik ve morfolojik farkları iyi bilen zat olmalıdır. Fakat bu müellif morfoloji hiç temas etmemiş, ancak 770 kelimelik küçük bir "lûgatça" yazmıştır.

Kıpçakça kaydiyle dört kelime, türkmence kaydiyle ancak bir kelime gösterdiğine bakılırsa eserindeki 766 kelimenin Mısır Türklerinde, Kıpçak ve Oğuz-

Türkmenlerde müşterek yani "türkçe" kelimeler olduğunu kabul etmiş demektir. Halbuki bu eserin biraz kıpçakça karışık türkmence sözlük olduğu çok açık görülmektedir. Bu müellifin "türkçe" saydığı Beynir, harman, kurşun, pınar, değer, veresiye, donluk, tarhana, yumurda, keçiboynuzu, bıldırcın, kartal, yavru, benzer, köpek, horoz, kiran ay, çıkan ay kelen yıl, şimdi, buçuk, serçe, koç, "kutlu olsun", "evden pazara"..."sözlerini aşağı yukarı aynı devirde yazan başka müellifler "türkmence" olarak gösteriyorlar.

Umumiyetle Mısır Türkçesi üzerinde çalışan filologların "türkçe", halis "türkçe", "kıpçakça", "türkmence" den ne anladıklarını tayin etmek güçtür. "Tercümanî Türkî ve Arabî" naşiri Houtsma bu eserin dilini tetkik ederek şu sualin varid olduğunu söylüyor: "Müellif, halis Kıpçak türkçesi sözünden neyi anlıyor?" (S. 5). Bu sual Mısır ve Suriye'de yazılan bu türlü eserlerin hepsi için varittir. Bu filologların ısrarla tekrarladıkları "halis türkçe"nin ölçüsü bir devir için "kıpçak lehçesi" olduğuna hükmetmek mümkündür. Bunlara göre türkmence (yani Oğuz-Türkmen diyaleti) "halis türkçe" değildir. El-Kavanin müellifi ise daha ileri giderek türkmencenin türkçe olmadığını, o lehçe ile konuşmaktan sakınmak icabettiğini, türkmence konuşmanın Türklerce hakir görüldüğünü söylüyor[12]. Bu eserin XV. asrın ilk yarısında yazılmış olduğu muhakkak sayıldığına göre bu devirde Mısır'da kıpçakçanın tamamıyle hâkim olduğunu kabul etmek gerektir. Fakat, dikkate değer ki, yukarıda kaydettiğimiz veçhile, bu eserde de "türkmence" kendisini pek açık göstermektedir. Her halde El-Kavanin müellifinin "Kıpçakça" sı kelime hazinesi ve telâffuzu bakımından türkmenceden pek de farklı olmamış olsa gerektir.

Houtsman'nın "Tercüman Türkî ve Arabî" sinin müellifi "türkmence" kaydiyle aldığı kelimelerden başka kelimelerin hepsini "halis türkçe" yahut "halis Kıpçak türkçesi" olarak kabul ettiği anlaşılmaktadır. Kıpçak türkçesine bu kadar önem veren ilk filoloji eseri de, şimdilik, bu "Tercümanı Türkî ve Arabî"dir. Bu eser, İran'da Moğolların tamamiyle yerleşmesinden ve Mısır'da Kıpçakların hakimiyeti ele almalarından birkaç yıl önce yazılması itibariyle "kıpçakça" veya "halis türkçe" hakkındaki telâkkisi dikkate değer. Sonraları Türk-Kıpçak dili üzerinde çalışan filologlarda da aynı telâkki devam etmiştir. Bizim araştırmalarımıza göre bu "halis türkçe" terimi Türk filolojisi üzerine yazılan daha eski kaynaklardan gelmektedir.

XIII-XV, yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de Türk dili üzerinde çalışan Arap ve Türk filologları çağdaşları olan Türklerin konuştukları lehçeleri dikkatle tetkik etmekle beraber daha önceleri yazılan kaynakları da ihmal etmemişlerdir[13]. Elimizdeki eserlerin hepsinde kaynaklar zikredilmektedir. Şüphesizdirki bu kaynaklar daha eski kaynaklara dayanmışlardır. Acaba, bu "halis üt-Türk" terimi Mahmut Kâşgarî'nin "Divanü Lûgat-it-Türk" üne veya onu kaynak olarak kullanan filologlara dayanmıyor mu?

[12] El-Kavanin, s.7: تنبيه - لغة التركمان ليست تركية وانما انبه عليها ف بعض المواضع لتنتبه اليها

[13] P.Melioranskiy, Arab Filolog, sah. XIX. و نحترز عنها و لانتطق بها فانها مستهجنة عند هم والمتكلم بها محتقر لديهم

"Divanü Lûgat-it-Türk'ün, Kıpçakların ilk sultanı Baybars (1259-1277) zamanında 1266 yılında Şamlı Muhammed b. Ebubekir tarafından istinsah edilmiş olması dikkate değer bir vakıadır. Muhammed b. Ebubekir'in bu eseri çok dikkat ve ihtimamla istinsah etmesi sırf akademik maksatla değil, fakat Türk-Kıpçakların hakimiyeti münasebetiyle amelî faydalar sağlamak için katlanılmış bir mesaî olmuştur. Başka yönden, Kutadgu Bilig'in bir nüshasının Mısır'daki Türk emirlerinden Aydemir'in kütüphanesinde bulunmuş olması Kıpçak veya Türkmen emirlerinin eski türkçe ("halis türkçe") kitaplara karşı yabancı olmadıklarını göstermektedir.

İbn-ü-Mühenna, 12 yıllık devre için kullanılan Türk takviminden bahsederken "Uygur tarihleri"ni ve "onların kadim kitapları"nı zikrediyor[14]. Her halde bu filologların, Türklerin de bir yazı (edebî) dili bulunduğu ve "halis türkçe"nin de ancak o "dil" olabileceği hakkında pek de vazıh olmıyan fikirleri vardı. Bize öyle geliyor ki Mısırlı filologların "halis türkçe" terimleri doğrudan doğruya değilse bile vasıta kaynaklar yoliyle Mahmut Kaşgarî'ye dayanmaktadır.

XI-XII. yüzyıllarda müslüman Türk dünyası için yalnız bir yazı dili vardı ki o da Kaşgar türkçesi yahut, Mahmut Kâşgari'ye göre, "halis türkçe" veya "hakanlık türçesi" idi. Kâşgarî'nin Oğuz Türkmen devletinin merkezinde oturup esas konu olarak Kâşgar türkçesini seçmesinin sebebi başka türlü izah edilemez. Kâşgarlı'nın yazdığı XI. yüzyılda Oğuz-Türkmen lehçesinin Kâşgar dilinden çok farklı olduğu şüphesizdir. Buna rağmen Selçuklu (Oğuz-Türkmen) devletinin en parlak devrinde bile tek bir oğuzca metin yazılmamıştır[15]. Yazılmış olsa idi muhakkak ki Kâşgar dilince yazılmış olacaktı. XIII. yüzyılda Mısır ve Suriye Türkmen ve Kıpçaklarından kalmış edebî veya resmî vesikalara malik değiliz. Kıpçakçanın Mısır'da yazıya geçmesi ancak Altun Ordu siyasî ve medenî münasebetin sıklaştığı devirden sonra başlamıştır. Bu devre kadar Mısırlı Kıpçak ve Türkmenler kendi lehçelerinin "kitap dili" olabileceğini düşünmemişlerdir.

Ebu Hayyan, "türkçe", türkmence ve kıpçakçadan başka Tatar, Toksuba, Türkistan, Uygur hatta Moğol ve Bulgar dillerine temas ediyor. "Ettuhfet-üz-Zekiyye" müellifi beş yerde "tatarca"dan örnekler veriyor (44 a, 52 a, 68 b, 71 b, 910 a). Houtsman'nın müellifi hamr ✓ kelimesinin karşılığı olan *çakır* kelimesini moğolca diyor (metin sahife 16); halbuki *çağır* kelimesi Kâşgarlı tarafından tesbit edilmiş olan (cilt I, 303) türkçe kelimedir. "Ettuhfe"de tatarca kaydiyle gösterilen *sılta* kelimesi gerçekten moğolcadır; Kıpçaklar daha bozkırlarda iken bu kelimeyi moğolcadan almışlardır (Grünbech. Kom. Wb. 72), fakat fiil tasriflerinde tatarca olarak gösterilen *turmaydır, turmaydırlar, turmaydır men, turmaydır biz, turmaydır sen*...(64 b); *aladır men, aladır biz, aladır sen*...(44 b) şekilleri doğu türkçesindeki şekillerdir. Bu şekilden hiçbir farkı olmıyan kelmeydir, kelmeydirler, kelmeydir men tasrifleri ise türkçe diye gösterilmiştir (52 a).

[14] İbn Muhanne, s. 186.
Prof.F.Köprülü, Türk edebiyatı tarihi, İstanbul 1928, s.224.

Görülüyor ki bu müelliflerin "moğolca" ve "tatarca" dan ne anladıkları, "halis türkçe" teriminde olduğu gibi, tetkike muhtaç bir meseledir. "Tatar tili" "tatarca" tâbirlerine Codex Cumanicus'da da rastlanmaktadır. Bu eserin bir yerinde *jesus Christus bitik tilince, tatarca kutkardaca*....(Grönbech, Kom. Wb. 140; tatar til, s. 244). Burada "tatarca" diye gösterilen "kutkardacı" kurtarıcı mânasına gelen türkçe kelimedir. Acaba, Altun Ordu devletinde Kıpçaklar kendilerine "tatar" diyorlar mı idi? Bu çok şüphelidir. Her halde Ruslar ve Garplılar tarafından Moğollara verilen "Tatar" adı XIII. yüzyılda Türk boylarına da teşmil edilmiş olsa gerektir.

Codex Cumanicus'da Koman-Kıpçak türkçesine "tatarca" denildiği halde, Mısır filologları, yukarıda gösterildiği veçhile, kıpçakçayı "tatarca" dan ayırdediyorlar. Bu filologların "tatarca" kaydiyle gösterdikleri kelime ve şekiller doğu türkçesi olduğu anlaşıldığına göre bu lehçeyi konuşanların Moğollarla veya Timur ordulariyle gelen şark Türkleri olduğuna hükmetmek gerektir. Sultan Baybars (1259-1277) zamanında bile birçok "Tatar" emirleri Mısır'a iltica etmişlerdir.

Bu "Tatar emirleri" evvelce Moğollara hizmet etmiş olan Doğu Türkleri yahut müslüman olup Doğu türkçesi konuşan Moğollardı. Baybars tarihinde 673 (m. 1274) yılına ait olaylardan bahsedilirken Kahire'deki Tatarların Moğollara gizlice haberleştiklerinin meydana çıkarıldığı yazılmaktadır. Bu işin sorumlularının adları olan Kockar, Mugan, Mengü, Tenribirdi, Tenribirmiş, Enükbermiş, Balban, Tuygun, Aybek... hepsi türçedir. Bu kaynağa göre Baybars'ın eşlerinin hepside "Tatar" kızları idi[16]. Aynı eserin on üçüncü babında Baybars tarafından kumandanlığa tayin edilen "Tatar"ların adları verilmiş, bunlar arasında Sağan, Sektay, Ula Temir, Kiramun gibi Moğolca ad taşıyanları olduğu gibi Kutluboğa, Kutludemir, Aksungur, Bektaş gibi türkçe ad taşıyanları da vardır. Dikkate değer ki Baybars bunlara iş verirken islâm dinini sevdirmek amacını tutmuştur[17]. Demek ki bu emirler yeni müslüman olan Moğollar ve Moğolistandan gelen Türkler (ihtimal ki Uygurlar) idi.

Ebu Hayyan'ın bir nüshasında (A. Caferoğlu, 65) "Toksuba-Tatar kıpçaklarından bir boydur" denilmiştir. Bu müellifin "Tatar Kıpçakları" sözüyle ne kasdettiğini tayin etmek güçtür. Bugünkü Özbeklerde Toksaba bir küçük oymağın adıdır. Elmanhal-as-safî'de (1,248b) sultan Kilavun'un büyük emirlerinden Sancar b.Abdullah'ın "Toksuba" lakabiyle meşhur olduğu yazılıdır. Ebu Hayyan'ın Kıpçak-tatarcası olarak gösterdiği tek kelime "otuv" (Grönbech, Kom W.45 atov'), hiç şüphesiz türkçe kelimedir (atag atav=atov; adag ada=cezire).

Mısır ve Suriye'de yazılan bu eserlerde rastlanan Uygur, Tatar, Kıpçak, Türkmen, Moğol gibi etnik ve Harazmiye, Türkistanî gibi coğrafî terimler XIII-XV. yüzyıllarda Mısır ve Suriye'de bütün halkça konuşulan türkçenin pek karışık

[16] Baybars tarihi (Ş.Yalıkaya tercümesi) s.116.
[17] Aynı eser, s.158.

bir "türkçe" olduğunu göstermeğe kâfidir. Bununla beraber türkmence ile kıpçakça lehçe özelliklerini muhafaza etmişler ve ayrı ayrı yazıdili olarak belirtmişlerdir.

XIII. yüzyılda Mısır Türk devleti sınırları içinde yazılmış türkmence veya kıpçakça bir esere veya bir metne şimdiye kadar rastlanmamıştır. El-Manhal-as-safi müellifine göre Rum'dan Mısır'a gelen Muhammed b.Zekeriyya b.Hoca Hasan Fahreddin et-türkî as-Salgurî (vefatı 713-1313) türkçe kasideler söylemiştir. Bu zat evvelce Gaza'da sübaşı imiş. Bunun kasideleri her halde türkmence yazılmış olacaktır. Fakat bu kasideler bize ulaşmamıştır. Şimdilik bu bir rivayetten ibarettir.

XIV. yüzyılın sonlarına doğru Mısır'da "kıpçakça" ve Türkmence eserlerin yazılmıya başladığını görüyoruz. Mısır'da "kıpçakçanın" yazı dili olarak belirmesine Altınordu'dan gelen muhacir ve mülteciler sebep olmuştur. Bunlar beraberlerinde Altınordu'da yazılan eserleri getirmişlerdir. Bu eserlerin Harezim türkçesi tesiri altında yazılmış oldukları malûmdur.

Altınordu'da Harezim yazı diline çok yakın bir dilde "kıpçakça" yazılmış olan Kutb'un" Hosrev ve Şirin"i 1383 yılında İskenderiye'de Berke Fakih adlı bir halis Kıpçak fakihi tarafından istinsah edilmiştir. Berke Fakih bu "kıpçakça" eseri istinsah etmekle kalmamış, fakat eserin sonuna kendisinden bir manzume de ilâve etmiştir. Bu manzumeninin dili Kutb'un dilinden farksızdır[18]. Berke Fakih'in bu manzumesi, başkası bulununcaya kadar, Mısır'da yazılan ilk "kıpçakça" metin sayılabilir.

Berke Fakih' manzumesinden adı geçen Altınbuga Bey 791 yılında İskenderiye'de Mıntaş tarafından hapsedilen Altınboga olsa gerektir (El-manhal-as-safi, l,vrk 142b). Prof. Dr.F.Köprülü bu manzumede geçen "kutlu koca"yı şahıs adı saymıştır. Fakat metnin bütününden anlaşıldığına göre bu "kutlu koca" Altınbuga'nın lakabı olsa gerektir.

Berke Fakih'in manzumesi şudur:

Yari berdi ugan töketdim bitip
İzimge burunrak tevekkül etip
İzim tevfik berdi temam kıldım uş
Yâdigâr meningdin sanga koydum uş
Muhammed resulga tümen ming selâm
Tegürgil ruhınga meningdin ulam
Takı tört eşinge selâm-u dürûd
Kesiksiz ulaşu bolsun dürud
Altınbuğa erdi ol sabikî atlığ

[18] Berke Fakih'in bu manzumesi Prof.F.Köprülü tarafından tenkit edilmiştir (Türk edebiyatı tarihi, s.371-372). Bu tenkide göre Berke Fakih'in manzumesi vezinden ve edebî kıymetten mahrumdur.

Özi câlim ü halim hem tili tatlığ
İyere keldim hem anıng katınga
Kulı tep ayurlar anıng atınga
Kelip Sikenderge tecrid üçün
Alayın tep kâfirdir mü'min öçüm
Bilesinde keldim niyet-i gaza
Töketdim kitabını uş anda yaza
Mücahid murabit niyetim haliş
Atayın tep özni kâfirdin alıs
Riya yok sum'a yok sözümde mecaz
Hakikat sözüm bu bihakkı Hicaz
İzim nusret berse dik arslan bolur
Arslan men tegenler me keslân bolur
Ve ilkin müyesser bolmadı hiç
Biz takı kelgenin kolmadık hiç
İçimde niyetim uganım bilir
İlimden kelirin kelmezin bilir
Bu Altınbuğa beg birle kıldım seferni
Kırayın tep keldim uşul keferni
Uş anda koldısa aziz kazaşım
Hem birge keliben bolup yoldaşım
Canımdın aziz ol kıldı hitabnı
Anıng atınga yazdım uşbu kitabnı
Anıng atınga yazdım ni bolsa küçün
Cehdetip töketdim hatırı üçün
Bu başdın ayakka kılıpmen nazar
Kiterdim hatasın ma kıldım hazer
Atanmış atağı ma Kutlu koca
Hakanı kılsun du cihanda hoca
Kulundın du'a uş ömür barınça
Yawuzluk körmesün kün ay barınça
Okusang unutma du'adın meni
Unutmasın *izim* rahmettin seni
Bitidim kitabın hatasın bakıp
Bu zahmet çekkenim bilgeysen okıp

Atagım ma Berke Fakih tep ancak
Özüm mü'min ü müslim ma aslım Kıpçak
Menim birle kelgen tabup dünyelik
Manga berdi yazmak okumak bilik

Berke Fakih'in dili Mısır'da yazılan kıpçakça sözlüklerin dili değildir. Bu sözlüklerde, yukarıda da bahis konusu ettiğimiz gibi türkmencenin önemli tesirleri vardır; halbuki Berke Fakih'in dilinde türkmenceden eser yoktur. Mısır Kıpçaklarında tesbit edilmiyen "alıs" (= ırak, uzak) kelimesi ile "iyer- (=tâbi olmak, takip etmek) kelimeleri vardır. Bunlar halis kıpçak kelimelerdir. Kıpçakça 'ayak' 'koy'- yazdığı halde, Harezim yazıdili geleneğince uyarak 'iz', 'kazaş' yazıyor. Kıpçaklarca meçhûl olan 'ugan' (=tanrı) kelimesini kullanıyor. Harezim yazı dilinde bile pek seyrek rastlanan ve 'dahi', 've' yerine kullanılan 'ma-me' ("Özüm mü'min ü müslim ma aslım Kıpçak) bağlaşını da manzumesine sokuyor.

Berke Fakih ve benzerleri tarafından getirilen bu Harezim-Altınordu yazıdili geleneği Mısır türkçesinde yerleşmiye muvaffak olamamıştır. Berke Fakih'den sekiz yıl sonra (1391 de) "Gülistan bittürkî" yazan Seyfî Sarayî bu eserini Bozkır kıpçakçasına yakın bir dilde yazmıştır. İsimden sıfat yapan eski türkçedeki -lıg ekini hep -lı ve ablatif ekini hep -dan yazmıştır. Berke Fakih ile aynı zamanda yaşamış olan bu şairin dilini "edebî Kıpçakça" demek mümkündür. Berke Fakih ise Orta Asya'nın klasik yazıdili ile-beceremediği halde- yazmıya özenmiştir.

XIV. yüzyılın sonlarında Mısır'da "Oğuz-türkmence" eserlerde yazılmaya başlamıştır. Sultan Barkuk'un emriyle yazılan bir siyer kitabı (Nuruosmaniye kütüphanesi No.3347) bu cümledendir. Rahmetli Necip Asım da 1382 yılında yazılan bir türkmence siyer kitabından bahsediyor (Edebiyat fak.M, I, 54-58). Her halde "kıpçakça" eserler yazılmaya başladığı zaman, belki daha önce, Türkmen bilginleri, Rumdan ve Iraktan gelen "oğuzca" eserlerden mülhem olarak, "türkmence" yazmıya başlamışlardır. Mısırda "türkmen lehçesi ve yazıdili" ayrı bir konu teşkil eder; biz bu meseleye ancak dokunmakla yetiniyoruz.

Kıpçak lehçesi gerek Altınordu devletinde ve gerek Mısır'da istikrarlı bir yazıdili olamamıştır. Altınordu sahasında önce Harezim, türkçesinin ve sonraları da Çağatay yazıdilinin tesiri altında bocalamıştır. Mısır'da ise ya Orta Asya klâsik yazıdili taklit edilmiş ve yahut türkmence karışık kullanılmıştır. Bundan dolaydır ki bu gibi Kıpçak eserlerine "kıpçakça" denilmiyor, "türkçe" deniliyor. Başka sahalarda yazılan türkçe eserlere nazaran bu eserlerin önemli özelliği farsça kelimelerin pekaz bulunmasıdır. Mısır kıpçakçasında kullanılan farsça kelimeler ise daha XIII. asırda Kıpçaklar Kıpçak Bozkırlarında bulundukları zamanda kabul ettikleri kelimelerdir (Codex Cumanicus'ta 160 farsça kelime vardır).

Mısır'da yazılan türkçe eserlerden, dil bakımından, dikkate değer olanları askerler için arapçadan tercüme edilen "fürûsiye" kitaplarıdır. Bu çeşit eserlerden biri *Kitab fi ilmi-n-neşşab* ve *Kitab fi riyazet-il-hayl*'dir (Bayızıt Um.küt. Veliyüddin efendi,

3176)[19]. Bu risaleler Tovlu Beg adlı bir beyin emriyle "türkçe"ye tercüme edilmiştir. Tercüme ve istinsah tarihi belirsizdir. El-münhal as-safî...de (c.II, vr. IIb-12a) sultan Barkuk'un hasakilerinden Tovlu b. Abdullah zikrediliyor, 808 (=1405) yılında da adı geçiyor. Mezkûr risaleleri tercüme ettiren zat yine bu Tovlu Beg olabilir. Bu risalelerin dili türkmence tesirindeki kıpçakçadır. Türkmencenin tesiri önses (Anlaut) t'lerin d olmasında ve datif eki olan -ka, -ga eklerinin bazan düşmesinde veya -ya olmasında görülüyor.

Kıpçak lehçesiyle yazılan başka bir "fürûsiye" kitabı *Münyetül-guzat* adlı eseridir[20]. 1446 yılında yazılmış bir nüshası Top Kapı Sarayı- III. Ahmet Kütüphanesinde 3468 numarada kayıtlıdır. Bu eser de arapçadan türkçeye çevrilmiştir (...takı işaret muntik kıldı kim bizim katımızda bir arabî silâhname bar turur, anı türk tiling çevürseng kim bu gazi türkler andın intifa alsalar).

Münyet-ül-guazi'in yazarı kıpçakça yazmakla beraber eski yazıdilinin tesirinden kurtulamamıştır. Kıpçak lehçesinde daha XIII. yüzyılda aşınmış veya değişmiş olan seslerin eski yazıdilindeki işaretlerini bu eserde görüyoruz (atlıg, körklüg, sarıg, tapug, levinlig... gibi); bazan da, kendi lehçesine uyarak, g harfini yazmıyor (sarı, körklü, levinli.....gibi). Kıpçakça sözlüklerin hepsinde "eyer" şeklinde yazılan kelime bir yerde ايذار şeklinde yazılmıştır (varak 6b.). Bu ikilik- *eyer* ve *ezer* şekilleri Kutb'un Hosrev ve Şirin'inde de görülür. Ablatif eki, çağataycada olduğu gibi, hep -din yazılmıştır; bu -dın şekline Codex Cumanicus'da ancak bir defa rastlanmaktadır[21]. İmlâsı çağatayca eserlerin imlâsından farksızdır. Kelimeler harekelenmiş olmakla beraber vokaller kullanılmıştır. En müphem nokta kapalı e meselesidir. Bu metinde i ile é seslerini ayırd etmek güçtür. Kapalı é ile okunması gereken kelimelerle i ile okunması gereken kelimelerin yazılışlarında fark yoktur; ـ ile yazıldıktan sonra kesre de konulmuştur:

ايرماس ايد، كيمك ايكسوك ايتوك،ايار gibi kelimelerin e ile eyer, eksük, etük, kesmek, el.... yazılması gerekirken transkripsiyonumuzda, metinde olduğu gibi, hep i ile yazdık.

Mısır ve Altınordu Kıpçaklarının istikrarlı bir yazı diline malik olamadıklarını yukarda kaydetmiştik. Mısır'da, aşağı yukarı 40-50 yıllık bir devre içinde yazılan "kıpçakça" kitaplar tetkik edilirse bu istikrarsızlık derhal anlaşılır. Bilhassa, "kıpçakça" fıkıh kitapları, bu bakımından, dikkate değer. Berke Fakih'in *İrşadül-mülûk ve-s- selâtin*'i (Ayasofya Kütüphanesi, 1016), Konya-Yusuf Ağa'daki bir fıkıh kitabı ve Millet-Feyzullah Ef. 1051 numarada kayıtlı *Kitab fi-l-fıkh bilisan-it-türkî* bu cümledendir. Kitab-ül-irşad 789 (=1387) yılında İskenderiye'de yazılmıştır. Berke Fakih bu eserinde de kendini eski yazıdili tesirinden kurtaramamıştır. Yusuf Ağa nüshasının tarihi yoktur. Bu kitapta türkmencenin tesiri büyüktür. *Kitap fil-l-fıkh bilisan-it-türkî* ise bunlar arasında büsbütün ayrı bir yer alır; fonetik bakımından ta-

[19] Bu risale H.Ritter tarafından kısaca tavsif edilmiştir (Der Islam, XVIII, s.136-137).

[20] H.Ritter tarafından tavsif edilmiştir (aynı dergi, s.116).

[21] K.Grönbech. Komanisches Wörterbuch, s.81.

mamiyle türkmence olduğu halde morfoloji bakımından kıpçakçadır.Yazıldığı tarih belirsiz olmakla beraber 824 (1421) den önce yazıldığını tayin edebiliyoruz. Bu kitap 824 yılında yedi ay, yirmi gün hükümdar olan sultan Tatar'ın haznesinde bulunmuş ve 834 de sultan Barsbay tarafından vakfedilmiştir.

Bu kitabın metninden alınan şu parça eserin dili hakkında fikir edinmeye kâfidir:

Eğer bir kişi da'vi edse bir kişi üstine ayıdsa (eyidse) menim sende bu kadar ahçam var dese dahi ol da'vi olıngan kişi ayıdsa menim üstüme hiç neme yokdur dese dahi ol da'vi edgen kişi danuk durkuzsa ahçası var edıküna dahi kazı hüküm edse ol da'vi alıngan kişinüng üstine ol ahçayı vergil da'vi edgen kişige dese kazı hüküm songra ol da'vi alıngan kişi danuk durkuzsa kim ol da'vi edgen kişinüng üstünde ahçası var idi ve lekin men ödedüm dese danukluk verse munung üstine imdi ol da'vi olıngan kişinüng da'visi işidilür dahi danukı işidilür..."

Bu fıkıh kitabının dilini olıngan, satgan, edgen, olgay, bildirgey gibi şekillere bakıp kıpçakça demek doğru olmasa gerek. Bunun dili Kıpçak lehçesi karışık azarî türkmencesi olsa gerektir.

Son çerkes kölemenler devrinde Mısır'da Oğuz-Türkmence yazmak taammum ediyor. Sultan Kayıtbay (1463-1496) için yazıldığı anlaşılan türkçe dualar mecmuası (Topkapı saray-ı Revan köşkü 1727) tam türkmencedir. Sultan Kansuh Guri'nin Malatya naibi bulunduğu zaman yazdığı gazel tam "osmanlıca"dır (Kitab-ül-ukud-il-cevheriyye, A. Sofya, No. 3313-12, c.II, vr.88a). Aynı eserde arasıra geçen türkçe beyitlerde kıpçakçanın tesirine raslanmıyor. Meselâ şu (93a) beyit gibi:

Bu gece üç gecedür yastuğum taş
Hak bilür ol yastuğa koymadım baş
Sultanım senün ʿaziz başun çün
Bir murad hasıl ola ya gide baş

Mısır'ın Osmanlılar tarafından fethinden sonra geniş anlamiyle Oğuz-Türkmen türkçesi bu ülkede hâkim türkçe olmuştur. Mahmud Kâşgarî'nin Karahanlılar Türkçesine "hakaniye" yani "İmparatorluk türkçesi" dediği gibi osmanlı filologları da Oğuz-Türkmen Türkçesine "sultanlık Türkçesi" demişlerdir[22]

و كان دولة زماننا هذا الدولة العثمانيه ولغتهم اللغه التركية السلطانيه

Mısırda Oğuz-Türkmen lehçesinin hâkim Türkçe olmasının âmili osmanlıların yalnız siyasi ve askerî kudretleri değil, fakat osmanoğulları devletinde ve Anadolu beyliklerinde halis Oğuz-Türkmen lehçesine dayanan güzel ve zengin bir yazıdilinin meydana gelmiş olmasıdır. Bu yazıdilinin özelliği, başka Türklerde sırf gelenek olarak yazılmakta olan "ölü ses" lerden kurtulması, başka Türk lehçelerinin te-

B.Atalay Önsöz'de faksimile. الشذور الذهبيه

sirinden (bir Oğuz yazarının dediği gibi "olgay, bolgay" lardan) sıyrılması ve Oğuz destan dilinin ahengine mâlik olması idi.

Münyet-ül-guzat'ten (varak 75b-78a): bu takı vasle hilelerini beyan kılur, bir arşun mikdarı süngü agacından algıl kim süngünün levni kibi bolsun. Takı anı süngünge aşağasındın vasle kıldurgil kim hiç bilgirmesin. Takı ol vasleni itügingde ya iyeringde gizlegil. Kaçan süngüleringizni ölçseler takı uzun kesseler bes sen garimingdin bir azgine yıraktrak turup kolung içinde san'at birle ulaşturgıl kim gariming (76a) takı özge kişiler hiç körmesün, kaçan vasleni muhkem kılsang vasle dayima iki iling arasında bolsun kim gariming anı körmegey takı kirek kim vaslesi yahşı bolgay kim oynar irken tüşüp rüsvay bolmagay sen. Takı garimingning sançsang bu munı hile birle sançdı timegeyler. Asıl bu işlerde çavüklük şatırlık turur hiç kimersege bildirmegey ta mestür kalgay ves-selâm. Bilgil süngüning hileleriöküş turur ve lekin biz kitabda zikr kımaklıknı (76b) kerih kördük ta kitab uzanmasun tip, kişi irikmesün tip. emma men munung birle amel kılmaklıklıknı hoş körmes men. bu hileler menim katımda barçası za'if turur. farislikde bu işler barçası eksüklük turur. anıng üçün kim farislerning süngüsi uzanmağı körklüg oynamaklıkından takı atını yahşi kılındurmaklıkdın takı yahşı kirmek çıkmak birle turur, vasle birle süngü ni mikdar uzangay! kaçan faris içinde alim bolsa takı kirgende çıkkanda (77a) garimindin yir ogurlasa anıng süngüsi anda uzanur bu iş farisini tilegenine yitkürür. emma men bu hilelermi bu kitabda anıng üçün zikr kıldım kim sen bilmiş bolgay. eger kimirse sanga muntitg kılsa gafil bolmagay sen. takı mun tig işlerde közüng açgay sen saklangay sen dayima. kaçan bu işlerden koruksang garimingning süngüsin tübinden keskil kim vaşle tedbirin kılmış bolsa tedbiri batıl bolgay, emma süngü birle farislik ol turur kim (77b) sanga zikr kıldım at üzere körklüg (cod. körlüng) olturmak turur takı garimin sançmak turur ves-selâm.bab fi hamli -r-rumhi fi-asfar.bu bab seferde süngü kötürmeklikni beyan kılur. süngüning buçukını seferde yügen birle birge tutgıl.takı ba'zısın sağ butung üzere koygıl ucı ilegerü.eger tileseng tübüni sag iling birle tutgıl, takı ucın yukaru baktırıp igining üzere salgıl eger tileseng sol iling birle (78a) takı muntig kılgır eger tileseng tübüni butung üzere koygıl tik tutup. ya iyering üzere koygıl, eger tileseng tübini üzengüge sokkıl. takı birkitgil takı bilgili kim süngü kötürmekte ihtiyar yok turur fariska niçük kim yingil bolsa takı yahşı kilse anıng kibi kötürsün. kaçan imin yirde bolsang takı tar yirlerge kirmek tileseng süngününg ucın alemi birle artkaru baktırıp kirgil eger düşman ilinde bolsang (78b) ilergü baktırıp kirgil, takı saklangıl ucı haytıka ya agaçka sançılıp sınmasun ve rubbema faris süngüni kötürgey bu amellerdin mustegni bolgay ol turur kim süngüning tübindin tişip (yip) birle anga yumru top kibi kılıp baglagay yahud bir aşıknı ya bir tobuknı tişip baglar takı bilibagına sokar ucın artkaru yirge sürer yahud ol yipni king halka kılıp sag kolına kiçürür.bu ok atmaklıkka yahşı kilür kays kolay bolsa (79a) kılgıl.bab fi elvan-irrimah bu bab süngüning levinlerin beyan kılur levnlerde yahşı levn süngüde sarı levn bolur takı kalgan levnler biri birisindin yahışırak turur emma kara levnde hayr yok turur ves-selâm. bab fi sifat-in-nadiri min er-rimah bu bab süngüning yahşısı

beyan kılur. süngüning yahşısı ol turur kim yoguntakı itli bolgay takı kişres ileyyin bolgay takı na'im anıng üçün kim eger şulb bolsa takı (79b) katıg yabis bolsa takı yamgır tegse takı kün ursa tözmegey mufezzez bolgay ya'ni müşakkak bolgay yarılgay vallah a'lem takı kirek kim süngü yumru bolgay takı ortası kavi bolgay kim titretkende katıg titremegey takı ucı katıg inçke bolmagay vastanî bolgay takı yahşı bitişlig bolgay, yogunları mudevver bolgay, takı muhattem bolgay takı butakları çogur bolmagay takı bıçak eseri bolmagay takı bilgili kim menim katımda süngüning muhkemi takı yahşi (sı) ol (80a) turur kim esmer-ül-levn bolgay anıng üçün kim bu levn yirning yukarusında takı biyik yirde biter takı yamgur küneş anga tiger eger aybı bolsa anda-ok zahir bolur bes bu levnlig süngüde ihtiyat kılmak hacet irmes emma sarıg levnli süngü takı ak levnli süngü kollarda biter kün anga tigmes kim aybı bar irse zahir bolgay ves-selâm, takı kirek kim süngü katıg yogun bolmagay kim ilgi sıgmagay takı katıg ince bolmagay kim barmaklar ilge (80b) yitişkey ayangnı urgay (cod. ururgay).

كيب عمل تيلغيل ايضاني لحيل لوصل في اسفل الرمح

بو نفي وصله حيله لاربي بيان قيلور سيراركون

مقداري سونكلو اغاجين دين الغيل كيم سونكلونك

لوبي كيبي بولسون نفي اني سونكلونكا اشاغا

سين دين وصله قيلدرغيل كم هنج بيلكير ماسين

نفي اول وصله بي بتوكينك دايا ايا ربنكدا كيزلاكيل

كان سونكلو لاربنكيزني اوجسالار نفي اوزون كيش

سالار بسن سن غرمينك دين بيرازكينا بيراق راق تورب

قولونك ايجندا صنعت بيرلا اولاش تورغيل كيم غرمينك

نَفي اُوزْكَا كِيشِ لَارْهِجْ گُورُمَا سُونْ جَانَ وَصْلَه اِيْ

مُحْكَمْ قِيلْ سَانكْ وَصْلَه دَايِمَا اِيكِ اِيلِينْكْ اَرَاسْنَدَا بُولسُونْ

گَمْ غَرَهِسِنْكْ اِنِي گُورُمَا كَايْ نَفي كِبَرَاكْ گَمْ وَصْلَه سِي

بَخْشِي بُولغَايْ كِمْ اُوْ يِنَا اِيرْكَانْ تُوشُوبْ رُسْوَايِ

بُولمَغَايْ سَنْ نَفي غَرَهِنِي سَا بَخْسَانكْ بُومُونِي جِلَه بِيرَلَا

سَا بَخْدِي يِتْمَا كَايْ لَارَاصْلْ بُوَاشِلَارْ دَجَاوُكْ لُوكْ

شَاطِرلِقِ تُورُورْهِجْ گِمَا رْسَاكَا بُلْدُرْمَا كَايْ نَامَسْتُورْ

فَالْغَايْ وَالسَّلَامْ بُلْكِيلْ سُونْكُونِنِكْ جِلَه لَارِي

اُوكُوشْ تُورُورْ وَلَكِنْ بِنِي بُوكِتَابْ دَاذِكْرْ قِلْمَا قْلِيْنْ

كرمه كورمك تاكتاب اوزانماسون نيب كشي

يريك ماسون نيب امامن مونوك بيرلا عمل قيلماقليق

خوش كورماس من بوحيله لارمنيم قيمدا بارجاسي ضعيف

تورور فارسليك دابوانش لارباجاسي ايكسوك لوك تورور

انينك اوجون كيم فارس لارنينك سونكوسي اوزانماغي

كوركلوك اوينا ماقليقين دين نفي اطيني تخشي

قيلينمدرماق ليقدين نفي يخشي كيرماك چيقماق

بيرلا تورور وصله بيرلا سونكوني مقدار اوزانغاي

چاغان فارس ايشندا عالم بولسا نفي كيركاندا چيقغاندا

غرمسیندین بیرا اوغرلاسا انینك سونگوسی اندا اوزانور

بوایش فارسی تیلاکا بینا بینکورور امامن بوحیله

کارنی بوکتاب دا انینك اوجون ذکر قیلدیم کیم

سن بیلمش بولغای اکر کیم ایرسا سنکا مون ثینك

قیلسا غافل بولمغای سن ثفی مون ثینك اشلاردا کوزونك

اجغای سن سقلانغای سن دایما قچان بوایشلاردین قورق

سانك غرمسینك ثینك سونگوسین توبیندین کیش

کیل کیم اکر وصله ثدبیرین قیلمش بولسا ندبیری

باطل بولغای امتا سونگو بیرکا فارسلیق اول ثورور کیم

سنكا دڭ قيلديراط اوزارڭوزلوك اولتورماق

تورور نفي غرهمين سانجماق تورر والسلام

باب في حمل الرمح في الاسفار

بو باب سفرده اسونكو كوتورماك ليكين بيان قيلور

سونكونينك بوجوقتيني سفرده ايوكان بيرلا بيركا

توتغيل نفي بعضي سين ساغ بوتونك اوزارا قوتغيل

اوجي ايلكارو اكوتيلاسانك توبوني ساغ ايلينك

بيرلا توتغيل نفي اوجين بوفارو با قتيريب ايكينينك

اوزارسا لغيل اكوتيلاسانك سول ايلينك بيرلا

نفی مون نینك تیلغیل اکر تیلاسانك توبینی بو

تومك اوزار قونغیل تینك ثوثوب یا اییار ینك اوزار

قونغیل اکر تیلاسانك توبینی اوزانکوکا سوقغیل

نفی بیرکینکیل نفی بیلکیل کیم سونکوکو توزمالك

دا اختیاریوق تورور فارس قاینجوك کیم بیلکیل

بولسا نفی یخشی کیلسا اینینك کیبی کوتورسون

قچان ایمین بیرداولسانك نفی ثاریرکا رکا کیر

مالك تیلاسانك سونکونك اوجین علمی بیرکا ارتقار

باق نیریب کیرکیل اکر دشمن ایلینداولسانك

ایلکاروبا فتیریب کیرکل نفی سفلا یغیل اوجی

حایط قایا اغاج قاسا نجیلیب سینما سون ورتما

قارس سونکونی کوتورکای یوعمل لاردین مستغنی

بولغای اول تروزگیم سونکونینك توبیندین تلشیب

بیرلا انکا یومروتوب کیبی قیلیب باغلاغای یا

خوذ بیراشیقنی یا بیرتوبوقنی تلشیب باغلار نفی

سلی یاغنا سوقارا وجین ارتقاروبیرکا سورار یا خوذ

اول یبیب بی کینك حلفه قیلیب ساغ قولینا کیجورور

بواوق انماق لیق قایخشی کیلور فایسی قولای بولسا

اِنی قیلغیل باب — فی الوانِ الرِّماح

بو باب سونکونیلیک لون لاری بن بیان قیلور لون لار

دایخشی لون سونکو دا ساری لون بولور نفی قالغان

لون لار بیری بیرسیندین نخشی راق بور امّا قرا

لون دا خیریق تورور والسلام باب —

فی صفةِ النادِ من الرِّماح - بو باب سونکونیلیک نخشی سین

بیان قیلور سونکونیلیک نخشی سی اول تورور کم بو

غون نفی ایتلی بولغای نفی قشره سی لیّن بولغای نفی

ناعم بولغای اینیک اوجون کیم اگر صلب بولسا نفی

قتنیغ یابس بولسا نفی یا مغیر تکسا نفی گون اورسا

نوزماکای مفرز بولغای یعنی مشقق بولغای یا رزاغ

واللہ اعلم نفی کیراک کیم سونگو بومز بولغای نفی اورز

ناسی قوی بولغای کیم بیتر انکا اندا قتنیغ بیتر اماکای

نفی اوچی قتنیغ اینجکا بولماغای وسطانی بولغای

نفی یخشی بیتش لیک بولغای یوغونلاری مدوّر بو

لغای نفی مختم بولغای نفی بوناق بیرلاری جوغون

بولماغای نفی اندا بحاق اتری بولماغای نفی بلکیل

کیم مبنیم قتنمدا سونکو بینک محکمی نفی یخشی اول

تورورگیم اسمر اللون بولغای اینیک اوجون گیم

بولون یبرنیک یوقارو سیندا نقی بیبک یبردا بنار

نقی یامغور گوش انکا تیکار اگر عیبی بولسا

اندہ اوق ظاهر بولور بس بولون لیک سونگودا اخیاط

قیلماق حاجت ایرماس امّا سازیغ لون لی سونگو نقی اق

لون لی سونگو قول لاردا بینار گون انکا تیگماس گم

عیبی بار ایرسا ظاهر بولغای والسلام نقی کیراک

گم سونگو قنیغ یوغون بولمغای گم ایلکا سیغ

ماغای نقی قنیغ اینجا بولماغای گم بارماق لاردا ایلکا

اکثر بیو کتب دعوی اید سا بیو کتب
استنا اید سا منم سند بو تدد انجام
واد دسا دخ اولد دعوی البغان کتب
اید سا منما استنا صیخ نه بو تدد
دسا دخ اولد دعوی اید کان کتب
داوق دد قود سا انجاس واد ادتنا
دخ قاضی حکم اید سا اولد دعوی
البغان کتبوک استنا اولد انجاس
وذکل دعوی اید کان کتبکا دسا
قاضی حکم اید کاند نموکر اولد
دعوی البغان کتب داوق دد قود سا
کب اولد دعوی اید کان کتبوک منم
استند انجاسی داد ادی ولکن من
اداد ومد دسا داوق داوق لین
دسا منوک استنا امدی اولد
دعوی البغان کتبوک دعوس
اشد لود دخ اوک داوق اشد
لود

بدایح

اکثر بیو کتب دعوی اید سا بیو کتب
توک استنا اید سا منوم سند بو تدد
انجام واد دسا دخ اولد دعوی البغان
کتب اید سا سنوک منوم استنا صیخ
تماک بو تدد دخ من سن بلمز مات
دسا دخ اولد دعوی اید کان کتب داوق
دد قود سا انجاسی داد ادتنا دخ قاضی
حکم اید سا انجاسی ولکن دیو دخ
حکم اید کاند نمکر اولد دعوی
البغان کتب داوق دد قود سا دخ
اولد دعوی البغان کتبوک داوق لادکو
اید سا اولد دعوی اید کان کتبوک انجاسی
داد ادی بو دعوی البغان کتبوک استنا دکن اولد دعوی البغان کب
اداد ی دسا امدی اولد دعوی البغان کتبوک داوق لادی اشد نسو

بدایح

اکثر بیو کتب دعوی اید سا اید سا
من سندن اخت قول سا تون الدم
دسا دخ خالد بو الساک اولد
ساتون الدوم دد ک قول اولد
ساتغان کتبوک الند السا دخ
اولد ساتغان کتب اید سا من سکا
صیخ قول سا تما دوم دسا انکار
اید سا دخ اولد ساتون الدوم دیان
کتب داوق دد قود سا دخ قاضی
حکم اید سا اولد داوق دد قو ن
ماق سبب بیو له اولد قول ساتغان
کتبکا و ذکل دیو اولد قول دیو دخ
اولد ساتون الدم دیان کتب قول
الد تند ن موکر اولد قولد عیب
دا بسا دخ اولد قول کتا قیشاد ماق
دسا ساتغان کتبکا دخ اولد ساتغان
کتب داوق دد قود سا شوک استنا
کب من بو قول بو عیب بیو له
ساند دم دسا یخی من بو قولن
توک بو عیب دن بری مات
دسا امدی اولد ساتغان کتب
توک دعوس تبوک التمس
دخ اوک داوق تبوک التمس
ملک قاضی اولد قول اولد
ساتغان کتبکا منار ده ن
عیب بیو له

بدایح

اکثر بیو کتب دعوی اید سا
اید سا بیو امثل بلکو سو ن
کتبکا اخت منم اغلوم دد
سود امما کدن دسا اند ن
موکر اولد دعوی اید کان
کتب کتا اید سا اولد امل بلکو
سو کتبکا اولد منم اغلوم
دود نکاح د ن دسا امدی
اولد دعوی اید کان کتبوک
دعوس اشد لود

بدایح

کمان بیو کتب اقرار اید سا
من فلان کتبوک قول مات
دسا دخ خالد بو الساک اولد
اقرار اید کان کتبوک امل
بلکو سو الا دخ اولد قول
کان دیو ب اقرار اید کان
کتب دعوی اید سا کن من
حو کتبها ن دسا امدی اولد
کتبوک دعوس اشد لو د

بدایح

کمان بیو خاتون ادنا مال دیو دیا
ادی نشا ن الحوت دخ ادی اولد
خاتون نشا اند ن موکر اولد
خاتون دعوی اید ساکر اولد
ادی اولد خاتون نشا بت ددر ادیه
کال وریت منا مرد ن دنه دخ
اولد خاتون داوق دد قود سا شوسور استنا
امدی اولد خاتونوک دعوس اشد
لود دخ داوق اشد لود

بدایح

EBÜLGAZİ BAHADIR HAN VE TÜRKÇESİ

Türk Dili Araştırmaları Yıllığı 1957

"Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" adlı eserlerin yazarı Ebülgazi Bahadır Han, bu eserlerini yazdığı dilin en açık Türkçe olduğunu kesin olarak söylemektedir. "Şecere-i Türk"te (Desmaison yayını, sah.37; Rıza Nur çevirmesi, sah.40) kendisinin yazdığı Türkçeyi şöyle anlatıyor: "Bu tarihi iyi ve kötü anlasın (bilsün) diye Türkçe yazdım (Türk til birlen ayttım). Türkçeyi de öyle söyledim ki beş yaşındaki çocuk (oğlan) bile anlar. Açık olsun diye Çağatay Türkçesiyle Arapça ve Farsçadan bir kelime katmadım" Hiç şüphe yoktur ki, Ebülgazi Han için öz Türkçe yazmak, bir kelime bile yabancı, hattâ Çağatayca kullanmamak bir ülkü olmuş ve bu ülküsünü gerçekleştirmiye çalışmıştır. Fakat bunu gerçekleştirmeyi başarabilmiş midir? Yoksa kendisi için bu ancak bir ülkü olarak kalmış mıdır? Bu soruyu cevaplandırmak için Ebülgazi Han'ın eserlerini uzun uzadıya araştırmaya lüzum yoktur. Onun şu "Arapça ve Farsçadan bir kelime bile katmadım" cümlesini yazdığı 180 kelimelik sahifesinde (37.sah) bile resim, ıstılah, ruşen, kelime, ecel, kitap, murassa', destan vilâyet, vatan, padişah, taraf, paytaht, evvel, hem kelimeleri vardır ki bunlar bir sahifedeki sözlerin % 9 unu teşkil eder. "Secere-i Türk"ü başından sonuna kadar sözlük bakımından inceleyecek olursak, aşağı yukarı, yine aynı sonucu alabiliriz. "Şecere-i Türk'te Ebülgazi Han'ın kendisinin yazdığı kısım 313 sahifedir (kalan 16 sahife oğlu ve halefi Anuşa Han'ın buyruğu ile yazılan ulamadır), her sahife de, ortalama 197 kelime bulunmaktadır. Bu sahifelerin kiminde en çok % 14, kiminde en az % 5 yabancı kelime vardır. Bütün eserde, ortalama; % 9,5 yabancı kelime bulunmaktadır (tekrarlanan yabancı kelimeler de bunun içindedir). Ebülgazi Han çok iyi bildiği Türkçe kelimeler yerine arasıra yabancı kelimeler kullanıyor. Meselâ bir çok yerde "su yakası", "kesildi", "buz", "beşik", "köçürdü", "öldü", "yayak", "yaz", "taş", "yığaç", "kutlu", "korku", "av" gibi türkçe kelimeler kullandığı halde kimi yerde bunların yerine "derya lebi", "munkati oldu", "kühne", "yeh", "kehvare", "nakletti", "vefat etti", "piyade", "bahar", "fersenk", "mübarek", "havf", "şikâr" kelimelerini kullanıyor. Bundan anlaşılıyor ki Ebülgazi Han fazla dikkat etmiş olsa idi yabancı kelimelerin nisbetini % 4 e kadar azaltabilirdi. Bununla beraber onun kullandığı arapça ve farsça kelimelerin çoğu Türkler müslüman olduktan sonra konuşma diline kadar girmiş ve yayılmış kelimelerdir. Meselâ, onun en çok kullandığı kelimeler şunlardır: perişan, âdet, hiç, her, hemişe, henüz, kabul, müşkil, vakit, hörmet, akıl, münasip, hak, dua, hoş, meclis, vakia, berat, padişah, namaz, divan, derya, sebep, vatan, şehir, kale, karar, şöhret, hesap, haber, cevap, dost, düşman, hüküm, muharebe, memleket, afitap, mubarek, namus, Huda, taraf, rahmet, halk, fikir, nesil, saat, zaman, gafil, hane...gibi kelimeler-

dir. Görülüyor ki Ebülgazi Han "Arapça ve Farsçadan bir kelime katmadım" dediği halde yüzlerce arapça ve farsça kelime kullanmıştır. Demek ki "bir tek yabancı kelime kullanmamak" Ebülgazi Han için ancak bir ülkü olmuştur. Bununla beraber o halk ağzından işittiği hikâyeleri anlatırken yabancı kelimeleri pek az kullanmıştır. Meselâ şu aşağıdaki metinde ancak % 3 yabancı kelime vardır ki bunlar da Özbek Türkçesinde halka kadar inmiş olan taraf, hiç, ferzend, in'am ve derya kelimeleridir:

"İsfendiyar sultan barıp uruştı da basturdı, kaçıp Mankışlak bardı. Ademî halktan köp kişi keyninden bardı. Türkmenden üç ming kişi koşuldı. Kaytıp Ürgenç keldi. Özbek yahşısı bozulup bardı, yikirme iki kün or kazıp vuruştı,yikirme üçleni küni bastı, İlbars sultannı tutup öltürdi. Habeş sultan kaçıp Sır boyunda olturgan Kara Kalfakga bardı; anda turabilmey Yim [1]. suyının yakasında Mangıt mırzalarından Şanik mirza tegen bar erdi, anı Habeş sultan Ürgenç'te olturgan Mangıt'tın tüşken illerni Şenik'ke berip "bar, takı atang yurtunda oltur her tarafka kitgen bolsa seni yurtga keldi tep işitse kelür, Sen il bolsang Habeş Sultan yurt kıldı tegen yahşı atı meningki bolur" tep Şanik'ke köp in'amlar berip yiberip erdi. "Özümnig yahşılık kılıp uzatıp yibergen nökerim" [2]. tep Yim suyunda Şanik mırza katığa bardı. Şanik sultannı ve nökerlerini tuttı, takı Habeş sultannı İsfendiyar hanga yiberdi, nökerleri(ni), atın ve tonın alıp, koyaberdi. İsfendiyar han Habeş sultannı keltürgeç öltürdü. Habeş, İlbarstın hiç ferzend bolmadı. Habeş sultannı öltürgendin song iki aydın song İsfendiyar Han Uygur, Naymannı kırdı, andın song barça Özbek birlen yav boldı. Özbek üç bölündi: birisi Mangıt ve birisi Kazak ve birisi Maverâünnehrge kitdi. Üç yıldın song üç tarafke bargandın song Amu derya'sının tengizke barıp kuygan yerine beş evlik ve on evlik kele kele ming evlik yığıldı. Buharada turgan Ürgençdin sekizyüz evlik yığılıp köçüp kat Üstündin üç ming evlik Özbekke koşulmakka bara turganda İsfendiyar Han suydın ötüp ol özbekning barçasını kırdı..." (sah.290-291).'Ebülgazi Han'ın "Çağatay Türkçesinden bir kelime katmadım" demekle ne düşündüğünü anlamak güçtür. Kullandığı

[1] YİM-CİM- Kazakistan ülkesinde, Ural eyaletinde bir ırmaktır, Hazar denizine dökülür. XIV-XV. yüzyıllarda bu ırmak kıyılarında Nogay-Mangıt boyları göçüp konarlardı. Bu Nogaylar Kırım Hanlığına gittikten sonra Cımboyluk boyu adını aldılar. 920 yılında buradan geçen İbn Fadlan Cim (onun metninde جم) havzasında Becenekleri ve Başkurtları görmüştür. Ebülgazi Han'ın YİM şeklinde yazdığı bu adı İbn Fadla'nın Cem yazması Y/C değişimi tarihi bakımından dikkate değer. Ebülgazi Hanın eserinin birçok yerlerinde Yayık (şimdi bu ırmağa Ural denir) yazdığı adı da İbn Fadlan CAYIH جيح yazmıştır. (A.Z.Velidî Togan. İbn Fadlans Reiseberieth, 17.18, 32,34). Ebülgazinin başka bir yerinde (sah.92) Cemmüren ırmağı zikredilmektedir ki bu da aynı ırmağın moğolcası olsa gerek (moğolcada "müren" ırmak demektir).

[2] Nöker kelimesi moğolcadır, aslında "arkadaş, dost" (Türkçedeki adaş, ayaş) anlamlarını bildirmiş, sonraları hanların ve beylerin muhafız askeri silâşor uşağı anlamını ifade eden bir terim olmuştur. Nöker kelimesi Moğol Hakanlığı devrinde Türk, İran, Hind ve Rus dillerine geçmiştir. Çağatayca "arkadaş, uşak, erat" (Radloff, Wb. III.695).Rusçada ("nuker") "hizmetçi, beyin genç muhafızı" (Dal, II, 577) anlamını bildirir. İbn Muhanna'nın Moğol sözlüğünde nöker kelimesi "yoldaş, arkadaş الرفيق)" diye terceme edilmiştir (Melioranskiy, Arah Filolog o mong. yazıke. ZVO, XV, 152, bu kelimeye ait not. s.17).

türkçe kelimelerin hepsi Çağataycada vardır. Ebülgazi'nin dili ile Çağatay klâsiklerinin dili arasında, sözlük bakımından, en ufak fark bile bulmak güçtür, ancak bazı fonetik ve morfoloji farklarına raslamak mümkündür. Bu farklar aşağıda gösterilecektir.

Ebülgazi Han'ın kullandığı "Çağatay Türkçesi" tâbiri Çağatay yazı dilinin yayıldığı sahada, bizim bildiğimize göre, kullanılmış değildir. Çağatay şair ve yazarlarının hepsi yazdıkları ve konuştukları dile sadece "Türkî til" demişlerdir. Büyük Çağatay şairi ve devlet adamı Ali Şir Nevaî eserlerini "Türk dili" ile yazdığını söyler:

Şür san'atın ki kıldım iptida

Türk elfazı ile kıldım eda

Babur Şah (1482-1530) Fergane vilâyetini tavsif ederken "ili Türktür, şehir ve pazarlarında Türkçe bilmiyen kimse yoktur, ilinin konuşma dili yazıdiline uygundur (ilining lâfzı kalem birle rastur), Ali Şir Nevaı'nin musannafatı bu dildedir" diyor. Özbekler eğemenliği devrinin şair ve yazarları da sadece "Türkî tâbirini kullanmışlardır. "Sebat-ül-acizin" adlı bir didaktik manzume yazan Sofi Allahyar (1713 yılında ölmüştür) eserinin başında şöyle diyor:

Yazıldı farisî til birle mektûp

Akidat-i furuc'u kurbi mahbûp

Anı kim kördiler türkî yaranlar

Dediler ger dua kılsa erenler

Bitilse türkî til birle akide

Könüller bolsa andın ârâmide

Özbek Hanlarından Ubeydullah Han (1529-1533) zamanında Türkçeye çevrilen "Kelile ve Dimne" çevirmeni Figanî şöyle diyor: "Sultan Hüseyin zamanında Farisî şayi'irdi. Ubeydullah Han Mâverâünnehr tahtıda karar taptı, ekser ulus türkî lûgatige şuru'kıldılar. Batahsıs selâtin ve havakîn ve umerra kim temamisi türkî birle mütekellim irdi ve köbi farisî kelâmige kadir ermesler idi. Amma Karaçın hilidin Kuşçı aymağıdın emir-ül-a'zam Kanber bin emr-ül-kebir Köpek Kuşçı bu fakir, hakır Feganîga buyurdı kim bu kitapnı Türk lûgati bir terceme kılgıl....kim etrâk andın fayda alsun" (A.Z.Velidi Togan, Bugünkü Türkili (Türkistan) ve yakın tarihi, 195).

Özbek-Şeybani devletinde yazılan kimi eserlerde ancak Osmanlı Türkçesi için "Rum Türkçesi için ترکی روم tâbiri kullanılmıştır. Hoca Fazlullah b. Hûzbahân İsfahânî'nin Şeybani Muhammed Han (1451-1510)ın son yıllarında yazdığı "Mihmân-name-i Buharî" adlı eserinde (Nuruosmaniye kütüphanesi No: 3431) Ahmedi'nin "İskendernâme" sinden bahsederken bu eserin *Rum Türkçesi* ile yazıldığını söyle-

miştir[3]. Denilebilir ki Ebülgazi Han'dan gerek önce, gerek sonra yazan yazarların hiç biri "Çağatay Türkçesi" veya "Çağatay dili" gibi tâbirler kullanmamışlar, sadece"Türkî" "Türk lûgatı" "Türk elfazı" demekle yetinmişlerdir. Şüphesizdir ki Ebülgazi Hanın "Türkçesinde" Çağatay Klâsiklerinin "Türkçesine" göre epeyce önemli özellikler vardır. Ebülgazi Han'ın eserlerini, Çağatay yazı dilinin en iyi nesrini vermiş olan Ali Şir Nevaî ile Babur Şah'ın eserleriyle karşılaştırırsak bunlarda arapça ve farsça kelimelerin, Ebülgazi Hanınkine nisbetle pek fazla olduğunu görürüz. Meselâ Nevaî'nin Türk dilini savunmak amacıyle yazdığı "Muhakemet-ül lûgateyn"inden kullandığı 2226 kelimeden 1020 kelimesi yabancıdır ki aşağı yukarı % 46 sını teşkil ediyor. Babur Şah'ın hâtıralarında ise % 20 den az değildir. Çağatayca nesirler, sentaks bakımından, farsça düşünerek yazılmış intibaını veriyorlar, halbuki Ebülgazi'de böyle değildir, onun cümlelerinin yapısında hiç sunilik görülmez. Bazı hikâyeleri anlatış tarzı bu günkü Hiveli Özbeklerin konuşma diline uygundur. Meselâ şu cümleleri gerçekten, kendisinin dediği gibi, "beş yaşındaki çocuk anlar": "Atsız Han ata ornında olturup bir niçe yıllar yavnı yavlap, avnı avlap atası keynidin kitdi. Andın song oğlu Ordu han padişah bolup bir niçe yıllar "arak"[4] ve kımız için Hıtay kemhahnı biçip tering sularını keçip atası kiynidin kitti" (Sah.ll). "Mengli Han takı yahşı padişah irdi, ol takı bir niçe yıllar et yiyip, kımız içip, ak as, kara kiş biçip ayday, kündey suluvlarını kuçup simabday yorgalarını ve yeldey yügürüklerini minip köngli tegen yerlerge uçup oğlu Tengiz Hannı öz ornıda olturtup ol dünyaga kitti" (sah.29).

Ebülgazi Han'ın bazı hikâyelerinde raslanan bu türlü anlatışları Çağatay klâsiklerinin dilinden epiyce farklıdır. Meselâ Ebülgazi Han'ın yukarıda naklettiğimiz parçalariyle Ali Şir Nevaî'nin "Muhakemat-ül-lûgateyn'inden aldığımız aşağıdaki parçalarla karşılaşırsak aradaki fark açıkça görülür:"....lâzım köründi, Türk tili şerhinde bir niçe varakka zîb u ârayiş bermek ve anda hazret'i Sultan-ü-selâtin mülâyemet-i tab ve meharet-i zihnlerin şerh etmek; ve hümâyân reileri tertîb bergen divan babıda bir niçe söz küstahlığı yüzidin sürmek ve ol hazret kemaldânâlık ve vukufţüvânalıg nihayetindin bu fena ashabiga ve bu fazıl erbabığa ta'limler berip ve telkinler kılıp bular ol hazretning dakîk sözin ya anglamay, ya anglasalar buyurulgan yusun bile camel kılmay, ya kıla almay...."

Ebülgazi Han'ın yukarıda naklettiğimiz metinde 74 kelimeden ancak padişah, kemhah, simap (civa) kelimeleri yabancıdır ki % 4 ünü teşkil eder, Nevaî'den aldığımız parçada ise % 30 yabancı kelime bulmaktadır. Çağatay yazarlarının eserleri-

واز جمله یکی آن بود که بزرکی انه اولیا وعلماء روم که اورا مولانا احمد کفتندی قدس الله روحه واود علینا فتوحه کتابی تصنیف و فرمود اسم او اسکندرنامه و در آن کتاب حکایت اسکندر رومی را بتفصیل کزارش داد ونظم او ترکی روم بود

[4] Muhtelif Türk lehçelerinde rakı, arakı, arak, araga, arıgı, muhtelif Moğol lehçelerinde araki, arih şekillerinde raslanan bu kelimenin menşei arapça arak عرق kelimesi olduğu kabul edilmektedir. Moğolca "araki" kelimesinin etimolojisini araştıran B.Vladimirtsov bu kelimenin Arapçadan yalnız Moğolcaya değil, Doğu ve Batı dillerinin birçoğuna geçtiğini kaydetmiştir (Arabskiye slova v mongolskom yazıke, ZKV, V, 75-76).

nin hepsinin böyle yabancı kelimelerle dolu olduğunu iddia etmek, şüphesiz ki, doğru olmaz. Nevaî'nin, hele Babur Şah'ın eserlerinde açık türkçe denilecek sahifeler bulunur. Babur Şah kendi başından geçen olayları hikâye ederken yabancı kelimeleri az kullanıyor. Babur Şah bir olayı şöyle anlatıyor: "Ahmed Mirza Uratepe ve Hocend ve Mergınan'nı alıp kelip Endican'nıng tört yıgaçıda [5] Kaba'ga tüştü.Bu fırsatta Derviş Gav atlık Endicannıng erbabından nâ münasip söz aytkan üçün yasakka[6]. yetti. Bu siyasettin teman il basıldılar. Hoca Kazı'ni ve Uzun Hasan ve Hoca Hüseyin'ni elçilikke bu mazmun bile yiberildi kim bu vilâyetka mülâzimleridin bir kişi hüd koyulgusıdır. Men hem mülâzim hem ferzend, eger bu hizmetini menge uhde kılsalar yahşırak ve asanrak feysal tapkusıdur. Sultan Ahmed Mirza kim hem suhan ve adamî ve fakir kişi idi. Her söz, ün ve iş, küç beglersiz karar tapmas idi. Begler bu sözlerge mültefit bolmay dürüşt cevap aytıp ilgeri köçtiler. Tengri Taala kim öz kudret kâmilesi bile her işimni her hamelde andak kim bayed ve şayed bi-minnet-i mahluk rast keltütüptur munda hem nice işni ba'is kıldı kim alar bu kelmekdin usandılar. belki bu teveccuhdin peşiman bolup bi-murad yandılar. Bir bu kim Kaba'nın batkaklık Kara suyı bar, köprügdin özge yerdin bolmas. Kalın çerik kelip köprügde tıkılıp kalın at ve teve Kara su'da yıkılıp zayı'boldı. Üç dört yıl mundın burunrak Çır suyınıng güzeride uluğ şikest tapıp idiler. Bu vakia andın yad berip çerik ilige vehmi galip boldı. Yine bir bu kim el fursatta andak at öleti boldı kim tavile tavile atlar yığılıp ölebaşladı..." (Bev. 16b 17a; İlminski 20-21). Babur Şah'dan aldığımız bu parçadaki yabancı kelime metnin % 25 ni teşkil ediyor.

Ebülgazi Han'ın diliyle Çağatay klâsiklerinin dillerinde sözlük bakımından olan fark, görüldüğü veçhiyle, ancak arapça ve farsça kelimelerin Çağataycada çok olmasından ibarettir. Türkçe kelimeler bakımından ise, aşağıda göstereceğimiz, birkaç fonetik ve morfolojik farklardır ki bunlara arasıra Ebülgazi Han'ın kendisinde de raslanır.

Ebülgazi Han'ın türkçesiyle Çağatay klâsikleri türkçesi arasında gösterilebilecek farkların önemleri şunlardır:

1—"teg" edatı. Eski Türkçede "gibi" anlamını bildiren "teg" edatı (postposition) Çağatayda tek تيك ve dek ديك şeklindedir. Bu edat hakkında Ali Şir Nevaî şu bilgiyi veriyor "Türkçede yine bir anlatım şekli vardır ki birinin bir işi gerçekten yapmadığı belli olduğu halde yapmış gibi göstermek ve zannettirmek için kullanılır: bargudek, yargudek, kelgüdek, bilgüdek, aytkudek...(Muhakemet-ül-lû-gateyn). Babur Şah da "dek ديك yazıyor ("Sultan Hüseyin Mirza dek Temur Bek ornıga oturgan uluk padişah....", "Seybanî han dek ganiming üstige

[5] Orta Asya Türkçesinde farsça fersenk فرسنك yerine "yığaç" ve "taş" kelimeleri kullanılmaktadır.

[6] Yasakka yetmek "siyasete uğramak", idam edilmek demektir. Türkçe "yasakka yetkürmek" tâbiri farsça "seyaset kerden" ve "beyası residen" diye terceme edilmiştir ("an kes ha in cerime beyasa resid").

"azim bolganda"...."Özbek dek yat yağı Horasanı aldı...", "üy tavugı hem köptür."

Ebülgazi Han'da bu edat en çok ek gibi "dey day" şeklinde yazılmıştır ("ayday, kündey suluvlarını kuçup, sımabday yorgalarını ve yeldey yüğrmklerini minip...", "yabagısı bizning kunan yılkıyday bolur" "aftabday bark uraturgan nemerse kelip kirdi kündey...", taşday katık kongli mumday yumuşak boldı"). Bununla beraber Ebülgazi Han da arasıra "tek" ve "dek" şekillerini kullanıyor ("men tek bilür kişi yok", "yıkku dek ve bozgu dek ermes irdi").

Bu edat Çağataycada işaret zamirlerinde, vokal ahengine uyarak "tig dag" oluyor (andag" sundag, mundag). Ebülgazi Han'da "andak, sundak mundak" şekilleri bulunduğu gibi "anday" şekli de vardır. XIII. yüzyıl Kıpçak Türkçesinde bu edat Ebülgazi Han'da olduğu gibi hem "dek" hem "dey" şeklinde söylenmiş olduğu anlaşılmaktadır ("munıngdey tanış").

2—"lıg" Eski Türkçedeki"-lıg" eki Ebülgazi Han'da, Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi, "lı" dır ("alalı yılkılı, altun ocaklı il bolur", "uzun boylı, ak sakallı yetmişdin ozgan kişi kelip turdı", yılkılı ve koylı kişi", "kutlu bolsun, canlı bolsun", "illi ve nökreli padişah...", "yegnli ve yakalı"). Bu ek Çağataycada ittıradlı olarak "lık" "lik" (bazan da en eski Türkçede olduğu gibi-lıg) yazılmaktadır. (" bu fursatta Derviş Gav atlık Endicanning erbabıdın...", "pest boyluk teğirme sakallık, kuba yüzlük tenbel kişi idi" *Baburname).* Ebülgazi Han da arasıra'-lıg, "-lık" şekillerini kullanıyor ("Oğuz hanın Uygur at koygan cemaatning ak sakallısının oğlı bar erdi Irkıl[7]. Hoca atlık", "erklik kişi", "Ong hannın ulug bar erdi Sengün atlık...", "özleri yalang atlıg bolup Bamı Burma'da yıgılıp...", "Uygur halkının ak sakallıkları...", "İbrahim ve Arapşah atlıg", "Münke pıyade, ol atlıg erdi"

3—Eski Türkçede önses (Anlaut"y" Çağataycada eski durumunu muhafaza etmiştir. Ebülgazi Han'da ise bu ses kimi yerde, bugünkü Kazak, Kırgız ve Nogay lehçelerinde olduğu gibi, "C ƈ ile yazılmıştır. ("atına minp baktı erse *cev* yett", "Allah Allah tep yügürdük cav kaçtı", "bizning kişining songı birlen *cav* birge keldi", "cavnı körüp ilge haber kılıptı", "her kaçan cavdın kaçkanda serüpay birlen at yaldasangız...", "kiynindin beş altı *cav* kelip *urha!* ur! tep atkulay berdi", "bu yat *cav* ermes kalgalı", "cavning közi körmey özge kişige tüşti",

Ebülgazi Han kimi yerde "cav", "yav" şekillerini aynı cümle içinde kullanıyor: "cav karasını körüp endek yürüp idük yavning özi keldi" (sah.286). Kimi yerde Çağataycada olduğu gibi "yağı" yazıyor ("Kür Han birlen *yagı* bolgay" "Macar ve Başkurd İlleri yağı erdiler"). Çağatay şairi ve Babur Şah'ın çağdaşı Muhammed Salih,

[7] Oğuz Hanın akıllı ve her şeyi bilen vezirinin adı Reşid-ed-din'de ve Ebülgazide ارقيل yazılmıştır ki Irkıl veya Arkıl okunabilir. Bu ad "kehanet, talih, kısmet" anlamına gelen "ırk" ve "kehanet" anlamına gelen "ırım" "talih, kısmet" ifade eden "ırıs" kelimeleriyle ilgili olsa gerektir. Dikkate değer ki Yakutlara göre ilk oyun (kam) un adı Argıl idi. "Irım" kelimesi Ebülgazi'de üç yerde geçmektedir (sah. 14. 23,80), hepsinde "beşaret, kehanet, teşeüm" anlamını bildiriyor.

Şeybanî Han namına yazdığı "Şeybaninâme" destanında Çağataycadaki "yağı" kelimesini Özbek-Kıpçak lehçesindeki *cav* şekliyle de yazmaktadır. (Vambery yayınına göre):

Akibet han cihangir özi-ok

Cav sarı atnı yürütüp atıp ok

Nicesini atıp urgan boldı

Yalguz ol *cavnı* kaçurgan boldı

Dediler erte geçe *cav* çıkadur

Çerik anga yügürüp talıkadur.

Az kişi birle Kalın cavga kirip

Tengiri nusrat berip ol cavnı kırıp...

Muhammed Salih Çağatay beğlerinden ve Çağatay şairlerinden olmakla beraber, Özbeklere geçmiş ve Şeybanî Han'ın hizmetinde bulunmuş, eserini de Özbekler için yazmıştır. Bundan dolayıdır ki eserinde bazı çağatayca kelimeleri Özbek söyleyişine uydurmuştur. "Şey-aninâme'de "cav" kelimesinden başka Kıpçak-Özbek telâffuzuna uyan kelimeler de vardır. Meselâ eski Türkçede fakir, yoksul anlamını bildiren "yarlıg" kelimesi "carlı" şeklindedir:

Kahredip bir niçesin öltürdü

Vehimden carlı ulus dek turdı

4-Eski Türkçede kelimenin sonsesi (Auslaut) ve "içses" (İnlaut) olan "g" "ğ" sesleri Çağataycada eski durumunu muhafaza etmiş yahut tonsuzlaşarak "k" ve "k" olmuştur. Ali Şir Nevaî'nin ve Babur'un eserlerinde böyledir. Muhammed Salih Özbekçe bazı kelimeler kullandığı halde bu "g" sesini (cav, yav, carlı kelimeleri müstesna) Çağataycada olduğu gibi kullanmıştır:

Kayu at ve sagıt alıp erdi

Sagıtın engnige salıp idi

Yaz açıldı ve bahar oldı yine

Süt ile barça çerig toldı yine

Boldı yoğrat u kımız bes bisyar

Boldı iş ka'le ilige düşvar

Köçler geldi sagınlar bile

İl ferah kıldı sagınlar bile

Ebülgazi Han Çağataycadaki bu "sagıt", "sagın" kelimelerini "savut" ve "savun" şekillerinde tam yeni Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi kullanıyor: "yitti, sekiz yüz savıtlı ve koyaklı...kişisi bar, bizde beş savutlu kişi bar", "hatunıga ayttı[8]. savutnı ve koyaknı çıkarıp köy", "oglan[9]. bir yaşıga yetti erse Kara Han ilge savun[10]. saldı"; "ilge savun saldılar, ulug toy kılıp Özbek, Sart barçası yığılıp....İlbars Hannı han köterdiler". Ebülgazi Han "sagıt", "sagın" "yağı" kelimelerini böyle "savut", "savun", "yav ~ cav" şekillerinde yazdığı halde tag, yag, ogul,oglan, ağız" kelimelerini Çağataycada olduğu gibi yazıyor.

Eski Türkçede ve Çağatay Türkçesinde bir unvan olan "beg" kelimesi de Ebülgazi Han'da "beg ~ bek" ve "bî" şekillerindedir ("Cuci Han beglerige kengeşti","bir ulug begi bar erdi iglan urugundan", "Kara Han beglerige ayttı", "barça bi-

[8]"Katun hatun" VII-VIII. yüzyıllarda özel unvan olarak ancak hakanın eşine (büyük kadınına) denilmiştir ki "imparatoriçe" demekti. Hakanın soyundan olan kadınlara (prenseslere) "konçuy" denirdi. XI. yüzyılda Hakanın soyundan olan bütün kadınlara "katun" başka asîl kadınlara السيدة من النساء ise "konçuy" denildiğini Mahmut Kâşgarî yazıyor (DLT, 314, 343). XIII. yüzyılda yazıldığını tahmin ettiğimiz bir Kuran tercemesinde "konçuy" genel olarak "kadın" anlamına kullanılmıştır. Moğol devrinde Çingiz Han soyundan olan hanların ve prenslerin kadınlarına "hatun" denildiği (Burakçın Hatun-Batu'nun büyük kadını, Olcay Hatun Hulagü'nün kadını, Togay-Toğlu Hatun Canıbek Han'ın kadını ve başkaları). Temür ve Temürlüler devrinde hanlar soyundan olan kadınlara "hanım", beylerin kadınlarına "begüm, begim" ve "ağa" denilmiştir. (Ebülgazi Han kendi anası için "Mihir Banu Hanım" diyor; Babur Şah da anası için "Kutluk Nigâr Hanım" diyor. Her iki kadın Çingiz soyundandır). Özbek hanlarının Mangıt Nogay kızlarından olan kadınlarına "biyim (Öbegim)" denirdi.

[9] "oğlan" kelimesi Ebülgazi'de "erkek çocuk" demektir, bununla beraber Altunordu prenslerini zikrederken onların unvanı olan "oğlan" kelimesini yazıyor (Hasan Oğlan Toy Hoca-Oğlan, Temür-Oğlan v.b.). XIV-XVI. yüzyıllarda Cengiz Han soyundan olup ta Han olmıyan Prenslere "oğlan" denirdi. Şeybaniler Maveraünnehre ve Harezme geldikten sonra daha ziyade prensler için "sultan" unvanını kullandılar. Bu oğlan kelimesine ilk defa Orhon yazıtlarında raslanır. Bu yazıtlarda hakan küçük kardeşlerinden sonra "oğlanım" diye hitap ediyor. Buradaki "oğlan", tıpkı Altınorduda olduğu gibi, prensler ve bunlardan kurulan hassa askerlerin büyükleri olsa gerektir. Çünkü eski Türkçede "oğul" ve "oğlan" bugünkü anlamı ifade etmezdi, "çocuk" demekti. Galiba eski Türkçede "nesil, döl, tohum" anlamlarını bir "og" kökü vardı (og+ul, og+uş,krş. yakutça "ogo"=çocuk).

[10] "Savun" XVII. yüzyıl özbeklerinde Hanın ve Beyin yapacağı "toy" (düğün, ziyafet) için halka ilân ettiği "kımız" vergisine "savun" salındıktan sonra herkes kısrak sütünü toplayıp kımız yapıp Hanın veya Beyin toy yaptığı yere getirmekle mükellef olurdu. Çağdaş Kazaklarda da "savun" ayni anlamda kullanılır. Biri ölü babası veya akrabası için "aş" töreni (matem âyini)yapmak isterse kendi kabilesine "savun aytar" kabile üyeleri de kımız hazırlayıp tören yapılan yere getirir. Bu açıklamalardan anlaşıldığı veçhile "savun" kelimesinin "savmak sağmak" ile ilgisi olduğu anlaşılır. Radloff kazakçadaki "savun" kelimesi 1) süt sağma 2) düğün (düğünde kımız başlıca ikram edilen içki olduğu için) diye açıklıyor (Wb IV 239). Muhammed Salih "Şeybaninâme"de bunun çağatayca şekli olan "sagın" kelimesini "süt, yoğurt, kımız" anlamında kullanıyor.

Köçler keldi sagınlar bile
İl farah boldı sagınlar bile (sah.432-434)

Bu "savun" kelimesi eski Türkçedeki "haber, söz" anlamına gelen "sav" kelimesinin anlamı unutulduktan sonra "sag" kökünden "sav" ile karıştırılmış olsa gerek. Eski hikâye ve metinlerde geçen "Hakan ile savun saldı=hakan ile haberini saldı, ilân etti" gibi cümledeki "sav'u-nu" kelimesini, Özbeklerde bir âdet olan "savun aytma, savun salma" ile aynı kelime sanarak yapılan halk etimolojisi olacaktır. Ebülgazi Han "savun saldı" tâbirini iki yerde (sah.14,197) yazıyor.

ler Çavup Din Muhammed'ning aldına çıkıp...", "bu kerret bilerge yakın kelgende attın tüşti", "Mengliş bini yüz kişi (si) birlen öltürdi", bî birlen Koçaş mirza ikisi yav bolup uruştular").

Şeybanî ve Mangıt Özbeklerinin XIV. yüzyıldan beri bu "beg" unvanını "bek" ve "biy ~ bi" şekillerinde söyledikleri şüphesizdir. Altın ordu ve Harezm sahasında yazılan eserlerde birçok beglere "bi" denilmektedir. (Musa bî, Kamber bî, Mangit İsmail bî, Edige bî, Temir bî). Babur bile Özbek beylerini zikrederken, Özbek söyleyişine göre, "bî" yazıyor (meselâ Kanber bir قنبرى "Beg" unvanı daha XIII-XIV. yüzyıllarda Koman-Kıpçak Türkçesinde dahi "biy bi" söylenmiş olsa gerektir (krş.K.Grönbech, KWb.54,57).

Ebülgazi'nin türkçesini Çağatayca ile karşılaştırırken bu gösterdiklerimizden daha başka farklar da bulunmaktadır. Meselâ Çağatayca daima "yigac" şeklinde yazılan kelime Ebülgazi'de kimi yerde "ağaç"[1], şeklindedir. Mülkiyet zamirlerinin tasrifinde de Çağataycadan farklı şekiller vardır (Çağataycada: atıga atıdın, atıda, atasıga, atasıdın, atasıda, Ebülgazi'de: atına, atındın, atındın, atında, atımda...). Bununla beraber Ebülgazi'nin "Çağatay Türkçesinden bir kelime katmadım" sözünü açıklamağa bu farklar kâfi değildir. Her halde Ebülgazi bu sözüyle Çağatay klâsiklerine nazaran kendisinin daha açık türkçe yazdığını anlatmak istemiş olsa gerektir.

Elbülgazi Han eserinin büyük bir kısmını kendi eliyle değil, söyliyerek dört yazmana yazdırmıştır. Buna göre türkçesinin çağdaşı olan Hive Özbeklerinin konuşma dili olduğuna şüphe yoktur. Eserin nasıl hazırladığını şöyle anlatıyor:

"Biz tarih ni Moğulda, Özbek'de ötken yahşı padişahlar ve kengeşli biylerning aslını ve kılgan işlerini ve aytkan sözlerini, barçasını birbir aytıp ulug kitap kılmak konglimizde bar irdi. Aytayın tep yürügen vakitte hasta boldum. Hastalıkım uzakka tarttı. Könglimdin ayttım: "ölekalsam kitap aytulmay kalur, men tek bilür kişi yok, pes men munı gûrge alıp barganımdan ne fayda?.... Takı dört nüveysendeni olturttum,... Şeyban handın ta özümge kelgünçe hiç kitap yüzünü bakmadım, özümning yadımda bar irdi, amma aklım kem bolup irdi, gâh olturup ayta irdim, gâh yatıp...." (s.72).

Şüphesizdir ki Ali Şir Nevaî'den sonra Türk yazı dili konusu üzerindekidüşüncesi ve görüşüyle en mümtaz yazar Ebülgazi Han olmuştur. O yalnız dilde türkçe olmakla kalmamış, millî tarih alanında da türkçü tarihçi olmuştur. Büyük Türk şairi ve devlet adamı Ali Şir Nevaî "Tarih-i Mülkû-i Acem" yazdığı halde Ebülgazi Han "Şecere-i Türk" ve "Şecere-i Terakime" yazmıştır. O, Mahmud Kâşgarî, Yusuf Has Hacip, Ahmet Yesevi, Aşıkpaşa, Alişir Nevai gibi büyük Türkçüler silsilesine mensup büyük bir Türküçüdür.

[1] yigac ağaç, Harezm sahasında Çağataycada olduğu gibi yıgaç ve Kıpçakçada olduğu gibi "ağaç" söylenmiştir. Harezmde yazıldığını tahmin ettiğimiz "Anonim Tefsir" de aynı cümlede her iki şeklin yazıldığını görüyoruz "ol bostan ağaçları yemiş yakın bolgay, yıgaçlar başını aşakka indürüp turgay" (varak 66b).

TÜRK KAVIMLARININ HALK EDEBİYATINDA RUS İSTİLÂSININ YANKILARI

Azerbaycan Yurt Bilgisi, 1932 No: 1

Bugüne kadar tetkik edilmiyen mevzulardan biri "Türk kavmının halkiyatına Rus istilâsının inikâsı" meselesidir. Türk kavımlarının halkiyatına ait son 60-70 sene zarfında toplanan mevat Türk folkloruna dair umumî bir fikir edinmek için kâfi addolunabilirse de Rus istilâsının bu edebiyat ve umumen halkiyat üzerinde bıraktığı derin tesirleri tetkik için kâfi sayılamaz. Çünkü çok elim olmakla beraber itiraf etmeliyiz ki, Türk halk edebiyatı ve halkiyatı kendi münevverlerimiz tarafından ihmal olunmuş ancak müstevli millete mensup olan müsteşriklerin gayretile toplanabilmiştir. Bu edebiyatı müsteşriklere nakledenler Rus istilâsına dair halkın terennüm ettiği destan ve türklerin millî bir sır sıfatiyle saklamışlar yahut "Rus memuru" zannetikleri müsteşriklerin hatırını kırmayacak bir surette tahrife mecbur olmuşlardır.

Kara Kırgızların "Manas" destanını tesbit eden Vilhelm Radloff, destanda zikredilen *ak padişah*'ın şevketine, Manasın ona itaatına ("padişah değenge Batır Mans baş koydu") dair parçaların sırf Rus memuru hatırı için Kırgız sazşairi tarafından uydurulduğunu kaydetmiştir [1].

Eski Türk destanlarının bir kahramanı olan *ak han* Minusin Türklerinin destanlarında umumiyetle eski millî kahraman olarak tasvir olunduğu halde bazan Rus hatırı için *ak padişah* ile tefsir edilmektedir [2]. Halbuki Titof tarafından daha evvelce toplanan poemlerde *Ak Han* katiyen Rus çarı değildir [3].

Müsteşriklerin sırf ilmî maksatle icra ettikleri tetkiklere ve halka karşı besledikleri samimiyete rağmen halkın müstevlilere karşı olan kin ve nefretlerinden dolayı [4] Rus istilâsına karşı münasebatlarını tam bir vuzuhla ifade eden edebiyatı elde etmeğe muvaffak olamamışlardır ve olamıyacaklardır. Rus müsteşrikleri de bu ciheti nazarı dikkate almışlar ve halk tabakası içinde "millî bir sır" sıfatile saklanan bu destan ve türküleri toplamaya gayret göstermişlerdi. Rus istilâsının Türkistanlıların halk edebiyatına ne şekilde inikâs ettiğini öğrenmek yolundaki mesaileri bilhassa şayanı kayttır (meselâ N.Veselovski). Bütün bu mesailere rağmen, yukarıda zikrettiğimiz gibi, asıl halk tabakası içinde terennüm edilen, Ve-

[1] Proben. V.(Mukadderne. S. XIII)

[2] Proben. II. "Sunu Batır" hikâyesinde

[3] Etnoğrafiçeskiy Sbornik. Petèrsburg 1858.

[4] A.Kalaçev. "Telenget poezyasına dair" (Jiv.Stârina,VI) 490.

li-Han oğlu Çoka'nın tabirile "Altun Ordunun sukutuna ağlıyan"[5] yanık türküleri mücahit kahramanlarına dair söylediği destanları tamamile toplıyamamışlardır.

İstiklâl mücadelesine dair halk edebiyatı bilhassa kültür itibarile Rusların kendileri kadar yüksek olan Türk kavımlarında daha ziyade saklı kalmıştır. Meselâ Azerbaycan halk edebiyatına Rus istilâsının büyük ve derin bir iz bıraktığını biz son senelerde toplanmıya ve neşredilmiye başlıyan mevatten öğreniyoruz. Azerbaycan istiklâl mücadelesi destanları, şimdilik öğrenebildiğimize göre, Gence müdafii Cevat Han ile istilâyı müteakip zuhur eden kahraman mücahitlere dair destanlar "kaçaklar"[6] başlığı altında toplanmaktadır.

Cevat Hana dair destan yalnız Rus istilâsı altındaki Azerbeycan da değil, İran Azerbeycanındaki Türk kabîleleri arasında da çok maruf ve yaygın olduğunu görüyoruz. Bu güne kadar neşredilmiş olan "Cevat Han" destanında tesadüf edilmiyen bir "Cevat Han" destanı "İnallı" taifesine mensup Maragalı Aziz atlı bir Türkmenden dinlemiştim. Vaktim müsait olmadığından ancak bir parçasını kaydedebildim[7].

Maragalı Azizin naklettiği destan umumî münderecatı itibarile aynı destanın bir varyantı olduğu malûm ise de vezin ve lisan ittibarile ayrı hususiyete maliktir. Mukayese için neşredilen destandan şu parçaları alalım:

"Baydakları bürç üstünde kurdular
Tufeyil uşakları hamu kırdılar
O zaman ki Cavat Hanı vurdular
Sanasın kırıldı beli Gencenin
Gence halkı oldu hâkiyle yeksen
Boyandı kalesi oldu kızıl kan
Gördü melekler hurile gilman
Arş yüzünden ahı figan eyledi"

Maragalı Aziz destanında:
Bir yandan kar gelir, bir yandan sazak
Dört yanım alıptır dil bilmez kazak
Urusun böyüğü naçallikti[8].
Yol vermez ki bir yana kaçak.

Azerbeycan halk edebiyatında Rus istilâsının inikâsı pek kuvvetli surette olduğu halde bu sahadayapılan tetkikat ve mevat toplama işleri henüz başlangıç bir halde bulunmaktadır.

[5] Veselovski. *Çokan Velihanov asarı* (Zap.İmp.Rus.Geog.Ob.etnograf. kısmı) cilt, 29.1904.s.194.

[6] A.Caferoğlu: Kaçak Nebi destanı. Azeri Türk. 1928. N. 13,17; İkinci istilâya dair bakınız: Mirza Bala "Ali usta şiirleri". Azeri Türk N.14.

[7] Abdülkadir: Rapor. (Türk H.Bilgisine dair maddeler, IV) 1930.s.66.

[8] Komiser.

Rus istilâsı, kültür itibarile, çok iptidaî olan Yakut ve Altay Türklerinin folkloru üzerinde de mühim tesirini göstermiştir. Şayanı dikkattir ki eski Türk şamanizmine sadık kalmış olan bu kavımların dinî kültleri bile bu istilâdan mütessir olmuştur.

Yakutların "abası" denilen şerir ruhları meyanında bir kaç ruh Rus madamları isimlerini taşıyor. Sârî hastalıklar Rus ilâhlarının faaliyetinin neticesi addolunur. Firengi, sıraca, cüzam ve sair sârî hastalıkları gönderen şerir ruh Afanasya adlı "uzun değnekli Rus madamı" olarak tasavvur olunur[9]. Rus istilâsından önce Yakutlarda bu hastalıklar yoktu.

Demircilerin aletlerinden ancak Rus mamulâtı olmıyanlarında "mukaddes hami ruh" bulunduğuna itikat edilir[10]. Mukaddes ruhların namına icra edilen ayinlerde "Mukaddes Yakut Ateşi", menşe itibarile Rus ruhları addedilen ruhların şerrini defetmek için "Rus ateşi" yakarlar,[11].

Altay şamanizminde de Rus istilâsının aynı inikâsını görüyoruz. Rus istilâsının gittikçe derin bir surette yerleşmesi ve kuvvetlenmesi ile mütevazi olarak "şerir Rus İlâhları" da yenilmez bir kuvvet tasavvur olunmıya başlıyor. "Kam"lar ve "oyun"lar Rus muhacirleri tarafından getirilen firengi ve çiçek gibi hastalıklara karşı çare bulmaktan âciz olduklarını, çünkü bu hastalıkları idare eden ilâh ve ilâhlar, Rusların kendileri gibi, fevkalâde kuvvetli olduğunu söylerler[12]. Şu suretle eski Türk tanrıları yerine, şamanîlerin tasavvurlarına göre, yeni Rus tanrıları (hayır ve şer ruhları) kaim oluyor.

Eski (Tüs) ve (Ongun) lar yerlerini ortodoks azizlerine (Rus tanrılarına) bırakıyor. Rus hükûmetinin zorla sokmak istediği hıristiyanlığa mahsus kültler eski şamanî dini tarafından benimsenip yeni bir şekil alıyor, ki bütün bunlarda müstevlilerin kudret ve saltası ve yerlilerin aczı görülüyor. Şamanizm an'anelerinin hamili ve muhafızı olan kamlar bile "Rus" ilhanlarının tahripkâr faaliyetlerine karşı âciz olduklarını" beyan ederler. An'anevî Şamanizmin Rus istilâsile mücadeleden aczi neticesidir ki 1904 senesinde Altayda "Burhanizm" tabir edilen yeni bir dinî hareket zuhur etti. Şamanizm ile lamayizmin halitesinden ibaretolan bu yeni dinin "peygamberi" Çelpan oğlu Çet atlı bir Altaylı türk idi. Şamanizmin kanlı kurbanlarına amansız mücadele ilân eden bu "Peygamberler"in talimatında Altay Türkleri için en cazip olan umde "milleti eseretten kurtaracak olan müstakbel kurtarıcı Oyrat Han"a dair söylenen beşaret ve müjdeler idi. "Peygamber"in kulübesi etrafına binlerce ahali toplanırdı. Onun on dört yaşındaki kızı bozkır at üzerinde babasının "ümmetine" vâzeder, milleti esaret

[9] V.Troçanski, Evolotsiya çernoy veri u yakutov. Kazan 1902 s. 51,53,54,69, V. Seroşeviski, Yakut, Petersburg 1896 sah. 16,663, Bu şerir ilâhenin dokuz hemşiresi vardır.

[10] Troşçanski s.53

[11] Aynı eser s.51

Aynı eser s.51.

ten kurtarmıyan "eski tüs" ve "ongon"ları, Rus ilahlarının şerrinden milleti müdafaa edemiyen kamların ayin elbise ve davullarını yakmıya davet ediyordu. "Münci Oyrat Han" hikâyesi Rus hükûmetinin dikkatini celp etti. Rus polisi bütün Rus muhacirlerini silâhlandırdı. "Peygamber" ve onun arkadaşlarından otuz Altaylı Türk tevkif edilerek Biysk zindanına atıldı [13].

Altay halk edebiyatında Rus-Türk mücadelesine dair destanlar "Kanza bey" adlı bir kahramanın tarafında toplanmıştır. Lirik edebiyatta "Altay dağları"nın yabancılar eline geçtiği için ağlanır. Kânza beye dair Rus eline esir düştüğü, Rus zindanında vatanı ve halkı için çektiği maddi ve manevî iztirapları terennüm olunur.Bu destandan bazı parçalar:

"Rusun yaptığı gemi, deyorlar ki, sivri uçludur
"Rusların hakimiyeti altında bulunduran Kânza bey
"Bugün Ruslar elinde esirdir.
"Rusun söylediği sözler,
"Bel kemiklerimden geçiyor...
"Bu kadar elleri esir eden
"Rus kuvvetli oldu...
"Ey kardeş, gel, altı boğumlu nay çalalım, deyorum
"Ey kardeş, gel, Rusun yaptığı pencere yanında oturmıyalım deyorum
"Fena bir kuş olan karga "ben kaz yakaladım" deyor
"Fena bir millet olan Rus "sen Kanzayı yakaladım" deyor
"Fena bir kuş olan kuzğun "ben koğu kuşunu yakaladım" deyor
"Fena bir halk olan Rus "ben Kanzayı esir ettim" deyor [14].

Altaylıların "Altayın yağma edilişi" denilen türküleri adeta millî bir ilahî teşkil ediyor. Bu türküde, Altayın manzarası pek şairane bir surette tasvir olduktan sonra ona hitaben:

"Ey han Altayım, ey mukaddes Altayım,
"Senin için bu kadar çok kanlar döktük.
"Halbuki bugün senin o güzel çam ağaçların
"Tahrip edildi, sen çıplak kaldın
"Keşki seni bu halde görmez olaydım
"O azametli sidir ağaçların dalları
"Kesilmiş, Keşki bu halde seni görmez olaydım

[13] Çet Çelpanof hakkında bakınız; D.A.Klemenz, İz vpeçat. vo veremya letn. Poezdki v Altayv 1904g. (İzv.im.R.Geog.Ob.t,XLI, 1 s. 155, 159); "Prav. Blagovestnik" 1906 N1;S.Malov.Anuhının "Altay şamanleğena dar mevat"nam eserine yazdığı mukaddeme sah. V,ve burada gösterilen eserler.

[14] Radloff Proben 1.198-200 (metin); V.L. Verebitski: Altayskiye inorodtsı. Moskova. 1893 s. 168-173

"Ey mukaddes Altayım seni böyle harap bir halde
"Görmektense gözlerim kör olaydı[15].

Müsteşrikler tarafından toplanan ve neşredilen bu mevat kültürün en iptidaî basamağında yaşayan Yakut ve Altay türklerinin halkıyatında Rus istilasının ne şekilde inikas ettiğine dair bir fikir verebilir.

Rusların 1551 senesinde yaptıkları Zuya (Svıyajsk) istihkâmına karşı "ahli islâmın cihadı" şu suretle tasvir olunuyor:

Ol oruştan bulmadı,
Kazan şehrin almadı,
Uşbu Zuya tavında
Urıs kala sadı-ya

Musulmanlar kördiler
Sorap izlep bildiler
Uşbu biznin yirimiz,
Kaydan kildin? tidi-ya

Kaydan uris kilip sin,
Munda makam kılıp-sın?
Kimnen roxst alıpsın?
Tiyup cihat kıldı-ya

Kırım, Başkurt ve Kırgız-kazak Türklerinden en maruf millî destan kahramanı, "Çora Batır" [16] bu "Kazan beyti"nin en canlı yerini teşkil ediyor. Bununla beraber bu "Kazan beyti" nin "Çora" sı Kırım Başkurt, Türkmen ve Kırgız-kazak destanlarındaki "baştan ayağa kadar gök demir"den ibaret "alnından kan akarken terin akıyor" diyen, erler meydanında kılıç ve mızrak sallıyan süvari sahra kahramanı, meydan eri olmaktan ziyade "Veli-ullah" olup Rus padişahının kafasını, yemek esnasında, çadırı dahilinde kesen bir azizdir:

Bar irdi bir merdi Xoda,
İsimi anın Çora
Köp urısnı kırarga
Xoday medet birdi-ya

Kazan islâmları "Çora"ya geliyor ve "sen bir azizsin. Şu ivan rusu öldür" diye rica ediyor:

[15] Verbestki. s.168.

[16] Orta Türk ve kırım destanlarına dair "Emel mecmuası"nda (1930 senesi sayı 22 ve 23) neşrettiğim makalelerde (Çora Batır) destanından bahsetmiştim. Bu makalenin son kısım postada kaybolduğundan Kazan, Başkurt ve Berezin tarafından neşredilen Türkmen rivayetleri (Türk müntehibatı, cilt II.s.41 ve 59) mezkûr mecmuasında neşrolunamamıştır.

Kilip yitti Çore Batır,
Urısvanı catırda yatır,
Çatır içine kirüben
Başın kisip aldı-ya.

Kisti anın başını
Agızdı hem kanını
Ol düşmanın canını
Cehennemge berdi-ya[17].

Kazan Türklerinin halk edebiyatında Rusların dinî tazyikatı daha ziyade iz bırakmıştır:

Biz allahtan tiledik musulmanga çıgarga
Bizge xoday yazgan iken iski dinden çıgarga
Cağfar kagiz yazdırgan padişaga birirge

Padişahdan üküm kilgen zindan içine kirirge
Kagiz birdik padişaga islâm dinin soraga
Gubernatır kilup tüşkeç mümkin tugil çıdarga...

Şu maaldeki bir hakikî Kazan halk edebiyatı nümunesi E.Malov tarafından tesbit olunup "Pravoslavnıy Sobesednik" mecmuasında (1872 nisan nüshasında s.402-405) neşredilmiştir[18].

Kazan Türklerinde maruf olan "Rus baban olsun, belinde kara baltan olsun" darpımeseli bütün orta Türklerde söylenen atalar sözüdür.

Başkurtlar, Kazak-Kırgaz ve Nogay ordalarında (göçebelerinde) millet ve vatan sevgisini yeni nesle nakleden menbalar camiler ve sair dinî müesseselerden ziyade vatanın muhtelif dağları, tepeleri, güzel yaylaları, gölleri, akar suları ve Rus istilâsına karşı mücadele eden kahramanların isimlerile merbut olan an'ane ve halk edebiyatı olmuştur. İstiklâl ve hürriyet devrini özleyen millet vatanın her dağı, her tepesi, her taşı için mazinin o şanlı devirlerini hatırlatan ve istiklâl için mücadele eden kahramanlarını takdis eden destanlar yaratmış ve onu terennüm ettirmiştir. 18- inci asır Rus müelliflerinden (aynı zamanda Başkurt millî hareketile mücadele komisyonu memuru olan) Rıçkov bilhassa Başkurtların bu hususiyetlerine dikkat etmiştir. O diyor ki; "Ak Edil nehrinin dağlık tarafında bulunan büyük tepelere baktım. Bir rivayete göre, bu hüyükler eski hanların mezarlarıdır.

[17] Bu parçalar Katanov tarafından neşredilem nüshadan alınmıştır (İstoriçeski pensi Kazankîx tatar-Kazan Tatarlarının tarihî türküleri).

[18] Bu manzume A.Battal beyin "Kazan Türkleri" nam eserinin (İstanbul Amedî matbaası) 161-162 sahifelerinde naklolunmuş ve buna dair kitabiyat ta orada gösterilmiştir.

Diğer bir efsaneye göre, eski zamanda kudretli kâhinler olmuş, bu milletin başına gelecek faciayı, vatanı Rus istilâ edeceğini bilmişler. Bu müstakbel istilâ ve ahfadın böyle yabancı boyunduruğu altında kalacağı bunlara o kadar tesir etmiştir ki, kendilerini, bütün muharebe silâhlarile beraber diri diri defnettirmişler. Muasırları da bunların hatırasını gelecek nesillerin kalbinde yaşatmak için mezarları üzerinde tepe (hüyük) vücude getirmişlerdir... Bu rivayet oradaki Başkurtların uydurdukları efsaneden başka bir şey değildir" [19].

Başkurtların Rus istilâsına karşı mücadelelerinin en dehşetli devrini 1730-1740 seneleri muharebeleri teşkil eder. Halk edebiyatı üzerinde en derin tesir bırakan devir de bu devirdir. Bu mücadelelerin kahramanları olan Kara Sakal Sultan Giray ve arkadaşlarının adları etrafında toplanan destanlar, Rusların şiddetli tedbirlerine rağmen, bugüne kadar halk içinde yaşamış ve söylenmiştir. II.nci Katerina zamanında ki (1771-1772) büyük kıyamın kahramanları Yulay ve oğlu Salavat beylere dair destan ve türküler Başkurt halk edebiyatında mühim mevki işgal ederler.

Kazan hanlığını Ruslara karşı müdafaa kahramanlarından olan Kırımlı "Çora Batır" destanı da Başkurt halk edebiyatında en maruf destanlarındandır; Kırım-Nogay, Kazak-Kırgız ve Türkmen rivayetlerinde bulunmayan varıyantları ihtiva eder.

Çora Batır er eken,
Mingen atı kir eken
Mandayınan kan akha
Terim aga ter eken....

Çora Batır er imiş
Bindiği sarı imiş
alnından kan akarsa
terim akıyor diyormuş...

diye başlar Kazan muharebesinin kahramanları olan Bozkır ve Kırım ordularının şan ve şereflerle dolu mücadele safahatı tasvir olunur.

Başkurtların masallarında bile Rus istilâsının acıları, bu istilâ ile mücadele eden kahramanların mankabavî hayatları tasvir olunur. Baraba, Kazak-Kırgız ve Başkurtlarda müşterek olan "Kozu Körpeç ve Bayan" [20] hikâyesinin Başkurt rivayetinde Başkurt destanlarının bu hususiyeti barizdir. Eski bir poema olan bu eserde son zamana ait istiklâl mücadelesi kahramanlarının isimleri geçmektedir

[19] Jurnal ili dnevniya zapiski puteşestiviya kapitana Rıçkova. Petersburg 1770, s.127-228.

[20] Bu hikâyenin Kazanda tabedilen müteaddit varyantları vardır. Kazak Kırgız rivayetlerinden biri Radloff'un "Türk edebiyatı" külliyatının III ncü cildinde (s.221-232), Barada rivayeti IV inci cildinde (s.920) Başkurt rivayeti Balayof tarafından Ruscaya tercüme edilerek 1912 de Petersburgda neşrolunmuştur.

(Bakınız: Belaev, Kozı Körkeç). Başkurtların "Er Emel dağı", "Yaman tav" ve sair türküleri de Rus istilâsından şikâyet ve istiklâl aşkını terennüm eden parçaları vardır. Bundan maada Başkurtlarda tıpkı Azerbaycanda olduğu gibi "kaçak destanları" (kaçkı yırları) maruftur. Bunlardan bazıları notaya da alınmıştır[21].

[21] Meselâ: S.Rıbakov, Muzika i pesni Uralskix Musulman. Petersburg 1897 s. 163-166. Mamafih burada verilen malumat çok kuru ve resmidir.

KAYITBAY'IN TÜRKÇE DUALARI

"Jan Deni onuruna" Kitabından

Topkapı Sarayı Kitaplığında (Revan Köşkü 1727) üzerinde kitab mine'd-da'vat yazılı arapça ve türkçe dualar defteri bulunmaktadır. Defter 105 varaktan ibaret olup her sahifesinde dokuz satır vardır. İlk (rakam konulmamış) varakın 2. sahifesinde şu yazı bulunuyor:

ادام الله تعالى ايام مولانا السلطان الملك الاشرف ابو النصر قايتباى عز الله تعالى امصاره

Varakla 5 satırlık arapça nasihat ihtiva ediyor; var. Ib'de defteri yazanın adını bildiren şu yazı vardır:

وصلوات وسلامه على سيدنا محمد وآله وصحبه وسلم اما بعد كتب العبد الفقير الى الله تعالى تانى بك بن يشبك من طبقه الجوش الملكى الاشرف اعز الله تعالى وحسبناالله ونعم الوكيل

Varak 2 a'da bir mühür ve altında ادعية من دعوات yazılıdır. 2b'den 61b'ye kadar arapça dualar devam ediyor. Bu kısımda ancak bir iki yerde türkçe cümleler bulunuyor (5a, 11a). En çok türkçe dualar 61b-85b arasındadır.

Bu duaların muayyen bir âyinde okunmak için Kayıtbay'ın bizzat kendisi tarafından hazırlanmış olması çok muhtemeldir. İhtimal ki Kayıtbay hükümdarlığından önce bu duaları tertip etmiş olur. Sultan Kayıtbay için başka biri "miskin Kayıtbay" diyemezdi ("miskin Kayıtbay zayıf kulları okurlar bu gün nebi medhini"). Yine bir yerde şöyle diyor:

Dilim tefsir okur medreselerde, Allah, Allah
Kolum kadeh dutar işüm harabat
Kayıtbay töbe kıl günahlarunga, Allah, Allah
Meger bize Hakdan inayet, Allah, Allah...(56b-66a).

Duaların her faslı ayrı ayrı makamlarla okunmak üzere bestelenmiş olduğu anlaşılmaktadır. Çergâh, Irak, Hüseynî, Uşşak, Sigâh, Nühüft, Remil, Pençgâh, Nişebûrek...makamları gösterilmiştir. Bir çok dualarda nakarat mahiyetinde tekrarlanan parçalar vardır.

XIV. yüzyılın başından XVI. yüzyılın ortalarına kadar Mısır-Suriye sahasında Kölemenler hâkimiyeti devrinde yazılmış olan Türkçe eserlerin dili meselesi, Türk yazı dili tarihi bakımından, incelemeye değer bir konudur. Bu konuya başka bir makalemizde temas etmiş ve bazı mütalâalarda bulunmuştuk. Bu

makalemizde Kölemenler devletinde üç büyük Türk lehçesinin (çağatayca, kıpçakça, oğuz-türkmence) yazı dili üzerinde hâkim olmağa çalıştıklarına işaret etmiştik. Sultan Kayıtbay'ın dualarının dili münasebetiyle bu mesele üzerinde tekrar durmak gerekiyor[1].

Kayıtbay dualarının dili o devirde Osmanlı devletinde yazılan eserlerin dilinden farksızdır. Halbuki aynı devirde yazılan Münyetü'lguzat'ın dili Kıpçak lehçesi tesiri altında bulunan "Çağatayca"dır. XV. yüzyılın ilk yarısında yazıldıklarında şüphe olmayan Kitabü'd-da'vi (Millet-Feyzullah Efendi 1046). Kitabü ilmi'n-neşşab ve kitabü'l-hayl (Bayezid Um.kütüphanesi, Veliyüddin Ef. 3176), Fıkıh kitabı (Konya Yusuf Ağa 5059) ve benzerleri eserler ise Oğuz-Kıpçak, hattâ az çok "Çağatayca" karışık bir dille yazılmışlardır. Bu dile oğuz-türkmenceye doğru gitmekte olan Kıpçak yazı dili demek mümkündür. Bu dil şaşılacak derecede karışıktır. Kayıtbay'ın dualarının dili işte bu çağdaşı olan eserlerin arasında pürüzsüz "oğuzca" sayılabilir.

Duaları yazan galiba bir başka defterden istinsah etmiş, bir çok yerlerini okuyamamış olsa gerektir. Bazı yerlerini anlamak güç oluyor. Satırlar atlandığı, kelimelerin okunamadığı açıkça görülmektedir.

Kayıtbay'ın dualarından örnekler:

الله بردر ثان يقتر اول فى ملكه مثل يقتر اول كريم در اول رحيمدر(var.11a) اول غفوردر اول شكوردر ياالله عالمين سنكا شبيه يقتر

(64b) الله الله سجادم جكنمده عاصم [عصام] المده يعنى خود يوررم صاحب كرامات ..... (arapça devam ediyor)

(65b) دلم تسبيح اقر مدرسه لر ده الله الله قولم قدح دوتراشم خرابات (arapça) (devam ediyor

(66a)قايتباى توبه قيل كُنهلروكُه الله الله مكر حقدن بزه عنايت الله الله

(71b) ايرلقدن كوزلرم قان اغلدى فرقه اودى يوركومى دغلدى

(83a/85b) هر خنجر و ورسك ورم بل بغليب عاشقلره يقتر يقتر قلم بن سندن يُز [دوندرمزم] سودم سنى بن جانله قول المشم اند اچرم قرانله بن سندن يز [دندرمزم] كفى سبه [كليسه يه] و دسك كرم ناقوس دخى دنارنى من بغليم بن سندن يز [دندرمزم] دشمن مكّا قپو قزر اُمدم وار دشمن مكا قپو قزر امدم وار كندو دوشر بو دشمنرك كور لكينه بن سندن يز دندر مزم اكر منى يندرسلر كولم كوكا صاورسلر تبرغمدن اواز كلور بن سندن يز دندر مزم .

صلوات كتر نبى عشقنه جانلر فنادر انوك يولنه هر صباح طُرب كوكُل بله سن انوك عشقنه صلوات كتر على المصطفى صلوا ياكرام جبراءيل كلور (كلوب ؟) بندردى بز (بزه

[1] Bk. XIII-XV. Yüzyıllarında Mısırda Oğuz-Türkmen ve Kıpçak lehçeleri ve "halis türkçe".

؟) قرآن اچنده و صفنی انوك کر عاشق اسك انوك آدنه اشیدی جکز صلوات کتر علی المصطفی صلوا یاکرام

(62a) کجر بویروغی دنیده انوك اولدر اولوسی انبیالروك اکردِ لَسَكْ عزیز اولاسن انوك عشقنه صلوات کتر تکْری خاص لری صلوات و یرر اشیدی جکز نبی آضینی (؟) اکر دلسك شفاعتینی اشته آضین (؟) صلوات کتر علی المصطفی صلوا یاکرام مسکین قایتبای ضعیف قوّلاری اقرلربکون نبی مدحنی سندخی انی ایشیده جکز نبی عشقنه صلوات کتر

(62b) . . . . مصطفی بوکون مناجات ایلر اول مختار امتی حالن حضرته سویلر عرض ایلر دلکن بولدی ای یوزی کلدی صلوات ویرانه شفاعت ایلر فی المحشر نبی لر شاه ور بدی الله عزالله شفاعتینی اومروز والله شی لله عالمه رحمت کلدی زی دولت امت اولانه شفاعت ایلر قیامت کونی نه عظیم کوندرنه کوندر کیمه مصیت کیمه دوکندر هر کوندر اوله کور مقبول حق رضاسینبول یارین انده ساکْه عطالر ایلر اول غفار

(63b) ای کبی نور محمد بللِك اندن چوق درر ذی مکرم زی مفضل خوب در جمالی یوقدر مثالی تکْری وردی بو مقام ایدن کوکجك سوزی کرشك مصطفی بدر التمام مکه ده دغدی محمد ربیع آینده یدی خود

(64a) اچمقده بزندی شادلغ اولدی عالم سوندی بتلره دوشدی زوال بتلره دشدی زوال دنیه کلدی دولت بولدی هم سزه شفیع اولا هم بزه شفیع اولا .... بن بر دروشدم اهل مناجات الله الله دلم تسبیح اقراشم عبادات .....(arapça devam ediyor)

ESKİ TÜRKÇE ÜÇ KURAN TERCÜMESİ

Türk Dili 1952 sayı 6 sah. 19-20 Nisan 1952

Onüç - ondördüncü yüzyıllardan kalma edebî "yazı" dili ürünlerinin Türk dili tarihi bakımından dikkate değer andaçları arasında, şimdiye kadar bilinen, üç kuran tercümesi vardır. Bunlardan biri, 1914 yılında Ahmet Zeki Velidî (Togan)nin Türkistan'da bulduğu eksik nüshadır. Bu nüsha Leningrad Asya Müzesi kitaplığı yazmaları arasında "Cod.Mus.As.332 co-Wabidow 1914 No:2475" remziyle kayıtlıdır. Müstensihi de, yazıldığı tarih de bilinmiyor. Bu nüshaya "Anonim Tefsir"de denir.

Bu tefsir hakkında W.Barthold'un "Asia Majur" dergisinde (1925, Cilt II, fas.l), Profesör Fuat Köprülü'nün Türk Edebiyatı Tarihi'nde(İstanbul 1926 ss. 190-193) birer tetkikleri vardır. Her iki bilgin tercümeyi tek nüsha sanmışlardır. Profesör Köprülü bu nüshanın Timur devrinde istinsah edildiğini ve asıl eserin Batı Türkistan'da "hicrî dördüncü asır sonunda veya beşinci asır mebadisinde" yazıldığını tahmin ediyor.

Rahmetli Abdülkadir Erdoğan Vakıflar Dergisi'nde (Cilt I.ss. 47-51) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde bulunan "73" numaralı bir Uygurca Kuran tercümesini tavsif etmişti. Yukarıda söylediğimiz yazarı bilinmiyen Anonim Tefsir ile bu tercümenin de karşılaştırılmasını yapmak ve başka Kuran tercümelerini de gözden geçirmek üzere Türk Dil Kurumu beni İstanbul'a gönderdi.

Türk ve İslâm Eserleri Müzesinde'ki nüsha hicrî 734 (miladî 1333) yılında Muhammed b. el-Hâc Devletşah eş-Şirazî eliyle yazılmıştır. (İstinsah edilmiştir).

Üçüncü Kuran tercümesi Millet Kitaplığında (Hekim oğlu Ali Paşa) 9(l numarada kayıtlıdır. Bu tercüme hicrî 764 (milâdî 1363) yılında yazılmıştır; müstensihinin adı yoktur.

Bu üç nüshanın karşılaştırılmasından elde edilen bilgiler ışığında "Anonim Tefsir" meselesinin yeniden incelenmesi gerekmektedir.

Bu raporumuzda Asya Müzesi nüshasını (yani Anonim Tefsir'i) A. Türk ve İslâm Müzesi'ndeki nüshayı B,Millet Kitaplığın'daki nüshayı da C remzleriyle göstereceğiz.

Türklerin İslâm dinini kabul etmeleri, Arap olmıyan Müslüman kavimlerin (İranlılar, Harezmliler, Siyistanlılar gibi kavimlerin)İslâm talimatını ve Kuran'ı kendi dillerine çevirmek ihtiyacını duydukları onuncu yüzyıla rastlar. İlk defa

Kuran'ın Farsçaya çevrilmesi Samanoğullarından Mansur bin Nuh (350-376-961-976) zamanında yapılmıştır. Bu tercümeyi yapan encümende Türk memleketlerinden de üyeler bulunmuştur[1]. Farsçaya tercümenin tarihini milâdı 961 ile 976 yılları arasında diye tayin edebiliyoruz. Türkçeye tercüme ise Karahanlıların 950 de toptan müslüman olmalarından herhalde yüz yıl sonra, yani XI. yüzyılda olduğu tahmin edilebilir. Fakat bu ilk tercüme bize kadar gelmemiştir. Elimizdeki A, B, ve C nüshaları ise ancak XIV. yüzyıldan kalmadır. Bu tercümelerde en eski Türkçe kelime ve terimlerle yanyana XIV. yüzyıl kelimeleri (meselâ ulus, nöker, sala) vardır. Arapça kelimelerin karşılığı olarak türlü Türkçe kelimeler kullanılmıştır, meselâ "nutfe" kelimesi bir nüshada ata suyu, bir nüshada arka suyu bir yerde döl suyu; "kehf" üngür, in; "karye" kent, sala, ulus bazan da karye. Arapça bir kelime bir nüshada yonca, bir başkasında üzerlik diye tercüme edilmiştir.

Eski Kuran tercümelerinden XIV. yüzyılda Kıpçak ve Oğuz unsurlarının çoğalması dikkate değer. Meselâ sala, kırım, oram, değül kelimeleri. Bu tefsir-tercümelerdeki kelimelerin çoğu Divanü Lûgat-Türk'te bulunmuyor.

A ve B nüshalarının aslı aynı olduğu bazan hiç farksız, bazan da az bir farkla yapılan tercümelerinden pek açıkça görülmektedir. Meselâ Kehf sûresindeki bir kaç âyetin her iki nüshadaki tercümelerini gözden geçirelim:

A ulug boldı bir söz çıkar ağızlarından aymaslar meger yalgan

كبرت كلمة تخرج من افواههم ان يقولون الاكذبا

B ulug boldı bir söz çıkar ağızlarından aymaslar meger yalgan

A andag bolgay sen öldürdeci özünni oların

izleri üze eger kirtünmeseler bu söz birle

فلعلك باخع نفسك على اثارهم ان يقولوا بهذا الحديث اسفا

B bolgay kim sen öldürdeci özünni anlarının izleri üze eger kirtünmesler bu sözke

A biz kıldımız...yer özekini ettük bezek anar sınamak جعلنا ما على الارض زينة لها üçün anlarını

B Kazgun biz kıldımız ne kim yer özekini bezek anlarka sınamakımız üçün anlarını

C nüshası bu iki nüshadan çok farklıdır. Böyle olmakla beraber bu nüshanın da A ve B nüshalarının aslı olan eski nüsha ile ilintisi olsa gerektir.

[1] "Tahran Kütüphane-i Saltanatı, nüshasından: .....از شهر بخارا چون فقیه ابوبکر احمد بن حامد وچون خلیل بن احمد السجستانی واز شهر بلخ ابو جعفر محمد بن علی ازباب الهند وفقیه الحسن بن علی مند ومی را وابو الجهم خالدین هانی المتفقه را ازشهر سیجاب وفرغانه واز هر شهر کی بود درماوراء النهر..... ("Yağma, sayı 4, s.135)

A nüshası dil bakımından şimdiye kadar incelenmiş değildir. Bu nüshanın kelime kelime tercüme edilen "Kehf" ve "Meryem" sûreleri B nüshasının aynıdır veya ondan az farklıdır. Hikâye ve kıssalar ise XIV. yüzyılın ortalarında yazılmış olan Nehcü'l-Ferâdis'in dilinden farksızdır (bu hikâyeler B ve C nüshalarında yoktur)[2]. A nüshasının sonuna doğru Oğuz lehçesine mahsus kelimeler ve şekiller çoğalıyor.

[2] Bu makale dizildikten sonra, elimize geçen Türkologiçeskiy Sbornık dergisinde (cilt: 1 sah. 73-79) A.K.Borovkov'un "Özbek dili tarihi için materyallerden" başlıklı makalesinde Anonim Tefsir'deki Ashab-al-kehf kıssasını Rus harflerine çevirerek yayınladığını gördük. Bu çevriyazı Özbek Türkçesinin bugünkü özelliklerine göre yapılmıştır. Gelecek sayıda, bu dergiden bahsederken, Borovkov'un makalesine de dokunacağız.

ESKİ KURAN TERCÜMELERİNİN DİLİ MESELESİ

Türk Dili 1952 sayı 7 sah. 325-398 Nisan 1952

Bahis konusu ettiğimiz Kuran tercümelerinin dili, hiç şüphesizdir ki, Karahanlı soyunun egemenliğinin son devirlerinde Orta asyadaki müslüman Türklerin kullandıkları yazı dilidir. Bu yazı diline temel olan daha eski yazı dili Kutadgu Bilig, Atabetü'l-Hakayik ve Minursky tarafından yayınlanan 515 (M.1122) tarihli küçük belge (JRAS dergisi 1942, sah.191) gibi eserlerin dilidir. Bu yazı dili Kâşgarlı Mahmud'un "hakaniye" (yani "imparatorluk dili") yahut "öztürkçe" dediği dilin XII-XIV. yüzyıllarda-Oğuz Kıpçak, Kanlı (Kanglı) gibi Türk boylarının lehçelerinden kelimeler ve morfoloji özellikleri alarak zenginleşen, bütün müslüman Türklerin anlıyabileceği bir yazı dili haline gelen dildi.

Şimdiye kadar malûm olan bu üç tercümeye (bunlara "tefsir" demek pek te yerinde değildir) esas olan nüshanın dili hakkında şimdilik herhangi bir mütalâada bulunmak vakitsizdir. Bununla beraber her üç nüshanın kelime kelime yapılan tercümeleri karşılaştırarak incelemeler yapılırsa bunlara esas olan tercümenin dili hakkında aşağı yukarı bir fikir edinmek mümkün olur. Böyle bir inceleme yapılırken A nüshasında bulunan hikâyelerin ve tefsir mahiyetindeki uzun cümlelerin kelime kelime tercümelerden ayırdedilmesi gerekir. Bu hikâye ve tefsirlerin XIV. yüzyılda eklenmiş olduğuna şüphe yoktur. A. nüshasının müstensihine esas olan nüshada ilâveler bulunmuş olduğu ve bu ilâvelere bizim müstensihin de kendisinden yeni ilâveler yaptığı, Ashab-ı Kehf hikâyesindeki bir parçasından anlaşılmaktadır. Söndürülmesi güç olan yangınlarda Ashab-ı Kehfin adları yazılıp ateşe atılırsa yangının hemen söndüğünü söyledikten sonra "....ol it atını, bu atlarını kemişmeklikni kitab koşguçi musannif yad kılmak (kılmaz) ve likin kedin ilhak[1] kılmışlar kim teb bitildi" diyor ki "kılmak" yazılan kelimeyi "kılmaz" diye düzelttikten sonra müstensihin ne demek istediği anlaşılıyor; o "kitabı yazan musannif bunları yazmamış, fakat sonradan (kedin) ilâve etmişler" diyor.

A nüshasının tefsir mahiyetindeki parçalarında ve hikâyelerinde Oğuz ve Kıpçak tesiri çok açık belirmektedir. Eski Türkçedeki **yığaç** yerine **ağaç, elig, adak** yerine **el, ayak** ("ellerindin takı ayaklarındın"), türlüg renklig yerine **türlü türlü,** butaklıg yerine budaklı "yani türlü türlü renki zeyd yagı kibi", "ağaçlar öküş budaklı").

A nüshasının yazıldığı (istinsah edildiği) yer, şimdiye kadar ileri sürülen tahminlere göre, Batı Türkistan sayılmaktadır. Batı Türkistan, çografya terimi olarak,

[1] A.K.Borovkov "al-hak" okumuştur (Türkologiçeskiy Sbornik, I,s.76).

Fergane, Yedisu, Harezm ülkelerini içine almaktadır. Her üç nüshanın dil bakımından incelenmesi A nüshasının hangi bölgesinde istihsal edildiğini tayin hususunda yardım edecektir. Bizim kanaatimize göre A nüshası Harezm'de, ihtimal ki Zemahşerî mektebine mensup biri tarafından, istinsah edilmiştir. Oğuz ve Kıpçak kelime ve şekillerinin çokluğu bu fikrimizi kuvvetlendirmektedir. B nüshasının müstensihi kendisinin Şirazlı olduğunu kaydediyor. Her halde bu tercümeyi Şiraz'da istinsah ettiğini kabul etmek mümkündür. Şirazlı Muhammed b. Devletşah'ın bu tercümeyi yazdığı yıllarda İran Moğolları tamamiyle islâmlaşmış ve Türkleşmişlerdir. Fars eyaleti, Türk olan Ebu İshak İnçu'nun idaresinde idi. İbn-Batuta Şiraz şehrini tasvir ederken bu beyin anası Taş hatun'un haftada bir gün ulema ve hafızları camiye toplayıp güzel Kuran okuttuğunu ve vaaz dinlediğini yazmıştır. (İbn Batuta-Şerif Paşa tercümesi cilt I. s. 230). Adı Türkçe olan bu hatunun Kuran'ın Türkçe tercümesini dinlemeğe ve okumağa heves etmiş olması tabiîdir. Şirazî'nin istinsahının da bu hatunun yaşadığı zamana (1333 yılına) raslaması dikkate değer.

Şirazlı müstensih asıl nüshaya bizim A nüshası müstensihinden daha ziyade riyade etmiş, tercümeler arasında kıssa ve hikâyeler sokmaktan sakınmıştır. C nüshasının nerede yazıldığını tahmin etmek şimdilik güçtür. Bu nüsha B nüshasından ancak 30 yıl sonra yazılmış olduğu halde dil bakımından epeyce farklıdır. Meselâ, mazi şuhudi üçüncü şahıs çoğul A nüshasında-dımız (kıldımız, aldımız) ve-duk (kılduk, alduk) şeklinde karışık, B nüshasında hep -dımız, C nüshasında ise -duk ile yazılmıştır. Bu şekillerin Türk dili tarihi bakımından önemli sayıldığı malûmdur.

Her üç nüshanın bir asıl nüshaya dayandığını tercümelerin birbirine çok uygun olduğu göstermektedir; hele her üç müstensihin asıl nüshaya yakın kopyalardaki bazı kelimeleri okuyamamalarından dolayı geçtikleri zorlukların da aynı kelimelerin tercümesinde raslanması bilhassa dikkate değer.

Bundan önceki yazımızda A ve B nüshalarından altışar satırlık tercümeyi karşılaştırmıştık. Nüshalar arasındaki benzerlik ve ayrılıkları daha iyi belirtmek için her üç nüshada birkaç satırı karşılaştırmayı faydalı buluyoruz (A "Anonim tefsir", B Türk ve İslâm eserleri müzesi nüshası, C Hamikoğlu Ali Paşa nüshası):

A eger köz kemişse sen anlar üze yüz ewürgey sen anlardın kaça tolagay sen anlardın korkunç birle,

B eger köz kemişese sen anlar üze yüz ewürgey erdiñ anlardın kaça tolungay erdin anlardın korkunç birle,

C eger muttalı bolsa erdin anlar üze ʿfraz kılgay erdin anlardın kaça toldurgay erdin anlardın korkung,

A aydılar biz örkedimiz bir küm ye bir künin bir ancası aydılar idiniz bilgenrek anca kim kaldıñızlar,

B andaguk kobardımız anlarını aytışsalar anlar ara aydı bir aygıtlı anlardın nice örkeydinizler,

C aydılar keçtük bir kün ya bir kün nün baresi idiniz bilgenrek turur mundın kim keçtiniz (Kehf sûresinin 18-19 âyetleri).

A aydılar biz örkedimiz bir küm ye bir künin bir ancası aydılar idiniz bilgenerek anca kim kaldıñızlar,

B aydılar örkeydimiz bir gün azu bir kün nün bir ancası aydılar idiniz bilgenrek nice örkeydinizler,

C aydılar keçtük bir kün ya bir kün nün baresi idiniz bilgenrek turur mundın kim keçtiniz (Kehf sûresinin 18-19 âyetleri).

Onları görsen için korkuyla dolar, geri dönüp kaçardın. Bir birine sorsunlar diye onları uyandırdık. İçlerinden biri: "Ne kadar kaldınız?" dedi. Bir gün veyâ daha az bir müddet kaldık dediler. Ne kadar kaldığınızı Rabbımız daha iyi bilir. (Bu ayetlerin Diyanet tercümesinde mealen tercümeleri)

Tasavvur ettiğimiz bu "asıl nüsha" herhalde Farsça ve Arapça kelimelerin Türk yazı dilini istilâ etmelerinden önce, XI. yüzyılda, yazılmış olmalıdır. "Asıl nüsha" çevirmenin her Arapça kelimeye bir Türkçe karşılık bulmaya çalıştığında şüphe yoktur.

Son devre ait tercümelerde Arapça olduğu gibi tercümesiz kabul edilen esatir, zaamet, iman, mübarek, zekât kitap, şark, garp, resûl rahmet, şekavet, fasık, delâlet, kıyamet, bağı, hazır, vâde, rahim, ruhul kudus, gaflet... gibi pekçok kelime ve terimlere bu çevirmen karşılıklar bulmuştur. XIII-XIV. yüzyıllarda Kuran'ı böyle tercüme etmeğe muhit müsait değildi. Bunun içindir ki A nüshası hakkında son zamanlara kadar Rus Türkologları bu eseri "Türk dilinin tarihî andaçları" diye tanırlardı. Şimdi ise Rus Türkologları bu gerçek bilim yolunu bırakıp "Özbek dili tarihine ait materyaller" cümlesinden sayarak sakat bir yola girmiş bulunuyorlar. Sovyet İlimler Akademisi yayınlarından yeni çıkarılmaya başlayan "Türkologiçeskiy Sobornik"(1951 sayı 1) dergisinde A. K. Borovkov'un "Özbek dili tarihi için materyallerden" adıyla bu nüshadaki "Eshabı kehf" hikâyesini Rus harfleriyle yayınladı. Hikâyeyi tamamiyle "I" (Kalın i) sesi (vokal) bulunmayan Özbek lehçesine göre okumuştur ki hiç de ilmî değildir. Şüphesizdir ki Özbekçe de bu eski Türkçenin XV. yüzyıldan sonra gelişerek şimdiki şeklini almış bir Türk lehçesidir. Eski Türk dili andaçları Özbeğin, Kırgızın, Kazağın, Türkmenin ve başka bütün Türklerin ortak malı, ortak dili andaçlarıdır. Türk yazı dili tarihini inceleyenlerin bu noktadan hareket etmeleri şarttır.

ESKİ KURAN TERCÜMELERİNİN DİLİ MESELESİ II.

Türk Dili sayı 9 sah. 510.512, Haziran 1952

Leningrad Asya Müzesi (bizim A ile gösterdiğimiz) nüshasının dili ile şimdiye kadar pek az türkolog ilgilenmiştir. Bundan önceki yazımızda adı geçen Rus türkologu A.K. Borovkov "Turkologiçeskiy Sbornik" dergisindeki makalesinde bizim göremediğimiz bir iki küçük yazıyı anmaktadır. Onun bu makalesindeki bir kayıttan (S. 73) ve önem vererek yayınladığı metinden (Ashab-i kehf hikâyesinden) anlaşıldığına göre, göremediğimiz bu yazılarda da tefsir mahiyetindeki hikâyelere ve Kuran'ın asıl metniyle ilgili olmıyan uzun cümlelerin dili bahis konusu olsa gerektir. Geçen 7 sayılı Türk Dili'nde belirttiğimiz gibi, bu uzun hikâyeler, bize ulaşmamış olan asıl nüshanın dilini aksettirmekten çok uzaktır. Bu hikâyelerin dili XIV. yüzyılda Orta-Asya Türk yazı dilinin geçirdiği istihale ve gelişim merhalesini incelemek için önemlidir. Bu metinler ancak Kısasü'l-enbiya, Mu'inülmürid ve Nehcüferadis gibi eserlerin diliyle karşılaştırılabilir. Oğuzca unsurların çokluğu bakımından A nüshasının hikâyelerinin dili Kısasü'l-enbiye dilinden daha yeni bir şekil göstermektedir. Datif hali B nüshasında, kalın vokalli kelimelerde, başından sonuna kadar قا -ḳa ile (anlarka, yolka, tamka, kün tohuşugka, ïrgavunka) yazılmıştır. Buna göre ince vokalli kelimelerdeki ك de-ke okunması ve yazılması gerektir. A nüshasında ise bu datif eki çok karışıktır. Bu karışıklık ve ittıratsızlık aynı kelimelerde de görülür (olarka, olarga, yalawaçka, yalawaçga, musaka, musaga, zekeriyaka, zekeriyyaga, yuşagka, tamugka, otga, ulusga, taşga... gibi). Datif ekinin, kalın vokalli kelimelerdeki bu karışıklığa göre, ince vokalli kelimelerdeki -nin -ke veya -ge'yi ifade ettiğini (künke veya künge, bizke veya bizge, tüşke veya tüşge olduğunu) anlamak güçtür. Göktürk yazıtlarında, Kâşgarî'de ve Kutadgu Bilig'de datif eki, kesin olarak biliniyorki, -ḳa ve -ke'dir.

Eski Türkçe metinlerde ḍ ile yazılan (aḍak, buḍun, kaḍgu gibi) kelimeler A nüshasında arasıra y ile yazılmıştır (ayak, kaygu, boy, uyku, gibi) budun kelimesi bazan z ile (**buzun** بزون) yazılıyor. Bazan aynı satırda aynı kelime iki türlü yazılmıştır; meselâ يعرف المجرمون بسيماهم فيؤخذ بالنّواصى والاقدام **âyetinin tercümesinde:**

bilinür yazukluklar meñizlerindin bes tutulur bürçekindin takı adaklarındın yani ulaşturgay başı birle ayakların (55.sûrede) *.

W.Barthold Asia Majur dergisinde (1925, cilt II, fas. I; Türkçe tercümesi Türkiyat Mec. II.) yayınladığı makalesinde bu "tefsir"in Orta-Asya'da İslamiyetin

* Diyanet yayını tercümede: "Suçlular simalarından tanınırlar da, saçlarından ve ayaklarından yakalanırlar (55.Sure).

intişarının ilk çağına ait olduğunu kabul etmişti. Onun bu hükmü vermesine "tefsir"de çok eski kelimelerin bulunması sebep olmuştur. Bilhassa şeytan, kâhin, put, peygamber, resul kelimeleri yerine yek, ham (kam), burhan, yalawaç, sawcı gibi eski kelimelerin kullanılmasına dikkat etmiştir. Barthold, Oğuzca unsurlara hiç temas etmemiştir. Orta-Asya'da, "tefsir"in bulunduğu zamana kadar, hiçbir metinde raslanmıyan "çelebi" kelimesinin bu "tefsir"de bulunması Barthold'un bilhassa dikkatini çekmiştir. Ona göre bu kelime bir yerde geçiyor (56b). Halbuki "çeleb" kelimesi 60 b de de geçiyor:

"İbrahim peygamber rûzgârinde eger oğul yazukluk bolsa atasını kınarlar irdi, biri üçün birini öldürür erdiler, eri üçün "avratnı", "avratı üçün erni" çelebi üçün bendesin, bendesi üçün çelebisin....."

Orta-Asya'da yazılan eski eserlerin hiçbirinde rastlanmıyan bu "çelebi" kelimesi gerçekten çok önemlidir. Eski Osmanlı-Türkçesiyle yapılan Kuran tercümelerinde "rabbı" kelimesi daima *çeleb* (yahut *çalab)* kelimesiyle ifade edilmiştir. Herhalde "çelebi" kelimesi Batı Oğuz topluluğunda kullanılan bir kelime olmuştur. Bu kelimenin bizim A nüshasında geçmesini ve Oğuz tesirlerinden biri sayabilirmiyiz? Orta-Asya yazı ve konuşma diline tamamiyle yabancı olan bu kelime, Anadolu'da XV. yüzyılda yazılan Kuran tercümelerinin hepsinde kullanılmasına rağmen, kökü karanlık bir kelimedir. İslâm Ansiklopedisi'ndeki (cilt III, 369-370) "çelebi" maddesi de, W.Barthold gibi büyük bir bilginin tetkiki olmasına rağmen, kanaat verici değildir.

W.Barthold Orta-Asya Türk tarihi hakkında dersler'inde (Türkiyat Enstitüsü yayınlarından, sah.124) Mahmud Kâşgarî'deki "kunçuy" kelimesine temas ederek "Orhon âbidelerinden malûm olan, prenses mânasını ifade eden "kunçuy" kelimesi de Mahmud Kâşgarî zamanına kadar intikal edebilmiş" diyor, yani VIII. asırda kullanılan bu kelimenin XI. yüzyılda bile yaşamış olmasını dikkate değer buluyor. Halbuki XIV. asrın ilk yarısında yazılan B nüshasında "kunçuy" kelimesi vardır. VI. sûrenin 10. ve 14. âyetlerinin tercümesinde:

"Eger bolsa koncuylar ikide anlarka üçde iki ülüş"
"ol kunçuylar keldürür çalpak işni kunçuylarınzdın tanuk konul"

Bu tercümede "kunçuy" kelimesi âyetteki "nisa" kelimesinin karşılığı olarak kullanılmıştır.

İngiliz Türkologlarından Sir Gerard Glauson, Türk Dili dergisinde yayınlanan "Eski Türkçe Kuran Tercümesi" başlıklı makale münasebetiyle Türk Dil Kurumu Genel Yazmanı Agâh Sırrı Levend'e yazdığı mektubunde Mancherster'de bulunan dördüncü eski Türkçe bir Kuran tercümesi hakkında malûmat vermiş ve buna dair Doktor Mıngan'ın yayınladığı broşürü göndermek lûtfunda bulunmuştur. Burada kendilerine teşekkür etmeyi bir borç biliriz.

Doktor Mingan'ın brüşüründeki iki sahifelik fotokopiden fazla bir şey anlamak mümkün değildir. Bu fotokopilerde ancak yirmi kadar kelime bulunuyor. Bununla

beraber fotokopideki "olanka olarka" "Ḳuduglı, قوذ وغلى لار , Boynaguk يوبناغوق" kelimeleri bizim A ve B nüshalarını hatırlatıyor. Herhalde bu nüshanın da bizim iki nüsha ile ilgisi bulunacağını şimdiden tahmin edebiliriz.

Sir Gerard Glauson'un verdiği malûmata göre eski eserlerde kullanılmış olan ler bu tercümede vav olmuştur. Fakat bu imlâ asıl nüshanın müstensihine ait olsa gerektir. Kutadgu Bilig'in Fergana nüshasında da yalavaç kelimesi 193-198 inci sahifelerde بالواج yazılmıştır. Manchester nüshasında Farsça tercümelerin de bulunması dikkate değer. Buna göre bu nüshanın bizim tasavvur ettiğimiz "asıl nüsha"ya daha yakın bulunması mümkündür. Manchester nüshası, bu özelliği ile, bizim bahis konusu ettiğimiz nüshalar arasında ayrı yer tutmaktadır.

ŞEYBANLI ÖZBEKLER ÇAĞINA AİT BİR ÇAĞATAYCA KURAN TEFSİRİ

Türk Dili Araştırmalar Yıllığı Belleten 1962 sah. 61-66

Konyada Mevlâna Müzesi kitaplığında 6624/921 numaralı Çağatayca bir "Kuran tercemesi ve tefsiri" bulunmaktadır. Katalogda adı "Türkçe-uygurca ve Çağatayca tefsir" diye yazılmıştır. Yazının adı yoktur. İstinsah tarihi 20 rebîülevvel 951 (1544) dir.

قد وقع الفراغ من الكتابة الشريفة اللطيفة الميمونة المباكة فى العشرين من شهر ربيع الاول سنة احدى و خمسين و تسعمائة من الهجرية النبويه تمت

sahife tutarı 1304 olup her sahifede 29 satır vardır. Bu kitap (tefsir) vaktiyle Sadreddin Konevî türbesinde iken 1926 yılında Yusuf Ağa kitaplığına, 1931 tarihinde Müzeye taşınmıştır.

Bu tefsirin yazıldığı tarihi tayin etmek güçtür. Şimdiye kadar hiç bir yerde başka nüshası bulunmamış tek nüshadır. Pek çok kelimeler noktasız yazılmıştır. Bu nüshada tarihî isim olarak üç yerde "Şeyh Ubeydullah kaddese allahu sirrehü" anılmaktadır ki, bu, şüphesiz Ubeydullah Ahrar (1404-1490) dır. Buna göre tefsirin telif tarihi 1490 yılından sonra, yani Özbek Şeybanî soyu Türkistanda egemen olduktan sonra, olması gerekiyor. Çünkü "kaddese Allahü sirrehü" formülü ancak ölmüş şeyhler için kullanılıyordu. Tefsirin telifi her halde Özbek hanlarından Ubeydullah (1511-1530) çağında yapılmış olabilir. Bu hanın türkçeye çok önem verdiğini biliyoruz. Özbekler egemenliğini kuran emrîler (kumandan)in çoğu türkçeden başka dil bilmiyorlardı. Temüroğulları egemenliği devrinde farsça, türkçeyi sıkıştırmağa başlamıştır. Ali Şir Nevâî'nin "Muhakemetüllûgateyin"i de bu akımın tepkisi. "Kelile ve Dimne" kitabının Çağatayca çevirmesini yapan Özbek yazarı kitabın önsözünde şöyle diyor: "Sultan Hüseyin zamanında farsça yayılmış bulunuyordu. Ubeydullah Han Maveraünnehir tahtına yerleştikten sonra ulusun çoğu türkçeye önem vermiye başladılar. Hele hanlar, sultanlar ve emîrlerin hepsi türkçe konuşuyorlardı. Çoğu farsça konuşamıyordu. Bunlardan Karaçın takımından Kuşçu oymağından büyük emir Köpek Kuşçu'nun oğlu büyük emîr Kanber bu fakir Figanî'ye bu kitabı türkçeye çevirmeyi emretti. "Bütün Türkler bundan faydalansınlar" dedi.

(سلطان حسين زمانيدا فارسى شايع ايردى غبيد الله خان ماوراء النهر تختيدا قرار تاپتى اكثر اولوس تركى لغتى غه شروع قيلدى لار بتخصيص خواقين و سلاطين و امرا كيم تماميسى تركى برلا متكلم ايردى و كوبى فارسى كلامى كا قادر ايرماس لار ايردى اما قراچين خيلى

قوشجی ایماغی دین امیر الاعظم قنبر بن امیر الکبیر [*] کوپك قوشجی بو فقیر حقیر فغانی غه بویوردی کیم بو کتابنی ترك لغتی برلا ترجمه قیلغل باجمعهم اتراك آندین فایده آلسون)

Tefsirin dili klâsik ve ağır Çağataycadır. Bu tefsircinin, Özbekler çağında sadeleşmiye başlıyan yazı dilinden ziyade Çağataylılar devrinde meydana gelen ağdalı edebî dile bağlı biri olduğu anlaşılıyor. Bununla beraber türkçe sözlük bakımından çok zengin bir andaçtır. Klâsik Çağataycada sözlük yapılırken bu tefsir kitabı çok zengin gereç verecektir.

Tefsirin dili hakkında bir bilgi vermek amacıyla bazı sahifelerinden örnekler veriyorum. Fatiha suresinin çeviri ve tefsiri

بسم الله آغاز قیلدیم خدای نینك آتی بیله کیم [**] عبادت قیلماق آنکا سزا وارایرور الرحمن بخش باغشلاغوچی خلق غه الرحیم باغیشلاغوچی آلارغه حیات بیله وساقلامق لیق آفت لاردین الحمدلله خدایغه دور کیم مسمی وموصوف دود بارچه کمال لیغ اسم وصفت لارغه رب العالمین یاراتغوجی اوسور کوچی وصاقلاغوچی وتربیت ایتکوچی وقیلغوچی بارچه عالم لارنینك ایشنی فرشته لار وپری لار و آدمی لارو و حوش و قوش لار وسباع درنده لر وسو حیوان لاری و آندین اوزکالار الرحمن حیات باغیشلا غوجی ینه قاتلا اخرتده بارچه ینایوق بولغاندین سونکرا الرحیم باغیشلاغوجی ینه قاتلا مهر بانلیغ بیله مؤمن لارکا وآلارنی اوجماخ قه کیر کوز ماك کا مالك یوم الدین جزا کونی نینك ایکاسی یاتصرف قیلغوچی اول کوندا هرنیمه کیم قیلاسه یابنده لارنینك عملنی اسراغوچی تانامه لارینی بیرماك وآلماق دا یانکلیش بولماغای یاحساب کونی نینك قاضیسی حکم قیلغوچی بنده لا ر نینك آراسیدا توزلوك بیله حکم قیلغای یاجزا بر کوچی جزا کونیدا ایاك نعبد سنکا عبادت قیلور بیز کیم وسن کیم سیندین اوزکا عبادت قه سزا وار یوقتور وایاك نستعین وتقی خاصه سیندین یاری تیلا ربیز سنکا قوللوق قیلماقدا و آندین اوزکا حاجت لار

* A.Zeki Velidi Togan Bugünkü Türkistan ve yakın tarihi İstanbul 1942, s.195 (eski bir nüshadan)

** Aslında bir çok kelimeler noktasız yazılmıştır.

KUR'AN'IN ESKİ TÜRKÇE VE OĞUZ-OSMANLICA ÇEVRİLERİ ÜZERİNE NOTLAR

Türk Dili Yıllığı 1960

Türk dili tarihini öğrenme ve Türk dilinin olgunlaşma ve gelişme süresini takip etme ve inceleme için eski Kur'an tercümelerinin önemi büyüktür. Hele İslâmdan sonra Türk dilinin gelişmesinde aldığı yeni istikâmeti, islâm dini ile gelen yeni kavramları ifade için islâmdan önceki Türk kültürü devrinin dil hazinesinden (budizm, manihaizm, şamanizm terimlerinden) nasıl faydalanıldığını öğrenmek için bu kur'an çevirmeleri değerli gereçler vermektedir. Meselâ Allâh-Tangrı, şeytan yek, kadiri mutlak-ugan, kadim-bayat, kitap-bitik, şeriat-nom, nefs-etöz, sevap-yanut, ibadet yükünç, tapınç, ruhu- l-kuds-arıgtın, cehennem-tamug, cennet-uçtmah, uçmak.... gibi.

Şunu da kaydedelim ki biz Kur'an tercümesinden Kur'anın kelimesi kelimesine (interlineare) yapılan çevirmelerini anlıyoruz. Kur'anın tefsiri çevrileri Türk filolojisi bakımından başka türlü değeri haizdirler. Tefsirli tercümelerin-daha doğrusu tefsir tercümelerinin- çoğu Ebu-l-Leys as-Samarkandinin (ölümü 383-993) tefsirinden alınmış, yahut onun aynen tercümesidir. Bu tefsirli tercümelerde bir Arapça kelimenin tek bir Türkçe kelime ile tercümesinden ziyade bütün bir âyetin uzun cümlelerle açıklanması göz önünde tutulmuştur. Bu gibi tefsirli tercümelerde Türkçe kelimelerin hangi Arapça kelimenin karşılığı olduğunu tâyin etmek güçtür. Halbuki Arapça kelimeyi Türkçe tek kelime ile karşılıyan tercümelerin yardımiyle eski Türkçe bir kelimenin o devirdeki anlamını Arapçasiyle iyi tâyin etmek mümkün oluyor. Arapça bir kelimenin türlü nüshalarda türlü türlü tercüme edilmeleri tercümenin sıhhatinden şüphelenmeyi icap ettirmez. Bu gibi ayrılıklar çevirmenin muhit ve lehçesine göre değişmelerden ibarettir. Meselâ bir çevirmen bir Arapça kelimeyi "üzerlik" diye tercüme ettiği halde başka biri "yonca" diye tercüme ediyor. Şu ciheti de göz önünde bulundurmak gerektir ki, bu kelime kelime tercümelerde Arapça aslının ifade kudreti yoktur. Çünkü bu tercümeler Arapçanın söz dizimine (sentaksına) göre devam ettiği için Türkçenin söz dizimine aykırı cümleler hasıl olmaktadır. Bu tercümeler ancak asıl metni anlamağa yardım edebiliyorlar. Meselâ وكان الله على كل شيء مقتدرا , âyetinin tercümesi şöyledir: arür tanngri tagma narsa üza ugan (=oldu tanrı her nesne üzere güçlü); وجعلنا من الماء كل شى حى =kıldımız sudın tagma narsa tirig (=kıldık sudan her nesneyi diri).Böyle Arapça söz dizimine göre yapılan cümlelerin birçoğu ancak asıl metnin yardımıyla anlaşılabilecek kadar karışık olmaktadır. Bununla beraber bazı âyetlerde bu devrik cümlelerin normal Türkçeye yaklaştığı da

olur. Meselâ

وماتلك بيمينك ياموسى قالهى عصاى اتوكؤا عليها واهش بها على غنمى ولى فيها مآرب اخرى. قال القها ياموسى
فالقيها فاذا هى حية تسعى قال خذها ولا تخف سنعيدها سيرتها الاولى

(XX, 17, 21) "B"deki tercüme: ne ol ong (cod. ايك alkingde, ey Musa? aydı: "ol mänim taygım turur, tayanurmen anıng üza, yapugaq tüşürürmen anıng birle qoyumga manga anıng içinde tilekler bar". Aydı: "kemişgil, ey Musa!". Kemişti anı ancada oq ol yılan boldı yügrür. Aydı: "tutgıl anı, çorkmagıl, terkin yandurgaymız aşnuqı mängzekinge....." ("G" deki terc.: ne dir ol kim sağ elüngdedür, ey Musa? Eyitdi: "ol ʿasamdur, dayanurın anıng üzere/yaprak düşürürüm/anungla koyunum üzere dahi benimdür anın içinde hacetler ayruk; eyitdi: "bırak anı ya Musa pes bırakdı anı, pes oldı ol yılan yügrür, Eyitdi: "dutgıl anı, dahi korkma, döndürürüz anı ilerki haline".....) görülüyor ki gerek eski Orta Asya türkçesine ve gerek eski Osmanlı türkçesine yapılan tercümelerde kelime sıraları birbirine tam olarak uygundur. Bu Kur'an çevirmeleri arapça metnin söz dizimi sırasına çok dikkat ediyorlar;o kadar ki kimi vakit Türkçe söz dizimine göre yapı verdiklerini yine arapça sıraya göre "tashih" ediliyorlar. Meselâ, غلاماً زكيا terkibini bir çevirmen "bunung üçün kim bersem sanga arıg oglan" diye çevirmişken bu cümledeki "arıg" kelimesini silerek "oglan arıg" diye arapçadaki söz sırasına uygun olarak "düzeltiyor" İzafet terkiplerinde Türkçeye uygun tercüme edilmektedir. ام موسى =Musanng anası, اصحاب الرقيم، اهل الكتاب =bitik iyeleri ("C" vrk.290). Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerle "eski Osmanlıca" tercümeler arasında bu bakımdan fark yoktur.

Orta Asya menşeli eski Türkçe Kur'an tercümeleri şimdiye kadar az bulunmuştur. Bunlardan bize malûm olanları şimdilik 4 nüshadır: 1) Leningrad Asya Müzesi nüshası (benim makalemde "A" nüshası), 2) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi nüshası (benim makalemde "B"), 3) Millet Kütüphanesindeki Hakîmoğlu Ali Paşa 551 nüshası, 4) Manchester nüshası. Bu nüshalar dil bakımından, Çağatay ve Oğuzca yazı dilinin kuruluşundan önceki devre ait Türk dilinin andaçlarıdır. Eski Orta Asya Türkçesiyle yazılan Kur'an tercüme ve tefsirleri şimdilik bunlardan ibarettir.

Orta Asya menşeli Kuran tercümelerinden ikisi (benim "A" ve "B" dediğim nüshalar) üzerine, son iki yıl içinde çok değerli iki etüd yayımlandı. Leningrad Asya Müzesi nüshası üzerine A.K.Borovkov üçüncü makalesini yayımladı[1]. Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 sayılı tercümenin (benim "B" dediğim nüshanın) dili üzerine Dr. Janos Eckmann çok önemli bir araştırma yayımladı[2].

A.K. Borovkov, Oçerki istorii uzbekskogo yazıka (Uçeniye Zapiski İnstituta Vostokovedeniya Akad.Nauk, XVI, 1958, sah.138-219). Bu tefsir üzerine birinci makalesi Tsenny istoçnik dlya istorii uzbekskogo yazıka (Lzv. Akademii Nauk otd.literaturı iyazıka, 1949, tom VIII, I, s.67-76). İkinci makalesi İz materialov dlya istorii uzbekskogo yazıka başlığıyle "Turkologiçeskiy Sbornik"te (1951, s.73-79) yayımlandı.

[2] Dr. Janos Eckmann Eine ostmitteltürkische interlieare Koranüberstzung (Ural-Atlaische Jahrbücher, 1959, XXX, s.72-85).

Orta Asya menşeli eski Türkçe Kur'an tercümelerinin tarihi ve dili üzerine epice zamandan beri araştırmalar ve incelemeler yapıldığı halde eski "Osmanlı" Türkçesiyle yapılan Kur'an tercümelerinin menşeleri, tarihi ve dil özellikleri üzerine şimdiye kadar önemli bir araştırma yapılmış değildir. Hele bu tercüme ve "tefsir"lerin Orta Asya menşelilerle ilgisi olup olmadığı hiç bahis konusu edilmiş değildir. Bu tercüme tercüme ve tefsirler üzerine Richard Hartmann [3], Joseph Schacht [4], C.F. Seybold [5] gibi müşteşrikler bu tefsirler üzerine yazdıkları makalelerde gördükleri nüshaları ancak tavsif etmekle yetinmişlerdir.

Eski Osmanlıca Kur'an tercümeleri ve tefsirlerinin nüshaları pek çoktur. Türkiye kitaplıklarında yüzlerce nüsha bulunur. Dr.Joseph Schacht İstanbul ve Bursa kitaplıklarında bu "tefsir"lerden birbirine çok yakın olan yirmiden fazla nüshayı gözden geçirmiştir. Benim İstanbul kitaplıklarında gördüğüm nüshalara bu nüshalar arasında rastlanmıyor.

Richard Hartmann'ın tavsif ettiği nüsha meşhur kitapçı O, Harrassowitzin eline geçen yazmalar arasında bulunmuştur. Bu nüsha 853(=1449) tarihinde Germiyan beği Umur beg b.Temirtaş tarafından vakfedilmiş nüshadır. İstinsah tarihi ise 848(=1444)dir. J.Schacht'in saydığı 18 nüsha arasında istinsah tarihi XV. yüzyıla ait tek nüshaya raslanmıyor. Bunlardan, ancak üç nüshanın Ebul-l-Fadl Musa İznikî telifi ve beş nüshanın da İbn-Arabşah telifi olduğu kataloglarda yazıldığı kaydedilmiştir. Bunlardan başka Schacht Ulucami 117 sayılı tefsirin Ebul-l-Fadl Musa İznikî'nin, kataloga göre, 838 (=1434) de "telif ettiği" tefsir olduğunu kaydetmiştir. Bu nüsha Ankara'ya alınmış olduğundan görememiştir. (not 2.s.749). C.F. Seybold Zachau-Festchrift'de yazdığı makalede Hamburg (Or.61) Brislau (turc 12) ve British Museum (Or.1134) nüshalarını tavsif etmişdir. J.Deny Seddül-Bahr kitaplığında Ebul Fadıl-al-İznikî'nin eseri olan انفس الجواهر görmüştür. Bu tefsirin telif tarihi 829 (=1426) ve istinsah tarihi 955(=1548), Deny'ye göre, olarak yazılmıştır.

Bizim İstanbul kitaplıklarında gördüğümüz nüshalardan bir çoklarının üzerinde tarih bulunmuyor. Bununla beraber biz bunlar arasında dil veya tarih bakımından önemli olanlarını kaydediyoruz.

1) Türk ve İslâm eserleri Müzesi nüshası No: 74. Nüshanın sonunda şu "ketebe" bulunuyor.

تمت الكتاب بعون الملك الوهاب على يد الضعيف الراجى الى رحمة الملك البارى فى التاريخ وسط شهر السفر سنة تسعين وتسعمايه كتبه حافظ يار محمد بن پير محمد الختلانى غفر الله له ولوالديه

[3] Richard Hartmann, Ein altomanischer Kor'an-Kommentare (Orientalische Literaturzeitung, 1924 XXXVII, 9.s.497-503).

[4] Joseph Schacht, Zwei altosmanische Kor'an-Kommentare (OLZ, 1927 s.744-752).

[5] C.F.Seybold, Ein anonymer alter türkischer Kommentar zum letezten Dritel des korans... (Sachau-Festcrift). Bu makaleyi göremediğim için Hartmann ve Schachttan faydalandım.

Bu nüshanın kâtibinin Huttalanlı[6] olması dikkate değer. Bu Ḫuttal veya Ḫuttalan çok eski devirlerden beri Oğuz-Türkmen bölgesidir. Her halde müstensih Orta Asya'dan gelen Türkmen olsa gerek.

Bu nüsha tamdır ve tefsirsiz tercümedir. İstinsah tarihi 990(=1582)dir. Bu nüshada Arapça kelimelere karşılık Türkçe bulmağa çalışılmıştır.

2) Topkapı Sarayı No.18 Nüshasının sonunda Şu "ketebe" bulunuyor:

كتبه پير (؟) بن خضر عفى الله عنهما فى الشهر الكليولى فى الا حدى عشر الاولى من جمادى الاول احدى وتسع مائه

Bu nüshanın kâtibi Gelibolu Pir (?) b.Hızır adlı biridir. Şüphesizdir ki müstensihtir. Bir satırlık Arapçasında bile gramer yanlışı bulunduğuna göre bu kimse Kuran mütercimi olamazdı. Tarihi 901 (=1496)dır. Çok güzel tam nüshadır.

3)Türk ve İslâm Eserleri Müzesi No: 508, yazanın adı ve tarihi yoktur. Bu nüsha yukarıdaki Topkapı Sarayı 18 numaralı nüshasına çok benzerlik göstermektedir.

4) Topkapı Sarayı Bahaettin Ersin Kolleksiyonundaki nüsha numarası ve tarihi yok.

5) Topkapı Sarayı 247 numaralı nüsha, tarihi ve müstensihinin adı yok.

6) Topkapı Sarayı 252 numaralı nüsha. III. Osman (1754-1758) tarafından vakfedilmiştir, müstensihin adı ve tarihi yoktur.

7)Türk Dil Kurumu kitaplığında bulunan "yazmalar B.1" sayılı nüsha. Müstensih adı ve tarihi yok. Oldukça eski nüshadır. Bu nüsha, tercüme bakımından, Türkçe İslâm eserleri Müzesindeki 508 sayılı nüsha ile Topkapı Sarayındaki 18 sayılı nüshaya çok benzemektedir. Bazı sahifeler imlâsına kadar aynidir.

8)T.Dil Kurumu kitaplığında bulunan ikinci nüsha (yazmalar B 2) B 1 nüshasından biraz farklı ve yenidir.

9) 1929 yılında Erzincan Millî Kitaplığında bir "tefsir" görmüştüm. Bu tefsir Kur'an'ın son kısmına aittir; ketebesi şöyle idi:

تمت فى وقت الظهر يوم السبت فى رجب ٩٣٧ اللهم اغفر لكاتبه ومالكه المحتاج الى رحمة الله تعالى الامام بقلعة بايبورد حاجى حسن سيدى

Bu tefsirin Ebu-l-Leys es-Samarkandı'nin tefsirinden tercüme edildiği kaydedilmektedir. Bayburt Kalesi imamı Hacı Hasan Seyyidî tarafından 937 (=1531) yı-

[6] Huttal yahut Huttalan Pence ile Vahş ırmakları arasında bulunan bölgenin ve bu bölgenin başkendinin adı idi. 116(=734) yılında Emevilere karşı ayaklanan Haris İbn Süreyc buradaki Türklerle beraber hareket etmişti. Sultan Sancara karşı ayaklanan Oğuz-Türkmenler de bu bölgede bulunuyorlardı.

lında istinsah edilmiştir. Tefsirin numarası "tefsir 69" (umumî 602) idi. Örnek olarak şu parçayı almıştım (varak 42): وامتازوا اليوم ايها المجرمون Seçülüngüz imdi mücrimler pes duzakların boyını kengraluban sol yolı dutalar tamıya giderler behiştîler sağ yolu dutalar uçmağa giderler. Haberde gelmişdir ki tamu ehli üç güruh ola: pirler, yiğitler, avretler. Evvel pirler yürüye, andan yiğitler, andan avretler yürüyenlerin sakalından tutup ileteler, avretleri saçından süreyeler, çün tamu kapusına varalar mühlet dileyeler, eydeler ki: "bir zaman mühlet verüngüz içün ağlaşalım", eydeler: "desturdur ağlaşunguz". Öyle ağlaşalar ki göz yaşından ırmaklar revan ola, eger gemiler bıraksalar yürüye.....

10) Cevahir-ül-asdaf Aya Sofya 191. İstinsah tarihi yok. Telif tarihi 1405 olduğu tahmin edilmektedir. İsfendiyar Bey (1392-1443) emriyle yazılmıştır. Türkiye ve Avrupa kitaplıklarında pek çok nüshası bulunan Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi kitaplığında bu tefsirin bir tam, bir de ikinci cildi vardır (yazmalar B 54, B 56). Müstensihin adı ve tarihi yoktur.

Üzerinde en iyi tetkik yapılmış "eski osmanlıca" tefsir bu Cevahir-ül-asdaf'tır. Bunun üzerine Prof.A.Zajaczkowski, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, çok mükemmel bir etüd yayımlanmıştır[7].

Cevahir-ül-asdaf satır arası kelime kelime tercüme edilen tefsirlerden değildir. Bununla beraber birinci cildinde uzun tefsirlere girmemektedir. Bazan kelime kelime tercümelerinde tefsir mahiyetindeki kelime ve cümleler bulunuyor. Bizim birinci türlü tercümelerle küçük bir karşılaştırma bu çevirmenin kelime kelime tercüme yapıldığı halde neden satır arası tercümeye satır içi tercümeyi tercih ettiğini gösterebilir. Meselâ satır arası tercüme yapanlar بهذا الحديث اسفا cümlesini "eğer inanmıyanlar işbu söze katı kayurmaktan; diye kelime kelime tercüme ile yetindikleri halde Cevahir-ül-asdaf müellifi ise şöyle tercüme ediyor: "iman getürmezlerse bu Kur'ana kaygudan-zira dostdan ırka düşeler sözine kulak urmazlar". Görülüyor ki bu müellif kelime kelime tercümeye bazan "tefsir" eklemeyi uygun buluyor. Mezkûr tercümede اسفا kelimesini "kaygudan" diye tercüme ettikten sonra "zira dosttan ırak düşerler, sözine kulak urmazlar" diye "tefsir" ediyor. Bu gibi "tefsir"ler bazan bir kelimelik, bazan da uzun bir veya birkaç cümle teşkil eder. Cevar-ül-asdaf'ın sonuna doğru bu tefsirler çoğalmıştır. Meselâ "Mesed" süresi 24 kelime olduğu halde "tercüme tefsir" 95 kelimedir. İşte bundan dolayıdır ki bu müellif -müellif için satır arası tercümeye imkân yoktur. Bu cevahir-ül-asdaf "eski Osmanlıca" Kura'an tercüme ve tefsirlerinin tam ve tarihi belli olanlarının en eskilerinden olduğu halde arapça ve farsça kelimelerin en çok kullanılmış olduğu "tercüme"dir. Meselâ yukarıda saydığımız telif tarihleri belli olmıyan tercümelerde" كهف kelimesi"in", عجب tang", تزاور eğilir" diye tercüme

Ananias Zajaczkowski. studia nad yezykiem staroosmanskim II. Wybrane rozdialy z anatolijskotureckiego przkeldu Koranu.Krakow, 1937.

edilmişken Cevahir-ül-asdaf'ta "mağara", "aceb", "meyleder" diye tercüme edilmiştir. Bunlara benzer tercümeleri çoktur.

11) Bay Ali Dehri Dilçin'in nüshası. Bu nüsha çok iyi muhafaza edilmiş ve güzel nüshadır. Metin, satırlar arasında, kelime kelime tercüme edilmiştir; Kur'ânın tamamının tercümesidir. Yazarı Tireli Muhammed b.Seyyid Gazi'dir. (فقير الحقير الى رحمة ربه القدير محمد بن سيد غازى التيروى) 886 yılının sevval ayının ikinci günü (ليلة يوم الاحد الثانى من شهور سنة ست و ثمانى وثمانمائة الهجريه) tamamlanmıştır (=1479).

12) Nuruosmaniye 136 (Schacht'a göre ibn Arabşah'ın eseridir)

13) Nuruosmaniye 137. Tercüme-i Ebu-l-Leys tefsiri. J.Schacht bu nüshasının da İbn Arabşah'ın eseri olacağını tahmin etmiştir. Fakat bu tefsir Ahmet Da'ı"nın eseridir. V8.a da şöyle denilmektedir.

بو تفسيلاً اهلى بو قدر دخى تفسير لر نده بو فائده لرى اشارت قيلمادر امّا بز قلمه كتوروب بو فوايدلرى بر آز تنبيه قلدق تابوكه مطلع اولنلر فائده طوتوب بو فقير داعيه بردعا هديه قيله كه بوكتاب شريف دودوب تسطير وتحرير قلمقدن اولو مقصود اولدر

14) Revan Köşk 118. nüshanın birinci sahifesine şöyle yazılmış:

الجلد الثالث من تفسير ابو الليث من تأليف ابو الفضل موسى ابن ماجى حسين الارنيقى

15) Revan Köşk 119 tefsir serif üçüncü cilt

16) Ayasofya 147 (J.Schacht'a göre ibn Arabşahın eseridir). Ketebi şöyle:

قدتم هذا التفسير الشريف على يد الفقير حسن بن رمضان الايوبى فى شهر محرم الحرام سنة اربع وثمانين والف

Bu nüshanın Revan Köşk 118 ve 199 numaralı nüshalardan farkı azdır.

17) Aya Sofya tefsir 294. Ketebesi:

قد وقع الفراغ من تحرير هذه النسخه المباركة الميمونة فى يوم الثلثاة وفى وقت الضحى شهرذى القعدة المباركة سنة عشر والف على يد عبد الضعيف المحتاج الى رحمة الله تعالى مصطفى بن محمد بن احمد القونوى

Eski "osmanlıca" yazılan Kur'an "tercüme-tefsir"lerinden kendimizin gördüğümüz ve başka yazarların etüd ve makalelerinden öğrenebildiğimiz nüshalardan istinsah tarihi en eski olanı, şimdilik, j.Schacht'ın Bursa Ulucamii kitaplığı kataloğunda kaydını gördüğü 117 numaralı nüshadır. Bu nüshanın istinsah tarihi; bu kayda göre, 838 (=1444) imiş. Yazarı da Ebül-Fadl Musa el-İznikî olduğuna göre telif tarihi de 1430 dan öncedir[8]. Buna göre k.Deniy'nin gördüğü Sedd-ül-Bahir Camiindeki nüshanın telif olarak gösterilen 829 (1426) gerçeğe uygun olacaktır. Bu makalede zikrettiğimiz nüshaların istinsah tarihleri sıra ile şöyledir:

[8] Ebu-l-Fadıl Musa b.Hüseyin b.İsa el-İzniki 833(=1429/30) yılında vefat etmiştir. (Bursalı Tahir Bey, Osmanlı müellifleri, II.s. 13-14).

1. Schacht'ın Ulucami kitaplığı kataloğunda gördüğü 117 numaralı nüshası tarihi 838 (1434).

2. Richard Hartmann'ın tavsif ettiği Harrassowitz nüshasının tarihi 848 (=1444).

3. Ali Dehri Dilçin'in nüshasının tarihi 886 (=1479).

4. Topkapı Sarayı 18 numaralı nüshanın tarihi 901 (=1496).

5. Erzincan Millî kitaplığı nüshası 937 (=1531).

6. Hamburg Or 61 tarihi 1541 (Seybold).

7. Cevdet Canbulat nüshası tarihi 951 (=1544). (Bu nüsha hakkında bk. "Türk Dili", 1952, sayı 14. sah. 85).

8. J.Deny'nin Sedd-ül-Bahir camii kitaplığında gördüğü Enfes-ül-cevahir nüshası 955 (1548).

9. Cevahir-ül-asdaf. Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi nüshası B56, 958(1551).

10. Breslav, Turc 12 tarihi 1579 (Seybold),

11. Türk ve İslâm Müzesi 74 numaralı nüsha, tarihi 990 (=1582),

12. Upsala Universitesi kitaplığında bulunan nüsha (Cevahir-ül-astaf şeklinde yazılmıştır) tarihi 1083 (C.J.Torenberg katalogu, 1849, sah.252).

Üzerlerinde tarih yazılmıyan nüshalar:

13. Türk ve İslâm eserleri Müzesindeki 508 numaralı nüsha;

14. Topkapı Sarayındaki Bahattin Ersin kolleksiyonundaki nüsha;

15. Topkapı Sarayındaki 247 numaralı nüsha;

16. Topkapı Sarayındaki 252 numaralı nüsha;

17. Türk Dil Kurumu kitaplığında bulunan B I numaralı nüsha. Satır arası kelime tercüme. Kur'an'ın tam tercümesi.

18. Türk Dil K. B 2 numaralı nüsha Tam tercümedir.

19. British Museum Or 1143 (Seybold);

20. Cevahir-ül-asdaf Ayasofya 191.

Dr.J.Schacht'in mezkûr makalesinde sıra ile kaydettiği 18 tefsir listesini de bunlara eklemeyi faydalı buluyorum:

1. Ayasofya 86.8/9.yüzyıllara ait nüsha.

2. Ali Emirî Türkçe 19. Ebu-l-Leys es-Semerkandî tefsirinin tercümesi.

3. Umumiye 390.Umurbeg Ebu-l-Leys tefsiri tercümesi;

4. Nuruosmaniye 140-143.Kataloga göre İbn Arabşah tecümesidir;

5. Nuruosmaniye 138.Kataloga göre İbn Arabşah'ın tercümesidir;

6. Revan-Köşk 119.Ebü-l-Fadıl Musa el-Iznikî tefsiridir;

7. Ulucami-Bursa, tefsir 8, İbn Arabşah'ın tercümesidir.

8. Nuruosmaniye 137.İbn Arabşah'ın tercümesidir;

9. Bursa-Baba Efendi, tefsir 3.Ebü-l-Fadıl Musa b.Haci Hüseyin b.İsa el-İznikî tefsir ve tercümesidir;

10. Yıldız 142.Ebul-l-Leys tefsirinin tercümesi;

11. Bağdat Köşkü 42, tefsir-i türkî.

12. Revan-Köşk, 118.Ebu'l-Fadıl Musa b.Hüsen el-İznikî tefsir ve tercümesi;

13. Umumiye 303.

14. Yıldız 138.

15. Yıldız 141.

16. Ali EmirîTürkçe 18;

17. Ulucami-Bursa tefsir 6.İbn Arabşah tercümesi.

18. Bursa-Baba Efendi tefsir 4 İbn Arabşah tercümesi.

Bu tercümeler, tefsirler listesine G.M.Meredith-Owens'in[9] tavsif ettiği nüshayı da ilâve etmek gerektir. Bu nüsha British Museum'da (OR 9515) bulunan nüshadır. 1924 yılında Londralı bir tüccardan satın alınmıştır. G.M. Meredith-Owens'in tahminine göre 1400 yılından önce yahut XV.yüzyılın ilk yarısında istinsah edilmiş olacaktır.

Bu nüsha, şimdiye kadar malûm olan nüshalarda raslanmıyan özellikleri ihtiva ettiği anlaşılmaktadır. "Sağır kef (ڭ) yerine üç noktalı (ق) veya, doğu türkçesi imlâsındaki gibi نك yazılmıştır. Genel olarak "sağır kef" ittıratsız yazılmıştır (يالق كونوڭ الوڭ yalın alev, انوان،آتاڤ atan, تنقرى، تكرى، ده نكيز) Bana öyle geliyor ki bu nüsha Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerle "eski Osmanlıca" tercümelerini bağlıyan bir halka teşkil etmektedir.

Bizim bu makalede kaydettiğimiz nüshalar muhtelif kitaplıklarda ve Anadolu'da muhtelif kimselerin ellerinde daha çok bulunacak nüshaların pek az bir kısmını teşkil eder. Fakat şu da hatırda tutulmalı ki bu nüshaların hepsini en çok iki veya üç orijinal kaynağa icra mümkün olsa gerektir. Meselâ Topkapı

[9] G.M.Meredith-Owens.Notes on an old ottoman translation of the Kur'an. (Oriens, 1957 Vol,X,Nr.2,s.258-276, ayrıbasım).

Sarayı 18 numaralı nüshayı Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 508 numaralı nüsha ve Türk Dil Kurumu'nun B I numaralı nüshasiyle karşılaştırırken aralarında pek az fark olduğu görülür. Bu farklar ancak bazı kelime ve imlâya aittir. Yine TDK. B I nüshası ile R.Hartmann'ın tevsif etliği Harrassowitz nüshasının satırarası (interlineare) tercümesi aynidir; Meselâ:

الم تنزيل الكتاب لاريب فيه من رب العالمين ام يقولون افتريه بل هو الحق من ربك لتنذر قوما انا الله اعلم كتاب ايندرمك كان يوقدر انك ايچنده عالملر جلبندن ايدرلرم يلان بخلدى بل كه اول حقدر جلبكدن تاقرقدمين برقوم

B1 انا الله الرحمن كتاب ايندر مك كان يوقدر انوك ايچنده عالملر جلبندن اى ايدرلرم يلان يغلدى بلكه اول حقدر جلبكدن تاقرقده سن قوم لكم ما اتيهم من عن نذير من قبلك لعلهم يهتدون كلمدى المر قرقدجى[10] سندن ايله رو اولكم حلغرويول دوتلر

B1 كلمدى انلره قوقود وجيدن سندن الرو اولكمر انلر طغرو يو طتالر

Hartman, Seybold'un tavsif ettiği Hamburg nüshasiyle Harrasowitz nüshasının birer parçasını karşılaştırarak biribirinin aynı olduğunu tesbit ediyor:

Harrassowitz nüshasından:

يعنى الله تعالى قسم ادب بيورور كم الهيتم ولطفم ومجدم حقيچون بن بيلور الخ

Hamburg nüshasından:

يعنى الله تعالى قسم ادب بيورورکم بنم الهيتم ولطفم ومجدم حقيجون بن بيلورم

Bu sekiz nüshanın şu karşılaştırmadan bile hepsinin tek bir kaynaktan geldiklerini tahmin etmek mümkündür. Harrassowitz nüshasının uzun tefsirli telif olduğu halde, satır arasındaki tercümesinin "tefsirsiz" tercümeli nüshalarla ilgili olması dikkate değer.

Eski "osmanlıca" Kur'an tercüme ve tefsirlerinin Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerle ilgisi olup olmadığı şimdilik çözülmesi güç bir meseledir. Bununla beraber satırarası kelime kelime tercüme geleneğinin Orta Asyadan geldiği kuvvetle tahmin edilebilir. Bu geleneği Moğollardan kaçıp gelen yahut Anadolu'ya Mogollarla gelen Harezmli ve Horasanlı bilginler getirmişlerdir. Bütün bu tefsir ve tercümelerin en eskileri Selçuklular devletinin dağılışından sonra kurulan Anadolu beylikleri devrine ait olması mânalıdır. Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 numaralı eski türkçe Kur'an tercümesi tarihiyle (734-1333)

[10] Bir âyet içinde geçen نذير kelimesi münasebetiyle A.K.Borovkov Oğuznamelerdeki Korkut adının etimolojisini bu "korkut-" kelimesiyle izah etmek istemiştir. (Oçerki istorii uzb.yaz.,s.165). Eski Türklerin ad verme gelenek ve göreneklerine göre bu ad "korkut-" ile ilgili olması mümkündür. "Korkut" adı çocuğun fena ruhları korkutması dileği ile verilmiş olabilir. Bununla beraber bu bir hayvan adı da olabilir. Dede Korkut kitabında "korkut sinirli yay" dan bahsedilmiştir (Kilisli, s.13,satır 12).

Anadolu'da yapılan ihlâs, Yasin, Tebareke tercümelerinin[11] tarihleri de bu zamana tesadüf eder. Anadolu'da büyük tefsirlerin telif veya tercümesi, galiba ancak XV. yüzyılda başlıyor.

Türkçeye en çok tercüme edilen orijinalın Ebu'l-Leys es-Samerkandînin tefsiri olması da dikkate değer. Arablar arasında hiç te rolü olmıyan bu tefsirin Türkler arasında rağbet kazanması Richard Hartman'nın da dikkatini çekmiştir. Fakat sebebini izah etmemiştir. Kâtip Çelebi'nin verdiği bilgiye göre (Keşf-ezzonun, I, 441) Ebu-'l-Leys es-Samerkandî'nin tefsirini 1450 yılında ölen İbn Arabşah türkçeye tercüme etmiştir. İbn Arabşah'ın Kuran tefsirini türkçeye tercüme etmesi ve bu tercüme için Ebu-l-Leys es-Samerkandînin tefsirini seçmesi tahsil ve terbiye zamanını Samerkand medreselerinde ve Türkler arasında geçirmiş olmasiyle izah edilebilir. Ebu-l-Leys es Samerkandi tefsirinin Anadolu bilginleri arasında rağbet kazanması İbn Arabşah'ın Osmanlılar hizmetine girmesinden sonra meydana gelmiş olabilir. İbn Arabşah Anadolu'da yazılan önemli tefsirlerden Cevahir-ül-asdaf ve Enfes-ül-cevahir müellifleri gibi Anadolu bilginleriyle J. Schhact'ın makalesinden aldığımız 18 tefsirden, kataloglara göre, 5 nüsha İbn Arabşaha ve 3 nüsha Musa b.Hüseyin b.isa el-İznikî'ye ait gösterilmiştir. Bunlardan başka Ayasofya 147, Nuruosmaniye 136 nüshaları, Schachta göre, gerçekten İbn Arabşah'ın eseridir.

İbn Arabşah Ebu-l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinin tercümesini herhalde Edirne'de Mehmet Çelebi (1403-1421)nin hizmetinde bulunduğu zaman, yani 1412-1421 arasında, yapmış olacaktır[12]. Buna göre İbn Arabşah'ın tercümesiyle Musa b.Hüseyin el-İznikî'nin telif veya tercümesi de aynı zamana raslamaktadır. Cevahir-ül-asdaf'ın telifi ise bunlardan her halde bir kaç yıl önce olsa gerektir.

Özet olarak denilebilir ki Anadolu beyliklerinde ilk önce kısa sûrelerin (İhlâs, Yasin, Tebareke gibi) tercümeleri beyzade ve şehzadelere Kur'anla beraber Arap dilini de öğretmek amacıyle sırf öğretim bakımından yazılmışlardır. İhtimal ki satırarası, tefsirsiz, tercümeler de medrese talebelerine Kur'an lügatini öğretmek için yazılmış olabilir.

Bu Kur'an "tefsir" ve "tercüme"lerini dört türlüye ayırmak mümkündür: 1) satırlar arasına kelime kelime yapılan tercümeler. Bu türlü tercümelerde bir iki

[11] Türk Dil Kurumu "Tarama Sözlüğü" için taranan Tebareke Tefsiri; Tanıklariyle Tarama Sözlüğü'nün bibliyografisinde verilen bilgiye göre (cilt IV.Sah.X) Orhan Bey'in (1359) oğlu Süleyman Paşa için yazılmıştır. Profesör Ahmet Ateş'in Burdur kitaplığında bulduğu Tebareke tefsiri İshak b.Murad Arslan Bey namına yazılmıştır (Ahmet, Ateş, Burdur-Antalya ve havalisi kitaplıklarında bulunan mühim eserler. Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı dergisi 1948, cilt 2.sayı 3-4, sahife 172). Bu makale üzerine yazdığı eleştirmede Adnan Erzi bu Tebareke Tefsirinin XIV yüzyılın ikinci yarısında, hattâ sonlarında yazıldığını ortaya koymuştur. (Belleten, sayı s.166). Yine bk.Agâh Sırrı Levend. Türk dilinde gelişme ve sadeleşme safhaları, Ankara 1949 sah.23.

İbn Arabşah'ın hal tercümesi için bk. Ibrahim Kafesoğlu, İslâm Ansiklopedisi *İbn Arabşah* maddesi.

kelime ile bile "tefsir"e çok seyrek raslanır. Yukarıdaki 1-8 ve 11 rakamlariyle gösterilen tercümeler bu türlü tercümelerdir. Orta Asya türkçesiyle yapılan tercümelerden Türk ve İslâm Eserleri Müzesindeki 73 numaralı tercüme ve Millet kitaplığındaki (Hakîmoğlu Alipaşa 951 numaralı) tercüme bu bölüme girer. Bunlarda metin şöyle tercüme edilir:

عجبا اذ اوى الفيتة الى الكهف فقالوا ربنا اتنا من لدنك رحمة ملك اول وقتكم طرق يرى ايلد لريكنلر اين ديه يس ايدلراى جلبمز وير بزه قتكدن رحمة

2) satır arasında kelime kelime tercüme edildikten sonra âyet kısa veya uzun tefsir edilmektedir. Richard Hartmann'ın tavsif ettiği Harrassowitz nüshası ve Orta Asya türkçesiyle yazılan Leningrad nüshası bu bölüme girer. Bunlarda tercüme ve tefsir şöyledir:

واتل ما اوحى اليك من كتاب ربك لا مبدل لكلمته ولن تجد من دونه ملتحدا داق اوق انكم وحى اولند سكا چلبك كتابندن دكشرجى يوقدر سزلرن دق هركز بولياسن اندن صغجق ير

3) Üçüncü türlü tefsirlerde satır arasında kelime kelime tercüme yoktur. Bunlarda âyetin anlamı verildikten sonra uzun uzadıya tefsir edilir. Erzincan tefsiri bu türlü tefsirdir (yukarıdaki وامتاز واليوم ايها المجرمون tefsirine bakınız).

4) Dördüncü türlü tefsirlerde kelime kelime tercümeler olsa bile metin ile aynı satırda devam eder ve arasıra uzun tefsirler de olur. Cevahir-ül-asdaf bu türlü tefsirlerdendir.

BAZI ÇEVİRMELERDEN ÖRNEKLER

Nüsha işaretleri: A-Leningrad nüshası, B-TİE Müzesi nüshası, C-Hakimoğlu Ali Paşa nüshası. D-Ali Dehri Dilçin nüshası, E-TDK.Bl, G-TİE Müzesi No: 508 nüshası.

كبرت كلمة تخرج من افواههم ان يقولون الا كذبا

A اولوغ بولدى بير سوز جيقار اغيزلا ريندين ايما سلارمكر يلخان

B اولوغ بولدى بير سوز جيقار اغيزلارينددن ايما سلار مكريلخان

C اولوغ بولدى كلمه يا نيندين جيقار اغيزلار يندين ايما سلار مكريلخان

D اول الدى سوزدن يكا چقر اغزلرندن ايتمزلر الايلان

E اولواولدى سوز لرى سوزدن يكا جقر اغزلرندن كم ايتمزلر الايلان فلعك باخمع نفسك على اثارهم ان لم يؤمنوا بهذا

A انداغ بولغاى سن اولدور داجى اوزونكنى اولاينك ايزلرى اوزا اكركير تونمسانور بو

B بولغاى كم سن اولدرداجى اوز ونك نى انلاننك ايزلرى اوزا اك كيرتونما سالار بو

C بولغاعه كم سن اولدور كاى سن اوزونكنى ايزلارى اوزا اكر بيتما سالار بو
D بس او لكم سن هلاك ايلجسة كندزك انلر ازلرنجه اكراينا غميلر اشبو
E بس اولكم سن هلاك ايلجيـــن نفسكى انلرك ازلرنجه اكر ايننميلر اشبو

D انده يللر صغشدن يكا اندن اويندردق تا بلوز قنقسدر ايكى بُلكك صيد انكم دلندلر اصراُجن
E اِينده يللر صاغشدن يكا اندن يكا اندن اويندردق انلرى تابلوز يعنى ايكى بلوكك قنقسى يعنى نه قدر يعنى كورَبلمك انك كم دلندلر اصره اوجى
F اينده يللر صغشدن يكا اندن اويندرق انلرى تابلوز قنغسى ايكى بلوك انكم دلندولر اصرا ايجون

نحن نقص عليك نبأهم بالحق انهم فتية آمنوا بربهم

A بيز سافلارميز سنينك اوزا انلارينك سافى يراش برلا ... يكيت لار اردى لار بتديلار ايذمى لارينكا
B بيز قصه قيلا لم سانينك اوزا انلارنك خبرلارينى يراشى يرلاانلريكت لاراردى لار كرتكوندىلار ايذى لارَينكا
D بز حكايت ايليوز ازركا خبرنِ ايلرك حلقه بيق انلر يكتلردر ايمان كتردلر جلبلرنه
E بز حكايت ايلرز سكا خبرنِ انلرك كرجكمله تحقيق انلر يكتلردر ايمان كتردلر جلبلرنه

وزدناهم هدى وربطنا على قلوبهم اذقاموا فقالوا ربنا

A اب يورتديمز (؟) انلارقا كونى يول بغلاديمز كونكول لارى اوزا انجدا كم قوبديلار ايديلار ايذيمز
B ارتورديمز انلارقا كنى يول باديمز كونكول لارى اوزا انجادا قوبتى لارايدى لار ايذيمز
D ارترودق انلره طغرر يول كسترمك دق بغلدق كوكللرى ازره او وقتكم دردلر يس ايتلر جلبمر
H دخ ارتردق طغرو يول كسترمك دق بغلدق كو كللرى اوزره اول وقتكم طوردلر يس ايتدلر جلبمز
F دخى ارتردق انلره طغرى يول كسترمك دخى بغلدق كوكللر اوزره اول وقتكم طوردىلريس ايتديلر اى جلبمز

رب السموات والارض لن رزعوا من دونه الها لقدقلنا اذا شططا

A كوكلر يرلا ايذيسى ترور او قيمازوز اندا اذين ايذى ايمش بولورميز انداغ ارسا ارتوقلوق
B كوكلر يرلار ايذيسى ترور اوقيما سميز اندا اذين هيج تبو نغوقا ايمش بولورميز انداع ارسا

يلغان

D كوكلر جلبـدر دق يرك هكز اقعيوز اندن ايرق تنكرى بيق ايتدك اكر ايرق تنكرى اقر سز حدودن كجمك

E كوكلر جلبيـى دردخى يرك هكز اوقمياوز اندن ايرق تكرى تحقيق ايتدك اكر ايرق تكرى اقر سوز اندن حددن كجمك

G جلابى در كوكلرك دخى يرك هركز اوقمزز اندن ايرق تكرى بيق ايتدك اندن حددن كجمك

هؤلاء قومنا اتخذوا من دونه الهة لولا يأتون عليهم بسلطان بين

A بولار بدو نوميز توتديلار انينكدا اذين ايذى لار نالوك كلتورماس لار انلار اوزا بر حجت بلكولوك

B بولار بوذو نيميز توتى لار اندا اذين تبونغو لار نالوك كلدورماس لار انلار اوزا بر حجت بلكولوك

D شونلر قومڭز دتلر اندن ايرق تنكرى لاريس كترمزلار انلرك ازره حجت بللو

E شونلر قومڭزر طتدلر اندن ايرق تكرلر نشه كتر مزلر انلروك اوزره بللو

G اشبو قومڭز دوتدلر اندن ايرق تكرلر نشه كترمزلر انلرك ازره حجت بلو

فمن اظلم ممن افترى على الله كذبا او اعتزلتوهم

A كيم اولى كوجكا يراك اندين كيم يراتسا تنكرى اوزا يلغان قجان كيم سنكاردين كيتساسن لار

B كيم اول كوج قيلغى راق انكدين كم ثوشدى تنكرى اوزا يلغان انجادا كيتماسلار اولاردين

D يس ظالمرق اندن كم يلان بغلدلر تنكرى اذره يلان دق قجان بر يكا اير لدكز

E يس كمدر ظالمرق اندنكم يلان بغلدى تكرى اوزره يلان دخى قجن بر يكا ايرلدكز

وما يعبدون الاالله فأوا الى الكهف ينشر لكم ربكم من رحمته

A اول كيم تبنورلار مكر تنكرى كا سغينك لار اونكوركا يغاى سزلارنى ايذينكز لار يرليقا مقيندين

B تبونما سلار مكر تنكرمى قا سغينك لار اونكوركا يذغاى سيلار كا ايذينكز لار اكر يرليقا مقيندين

D دق اندن كم طيرلر الاتنكردن ير دوته ورك اين ديه اجه سزك اجون جليكز رحمتندن

Eدخ اندن كم طير لر الاتنكردن يعنى ايرلمدى يس ير طوته ورك ايندن يكا اجه سز كجوب جلبكز رحمتندن

ايهم احسن عملا وانا لجاعلون ما عليها

A اولار [دا] قايوسى ازكوراك ايشليك بيز قيلداجى بيز ناكيم انينك اوزاكينى
B اولاردا قايوسى كور كوركلوك راك ايشين بيز قيلداجى لارميز اندا اوزاكينى
D قنقـدر كر كلوراك اشلمكدان يكا بيق بز قلجوز انكم انك اوزره در
E قنقـدر انلرك دخ تحقيق بز قلجلرز انكم اوزره در

صعيدا جرزا ام حسبت ان اصحاب الكهف والرقيم كانوا

A سف تيكمادوك قواق يريوزى ازو سيز يندينكيز كيم اونكور ايذى لارى بيتك ايذى لارى اردى لار
B سف تيكمادوك قق ير ترور ازو سير يندينكمو كيم اونكور ايذى لارى بيتك ايذى لارى اردى لار
D طيراق اوتسز قرو ير بلكه صندكم بيق اين اسلرى دق يزلمش اسلرى اولدلر
E طيراقدن اوتسز يه بلكه صندك تحقيق اين اسلرى دخ يازلمش اسلرى اولدلر

من اياتنا عجبا اذ اوى الفتية الى الكهف فقالوا ربنا آتنا

A بيزينك بلكو لاريمزدين تانك انجدا كيم سغوندى يكيت لار اونكور كا ايدى لار ايذيميز بركيل بزكا
B بيزينك بلكولار يمزدا تانك انجادا سغيندى يكيت لار اونكوركا ايدى لار ايذيميز بير كيل بزكا
D نشانلر مزدن طك اول وقتكم طرق يرى ايلدلر يكتلر اين ديه يس ايدلر اى جلبمز وير بزه
E نشانلر مزدن طك اول وقتكم طرق يرى ايلديلر يكت لر ايندن يكا يس ايتدلر امى جلبمز وير بزه

من لدنك رحمة وهيء لنا من امرنارشدا فضربنا على اذانهم

A اوسكونكدين ير ليقامق اتكيل بزكا ايشيمزدا كونى ليك اوردمز قولاقلارى اوزا
B سيندين يارو يرليقامق ايتا بركيل بيزينك ايشيمزدين كنى يول اوردمز قولاقلارى اوزا
C قتيكدن رحمت تقى انوق قيلغيل بيزكا ايشيموزدين كونى يوللوخ بولماق تقى اوردوق قولاقلرى اوزا
D قتكدن رحمت دق دوزِوِر بزم اِجون اشمزدن طغرو يول دتمق يس اوردق قلقلرِ ازره
E قتكدن رحمت دخُ دزى ويربزمجون اشمزدن طغرو يول طتمق يس ياتردق قلقلرى اوزره يعنى اُيتدق

فى الكهف سنين عددا ثم بعثناهم لنعلم اى الحزبين احصى لما لبثوا امدا

A اونكور ايجندا ييللار سانى يناقو بار يورمؤ انلارنا كوروب (؟) بلكور تماك ايكى كروه....(؟)

B اونكور ايجيندا ييل لار سانين ينا قوبغار ديميز انلارنى بلوب بلكور تاكم ايكى اوكورا دا برسى ساغان راق انى كيم اوركادى لار روزكاردين

كبرت كلمة تخرج من افواههم	**ان يقو**	**الا كذبا**
A اولوغ بولدى بير سوز چيقار اغيزلاريندين	ايماسلار	مكر يلغان
B اولغاى بولدى بير سوز چيقار اغيزلاريندين	ايماسلار	مكر يلغان
C اولوغ بولدى كلمه يانيندين چيقار اغيزلاريندن	ايماسلار	مكر يلغان
D اولوالدى سوزدن يكا چقر اغزلرندن	ايتمزلر	الا يلان
E اولو اولدمى سوزلرى سوزدن يكا جقار اغزلرندن كم	ايتمزلر	الا يلان

فعلك باخع نفسك على اثارهم ان لم يؤمنوا بهذا

A انداغ بولغاى سن اولدورداجى اوزونكنى اولارينك ايزلارى اوزا اكر كير تونماسالار بو

B بولغاى كم سن اولدرداجى اوزونك نى انلارننك ايزلارى اوزا اكر كيرتونماسالار بو

C بولغاى كم سن اولدوركاى سن اوزونكنى ايزلارى اوزا اكر بيتماسالار بو

D بس اولكم سن هلاك ايلجسنه كندزك اظر ارلرنجه اكر اناميلر اشبو

E بس اولكم سن هلاك ايلجسن نفسكى انلرك ازلرنجه اكر اينميلر اشبو

الحديث اسفا انا جعلنا ما على الارض زينة لها لنبلونهم

A سوز برلا بيز قيلديمز ير اوزاكينى اتدوك بزاك انكار سيناماق اوچون

B سوزكا قذغون بيز قيلديميز ناكيم ير اوزاكينى بزاك انلارقا سيناما قيميز اوچون

D سوزه قت قيغر مقدن بيق بز قلدق انكم ير ازردر بزك انك اچون تاسنيوز انلرى

E سوزه قت قير مقدن تحقيق بز قلدق انكم ير اوزره در بز انكچون تا صنياوز انلرى

KUR'AN-I KERİM'İN TÜRKÇE TERCEMELERİ ÜZERİNDE BİR İNCELEME

Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını 1961

GİRİŞ

Son yıllarda, dört-beş yıl içinde, Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe üç tercemesinin birbiri ardınca yayınlanması, bu kutlu din kitabının ana dilimize çevrilmesine büyük ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Kazanç düşünen kitapçı ve özel kişilerin büyük masraflara katlanarak bu işe girişmeleri bütün vatan sathında Kur'ân tercemelerinin takdir olunup okunmakta ve aranmakta olduğunu isbat etmektedir. Fakat bütün bu tercemeler yetkili din kurumu tarafından resmen tasvip edilmedikçe halkımızın tercemeye olan ihtiyacını tatmin etmekten uzaktırlar. Uyanık vatandaşlar bu tercemelerin Diyanet İşleri Başkanlığının tetkikinden geçip geçmediği, yayınlandıktan sonra tetkik edilip edilmediği, bu tercemelerden hangisinin şayan-ı tavsiye olduğu hakkında sualler sormuşlardır. Diyanet İşleri Başkanlığı bu ciheti gözönünde bulundurarak Müşavere Kurulu Üyesi Şehid Oral'ın başkanlığında Kur'ân-ı Kerîm'in tercemesi için özel bir komisyon kurmuştur. Bu komisyon 1958 yılının sonuna kadar çalışmış ve dördüncü sûreye kadar tercemeyi tamamlamıştır. Nihayet Komisyon üyelerinden birinin ölümü, kiminin rahatsızlığı sebebiyle komisyonun faaliyeti durmuştur. 27 Mayıs Devrimi'nden sonra, Diyanet İşleri Başkanlığı, bu terceme işini tekrar ele alarak kısa zamanda neticelendirmeye karar verdi. Terceme işi aralıksız bir çalışma ile tamamlanmış olup, üç cild hâlinde basımı kararlaştırılan eserin iki cildi yayınlanmış bulunmaktadır. *

Araplar'dan başka uluslar da İslâm dini'ni kabul ettikten sonra, Kur'ân-ı Kerîm'i ve başka din kitaplarını kendi ana dillerine çevirme ihtiyacını duymuşlardır. Gerek İran ve gerekse Türk bilginleri bu alanda mühim faaliyet göstermişlerdir. Türk bilginlerinin, bu terceme işine, Türklerin büyük kitleler halinde İslâmiyet'i kabul ettikleri tarihte, XI. asrın başlarında başlamış oldukları anlaşılmaktadır. Türk bilginlerinin bu faâliyetlerinin, ileride görüleceği üzere, İslâm'dan önceki dinlerinin mukaddes kitaplarını terceme geleneğine dayandığı anlaşılmaktadır.

Türk ulusunun kültür tarihinde din kitaplarının Türkçe'ye tercemeleri, muhtelif Türk boylarının cihanşümul dinlerle temasa geçtikleri devirde başlar. Türkler çok eski zamanlarda yabancı dinlerden Budizm'i tanımışlardır. Türkçe eski dinî terimlerin çoğunun, İslâm dinî edebiyatına, Türkçe'ye terceme edilen Buda dini'ne

* 1961 sonlarında 3. cildi de yayınlanmıştır.

âit eserlerden geçtiği anlaşılmaktadır. Türkler, Budizm'den başka Zerdüştlük, Manihaizm ve Hıristiyanlık'la temasa gelmişlerdir. Türkler'in büyük kültür ve ticaret merkezlerinde, kendilerinden ve yabancılardan bütün bu dinlere mensup cemaatler bulunmuştur. Yüz yıldan beri yapılan araştırmalar neticesinde bütün bu dinlerin mukaddes kitaplarından yapılan Türkçe tercemeler, kitaplar veya parçalar (fragment) halinde, pek çok bulunmuştur. Bu eserler, gerek Türk kültür tarihi ve gerek dinler tarihi bakımından büyük ehemmiyeti hâizdirler. Bu araştırmalar göstermiştir ki, Türkler çok eski çağlardanberi Çin, Hind, İran ve Akdeniz kültürleriyle münasebette bulunmuşlardır. Türk dünyasının üzerinden geçen büyük ticaret yolu, doğu ve batı kültür dünyasını biribirine bağlıyordu. İşte bu yol ile Türk ülkesine muhtelif dinlerin dâileri (misyonerleri) de geliyorlardı. İşte bu yol ile IV.yüz yılda Hristiyanlık geldi. Herat, Merv ve Semerkand şehirlerinde Hristiyan piskoposluk ve metropolitlikleri kurulmuştu. VII. yüz yılda Türk yurduna Manihaizm denilen yeni bir din geldi. Bu din III. yüz yılın ortalarında İranlı Mani (216-276) tarafından muhtelif dinlerden alınan unsurla meydana getirilmiş bir dindi. Manihaistler İran ve Roma halkı ve hükûmetleri tarafından şiddetli takibata uğradılar. Nihayet Roma'dan ve İran'dan kaçıp Türkistan'a iltica ettiler ve malûm büyük ticaret yoluyla Çin ülkesine kadar sokuldular. Böylece, VI. yüz yılda Büyük Göktürk hakanlığı kurulurken bu ülkede Hristiyan, Budist, Ateşperest ve Manihaist cemaatler bulunuyordu. Hakanlığın asıl büyük kitlesini teşkil eden Türkler ise, tıpkı, İslâm'dan önceki Araplar gibi, tabiata ve ruhlara tapıyorlar, atalarının ilkel dinlerini bırakmıyorlardı. Türkler'de din taassubu bulunmadığı için her dinin daileri misyonerleri dinlerinin propagandasını rahat rahat yapabiliyorlardı. Hele Manihaistler kendi tâlimat-ı diniyelerini Türk şamanlığının ve bu ülkede bulunan bütün dinlerin unsurlariyle mezcederek dinlerinin sür'atle yayılmasını sağlıyorlardı. Türk hakanlığı'nın idaresini Göktürk soyunun elinden alan Uygur-Türk hakanı Bügü han (750-780) Manihaizm'i kabul etti (763). Bügü Han'dan önce de Türk hakanlığının batı bölgesinde Manihaizm'i çoktanberi kabul eden beylikler vardı; Sogd ve Fergana'daki beylikler çoktanberi Manihaistler'in nüfuzu altında bulunuyordu[1]. Manihaistler'in tövbe duası (Huastuanit)nın V.yüzyılda Batı-Türkistan'da yazılmış olduğu tahmin edilmektedir[2]. Başka bir Manihaist duası da Argu ve Talas beyi Arslan Han için yazılmıştır[3].

Bu dinler, muntazam teşkilât ve propagandalarına rağmen, en çok şehirli ve ziraatçi Türkler arasında yayılıyordu; taşralı göçebe boylar atalarının dinini bırakmıyorlar, ya da bu dinleri sözde kabul etmekle beraber yine eski gelenek ve göreneklerine sadık kalıyorlardı. Türk şamanlığı da V.-VII. yüzyıllarda olgunlaşma halinde bulunduğu Göktürklerin bıraktıkları anıtlardan anlaşılmaktadır. Kültügin ve Bilge Han yazıtlarında kaba putperestlik inanışlarına rastlanmıyor; Gök-Tanrı inanışı da

[1] Sogd ülkesine daha VI. asırda sızmış olan Mazdakisler kendilerini Manihaist olarak gösteriyorlardı. (A.J.Yakubovskiy, Mukanna İsyanı "S.Vostokovedenie" 1948, cilt V,s.41).

[2] S.E.Malov. Pamyatiki drevnetürkskoy Pismennosti. M.-Len. 1951. s. 108.

[3] A.V.Le Coq., Türkische manichaica I, s.25.

vahdaniyeti andırmaktadır. Yersu kültü de bu yazıtlarda "Vatan sembolü" mahiyetini almıştır. *"Uze Türk tengrisi Türk ıduk yer subı ınçe itmiş*=üste Türk tanrısı, Türk yer suyu böyle etmiş (yapmış)." Kutlu ruhlardan Umay ilâhesi ve din terimlerinden yalnız "kut" zikredilmektedir.

Manihaizm'i kabul eden Uygurların başkenti Karabalgasun 840 yılında Yenisey-Kırgızları tarafından alındı; Uygurların büyük bir kısmı ve hanedanı eskiden Budist Türkler'le meskûn olan Beşbalık ve Koço bölgesine gelip ikinci Uygur Devleti'ni kurdular. Bu bölgede Budistler, Hristiyanlar, Manihaistler, Şamanistler ve başka muhtelif dualist zümreler bulunuyordu. Bütün bu cemaatlerden başka birçok Müslümanlar da bulunduğu anlaşılmaktadır[4]. Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık'a ait mukaddes kitapların Türkçe tercemeleri işte bu bölgede yapılan araştırmalarda elde edilmiştir.Bu dinlerin mukaddes kitaplarını Türkçe'ye terceme edenlerden bazılarının adlarını da biliyoruz. Bunlardan biri Beşbalıklı Singo Seli Tudun (rahip)'dur. Bu Budist rahip Sanskritçe Suvarnap rabhasa adlı kitabın Çince tercümesini Altun yaruk (ışık) adıyle Türkçe'ye terceme etmiştir. Yine Silazin adlı bir mütercim bir kitabı Toharca'dan Türkçe'ye çevirmiştir.

Böylece, VIII. yüzyılda Türk ulusu Budist, Manihaist, Hristiyan ve Ateşperest cemaatlere ayrılmış, inandıkları bu din ve mezheplere âit Türkçe terceme ve orijinal dinî edebiyat meydana getirmiş bulunuyorlardı. İşte bu devirde yeni bir din, İslâm dini Türk yurdunun sınırlarına dayandı.

Horasan ve Cürcan Türk beyliklerinin, yani İran-Turan sınırındaki Türkler'in, İslam Ordularıyla Halife Hazret-i Ömer zamanında temasta bulundukları hakkında haberler vardır.

Taberî'nin naklettiği bir rivâyete göre Cürcan beği olan Türk Sul ile Arap kumandanı Suveyd b.Mukarran hicretin 18. yılında (M.639) bir anlaşma yapmışlardır. Bu rivayet doğru ise Türkler'le Araplar'ın karşılaşmaları Kadisiye zaferinden üç yıl sonra ve Nihavend zaferinden dört yıl önce olmuştur. Horasan'daki Türk beylerinden Nizak Tarhan ve Toharistan'daki Gök Türk tabgusu hicretin 31. yılından itibaren Müslümanlarla bazan çarpıştılar bazan da barıştılar. Horasan'da Türkler'in Müslümanlar'la karşılaşmaları işte bu tarihte ciddî bir durum almıştır. Nihayet Haccâc'ın ve onun kumandanlarından Kuteybe b.Müslim el-Bâhîlî'nin sert ve merhametsiz tedbirleri neticesinde Horasan'da güven sağlandı. İslâm ordusu Mâverâü'n-Nehr'e girdi. Buhara ve Semerkand fethedildi; Kuteybe'nin muzaffer İslâm ordusu Hicretin 95 (M.713) yılında Fergana ve Taşkent üzerine yürüdü. Bu tarihe kadar İslâm askerleri, Türk hakanlığına tâbi beyliklerle uğraşmışlardı; Sogd ve Fergana'da ise asıl hakanlığın ordulariyle karşı karşıya gelmiş oldular. Kültigin ve Bilge Hakan yazıtları'nda bahis konusu edilen Sogd ve Demirkapı seferleri bu savaşların hikâyesidir.

[4] Samaniler Manihaistler'i takip ettiklerinden Dokuz Oğuz hakanı kendi memleketindeki Müslümanlar'a katliâm yapacağını söyliyerek Samanileri tehdit etti.

Kuteybe Buhara'da bir Buda tapınağını 94 (M.712) yılında camiye çevirdi. 710-716 yıllarında Mâverâü'n-Nehr'in fethi tamamlandı.

Buhara ve Semerkand bölgesi Budizm, Manihaizm, Hıristiyanlık ve Zerdüştlük gibi muhtelif dinlerin kaynaştığı bir bölge idi. İslâm dini bunların hepsini silmek için gelmiş, yeni ve çok kuvvetli bir dindi. Bununla beraber "Ehl-i Kitap" sayılan Hıristiyanlar'a oldukça geniş müsamaha gösteriliyordu. Yerli Türkler ve Sogdlular VIII. yüzyılın sonlarına kadar İslâmiyet'e pek de yanaşmadılar. Halife Hişam b.Abdülmelik (105-125/724-743)'in Türk hakanı'na elçi gönderip İslâmiyet'i kabülünü teklif ettiği hakkında haberler vardır. Fakat bu zat her halde büyük hakan değil, Mâverâü'n-Nehr sınılarındaki bir han, ya da bir bey olsa gerektir. Mâverâü'n-Nehr'in İslâmlar eline geçmesine rağmen Nesturî Hıristiyan misyonerleri propagandalarına devam ediyorlardı. Nesturî patriği Tematheus (780-819) Orta ve Merkezî-Asya'da Hıristiyanlık'ı yaymağa çalışıyor ve Türk hakanı ile mektuplaşıyordu. Manihaistler de Türkler arasında çok kuvvetli propagandaya girişmişlerdi. Uygur hakanı Bügü Han (750-780)'ı Manihaist yapmağa muvaffak oldular. Sogdlular mutaassıp Manihaist[5] ya da Ateşperest idiler; Türkler ise Orta-Asya'da egemenliklerini korumak için Arap egemenliği olarak kabul ettikleri islâmiyet'le mücadele ediyorlardı. Yani Türkler'in Arap İslâm ordulariyle mücadeleleri "dinî" değildi; Orta-Asya'da hakimiyet kavgası idi. IX. yüzyılın ilk yarısında, Buhara başkent olmak üzere, Samanoğulları devleti kurulduktan sonra Türkler İslâm dini'nin Ön ve Orta-Asya'yı birleştirip medenî ve ticarî münasebetlerin kolaylaştığını, Orta-Asya'da egemenliğin yine Türkler'in elinde kalacağını gördükten sonra İslâm dini'ne ve devleti'ne karşı ilgi göstermeğe başladılar. İslâmiyet Türkler arasında yayılmağa başladı. Bir çok Türk beyleri Müslüman oldular. İslâm devleti'nin türlü yerlerinde siyasî olaylar dolayısiyle meydana gelen bed-mezhepler ve sözde Müslüman görünüp İslâmiyet'i ortadan kaldırmıya çalışan Manihaist ve Mazdakistler (zındıklar) VIII.-IX. yüzyıllarda bütün ümitlerini Türkler'e bağlamışlardı. Gerçekten bunların ayaklanmalarında Türkler'in büyük rolü olmuştu. VIII. yüzyılın en büyük ayaklanması olan el-Mukanne isyanında başlıca rolü Türkler oynamışlardır. Buhara ve Semerkand bölgelerindeki harekete Kulartigin adlı Türk kumandanı çok düzenli ve iyi silâhlı Türk askerleriyle iştirak etmiştir[6].

X.yüzyılda Samanoğulları'nın ordusu Türkler'den kurulmuştu. İslâmiyet Türkler arasında sür'atle yayılmağa başladı. 920 yılında Orta Tiyanşan'da Karahanlılar devleti İslâmiyet'i kabul etti; aynı yılda Volg'daki Bulgar Hanlığı Müslüman oldu. 940-950 yıllarında İslâmiyet Urallar ve Sibirya'ya kadar yayıldı. Böylece X.yüzyılda Türk Ulusu'nun en az % 80 i Müslüman oldu. Türkler'in Müslüman olmasiyle Mâverâü'n-Nehr ve Horasan'daki Manihaistler ve Ateşperestler ortadan kalktı; fakat Yedisu'daki Hıristiyan ve Uyguristan'daki Budist ve

[5] Semerkand yanındaki eski Pençkend kazılarında, VIII. asırda tahrip edilen Manihaist tapınağı bulunmuştur.

[6] Yakubovskiy, mezkûr eseri, s.53.

Manihaist Türkler müşrikliklerinde direniyorlardı. Nihayet XII. yüzyılda Orta-Asya'da tek egemen din, İslâm dini oldu.Bütün Türk dünyası tarihî kaderini İslâmiyet'e bağladı; bu din sayesinde Türk birliği sağlanmış oldu.

İslâmiyet'in ortadan kaldırdığı bu eski dinler, İslâ dini'ni kabul eden Türkler'e gelenek olarak bir çok inanç, görenek, hattâ dinî bazı âyinlerini miras bıraktılar. Doğu-Türkistan'da Buda manastırları olarak kullanılmış olan bir mağara Ashab'ı Kehf'in mağarası olarak kabul edilmiş ve mübarek ziyaret yeri sayılmıştır. Belh'deki eski Budist Bermekî'lerin manastırları Hazret-i Ali'nin kabri sayılarak ziyaret edilmektedir; buraya bugün "Mezar-ı Şerîf" denilmektedir. Türkistan'ın dağlık bölgesinde bir Buda heykeline *Senk Hoca* diye hürmet ederek ziyaretgâh yaptıklarını işittim. O heykelin yanındaki araşan (yani maden suyu) dan gördükleri şifayı bu taş olmuş hoca sayesinde oluyor sanıyorlarmış. Yatırlara mum yakmak Hıristiyanlık, muskalar ve nazarlık boncukları Budizm adetleridir. Bazı ağaçlar ve pınarları kutlu sayıp bunlardan medet ummak, mezarlara paçavra bağlamak gibi kötü ve İslâm din'ine aykırı inanç ve görenekler de İslâm'dan önceki dinlerin bıraktıkları kötü miraslardır. O devirden kalma bazı iyi miraslar da yok değildir. Yukarıda kaydettiğimiz üzere o dinlerin kutsal kitapları Türkçe'ye çevrilmişti.Bu tercemeleri yapan Türk bilginleri bu dinlerin dinî terimlerini Türkçeleştirmeğe muvaffak olmuşlar, bazılarını da Türk telâffuzunu uydurmuşlardı. İşte bu, İslâmdan önceki dinî edebiyatın dili, ilk Türk-Müslüman bilginleri İslâmî eserleri Türkçe'ye çevirirken çok işe yaramıştır. Cahiliyet devrinin bilgin-mütercimlerinin yarattıkları terimler ve kelimeler İslâm bilginleri tarafından kullanılmış ve İslâm dini'nin getirdiği yeni kavramlar bunlarla ifade edilmiştir. Tanrı, ferişte (Manihaistlerin terimi), mengü (edebiyat), bitig (kitap) v.s. gibi bir çok kelime ve terimler cahiliyet devri Türk bilginlerinin işledikleri yazı dilinin miraslarıdır.

X.yüzyılın ortalarına kadar Kur'ân-ı Kerîm başka bir dile terceme edilmiş değildi. Bu devirde Araplar'dan başka iki büyük Müslüman ulus vardı: Farslar ve Türkler, Horasan ve Mâverâü'n-Nehrde hakimiyetin, yerli sülâle olan Samanoğulları'nın eline geçmesi Türkler'in İslâm dini ve kültürü çevresine girmelerini sağlamış oldu (226-365/840-998). Samanoğulları'nın ordusu Türkler'den kurulmuş ve Türk kumandanları idaresinde bulunuyordu. Samanoğulları'ndan Mansur b.Nuh (350/961-976) devrinde Mâverâü-n-Nehr ve Horasan ordusunun kumandanı, Türk, Amîdü'l-Mülk Fâik idi; Gazneliler sulâlesini kuran Sebüktigin de bu Türk kumandanlardan biridir.İşte bu sıralarda Emîr Mansur b.Nuh. Kur'ân-ı Kerîm'in Farsça'ya tercemesini resmen, hükümet işi olarak ele almıştır. Dikkate değer ki bu terceme teşebbüsü Türk ulusu'nun baştanbaşa Müslüman olduğu ve Müslüman Türk devletlerinin kurulduğu devre tesadüf ediyor. Emîr Mansur b.Nuh Kur'ân'ın Farsçaya tercemesinin câiz olup olmadığı hakkında Horasan ve Mâverâü'n-Nehr bilginlerinden fetva istemiştir. Farsça'ya terceme edilecek tefsir kitabı Muhammed b.Cerir-i Taberî'nin tefsîri idi. Mâverâü'n-Nehr âlimleri وماارسلنا من رسول الا بلسان قو مه ليبين لهم âyeti (14.sûre-İbrâhîm, 4.âyet'ine istinaden tercümenin cevâzına fetva

vermişlerdir[7]. Bu olaydan 20 yıl sonra bütün Mâverâü'n-Nehr'de hakimiyet Türklerin eline geçti. Mansur b.Nuh'un terceme için istediği bilginler ve terceme komisyonuna dahil mütercimler arasında Türkler'in kalabalık bulundukları Asficap, Fergana, Semerkand ve Buhara şehirlerinden bilginler bulunuyordu[8] Emîr Mansur'un bu teşebbüsünden onaltı yıl sonra Buhara Karahanlılar tarafından alındı. Karahanlılar'ın Müslüman oldukları tarihten Buhara'yı aldıkları tarihe kadar ancak yetmiş yıl kadar bir zaman geçmiş bulunuyordu. Bu müddet zarfında İslâm dini'ne ait Türkçe eserin yazıldığı hakkında malûmatımız yoktur. Buhara'nın Karahanlılar tarafından alındığından yetmiş yıl sonra Doğu-Türkistan'da, Kaşgâr'da, İslâmî bir eserin, ahlâkî-Felsefî didaktik bir manzume olan Kutadgu Bilig'in telif edildiğini biliyoruz. Her halde Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercemesi de bu devirde yapılmış olsa gerektir. Bize vâsıl olan eski Kur'an tercemelerinin asılları XI. yüzyılın ilk yarısına ait olduğu kabul edilmektedir[9].

[7] Terceme'i Tefsir-i Taberî, HabibYağmaî neşri, Tahran 1339. s.5-6 Bu âyetin tefsirinde Zemahşerî Kur'ân-ı Kerîm'in başka dillere tercemesine dair mulatâada bulunmuştur. Bu mutalâaya göre, bu büyük âlim ve müfessir, Kur'ân'ın her dile tercemesinin câiz olduğunu, her dil ile nüzûlüne ihtiyaç olmadığı için bu yola gidilebileceğini beyan etmiştir. (فلا حاجة الى نزوله لجميع الالسنة لان الترجمه تغوب عن ذلك) **Keşşaf, Kahire 1946, Cüz II, s. 538-539.**

[8] واول کسی که سخن گفت بزبان تازی اسماعیل یغامبر ما ﷺ ازعرب بیرون امد واین قرآن بزبان عرب براو فرستادند واینجا بدین ناحیت بزبان پارسی است وملوك این جانب ملوك عجم اندیس بفرمود ملك مظفر ابو صالح تاعلماء ماوراء النهررا کرد ند از شهر بخارا جون فقیه ابو بکر بن حامد جون خلیل بن بن احمد السجستانی واز شهر بلخ ابو جعفر محمد بن علی ازیاب الهند وفقیه الحسن بن علی منه وس را وابو الجهم خالد بن هانی المتفقه را از شهر سمر قند واز شهر سیجاب وفرغانه وازهر شهری کی در ماوراء النهر وهمه خطها بدادند بر ترجمه این کتاب که این راه راست است **(Tercüme-i Taberî mukaddemesi, Habib Yağmaî neşri, Tahran 1339. s. 5-6 "Yağma" dergisi Mucteba Minovi C. 4, sah. 135-136).**

[9] Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, 1926, s.192:"....Hulâsa şimdiki malumatımıza göre hicrî IV. asrın sonunda veya V.nci asrın mebadisinde Garbî-Türkistan'da yazılan bu eser (yani Kur'an tercemesi) İslâmî Türk edebiyat-ı diniyesinin bize kalan en eski mahsulüdür."

Birinci Bölüm

KUR'ÂN-I KERİM'İN TÜRKÇEYE EN ESKİ TERCEMELERİ

Diyanet İşleri Yayını Devamı

Bize vâsıl olan en eski Türkçe Kur'ân-ı Kerîm tercemelerinden, şimdiye kadar bilinenler dört nüshadan ibarettir;

I. Bunlardan biri Sovyet R.İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü'nde bulunmaktadır. Bu nüsha A.Zeki Velidî (Togan) tarafından 1914 yılında Buhara Emâreti'nin Karşı kentinde bulunmuştur. Rus inkılâbı'na kadar bu nüsha Asya Müzesi yazmaları kısmında "Cod.Muz.As.332 ce-Walidow 1914 N: 2475" işaretiyle kayıtlı idi. Müstensihi ve yazıldığı tarih malûm değildir.Bu nüshaya "müellifi meçhul (anonim) tefsir" de denir. Bu nüsha hakkında ilk malûmatı, kâşifi A.Z. Velidî Togan vermiş (Vost, rukopisi Ferganskoy oblasti, ZVO, 1916, T.XXIII, s.249), sonra Akademisyen W.W.Barthold bu tercemeyi tahlil etmiştir (Ein Denkmal aus der Zeit der Verbreitung des Islams in Mittelasien, *Asia Major,* II, Fas.I, 1925, s.125-127; Türkçe'ye tercemesi, Türkiyat Mecmuası II, s.69-74)[10]. Bu nüshanın bas tarafı ve ortasından bir kısmı eksiktir. Birinci sahife كبرت كلمة تخرج من افواههم *Uluğ boldı bir söz çıkar ağızlarından"* âyetiyle başlıyor (18. sûre-Kehf, 4.âyet). Sûrenin sonuna kadar satır-arası kelime kelime terceme devam ediyor. Varak 9 a'dan vr. 11 b'ya kadar Ashâb-ı Kehf, Hızır ile Musa kıssaları anlatılıyor. vr. 11 b'den vr. 16a'ya kadar 19. sûrenin satır-ara tercemesi veriliyor. Bundan sonra İsa ile Meryem menkıbesi araya sokularak 19 b'ye kadar devam ediyor. vr. 19 b'den vr. 26'nın sonuna kadar 20. sûre (Tâ-hâ)'nin satır-ara tercemesi bulunuyor. vr. 27a'dan vr. 29 a'ya kadar Hz. Ömer ile Hz. Hamza'nın müslüman olduklarına dair rivâyet uzun uzun anlatılıyor. Vr. 29'dan 32 b'ye kadar Musa ile Fir'avn kıssası anlatılmıştır. Vr. 32 b'den 38 b'ye kadar 21. sûre (Enbiyâ)'nin satır-ara tercemesi veriliyor. Vr. 38 b'den 40 a'ya kadar İbrahim Peygamber'in putları kırdığı ve ateşe atıldığı hakkındaki kıssayı birçok ilâvelerle nakletmektedir. Vr. 40 a'da 22. sûre (Hacc)'dan ancak 14 âyetin satır-arası tercemesi vardır. Bundan sonra 25 sûre eksiktir, ancak 48. sûre (Feth)'den başlıyarak Kur'ânın sonuna kadar sûreler tamamdır. Fakat bu kısımda kelime kelime tercemeden ziyade tefsîre önem verilmiştir. Nüshanın sonuna doğru Farsça kelimeler ve cümleler çoğa-

[10] Bu Kur'an tercemesinin dili üzerinde son yıllarda Rus müsteşrikı Prof. A.K.Borovkov çalışmaktadır (Türkologiçeskiy Sbornik I,1951, s.73-79; uç, Zap. İVAKN XVI, 1958, s. 138-219). Onun bu eseri Türk dili ve edebiyatı Tarihi Prof. Borovkov bu tercümeyi Ruscaya tercüme ederek yayınladı.

lıyor. W.Barthold bu Farsça'ya doğru kaymayı, mütercimin ana-dilinin Türkçe olmadığını gösteren bir delil saymaktadır. Bu mütalâa gerçeğe uymasa gerek. Herhalde müstensihin elindeki nüshasının bu kısmı eksiktir. Ancak bazı sahifeleri bulunuyordu. Bu kısmı başka, daha yeni nüshadan faydalanarak tamamlamıştır. Bu tercemedeki hikâye ve kıssalar asıl nüshada bulunmuyordu; daha sonra istinsah edenler eklemişlerdir. Satır-arası kelime kelime tercemenin dili bu hikâye ve kıssaların dilinden eskidir; aradaki fark çok bellidir. Satır-ara terceme kısmında Arapça ve Farsça kelimeler yok denecek kadar azdır. Bu nüshadan bir örnek: فأوا الى الكهف ينشر لكم ربكم من رحمته ويهيء لكم من امركم مرفقا (18.sûre-Kehf, 16.âyet). Sığınnlar üngürke yaygay sizlerni iziniz yarlıkkamakındın etkey sizlerke işlerinizde yumuşaklık وترى الشمس اذا طلعت تزاور عن كهفهم ذات اليمين (18.sûre-Kehf, 17.âyet).

Körgeysen künni kaçan togsa kıyarsen üngürlerindin oñ sınar
واذا غربت تقرضهم ذات الشمال وهم فى فجوة منه

Kaçan batsa kün anlarnı sol sınardın anlar kenlik içinde andın
ذلك من آيات الله من يهد الله فهو المهتد ومن يضلل فلن تجد له وليا مرشدا

Ol Tenri belgülerinin. Ol kimni yolga köndürse Tenri ol köndürülmiş ol kimni yoldın azıtsa bulmagay-uk sen anar bir dost köndürükli

Son kısmından bir örnek:
كلا بل لاتكرمون اليتم ولا تحاضون على طعام المسكين وتأكلون التراث اكلالَمًا
(89.sûre-Fecr, 17-19.âyetler)

Belkim keramti kılmagay yetimlerke takı bermegey taam miskinlerke ve yerler miras katıg yemeklik yani bir niceler kendü tegerin ve bir ayruk tegerin yerler..... her çi ne kim elkine kelgenin yerler sormazlar kim halâl mu ya haram mu teyü

وآيت شان ابوجهل إست لعنة الله عليه كه كسى بيمار شدى بيامدى وبر سز بالين مينشستى كفتى فلان اسب زن زاده وفلان اسب عبارز زاده فلان كيى ده

Bu örnekten görülüyorki bu son kısımdaki satır-ara terceme ile baş taraftaki tercemeler arasında fazla bir fark görülmemekle beraber gerçekten Farsça cümleler çoğalmaktadır.

II. Eski Kur'ân tercemelerinden ikinci nüsha Türk ve İslâm eserleri Müzesinde bulunan ve 73 sayı ile kayıtlı nüshadır. Hicrî 734 (M.1333) yılında Şirazlı Muhammed b.el-Hacc Devletşah adlı biri tarafından yazılmıştır. Kur'ân-ı Kerîm'in kelime kelime tam tercemesidir. Nüshanın sonunda şu ketebe vardır:

كتبه وذهبه اضعف عباد الله واحو جهم المذنب الخاطىء الراجى الى عفو الله تعالى محمد بن الحاج دولتشاه الشيرازى اصلح الله حاله فى شهور سنة اربع وثلاثين وسبع مائة

Bu nüshada satır-arası kelime kelime tercemeden başka hiç bir kıssa, hikâye ve tefsir yoktur. Bu nüsha Prof. A.Zeki Velidi Togan'a göre "İlhanlılar devrinde Şarkî İrân'ı idare eden ve onlardan ilk olarak Müslümanlığı kabul eden Uygur ve Uyratlar'ın ülkesinde, herhalde onlar için yazılmıştır (Eski bir tercemeden istinsah edilmiştir. A.İ.) Bu nüsha Samanîler zamanında bir heyet tarafından Taberî tefsiri esasında vücude getirilen Farsça satır-arası Kur'ân tercemesine tevafuk etmekte ve ona dayanmaktadır. Her halde Türkçe Kur'ân tercemesi de o Farsça terceme ile aynı zamanda, aynı komisyonun Türk âzaları tarafından yazılmış olabilir." (İslâm Tetkikleri Dergisi, 1960, s.135).

Bu nüsha hakkında ilk malûmat rahmetli Abdülkadir Erdoğan tarafından verilmiştir (Vakıflar Dergisi, cilt S, s.47-51). Bu tercemenin de Leningrad nüshasıyle ayni kaynağa (bir tek orijinale) bağlı olduğunu şu karşılaştırmadan anlıyoruzz (bu nüshayı B işaretiyle gösteriyoruz):

كبرت كلمة تخرج من افواههم ان يقولون الاكذبا (18.sûre-Kehf 5.âyet).

A Uluğ boldı bir söz çıkar ağızlarından aymaslar meger yalgan

B Uluğ boldı bir söz çıkar ağızlarından aymaslar meger yağlan

فلعلك باخع نفسك على آثار هم ان لم يؤمنو بهذا الحديث اسفا (18.sûre-Keyf, 6.âyet).

A Andağ bolgaysen öldürdeçi özinni anların izleri üze eger kirtünmeseler bu sözke birle kazgun

B Bolgay kim sen öldürdeci özinni anların izleri üze eger kirtünmeseler bu sözke kazgun

انا جعلنا ماعلى الارض زينة لها لنبلوهم (18.sûre- Kehf, 7.âyet).

A Biz kıldımız nekim yer özekini ettük bezek anar sınamak üçün anlarnı

B Biz kıldımız nekim yer özekini bezek anlarka sınamakımız üçün alarnı

Bazı yerlerde azçok farklı tercemeler oluyorsa da bunlar orijinalin bir olmadığını göstermezler. A nüshasından yukarda aldığımız âyetlerin tercemesiyle bu B nüshasının tercemesini karşılaştıralım ve farkları gösterelim:

A Sıgınınlar üngürke yazgay sizlerni iziniz yarlıkmakındın etkey sizlerke işlerinizde yumşaklık. Körgeysen künni kaçan togsa kıyşarsen üngürlerindin on sınar. Kaçan batsa kün anlarnı sol sınardın, anlar kenlik içinde andın, ol Tanrı belgülerindin ol.Kmni könü yolga köndürse Tenri ol köndürülmüş ol köni yoldın azıtsa bulmagay-uk sen anar bir dost köndürükli.....

B Sıgınınlar üngürke yazgay silerke iziñizler eger yarlıkamakındın etkey silerke işinizlerindin yumşaklık körgeysen künni kaçan togsa kıyşar üngürlerindin oñ yarudın, kaçan batsa kiter erdi sol yandın anlar kenlik içinde andın ol Tenri belgülerindin kimni köni yolka köndürse Tenri olturur köni yolka köndürülmüş kimni yoldın azıtsa bulmagaysen añar bir dost köndürükli.....

III. Eski Kur'an tercemesi nüshalarından üçüncüsü İstanbul'da Millet Kitaplığı'nda (Hekim Ali Paşa) 951 numara ile kayıtlı bulunmaktadır. 764 (M.1363) tarihinde yazılmıştır, yani B nüshasından otuz üç yıl daha muahhardır. Dil bakımında bu terceme A ve B nüshalarına göre daha yenidir. Bununla beraber imlâ bakımından XI. yüzyılda yapılan tercemeye bağlı olduğunda şüphe yoktur.

Bu nüshadan bir âyetin tercemesini A ve B nüshalarındaki tercemeleriyle yapacağımız mukayese aralarındaki farkı belirtmeğe kâfî gelecektir (bu nüshayı C ile işaretleyeceğiz):

فعسى ربى ان يؤ تين خيرا من جنتك ويرسل عليها حسبانا من السماء فتصبح صعيدازلقا اويصبح ماؤها غورا (18.sûre-Kehf, 40,41. âyetler).

C Bolgay izim kim berse mana yahşirak bostanından takı ızgay anın üze endaze kökdin takı bolgay ak yer tayıncak ya bolgay anın suwı sugulgan

A Bolgay kim izim kim bergey mana yegrek senin bostanınedın ızgay anın üze kının yani ot bolgay katıg toprak azu bolgay anın suwı suwulmış

B Bolgay kim menin izim bergey mana senin bostanından takı ızgay anın üze bir kın yani ot kökdin bolgay katıg toprak azu bolgay anın suwı sugulmış...

C nüshasında (18.sûre-Kehf, 40 âyet) صعيدا زلقا "ak toprak" diye terceme edilmiştir ki, bu, müstensihin yanlışıdır. Müstensihin elindeki nüshada kak yer yazılmış olmalıdır. Çünkü katıg toprak ile kak yer aynı anlamı ifade eder. Müstensihin elinde bulunan nüshada bu sözler ق şeklinde silik olsa gerektir. Buna benzer yanlışlar başka nüshalarda da vardır.

IV. Eski Türkçe ile yazılan Kur'an tercemelerinin dördüncüsü Manchester kitaplığında bulunan nüshadır. Bu tercemeyi şimdiye kadar göremedik. Bu nüsha hakkındaki bütün bilgimiz. Dr.Mingana'nın yayınladığı broşürdeki malûmattan ibarettir. Bu broşüre ilâve edilen iki sahifelik fotokopideki بويناغوق boynaguluk, قوذوغليلار kozuglılar, اولارقا olarak kelimeleri bu nüshanın XI. yüzyılın Türkçesiyle yazılmış bir terceme olduğunu göstermektedir (bu tercemeyi yukarıdaki sahifelerde de sözkonusu ettik).

Şimdiye kadar malûm olan bu nüshaların nerelerde istinsah edildiğini tâyin etmek mümkün değildir. A nüshasının Timurîler devrinde Batı-Türkistan'da yazıldığı (istinsah edildiği) tahmin edilmekte ise de bu geniş ülkenin hangi bölgesinde yazıldığı açıklanmıyor. Bu nüshanın hikâye ve kıssalar kısmında Oğuz-Kıpçak lehçesi'ne âit özellikler olduğuna göre bu nüshanın Horezm'de yazılmış olması mümkündür. XIII.-XIV. yüzyıllarda, Horezm, Türkmen ve Kıpçaklar'ın bulunduğu bir bölge idi. Başka bir yönden Horezm'de, Kur'ân-ı Kerîm'in başka dillere tercemesini tasvip eden Zemahşerî mektebine mensup bilgin din adamları bulunuyordu.

B nüshasının müstensihi Şîraz'lı olduğuna göre bu nüshanın Şîraz'da yazılmış olduğunu kabul etmek mümkündür. Şîraz'lı Muhammed b.Devletşah bu tercemeyi istinsah ettiği yıllarda İran Moğolları tamamiyle İslâmlaşmış ve Türkleşmiş bulunuyorlardı. Fars vilâyeti, Türkler'den Ebu İshak İnçü'nün idaresinde idi. İbn-i Battûta Sîraz şehrini tasvir ederken, bu beyin anası Taş Hâtun'un haftada bir gün ulema ve güzel sesli hâfızları camiye toplayıp Kur'ân okuttuğunu ve va'z dinlediğini yazmıştır (İbn-i Battûta seyehatnâmesi, Şerif Paşa tercemesi I, s.230). Adı bile Türkçe olan bu hatunun Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe tercemesinin yazılmasını ve okunmasını istemiş olması mümkündür. Şîrazlı'nın istinsahının da bu zamana rastlaması dikkate değer.

Şîrazlı'nın elindeki eski nüsha XI.yüzyılda yapılan tercemeye çok yakın bir nüsha olsa gerektir. Bu nüshada ancak XI. asra âit eserlerde bulunan *Konçuy* kelimesi vardır. Bu kelime 4.sûrenin II. ve 15. âyetlerindeki nisâ kelimesinin tercemesindedir: والتى يأتين الفاحشة من نساء كم فاستشهدوا عليهن (4.sûreNisâ, 15. âyet).

Horlaglı ol *konçuylar* keldürür çalpak[11] işni konçuylarınızdın tanuk kolun.

فان كن نساء فوق اثنتين فلهن ثلثا ماترك (4.sûre-Nisâ, II.âyet).

eger bolsa *konçuylar* ikide üstün anlarka üçde iki ülüş. W.Barthold Orta Asya Türk *Tarihi hakkında dersler* adlı klâsik eserinde (Türkiyat Enstitüsü yayınlarından, s.124) Mahmud Kâşgarî'deki *Konçuy* kelimesine temas ederek "Orhon âbidelerinden malûm olan prenses anlamını ifade eden konçuy kelimesi de Mahmud Kâşgarî zamanına kadar intikal edebilmiş" diyor, yani VIII. yüzyılda kullanılmış olan bu kelimenin XI. yüzyılda bile yaşamış olmasını dikkate değer buluyor. Ancak XI. asırda yaşamış olan bu konçuy kelime-teriminin B nüshasında bulunması Kur'ân-ı Kerîm'in daha XI. asırda Türkçe'ye terceme edilmiş olduğunu gösteren delillerden biridir. Bu B nüshasının dil bakımından özelliği "sizler" yerine daima "siler" olmasıdır ki, bu, Doğu-Türkistan Türkçesi'ne mahsus bir şekildir[12].

Bize ulaşan bu eski Kur'ân tercemelerine esas olan en eski tercemenin XI. asrın hangi yıllarında yapıldığını kesin olarak bilmiyoruz. Fasça'ya ilk tercemesinin yapıldığı 350-365/961-976 yıllarında olduğuna göre Türkçe'ye tercemesi de bu sıralarda olabilir. Malumdur ki, bu tarih ilk olarak Türk hakanlığının İslâmiyet'i devlet dini olarak kabul ettiği zamana rastlar. Fakat bu tarihte Kur'ân'ın derhal Türkçe'ye terceme edilmiş olması uzak ihtimaldir. Çünkü yeni Müslüman olan Türkler'in, bilhassa dinî edebiyat geleneklerine malik olan Uygurlar'dan Müslüman olan Türkler'in, Kur'ân'ı terceme edecek kadar İslâm kültürünü almış olmaları için zaman lâzımdı. Dikkate değer ki, Türkler, Müslüman olduktan bir asır sonra İslâm ahlâk ve felsefesine ait ilk eser olan

[11] *Çalpak* kelimesi M.Kâşgarî'de (c.I,470) kir, pis diye izah edilmiştir.

[12] **Bu tercemenin dili hakkında bk. Dr. Janos Eckmann. Eine ostmitteltürkische interlineare koranübersetzung (Ural-Altaische Jahrbücher 1959. XXX, s. 72-85).**

Kutadgu Bilig (yani saadet verici ilim) kitabı telif edilmiştir. Yine aynı zamanda Bağdad'da oturan Mahmud Kâşgarî Divânü Lûgat-it-Türk eserini telif ediyor. Bu eserden öğrendiğimize göre, Müslüman Türkler arasında, İslâmdan önceki Budist, Hıristiyan ve Manihaist Türkler'in din kitaplarını yazdıkları Uygur harfleri kullanılmakta devam ediyordu. Budizm devrinin mukaddes kitaplarının Türkçe tercemelerinden ve telifllerinden haberdar bulunuyorlardı. İşte bu XI. asırda yetişen Türkistan bilginleri Kur'ân'ı Türkçeye terceme edebilecek *Müslüman-Türk edebî dili*'ne sahip olmuşlardı. Bu müslüman edebî dili, yukarıda da kaydettiğimiz gibi, İslâm'dan önceki Türkler'in dinî kitaplarının dilinden bol bol faydalandılar. Bu eski din kitaplarının İslâmî din kitaplarına miras bıraktıkları kelime-terimlerden bazıları şunlardır:

TEÑRİ (TAÑRI): Bu dinî terimi Türkler'in kabul ettikleri bütün dinler kullanmışlardır. Kur'ân-ı Kerîm'i terceme eden Müslüman-Türk bilginleri de bu kelimeyi ALLAH KELİMESİNİN karşılığı olarak kabul etmişlerdir. Eski Şemanizm'de ise T e ñ r i , Gök Tenri (ilâh-sema) demekti.

İZİ: Rabb, sâhip: Eski Şamanizm'de muhtelif yer-su ruhlarını ifade eden terimdir. dağ i z i s i = dağ ruhu, dağ sâhibi demektir. Eski Türkçe Kur'an tercemelerinde "rabbenâ" "ey izimiz" diye terceme edilmektedir.

YÜKÜNMEK: İbâdet etmek, secde etmek.

YÜKÜNGÜ, YÜKNÜ: Secde.

TAPMAK, TAPINGU: İbâdet.

KÖNİ KÜN: Hesap günü, adâlet günü(yevmülhesab)

YEK: Şeytan, şerir ruh.

YELVİ: Afsun, Sihir.

YAZUK: Günah, mâsıyet.

ÖĞMEK, ÖĞDİ: Hamd ü senâ.

ÖKÜNÇ, ÖKÜNGÜ: Tövbe, pişmanlık.

KUT: Sadet, talih, *saadet veren ruh.*

TIN: Nefes, can (arıg tın = rûhü'l-kuds) *puh*

KILINÇ: amel, (ezgü kılıç = amel-i sâlih).

SAKINÇ: fikir, tefekkür, düşünce (ezgü sakınç=iyi fikir).

KAM: kâhin, şaman.

UÇMAK: cennet (Soğutçadan-eskişekli-uçutmah)

TAMUG: cehennem.

Bunlara benzer birçok kelime-terimler eski dinî edebiyattan yeni din, İslâm dini edebiyatına geçmiş oldu. Türkler daha İslâm devletleri kurduktan sonra yavaş yavaş Arapça ve Farsça'nın etkisi ve nüfuzu altına girdiler ve Türkçe terimler yerine Arapça, ya da Farsça kelimeler kabul ettiler. Bu da Türk dili'nin bazı bölgelerde büsbütün ihmaline sebep olmuştur. Bununla beraber bu olay Türkçe'nin zenginleşmesi bakımından faydalı da olmuştur.

Orta-Asya'da Kur'ân-ı Kerîm'in eski Türkçe tercümelerini dili'nin gelişme ve olgunlaşma safhalarına göre yenileştirerek istinsahına devam edilmekle beraber yeni çağdaş dile uygun tercümeler de yapıldığı tarih kayıtlarından anlaşılmaktadır. XIII. yüzyılda Zemahşerî'nin talebelerinden ve halîfelerinden olan Zeynülmeşayih Muhammed b.Ebi'l-Kısım el-Bakkalî el-Horazmî (ölümü 576 = M.1180), Kur'an'dan bâzı sûrelerin satır satır tercemelerini ihtiva etmek üzere **Terâcimül-eâcim** (تراجم الاعاجم) **adıyle** bir **eser vücude getirmiştir**[13].

[13] M.Fuad Köprülü, Türk Edebiyatı Tarihi, İstanbul, 1926, s.239.

ANADOLU BEYLİKLERİNDE VE OSMANLI TÜRK DEVLETİNDE OĞUZ TÜRKÇESİ'YLE KUR'AN TERCEMELERİ

(Diyanet Başkanlığı Yayınının Devamı)
(XIV.-XVI. asırlar)

Selçuklular devri'ne âit eserler arasında Türkçe Kur'an tercemelerine rastlanmıyor. İslâm medeniyeti'nin kuvvetli tesiri altında, esasen büyük birer ilim ve san'at dili olan Arapça ve Farsça Selçuklular'ın millî dili olan Türkçe'ye tahakküm ediyordu. Edebî ve ilmî eserler bu dillerle yazıldığı gibi devletin resmî dili de Farsça idi[13a]. Kitaplıklarda pek çok bulunan Farsça Kur'an tercemeleri Selçuklar devri'ne âit andaçlardır.

Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe'ye tercemeleri Selçuklular devleti'nin dağılışından sonra kurulan beylikler devrinde başlanmıştır. Türkçe yazılan büyük tefsirler ise ancak Osmanlı devleti'nin kuruluşundan sonraki devreye âittir.

Anadolu beylikleri devrinde umumiyetle kısa sûreleri, ya da tefsirleri yazılmıştır. (Fâtiha tefsiri, Tebâreke tef., İhlâs tef.gibi).

Kısa sûrelerin tefsirlerinden, tarihi tâyin edilebilen en eskisi (730 H. = M. 1333) Orhan Bey'in oğlu Süleyman paşa için yazılan Tebareke tefsîri'dir. Bu tefsirin nüshası İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Kitaplığında 45 numara ile kayıtlıdır. Yine, tarihinin aşağı yukarı tâyinine imkân bulunan bir Tebareke tefsiri Burdur kitaplığında 1234 numara ile kayıtlıdır. Bu nüsha İshak Bey b.Murad Bey Arslan namına yazılmıştır. İstinsah tarihi 1422 dir[14]. Adnan Erzi'nin tetkikine göre İshak b.Murad Arslan, Yıldırım Bayezid'in tahta geçtiği 722 (M.1389) yılında henüz hayatta bulunuyordu. Şu halde bu Tebâreke tefsîrinin XIV. yüzyılın ikinci yarısında hattâ sonlarında yazıldığı meydana çıkıyor[15]. Yine bir ihlâs tefsîri Çelebi Murad Arslan b.İnanç namına yazılmıştır. Bu zat yukarıda adıgeçen Murad Bey Arslan olsa gerek. Bu nüsha Maarif Umumî Kitaplığında 145 numara ile kayıtlıdır. İstinsah tarihi 1131 (M.1718) dir. Maarif Umumî kitaplığında 329 numara ile kayıtlı yine bir Tebâreke tefsiri vardır. Hızır Beğ Gölbeği namına yazılmıştır[16].

[13a] Aynı eser, s.223

[14] Ahmet Ateş, Burdur-Antalya ve havalisi kitaplıklarında bulunan mühim eserler? (Edebiyat Fak.T.Dili ve Ed.Dergisi, 1948,c.II, sayı 3-4, s.172).

[15] "Belleten" sayı 49, s.166.

[16] Hızır Beğ hakkında bk.H.F.Turgal "Hızır Beğ Gölbeği"; bk.Tahir Erdem, XIV. asırda Türk dili ile yazılmış bir eser...("Ün" dergisi, c.IV,1937,sayı 37).

Bu tefsîrlerin nüshalarının istinsahı devam ederken her asırda yeni yeni Türkçe tefsirler yazılmakta idi. Meselâ 1038 (M.1628) yılında vefat eden Şeyh İsmâil b.Ahmed el-Ankaravî Fâtiha sûresinin Türkçe tefsirini[17]. 1225 (M.1810) yılında İstanbul'da vefat eden Mehmed Çelebi Niksârî[18] namazda okunan kısa sûrelerin terceme ve tefsirlerini yazmıştır. Bunlardan sûre-i ihlâs terceme ve tefsiri nüshası Ayasofya Kitaplığı'nda 386 numara ile kayıtlıdır. Bu kısa, sûreler tefsiri nüshalarının, istinsah tarihi bakımından en eskisi Burdur kitaplığı nüshası olsa gerektir (820 = M.1422).

Anadolu'da Türkçe büyük tefsirlerin tercüme ve tefsirleri XIV.yüzyılın sonlarında başlamıştır. İstanbul ve Anadolu kitaplıklarında bu telif ya da tercüme tefsirlerden pek çok bulunmaktadır. Alman müsteşriklarından Dr.Joseph Schacht yalnız İstanbul ve Bursa kitaplıklarında bir birine çok yakın olan yirmiden fazla nüshayı gözden geçirmiştir[19]. Bizim gördüğümüz pek çok nüshalar Dr. Schacht'ın bu listesinde bulunmuyor. Bu tefsirlerden Avrupa kitaplıklarında da çok bulunduğu malûmdur. S.F.Seybold, Hamburg (Or.61), Breslau (turc 12), British Museum (Or.1134) nüshalarını tavsif etmiştir[20]. Bu büyük tefsirlerden nüshaları en çok olanları İbn Arabşah ile Musa b.Hüseyin el-İznikî'ye âit sayılmaktadır. Bu tefsirler Ebü-l-Leys es-Semerkandî'nin tefsirinden alınmışlardır. Her ikisi çağdaş âlimlerdir. Musa el-İznikî 833 (M.1430)[21] yılında, İbn Arabşah ondan bir müddet sonra, 854 (M.1450)'de, vefat etmiştir[22]. Büyük tefsirlerden *Cevâhirül-asdaf*'ın müellifi de bu zatlarla aynı zamanda ya da bir az önce yaşamıştır; eserini Candaroğulları'ndan İsfendiyar Bey'in (1392-1443) emriyle yazmıştır. Bu tefsir üzerinde çalışan Prof. Dr. A.Zajackowski'nin tahminine göre bu tefsir 1404 yılında yazılmıştır[23]. Osmanlı devleti'nde en çok terceme edilen veya istifade edilen tefsir Ebü'l-Leys es-Semerkandî'nin tefsiri olmuştur. Prof.Richard Hartmann'a göre "Araplar arasında hiç de rolü olmıyan Ebü-l-Leys tefsirinin Türkler arasında rağbet kazanması dikkate değer bir olaydır[24]. Bu olay Anadolu'ya Kur'ân-ı Kerîm tefsir ve tercemeleri geleneğinin Orta Asya'dan gelmiş olmasıyle izah edilebilir.

İbn Arabşah, Ebü'l-Leys es-Semerkandî tefsirinin tercemesini her halde Edirne'de Mehmet Çelebi (1403-1421)'nin hizmetinde bulunduğu zaman, yani

[17] "Keşfü'z-zunun" I,454.

[18] Bursalı Tahir Bey. Osmanlı müellifleri, II, s.440.

[19] Dr.J.Schacht, Zwei altosmanische Kor'an-Kommentare (OLZ,1927, s.744-752).

[20] S.F.Seybold, Ein anonymer alter türkischer Kommentar zum letzten Drittel des Korans...(Sachau-Festchrift). Bu makaleyi göremedi. Hartmann ve Schaht makalelerinden faydalandım.

[21] Bursalı Tahir Bey, Osm.Müel.II,s.13-14.

[22] Keşfü'z-zunun, II,s.441.

[23] Ananias Zajaczkowski, Studia nad yezkiem staroosmanskim II, Krakow 1937.

[24] R.Hartmann, Ein altosmanischer Koranübersetzung, OLZ,1924, XXXVII, 497.

1412-1421 yılları arasında yapmış olacaktır[25]. Bu büyük tefsirlerin, istinsah tarihi bakımından, en eskisi R.Hartmann'ın tavsif ettiği Harrassowitz'in, nüshasıdır (istinsah tarihi 843 = M.1444). Bununla beraber üzerinde tarihi yazılmamış olan nüshalar arasında veya bizim görmediğimiz daha eski tarihli nüshalar bulunabilir. Şimdilik en eski tarihli nüsha yukarıda mezkûr Harrassowitz nüshasıdır.

Şimdiye kadar yapılan araştırmalardan anlaşıldığına göre Osmanlı devleti'nde yazılan büyük Kur'an tefsirleri XV.yüzyılın başlarında veya, uzak bir ihtimal ile, XIV.yüzyılın sonlarında telif edilmişlerdir. Bu tarihten önce ancak kısa sûrelerin tefsirleri telif veya terceme edilmiştir ki, bunların da öğrenciler için hocaları tarafından ders malzemesi olarak yazıldığı tahmin edilmektedir.

[25] İbrahim Kafesoğlu, İslâm ans. İbn. Arapşah maddesi.

"OSMANLI" - OĞUZ TÜRKÇESİ'NE KUR'ÂN-I KERÎM'İN TERCEMELERİ'

(İkinci Bölüm, Diyanet İş. Başk.)

Satır-arası (kelime kelime) tercemelerden bahsederken "Osmanlı" terimini itibarî olarak kullanıyoruz. Çünkü bu tercemelerin yazıldığı dil Türkologların "eski Osmanlıca" (altosmanisch) dedikleri yazı dilinden bile çok ayrı özellikler ihtiva eder.

Bu "eski Osmanlıca" Kur'an tercemelerinin nüshaları pek çoktur. Kitaplıklarda bulunan yüzlerce nüshadan başka pek çok özel kişilerin ellerinde de mühim sayıda nüshalar bulunduğu anlaşılmaktadır. Şayanı teessüftür ki bu nüshaların çoğunda istinsah tarihi bulunmuyor. Bizim bu makalemiz için tetkik ve mukayeselerini yaptığımız nüshalardan bazıları şunlardır:

1) **Ali Dehri Dilçin nüshası.** Kur'ân'ın tamamının tercemesidir. Her bakımdan çok güzel nüshadır. **Müstensihi Tireli Mehmet** b. Seyyid-gazi'dir.

فقير الحقير الى رحمة ربه القدير محمد بن سيد غازى التيروى

886 yılının Şevval ayının 2. günü tamamlamıştır. (M. 1476).

2) Türk ve İslâm Eserleri Müzesi'nde 508 numaralı nüsha.

3) Türk ve İs.E.Müzesi'nde 74 numara ile kayıtlı nüsha. Müstensihi Yar **Muhammed b. Pîr Muhammed el-Huttalânî'dir. İstinsah tarihi** 990 (M. 1582) **dir.**

4) Topkapı Sarayı Behâeddin Ersin koleksiyonundaki nüsha (No. sı yok).

5) Topkapı Sarayı'nda 18 numara ile kayıtlı nüsha, Tarihi 901 (M. 1582)

6) Türk Dil Kurumu kitaplığında B I numara ile kayıtlı nüsha.

7) T.Dil Kurumu kitaplığında B 2 numara ile kayıtlı nüsha.

8) Maarif Vekâleti Genel Kitaplığı'nda 1001 numara ile kayıtlı nüsha.

9) Etnoğrafya Müzesi'nde 101 10 numara ile kayıtlı nüsha.

10) Etn. Müzesi'nde 10113 numara ile kayıtlı nüsha.

11) Etn. Müzesi'nde 14713 numara ile kayıtlı nüsha.

12) Vakıflar Umum Müdürlüğü'nde 57 numara ile kayıtlı nüsha.

13) Vakıflar U.Müdürlüğü'nde 87 numara ile kayıtlı nüsha [25a]

14) Manisa Genel Kitaplığı'da 931 numara ile kayıtlı nüsha.

15) Diyanet İşleri Başkanlığı'nda 23 numara ile kayıtlı nüsha. İstinsah tarihi 990 (M.1582).

16) Âsım Köksal'ın nüshası.

Görülüyor ki bu listede bulunan on altı nüshadan üçünde tarih vardır. En eskisi de 1476'dır ki Fâtih devrine âit demektir. Bu nüshaların mukayeselerinden bunlarınbiribirinden istinsah edilmiş oldukları anlaşılmaktadır. Bu satır arası (interlinear) tercümelerin hepsinin tek bir orijinalden neş'et ettiklerine şüphe yoktur. Bu nüshaların biribirine çok yakın, bazan da biribirinin aynı olduğunu göstermek için şu mukayeseyi gözden geçirelim [26].

ام حسبت ان اصحاب الكهف والرقيم كانوا من آيتناعجبا (18. sûre-Kehf,9. âyet)

H Belki sandınmı bihakkın in issileri dahi yazılmış anların adları oldılar nişanlarımızdan tañ

D Belki sandın bayık in issileri dahi yazılmış issileri oldılar nişanlarımızdan tañ

H [2] Sandınmı kim in issileri... oldılar nişanlarımızdan tañ.

G [1] Belki sandın bayık in issileri dakı yazılmış issileri aldılar nişanlarımızdan tañ

B [2] Belki sandınmı şeksüz in issileri dahi yazılmış issileri oldılar nişanlarımızdan tañ

B [1] Ve belki sandın tahkik in issileri dahi yazılmış issileri aldılar nişanlarımızdan tañ

DH Belki sandınmı bayık in issileri dakı yazılmış issileri oldılar nişanlarımızdan tañ

M [1] Belki sandınmı Şeküz in issileri dahi yazılmış issileri oldılar nişanlarumuzdan tañ اذ اوى الفتية الى الكهف فقالوا ربنا آتنا من لدنك رحمة وهىء لنامن امرنا رشدا (18.sûre-Kehf, 10 âyet).

[25a] Vakıflar U.M.nüshaları üzerine Osman Keskioğlu tarafından inceleme yapılmıştır. (Vakıflar Dergisi, c.IV,s.91-103).

[26] Nüsha işaretleri: H—İslâm ve Türk Eserleri Müzesi nüshası, No.74; D— Diyanet nüs.; H2— İs.Türk Eser.M.No.508 nüs.Gİ— Maarif B.G.Kitap.No.1002. B1, B2— TD Kurumu. DH— Ali Dehri Dilçin nüshası. MI—Etnoğrafya Müzesi No.10110; M3—Etn. Müzesi No.14730 AK— Âsım Köksal Nüshası.

H Ol vakitkim durak yer eylediler yiğitler yana bes eyittiler ey Çalabumuz ver bize katundan rahmet, düziver bizimçün işimizden doğru yol dönmez.

D Ol vakitkim yiğitler yeri eylediler inden yana pes eytdiler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet, düziver bizimçün işimizden doğru yol dutmak.

H [2] Ol vakitkim durak yer eylediler yiğitler inden yana pes eytdiler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet, düziver biziçün işimizden doğru yol dönmez.

G [1] Ol vakitkim durak yer eylediler in dapa pes eytdiler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet, dakı düziver bizimçün işimizden doğru yol dutmak.

B [2] Ol vakitkim durak yeri eyledi inden yana bes dediler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet, dahı düziver bizimçün işimizden doğru yol dutmak.

B [1] Ol vakitkim durak yeri eylediler yiğitler inden yana pes eyitdiler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet, dahı düziver bizimçün işimizden doğru yol dutmak.

DH Ol vakitkim durak yeri eylediler in dapa pes eydiler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet, dakı düziver bizimçün işimizden doğru yol dutmak.

M [1] Ol Vakitkim durak yeri eyledi inden yana bes dediler ey Çalabımuz ver bize katundan rahmet dahı düziver bizimçün işimüz doğru yol dutmak. فضربنا على اذانهم فى الكهف سنين عددا ثم بعثناهم لنعلم اى الحزبين احصى لما لبثوا امدا (18.Sûre-Kehf; âyet 12).

H Pes urduk, kulakları üzere inde yıllar sagışdan yana, andan uyandırdık, anları ta bilevüz kangısı iki bölük anı kim dölendiler asra ucu اصره اوجى.[27]

Biz hikâyet eyleyevüz sana haberini gerçeklikle bihak anlar yiğitlerdir iman getürdiler Çalaplarına

D Pes yaturduk kulakları üzere yani uyutduk inde yıllar şagışdan yana andan uyandurduk anları ta bilevüz iki bölük kangısı saydı anuncün kim dölendiler zaman biz hikâyet ederüz sana haberini anların hakkiyle yani gerçeklikle yiğitlerdür iman getürdiler Çalaplarına.

امدا kelimesi birçok nüshalarda *asra* yahut *isra uci* diye tercüme ediliyor. Bazı nüshalarda ise zaman زمان yahut gayet غايت kelimeleriyle terceme edilmiştir.

H [2] Pes urduk kulakları üzere inde yıllar sagışlanmış andan veribidük ta bilevüz kangısı iki bölükün saydı anın kim dölendiler **ısra ucını** biz hikâyet eylerüz sana hakkıyle bayık anlar yiğitlerdür inandılar Çalaplarına

G [1] Pes urduk kulakları üzere inde yıllar sağışdan yana andan uyarduk anlarıta bilevüz iki bölükün kangısı saydı anı kim dölendiler *ısra ucı*

B [2] Pes urduk kulakları üzere inde yıllar sagışdan yana andan uyarduk anları ta bilevüz bölükün kankısı saydı anları kim dölendiler ve gayet, biz hikâyet eyleriz sana haberini anlarun hakkıle Şeküz anlar yiğitlerdür iman getürdiler Çalabısına

B [1] Pes yaturduk kulakları üzere uyutduk inde yıllar sağışdan yana andan uyandurduk anları ta bilevüz yani iki bölükün kankısı yani görebilmek anun kim dölendiler ısra ucı biz hikâyet eylerüz sana haberini anlarun gerçekle tahkik anlar yiğitlerdür iman getürdüler Çalaplarına

DH Urduk kulakları üzere inde yıllar sağışdan yana andan uyandurduk ta bilevüz kankısıdur iki bölükün saydı anlar kim dölendiler ısra ucını, biz hikâyet eylerüz üzerine haberini onların hıkkıle bayık anlar yiğitlerdir iman getürdiler Çalaplarına

M [1] Pes urduk kulakları üzere inde yıllar sağışdan yana andan uyarduk anları ta bilevüz kankı bölük saydı anlar kim dölendiler gayet, yiğitlerdür iman getürdiler Çalaplarına

İsra sûresinden 23-24. âyetlerin tercemelerinden örnekler:

وقضى ربك الا تعبدوا الاياه وبالوالدين احسانا اما يبلغن عند الكبر احدهما او كلاهما فلا تقل لهما اف ولا تنهرهما وقل لهما قولا كريا واخفض لهما جناح الذل من الرحمة وقل رب ارحمهما كما ربيانى صغيرا

D Dahı hüküm eyledi, yani buyurdı Çalabın tapmıyasız ille Ana, dahi ataya, anaya eyülük eger ere senin katunda kocalıga anların birisi ya ikisi pes eytme ol ikiye *üff,* dahı sekitme ol ikiye yani güç (?) dahı eyt ol ikiye söz körklü yumuşak, dahı yumuşak eyle ol ikiye horluk yönün esirgemekten ütürü, dahı eyt ey Çalabın, rahmet eyle ol ikiye netekim beslediler beni küçücek iken

G [1] dakı hüküm eyledi Çalabın kim tapmıyasız ille Ana, dakı ataya, anaya eyülik eylen eger ere senin katunda kocalıga ikisinden birisi ya ikisi dağı eytme ol ikiye *"üff"* dakı seksinme ol ikiye dakı eyt ol ikiye söz yumuşak körklü, dakı yumuşak eyle ol ikiye horlık yönini esirgemekden ütürü, eyt ey Çalabım, rahmet eyle ol ikiye nitekim beslediler beni kiçi iken

G [2] dakı hüküm eder Çalabın kim tapmıyasız ille Ana dakı ataya anaya eyülik eylen, eger ere senin katunda kocalıga ikisinden birisi ya ikisi dagı

eytem ol ikiye "üſſ" dakı seksenme ol ikiye dakı eyt ol ikiye söz yumuşak körklü, dakı yumuşak eyle ol ikiye horlık yanın esirgemekden ütüri eyt ey Çalabım rahmet eyle ol ikiye nitekim beslediler beni kiçi iken

M [1] dahı hüküm eyledi Çalabın tapmıyasın ille Ana dahı ataya anaya eyülikeylemek, eger ere senin katında kocalıga ikisinden birisi ya ikisi pes eytme ol ikiye bir kelâm gönül darlıgından dahı sekiri çağırma dahı eyt ol ikiye söz körklü yumuşak dahı yumuşak eyle ol ikiye horlık yanın esirgemekten ültüri dahı eyt ey Çalabım rahmet eyle ol ikiye ol iki besledi beni kiçi iken

M [3] dahı hükümeyledi Çalabın tapmıyasız ille Ana dahı ataya anaya eyülik hüküm kıldı eger ere senin katunda kocalığa ikisinden birisi ya ikisi dahı eytme ol ikiye 'üſſ' dahı seksenme ol ikiye dahı eyt ol ikiye söz körlü yani yumuşak, dahı yumuşak eyle ol ikiye horlık yanını yani kemalile ol ikiye mutı" olup kendini anlara alçak eyle, dahı eyt ey Çalabım, rahmet eyle ol ikiye nitekim beslediler beni kiçi iken

AK dahı hükümeyledi Çalabun ki tapmıyasız illâ Ana dahı ataya anaya eyülük eylemek, eger ire senün katunda kocalıga ikisinden birisi ya ikisi bile eytme ol ikissine 'üſſ' dahı seksenme ol ikisine dahı eyt ol ikisine söz yumşak gökçek, dahı yumşak eyle ol ikisine horluk yanını esirgemekden, dahı eyt ey Çalabum rahmet eyle ol ikisine nitekim besledi beni kiçiyiken

Bugün kitaplıklarımızda ve özel kişilerin ellerinde bulunan yüzlerce nüsha Kur'ân tercemelerinin mühim bir kısmının mukayesesinden anlaşılıyor ki bunların hepsinin menşei ve dayandıkları asıl nüsha tek bir eski tercümeden ibarettir. Bu en eski asıl nüshaya dayanan tercemeler Anadolu'ya Moğol istilâsı devrinde Orta-Asya'dan gelmişlerdir.

"Osmanlı" türkçesiyle yazılan Kur'ân tercemeleri, genel olarak hareket ile, sâitlersiz yazıldığı halde bir çok nüshalarda Tanrı kelimesi ittiradsız olarak تكرى، تنكرى، تكر şekillerinde yazılmıştır ki bunlar arasındaki تنكرى şekli Orta-Asya'dan gelen tercüme nüshasının bıraktığı izlerden biridir. Oğuz Türkçesi'ne şekil bakımından aykırı olan mengü (yani ebedî, huld, hâlid) kelimesi de bu tercümelerin Orta-Asya ile ilgisini göstermektedir. Daha XVI. asırda Orta-Asya edebî dilinde unutulmuş olan *yanut* (ceza, ecr, sevab mânalarına) kelimesi de dikkate değer. Bazı nüshalarda Orta-Asya eski yazı diline mahsus gramer özelliklerine de rastlıyoruz. Meselâ, Manisa nüshasında başka nüshalardaki "çıkaravuz" yerine "çıkarurbiz" (7.sûre-A'raf, 57 âyet: كذلك نخج المولى

D ancalayın çıkaravüz ölüleri, Manisa nüshası: anun gibi çıkarurbiz ölüleri, "sana taparız" yerine "sana ibadet eylerbiz" gibi pek çok misal bulunmaktadır.

Din kitaplarını Türkçe'ye terceme ettirmek arzusunun Türkler'de çok eski zamandan beri mevcut olduğunu yukarıda bahis konusu etmiştik. Bu arzudur

ki, İslâm'dan önce Türkler'in kabul ettikleri Budizm, Manihaizm ve Hıristiyanlık gibi dinlere ait pek çok eserlerin Türkçe'ye terceme edilmesine sebeb olmuştur. X. asrın ilk yarısında Türkler, devlet dini olarak, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra İslâmiyet'in en sağlam direği oldular. VIII.-IX. asırlarda İslâm dünyası için âfet halini alan bed-mezhebler ve zındıklar bütün ümitlerini Türkler'in kuvvet ve kudretine bağlamışlar, Türkler'i, İslâm âlemi üzerine çağırıyorlardı. Türkler'in Müslüman olmalarıyle zındıkların ve bed-mezheplerin bütün ümitleri yok oldu. Türkler, İslâmiyet'i kabul etmelerinden bir asır geçer geçmez Kur'ân-ı Kerîm'i tercüme ettiler. Bize vâsıl olan Kur'ân tercemelerinin dayandığı en eski terceme işte bu X.-XI. asırlara ait tercemedir.

Türkler arasında İslâmiyet'in kesin olarak yerleştiği ve her camiin yanında bir medresenin, külliyenin, ve her mahallede bir mektebin kurulduğu devirde bile Kur'ân-ı Kerîm sûrelerinin tercemesine ihtiyaç duyulmuştur. Bu devrede bir çok sûrelerin mütercimleri o veya bu zatın veya cematın arzuları üzerine terceme yaptıklarını önsözlerinde bildirmişlerdir. Meselâ, Cevâhirü'l-Asdaf tefsiri İsfendiyar Bey'in emriyle, ilk defa Tebâreke terceme ve tefsiri, Orhan Gazi'nin emriyle, yine ayni sûre Murat Arslan oğlu İshak Bey'in işaretiyle, yine Hızır Beğ Gölbeği emriyle yazılmıştır.

Osmanlı devleti'nde, ilim hayatının en yüksek seviyeye ulaştığı, bütün ülke medrese mezunları ve ulema ile dolup taştığı devrede bile "ehl-i salât azizler" namazda okunan kısa sûrelerin Türkçe'ye çevrilmesini istemişlerdir. Halkın bu ricası âlimlerden Mehmet Niksârî (vefatı H.1225 = M.1810)'ye ulaşmış o da ihlâs sûresi'nin terceme ve tefsirini yazmıştır. Bu terceme ve tefsirin önsözünde Mehmet Niksârî şöyle diyor: "Emmâ ba'du rüsti ve rasti ehl-i salât olan azizlerden biri demiş ki biz lisan-ı Arabı'yı bilmezüz emmâ bir kimesne ehl-iilimden ola ki namaz içinde okuduğumuz aksar sûreden birisini Türkiye'ye tercüme etse anı işitsevüz namaz içinde okuduğumuz vaktin mâna mülâhazasıyle bize bir nevi huzur olaydı namaz içinde, demiş, Bu söz dâî-i fakir ki Mehmed Niksârî demekle mârufturu sem'ine yetişti ba'de t-teemmül lâyık olan bu oldı ki taleb olan tercemeyi eden mezkûr fakir ola..." (Ayasofya Kitaplığı, Tefsir: 386).

وكبره تكبيرا

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله الذي انزل على عبده الكتاب ولم يجعل له عوجا

قيما لينذر بأسا شديدا من لدنه ويبشر المؤمنين الذين يعملون

الصالحات ان لهم اجرا حسنا ماكثين فيه ابدا وينذر

الذين قالوا اتخذ الله ولدا ما لهم به من علم ولا لآبائهم كبرت

كلمة تخرج من افواههم ان يقولون الا كذبا فلعلك

باخع نفسك على آثارهم ان لم يؤمنوا بهذا الحديث اسفا انا

جعلنا ما على الارض زينة لها لنبلوهم ايهم احسن عملا وانا لجاعلون

فَأْوُوا إِلَى الْكَهْفِ يَنْشُرْ لَكُمْ رَبُّكُمْ مِنْ رَحْمَتِهِ وَيُهَيِّئْ لَكُمْ مِنْ
أَمْرِكُمْ مِرْفَقًا ۝ وَتَرَى الشَّمْسَ إِذَا طَلَعَتْ تَزَاوَرُ عَنْ كَهْفِهِمْ ذَاتَ
الْيَمِينِ وَإِذَا غَرَبَتْ تَقْرِضُهُمْ ذَاتَ الشِّمَالِ وَهُمْ فِي فَجْوَةٍ مِنْهُ
ذَٰلِكَ مِنْ آيَاتِ اللَّهِ ۗ مَنْ يَهْدِ اللَّهُ فَهُوَ الْمُهْتَدِ ۖ وَمَنْ يُضْلِلْ فَلَنْ
تَجِدَ لَهُ وَلِيًّا مُرْشِدًا ۝ وَتَحْسَبُهُمْ أَيْقَاظًا وَهُمْ رُقُودٌ ۚ وَنُقَلِّبُهُمْ ذَاتَ
الْيَمِينِ وَذَاتَ الشِّمَالِ ۖ وَكَلْبُهُمْ بَاسِطٌ ذِرَاعَيْهِ بِالْوَصِيدِ ۚ لَوِ اطَّلَعْتَ
عَلَيْهِمْ لَوَلَّيْتَ مِنْهُمْ فِرَارًا وَلَمُلِئْتَ مِنْهُمْ رُعْبًا ۝ وَكَذَٰلِكَ بَعَثْنَاهُمْ
لِيَتَسَاءَلُوا بَيْنَهُمْ ۚ قَالَ قَائِلٌ مِنْهُمْ كَمْ لَبِثْتُمْ ۖ قَالُوا لَبِثْنَا يَوْمًا أَوْ بَعْضَ
يَوْمٍ ۚ قَالُوا رَبُّكُمْ أَعْلَمُ بِمَا لَبِثْتُمْ ۖ فَابْعَثُوا أَحَدَكُمْ بِوَرِقِكُمْ هَٰذِهِ

احدا ولا تقولن لشيء اني فاعل ذلك غدا الا ان يشاء الله واذكر
ربك اذا نسيت وقل عسى ان يهدين ربي لاقرب من هذا رشدا
ولبثوا في كهفهم ثلثمائة سنين وازدادوا تسعا قل الله اعلم
بما لبثوا له غيب السموات والارض ابصر به واسمع ما لهم من دونه
من ولي ولا يشرك في حكمه احدا واتل ما اوحي اليك من
كتاب ربك لا مبدل لكلماته ولن تجد من دونه ملتحدا
واصبر نفسك مع الذين يدعون ربهم بالغداة والعشي يريدون
وجهه ولا تعد عيناك عنهم تريد زينة الحيوة الدنيا ولا تطع من
اغفلنا قلبه عن ذكرنا واتبع هويه وكان امره فرطا

وفجرنا خلالهما نهرا وكان له ثمر فقال لصاحبه وهو يحاوره
أنا أكثر منك مالا وأعز نفرا ودخل جنته وهو ظالم لنفسه قال
ما أظن أن تبيد هذه أبدا وما أظن الساعة قائمة ولئن رددت
إلى ربي لأجدن خيرا منها منقلبا قال له صاحبه وهو يحاوره
أكفرت بالذي خلقك من تراب ثم من نطفة ثم سواك رجلا
لكنا هو الله ربي ولا أشرك بربي أحدا ولولا إذ دخلت
جنتك قلت ما شاء الله لا قوة إلا بالله إن ترن أنا أقل منك مالا وولدا
فعسى ربي أن يؤتين خيرا من جنتك ويرسل عليها حسبانا
من السماء فتصبح صعيدا زلقا أو يصبح ماؤها غورا فلن تستطيع له

جِئْتُمُونَا كَمَا خَلَقْنَاكُمْ أَوَّلَ مَرَّةٍ بَلْ زَعَمْتُمْ أَلَّنْ نَجْعَلَ لَكُمْ مَوْعِدًا

وَوُضِعَ الْكِتَابُ فَتَرَى الْمُجْرِمِينَ مُشْفِقِينَ مِمَّا فِيهِ وَيَقُولُونَ يَا

وَيْلَتَنَا مَالِ هَٰذَا الْكِتَابِ لَا يُغَادِرُ صَغِيرَةً وَلَا كَبِيرَةً إِلَّا أَحْصَاهَا

وَوَجَدُوا مَا عَمِلُوا حَاضِرًا وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا وَإِذْ قُلْنَا لِلْمَلَائِكَةِ

اسْجُدُوا لِآدَمَ فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ كَانَ مِنَ الْجِنِّ فَفَسَقَ عَنْ أَمْرِ

رَبِّهِ أَفَتَتَّخِذُونَهُ وَذُرِّيَّتَهُ أَوْلِيَاءَ مِنْ دُونِي وَهُمْ لَكُمْ عَدُوٌّ بِئْسَ

لِلظَّالِمِينَ بَدَلًا مَا أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ

أَنْفُسِهِمْ وَمَا كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا وَيَوْمَ يَقُولُ نَادُوا شُرَكَائِيَ

الَّذِينَ زَعَمْتُمْ فَدَعَوْهُمْ فَلَمْ يَسْتَجِيبُوا لَهُمْ وَجَعَلْنَا بَيْنَهُمْ مَوْبِقًا

ذو الرحمة لو يؤاخذهم بما كسبوا لعجل لهم العذاب ط بل لهم
موعد لن يجدوا من دونه موئلا وتلك القرى اهلكناهم لما
ظلموا وجعلنا لمهلكهم موعدا واذ قال موسى لفتيه لا ابرح
حتى ابلغ مجمع البحرين او امضي حقبا فلما بلغا مجمع بينهما
نسيا حوتهما فاتخذ سبيله في البحر سربا فلما جاوزا قال لفتيه
اتنا غداءنا لقد لقينا من سفرنا هذا نصبا قال ارايت اذ اوينا
الى الصخرة فاني نسيت الحوت وما انسانيه الا الشيطان
ان اذكره واتخذ سبيله في البحر عجبا قال ذلك ما كنا نبغ
فارتدا على اثارهما قصصا فوجدا عبدا من عبادنا اتيناه رحمة من

قال ان سالتك عن شيء بعدها فلا تصاحبني قد بلغت من لدني

عذرا فانطلقا حتى اذا اتيا اهل قرية استطعما اهلها فابوا ان

يضيفوهما فوجدا فيها جدارا يريد ان ينقض فاقامه قال لو شئت

لاتخذت عليه اجرا قال هذا فراق بيني وبينك سانبئك بتاويل

ما لم تستطع عليه صبرا اما السفينة فكانت لمساكين

يعملون في البحر فاردت ان اعيبها وكان وراءهم

ملك يأخذ كل سفينة غصبا واما الغلام فكان ابواه

مؤمنين فخشينا ان يرهقهما طغيانا وكفرا فاردنا ان

يبدلهما ربهما خيرا منه زكوة واقرب رحما واما الجدار

وعمل صالحا فله جزاء الحسنى وسنقول له من أمرنا يسرا
ثم أتبع سببا حتى إذا بلغ مطلع الشمس وجدها تطلع على
قوم لم نجعل لهم من دونها سترا كذلك وقد أحطنا بما لديه
خبرا ثم أتبع سببا حتى إذا بلغ بين السدين وجد من دونهما
قوما لا يكادون يفقهون قولا قالوا يا ذا القرنين إن
يأجوج ومأجوج مفسدون في الأرض فهل نجعل لك خرجا
على أن تجعل بيننا وبينهم سدا قال ما مكني فيه ربي خير
فأعينوني بقوة أجعل بينكم وبينهم ردما آتوني زبر الحديد
حتى إذا ساوى بين الصدفين قال انفخوا حتى إذا جعله نارا

صنعا اولئك الذين كفروا بايات ربهم ولقايه فحبطت
اعمالهم فلا نقيم لهم يوم القيمة وزنا ذلك جزاؤهم جهنم بما
كفروا واتخذوا اياتي ورسلي هزوا ان الذين امنوا وعملوا
الصالحات كانت لهم جنات الفردوس نزلا خالدين
فيها لا يبغون عنها حولا قل لو كان البحر مدادا
لكلمات ربي لنفد البحر قبل ان تنفد كلمات
ربي ولو جئنا بمثله مددا قل انما انا بشر مثلكم يوحى
الي انما الهكم اله واحد فمن كان يرجوا لقاء
ربه فليعمل عملا صالحا ولا يشرك بعبادة ربه احدا

DIŞ TÜRKLERDE 50 YIL ÖNCE YAZIDİLİ MESELESİ

(Yakın zaman tarihinden)
Türk Dili Belleteni III. Seri N12, 1948

XIX. yüzyılın başlarına kadar, İrtiş- Tobol kıyılarından Horasana, Volgadan Kansuya kadar uzanan çok geniş sahada, eski Uygur ve Hakaniye yazıdillerinin gelenekleri üzerine kurulan Çağatay Türkçesi "yazıdili" olarak kullanılıyordu. Bu yazı dili, o veya bu Türk lehçesinin tesiri altında kalmakla beraber, Çağataycanın genel Türk yazıdili mahiyetini değiştirmiyordu. Bu geniş sahadaki her okur yazar Türk Çağatayca yazmağa çalışıyordu. Bununla beraber bu yazı dili kurulduğu günden itibaren arapça ve farsça kelimeleri bol bol aldığı için ancak medrese tahsili gören zümrenin anlıyabileceği bir yazıdili olmuştu. Halk dili kaynağından kuvvet almıyan bu edebî dilin hayatiyetini kaybetmekte olduğunu ilk sezen ve söyliyen zat, Hive hanı Ebulgazi (1603-1663) olmuştur. Ebulgazi Han, halk içinde büyümüş bütün ömrünce muhtelif Türk boyları arasında dolaşmış olduğu için klasik Çağataycanın halka hitab etmediğini çok iyi anlamıştı. O "Secerei Türk" adlı kitabını yazarken bunu "yedi yaşındaki Türk çocuğuna anlatabilecek dille yazdığını", "Çağatay türkçesinden ve farsçadan tek bir kelime bile katmadığını" söylemektedir[1]. Böylece Çağatay yazıdiline ilk çatan müellif Ebülgazi olmuştur. Fakat, yazık ki, Ebülgazinin açtığı bu çığırdan giden yazarlar bulunmadı. Buhara ve Hokant hanlıklarındaki şair ve müellifler hüner ve marifetlerini göstermek için arapça farsça daha çok kullanarak Çağataycayı orta derecede okurların bile anlamıyacağı bir hale getirdiler. Ebülgazi'nin vatanı olan Hive'nin XIX. yüzyılı tarih yazanlarından Mûnis ve Âgâhî'ler Mir Ali Şir Nevaî gibi yazmağa çalıştılar.

XIX. yüzyılın başında Kazanda Arap harfleriyle eser yayınlayan basımevleri kuruldu. Bu basımevlerinde Çağatay ve eski Harezm türkçesiyle yazılan eserler de basılmağa başlandı. Bir yandan Kırım yoluyla Osmanlı Türkçesiyle yazılan birçok eserler Çağatay Türkçesinin kullanıldığı sahayı kaplamakta idi. Bu eserlerden bazıları Kazanda tekrar basıldı ve binlerce nüsha dağıldı (Kemal Ümmî ve Rızaî divanları, Yazıcızade'lerin "Muhammediye" ve "Envar-ül-Aşikin'ler; Altıparmak kitabı gibi kitaplar). Osmanlı Türkçesiyle yazılan eserlerde Çağatayca gibi arapça ve farsça kelimeler ve terkiplerle dolu olduklarından halktan olan okur yazarlar arasında geniş okuyucular kitlesi kazanamadı. Bununla beraber Çağatay yazı dilini temelinden sarstı. İşte bu devirde, Kıpçak grubu dediğimiz

[1] Şecere-i Türk (Desmaisons basımı) sah, 36-37.

Kazan, Başkurt, Kazak-Kırgız, Sibirya Türklerinin millî yazıdilinde bir kargaşalık meydana geldi. Yazıdili, ne Çağatayca, ne Osmanlıca ne de "tatarca" oldu. Bu devrin yazıdilinin karakteristik örneği, Hüseyin Efendi Feyizhan'ın Mercanî'ye yazdığı 1860 Ağustos 16 tarihli bir mektubundan aldığımız aşağıdaki parçalardır. (Hüseyin efendi Feyizhan, Petersburg Üniversitesinde farsça, arapça ve türkçe hocası idi):

"Fazilet penah mükerrem ustad emcedimizge badi ez arzı merasim-i hulus ve bendegi...tarihinizi itmama himmet buyururmısınız? Fursatınız bolganda ḫavanın-i Bulgariyenin tarihlerini, tarih-i vilâyet ve vefatlarını, iyallerini mümkün ve malûm olduğu kadar cem ve tertip kılıp yibermekiniz[2] ma'kul bolmaz mı idi? Kezalik âl-i Cengiz ve selâtın-ı Timuriye'den her ne malûm bolsa vilâdet, vefat ve sâl-i culuslerini, mümkin kadar, tahkiki ve tafsil ile hem de mahazlerimizni tafsılen beyan edüp cedvel tertip kılıp yiberseniz[2] yahşı bolur idi". (Şura Dergisi 1916, Sayı 16, sah.1).

XIX. yüzyılda Rusya Türklerinin Batı kültüriyle temasları Rus kaynaklariyle değil, Tanzimattan sonraki Osmanlı edebiyatı yoliyle olduğu muhakkaktır. Bu edebiyat mahsulleri, Çağataycadan daha koyu Arap ve Fars kelimeleri ve terkipleriyle yazılmış olmasına rağmen canlı idi. Bu edebiyatla yakından uğraşan muharrirler piyes, roman gibi eserler yazmağa başladılar (Musa Akyiğit, Zahir Bigi'lerin eserleri). Bu eserlerin dili *tatarca* ile karışık *osmanlıca* idi. Bu gibi eserlerin yayılmasından sonra Çağatayca yazıdili Kıpçak grupu sahasında tarihe karışmış oldu. 1883 de Gasparalı İsmail Bey "Tercüman" gazetesi ile İstanbul konuşma türkçesine çok yakın sade türkçeyi yaymağa çalıştı. Bu gazete Türkistanda, Başkurt ve Kırkız yaylalarında bile okunmakta idi.

Basımevlerinin ve neşirlerin çoğalmasıyle kitap bastırma işi kolaylaştığından yeni Osmanlı edebiyatiyle fikirleri açılmış olan medreseliler bile hikâye, hattâ roman ve piyesler yazmak hevesine kapıldılar. Kazanmaktan başka düşünceleri olmıyan tüccarlar kazakça, "tatarca", kırgızca karışık yahut bu lehcelerde yazılan eserleri bastırıp binlerce nüsha piyasaya sürüyorlardı. Bu eserler, köylere, göçebelerin çadırlarına kadar gidiyordu. Bunlarla beraber Ahmet Mithat efendinin eserlerini de Kazanda ve Orenburg'da tekrar bastıran naşirler bulundu.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru ve Kıpçak grubu sahasında iki yazıdili meydana geldi: 1) tatarca, 2) Kırgız - kazakça "Tatarca"nın "yazıdili" olarak ortaya atılmasınada Abdülkayyum Nasirî'nin hizmeti büyük oldu. Kazakçanın "yazıdili" olarak meydana gelişinde bu ulusun zengin halk edebiyatının milyonlarca nüsha basılıp yayılması önemli rol oynadı.

Çağatay, yazıdilinin vatanı olan Türkistanda da 1870 yıllarından sonra kültür durumu değişmeğe başlamıştı. Konuşma dilindeki "çayhane"ler edebiyatı

[2] Göndermeniz.

ve yerli lehçelere rusçadan eserler tercüme edilerek bastırılmağa başlamıştı. Klâsik Çağatay yazıdili kendi vatanında dahi kudretini kaybetmiş bulunuyordu.

1905 Rus devriminden sonra Müslümanların bulunduğu büyük şehirlerin çoğunda türkçe gündelik gazeteler ve haftalık dergiler yayınlamağa başladı. Rahmetli Gasparalı İsmail Bey Kazanda çıkan gazetelerin çok dar ve yerli Kazan türkçesine ("tatarca"ya) çatıyor ve Türk birliğine zararlı bir harekette bulunduklarını iddia ediyordu. Bütün Rusyalı Türklerin aydınları arasında "türkçülük" ve "tatarcılık" konusu üzerine sırf akademik bir tartışma açıldı. Kazanlı muharrirlerin de büyük bir kısmı bu tartışmada "türkçülük"ün neşirlerinden yana oldular. Kazandan uzak yerlerde çıkan gazete ve dergiler hâlâ "osmanlıca" tesiri altında bulunuyorlardı. Astarhanda çıkan "Burhanı Terakki" gazetesi "Tercüman" gazetesinin diliyle neşriyat yapıyordu. Türkistanda çıkan gazetelerde "çağatayca - Osmanlıca" gibi bir yazıdili kullanıyorlardı.

1908 yılına doğru Rusyalı islâm Türkler için "dil meselesi" en önemli millî meselelerden biri olmuştu. Aynı gazetede ve dergide çalışanlar bile birbirleriyle tartışıyorlardı. Meselâ, muharrirlerden Cemaleddin Velidi "Şura" dergisinde çalıştığı halde dil meselesinde derginin başmuharriri Rızaeddin bin Fahreddin'e muhalif idi. "Osmanlıca ile tatarcadan yapılmış bir dil olamaz. Katırdan nesil türememesi tabiat kanunudur" diye yazıyordu. Bu sırada "aydın bir kimsenin bütün düşündüklerini türkçe ile ifade edebilir mi? "meselesi ortaya atıldı. Bunu tecrübe etmek üzere Rizaeddin bin Fahreddin 1908 yılında "Şura" dergisinde "til yarışı" diye bir yarış açarak edip muhariririrleri türlü konular üzerinde makale yazmağa çağırdı. Bu "yarış" bir yıl devam etti; bu yarışa 72 muharrir iştirak etti. 1910 da bu makaleler bir kitap halinde "Şura" dergisi tarafından yayınlandı. Bu makaleler hakkında rahmetli Hüseyin Kâzım Kadri Bey Büyük Lûgati'ne yazdığı "dibaca" da pek haklı olarak şöyle diyor: "Bu makaleler dikkatle okunduğu zaman, mevzuların pek basit fikirlerin ve hislerin ifadesine inhisar ettiği göze çarpar (cilt I,s.III.).

Bu makalelerde gerçekten tek bir yabancı kelime yoktur. Fakat muharrirler kendilerini öyle zorlamışlardır ki, halk arasına kadar sokulmuş olan arapça veya farsça kelimelere karşılık ararken ta Orhon yazıtlarına, Uygurca ve XII. yüzyıl kıpçakçasına kadar dalmışlardır. Muharrir Hadi Atlasi'nin "Bir Türk bekeçinin özinin oğluna aygan öğütü" başlıklı makalesi baştan başa çok eski kelimelerle doldurulmuş ve aynı zamanda bu kelimeler yanlış kullanılmıştır (s.70-72).

Bu makaleleri tenkid edenlerden bir Türkistanlı muharrir *"gazete, kitap, ümit, ve, hem, milyon, padişah, harf, kader, dünya, ahret, ten, hava, hak,medeniyet, fayda, lâkin, terbiye, hemişe, çay, şeker, güner, kesb, kalem, vagon, isim, ilim..."* gibi kelimelere bile karşılık arayan ve uyduran muharrirlerden şikâyet ediyor (s.183).

Bu kitaba yazdığı önsözde Rızaeddin bin Fahreddin şöyle diyor: "Türk milletinin başka milletler arasında büyük itibarı olduğuna delil şudur ki Arap

âlimlerinin büyüklerinden olan Cahiz, Türkleri methederek Meʿahir-üt-Türk adlı eser yazmıştır. Ne gariptir ki Türk kavmi kendi dillerine bağlanmamışlar sevgi göstermemişler, başka yüksek diller arasında ona mevki kazandırmağa çalışmamışlar, kudretleri nisbetinde himmet ve gayret göstermemişlerdir..."

TÜRK YAZI DİLİ TARİHİNDEN NOTLAR

Türk Kültürü sayı 57
Temmuz 1967 Sah. 653-659

Türk yazı (edebî) dilinin ilk andaçları Merkezî ve Orta Asya'da bulunan yazıtlardır. Fakat bunların en eskileri üzerinde tarih bulunmadığı için, dilimizin ilk yadigarı olarak, tarihleri malûm olan Kül tigin ve Bilge Hakan yazıtlarını kabul ediyoruz. Buna göre Türk yazı dilinin hiç şüphesiz onüç asırlık ömrü ve tarihi vardır.

Son yıllarda bulunan bir Göktürk yazıtının 711 tarihine ait olduğu iddia edilmektedir. Bu yazıt Sogd-Uygur harfleriyle yazılmış olup Boğaz Tigin adlı bir prens için dikilmiştir. Türkolog Prof. S. E. Malov, Kültigin ve Bilge Hakan yazıtlarının gerek imlâ ve gerek üslûp bakımından çok gelişmiş olduğuna bakarak, Türklerin V. asırda yazı kullandıkları tahmin ediyor.

Her yazı dili gibi Göktürk âbidelerinin dilini de o çağdaki bütün Türk kavimlerinin harfî harfine konuştuğu dil olduğunu kimse iddia edemez. Bu yazı dili o devrin yüksek Türkçesi, millî destan (epos) diline dayanan söz üstadlarının dili olmuştur. Bu söz üstadları Hakanlığın merkez bölgelerinde bulunmuşlar, hakanlığın bütün okumuş, kültürlü zümresi bunlar gibi konuşmaya ve yazmaya çalışmışlardır. Hakanlığın, yani kültür merkezinin, uzaklarında bulunan Türk boyları kendi lehçe ve şivelerini muhafaza etmekle beraber bu kültür dilini öğrenmeye çalışmışlardır. Arkeolog Prof. Tolostov bir makalesinde VIII-IX. asırlarda Türkler arasında okuma-yazmanın çok yaygın olduğunu tahmin etmektedir. VIII. asırda Türk lehçelerinin durumu XI. asırda Kâşgarlı Mahmud tarafından tesbit edilen durumdan pek de farklı olmamıştır. Kâşgarlı Mahmud Türk lehçelerinde Bulgarca, Kencekçe, Oğuzça, Kıpçakça, Çigilceyi sayıyor. "Çumul halkının çöl halkı ayrı bir dile sahiptir. Türkçeyi iyi bilirler. Kay, Yabuku, Tatar boyları da böyledir, her boyun ayrı ağzı vardır; bununla beraber Türkçeyi de iyi konuşurlar" diyor. Dikkate değer ki Kırgız, Kıpçak, Oğuz, Tuhsı, Çiğil, Ugrak ve Çaruk boylarından bazılarının lehce özelliklerini birçok yerde gösterdiği halde "(bunların) tek bir öztürkçesi vardır" diyor. Uygurların lehçesi hakkında verdiği malûmatı da çok mühimdir: "Uygurların öztürkçe bir dilleri olduğu gibi, kendi aralarında konuştukları zaman ayrı bir ağız dahi kullanırlar" diyor. Bütün bu lehçelerden bahsettikten sonra "bunların en güzeli Hâkaniye Türkçesidir" hükmünü veriyor.

Kâşgarlı Mahmud'un "Öztürkçe" ve "Hâkaniye" dediği dil o zamanki Karahanlılar Devletinin resmî dili, yani eski Göktürk ve Uygur yazı dili geleneğ

rine bağlı kalarak işlenmiş edebî dildi. Bu yazı dili Çin seddinden İdil boylarına,İrtiş kıyılarından Bağdad'a kadar her Türk'ün anladığı yahut anlaması gereken edebî dildi.

Göktürklerden hâmiyeti alan Uygurlar tevarüs ettikleri yazı dilini Çinceden, Sanskritçeden, Süryaniceden ve Sogutçadan tercüme ettikleri eserlerde kullandıkları birçok yabancı kelime ve terimlerle zenginleştirdiler. Uygur yazarları ve tercümeleri budizm, hıristiyanlık, manihaizm ve mazdeizm gibi yeni kabul ettikleri dinlerin getirdikleri meſhumları Türkçe ile karşılamaya çalışmışlar, Türkçe karşılık bulamadıkları terimleri Türkçenin ſonetiğine uydurarak almışlardır.

Medeniyet ve kültürün icabı olarak her medenî milletin dilinde yabancı kelimeler bulunduğu gibi V-VIII asırlara ait Türkyazı dilinde de yabancı kelimeler bulunuyordu. Kültegin ve Bilge Hakan kitabelerindeki konçuy, biti,-şad yalmaz (elmas) kamag (kamu) terimleri bu cümledendir.

Uygur devrinde Türk Devletinin başka komşu devletlerle teması arttıkça yabancı maddî ve manevî kültür kelimeleri çoğalmakta devam etti. Uygur devrinde Türk diline giren yabancı kelimeler Türk dilinin bünyesine zarar etmemiş, ſakat dilin zenginleşmesine yardım etmiştir. Az bir zaman sonra halk kütlesi bile bu yabancı kelimeleri öztürkçe saymıştır (uçmak, tamu, ajun, ̇din, tac, ſerişte, kamu ve baş.... gibi).

Uygurlar IX. asırda Moğolistan'dan çıkarıldıktan sonra Doğu Türkistan'da yerleştiler. Bu bölge Göktürk Hakanlığının eski bir eyaleti olup Türk Kültür merkezi idi. Seyyah budist Rahip Hüen Çang (600-650) bu bölgede Türk Hakanlarının konuğu olmuş dinî ve ſelſelî konferanslar vermişdi. Türk-Uygur yazı dili böylece bu sahada yeni bir inkişaſa mazhar oldu.

Von Gabain'in Alt türkische Gramatik'inde eski Türkçeden örnek olarak verdiği 45 sahiſelik metinlerde sanskritçe 32, soğutça, 27, Yunanca 4, orta ſarsça 8, toharca 5, süryanice 2, çince 60, tibetçe 2, arapça 1 ve başkaları, Hepsi 150 den ſazla yabancı kelime bulunmaktadır.

Avrupa kitaplıklarını ve müzelerini dolduran eserler bu bölgede yazıldı. Burada Buda, Hıristiyan, Mani dinlerine ait Türkçe orijinal ve tercüme eserlerden başka tarih, hey'et ve tıp ilimlerine ait eserler de bulunmuştur. Uygur yazarları ve tercümecileri kullandıkları yazı diline "Uygurca" değil "Türkçe" demişlerdir. Uygurların türlü türlü alfabe kullanmalarına ve türlü kültürlerle temasda bulunmalarına rağmen Türk yazı dili buhran geçirmeden gelişmekte devam etmiştir. Uygurlarda hakanlığı alan Yenisey Kırgızları da aynı yazı dilini kullanıyordu. G. J. Ramstedt tarafından bulunup yayınlanan bir yazıtın dili de böyledir. Bu yazıt Uygarların hizmetinde bulunan bir kırgız beyine aittir. Yazıtın başında "Kırgız oğlu men" diyor. (bk. H. N. Orkun, Eski Türk Yazıtları, I, s. 156). Yenisey ırmağı kıyılarında bulunan ve VI-VII. yüzyıllara ait olduğu tahmin edilen yazılı taşların dili de Göktürk yazı dilinden pek farklı değildir.

X. asrın başlarında Türk milletinin büyük bir kısmı islâm dinini kabul ettikten sonra Türk yazı dili ve genel olarak Türk Kültürü önünde yeni bir devir açılmış oldu. Manihaizm ve Hıristiyanlık Türklere İran üzerinden gelmiş olduğu gibi islâm dini de bu yolu takip etti.

Türklerin İranlı kavimlerle temasları çok eski devirlerde başlamıştır. İran destanı "Şahnâme" Türklerle İranlıların efsanevî devirlerden beri devam eden mücadelelerinin ve münasebetlerinin hikâyeleridir. Türklerin İranlılarla münasebetleri bazan barış içinde olmuş, hattâ hükümdar aileleri arasında kardeşlik münasebetleri de kurulmuştur. Sasanîlerden Kavad (488-531) Eftalit Türklerinin yardımıyla şehinşah olmuştur. Onun oğlu Nevşirvan (531-579) Türk hakanının kızı ile evlenmiş, Göktürklerle iyi münasebet kurmağa çalışmıştı. Oğlu ve helefi olan IV. Hurmuzd (579-590) hakanın kızından doğmuş ve seciye ve simâ bakımından İranlılara benzemediği için ona "Türkoğlu" lakabını takmışlardı. Nevşirvan'ın ordusunda kalabalık Türk askerleri bulunuyordu. Bu askerler Nevşirvan'ın Yemen seferine de iştirak etmişlerdi. Hurmuzd'un baş kumandanı Behram Çubi'nin 588'de Horasan'daki Göktürklere karşı yaptığı savaşta ordusunda Kahtanî Muad Arabları da bulunuyordu.

İslâmiyetin zuhuruna kadar Araplarla Türklerin münasebetleri böylece İran vasıtasıyla olmakla beraber pek mühim sayılmaz. Arap Türk ciddî münasebeti İran Devletinin yıkılışından sonra başladı.

İran-Turan sınırlarındaki Horasan, Gürgân, Toharistan Türk vilâyetlerindeki Türklerin İslâm orduları ile temasları Nihavend zaferinden sonra başlamıştır (640-641).

Tabarî'nin naklettiği bir rivayete göre Curgan beyi olan Türk Sol ile Arap kumandanı Suveyd b.Mukarran hicretin 18. yılında (M. 639) bir anlaşma yapmışlardır. Bu rivayet doğru ise Türklerin bir bölüğü Kadisiye zaferinden sonra derhal Araplarla münasebet kurmağa başlamış oluyorlar.

Nihavend zaferinden sonra Göktürklerin güney eyaleti olan Taharistan'a da Arap ordularının öncüleri girmiş ve Belhi'i yağma etmişlerdi. 663 yılında Arap kumandanı Kays b. al-Hayşam tarafından Belh işgal edildi, Toharistan İslâm devletinin bir eyaleti oldu. Horasan'ın merkezi Mevr daha önce (651'de) fethedilmişti.Buhara Semerkand ve Hârizm fethedildikten sonra Maveraünnehirin en zengin yerleri Arapların eline geçmiş oldu. Bu devirden itibaren Türk diline arapça kelimeler girmeye başlamış olduğunu kabul etmek gerektir, Araplar Orhun yazıtlarında, Toharistan savaşlarından bahsedilirken, "Tezik", yani "Tacik" adıyla geçmektedir.

X. asrın ilk yıllarında o devirdeki Türk devletlerinin mühimmi sayılan Karahanlılar ülkesinde islâm ışığının Türk çadırlarına kadar girmekte olduğunu görüyoruz. Karahanlı hakan Satuk Buğra (ölümü 955) Müslüman olup Abdülkerim adını aldı. O sıralarda, İbnüesir'in rivayetine göre, "100.000 çadır

Türk ailesi müslüman olmuştur". Fakat şehirli budist ve manihaist Türkler eski dinlerinde ısrar ediyorlardı. Öyle görülüyor ki İslâm dini ilk defa daha ziyade göçebe şamanist Türkler arasında yayılmıştır.

Araplar Türklere yeni bir din ve kültür getirdiler. Bu yeni din ve Kültür Türk Yazı dilinin yepyeni bir yönde gelişmesine sebep oldu.

X. yüzyılın başlarından itibaren İslâm dini Türkler arasında süratle yayıldı. Bu devirde Fars dili, Samanoğullarının gayretleriyle, İslâm dili olmuştu. Samanoğulları devletinin enkazı üzerine kurulan iki Türk devletinin kurucuları Türk yazı dilinin iyice kökleşmediği muhitten çıktıkları için yüksek kültür dili olarak Arapça ve Farsçayı kabul etti.

Karahanlılar devletini kuran soy ise, şüphesiz eski Göktürk ve Uygurları idare eden köklü Türk hakanları soyundandı. Bu soy, eski Göktürk kültürünü ve yazı dilini tevarüs eden Uygurların kültürü içinde yoğrulmuş ve muhtelif dinlere girip çıkmalarına rağmen Orhon-Ötüken geleneklerine bağlı kalmıştı. Türklerin İslâmiyeti kabul ettiklerinden 150 yıl sonra yazılan "Kutadgu Biliğ"de şöyle denilmektedir: "dinle, ne kadar iyi söylemiş Ötüken beyi..." "Dinle ne demiş Yagma beyi...", "Kutadgu Bilig'in müellifi zamanında Ötüken'in bulunduğu ülke, İslâmiyetin girdiği Doğu Türkistan'dan çok uzaklarda, şamanist müşrikler ülkesi idi. "Kutadgu Bilig'in birçok yerlerinde Türk hanının, yabgu ve beylerinin vecizeleri naklolunuyor. Türkçenin Müslüman Türklerde yazı dili olması Karahanlıların toptan İslâmlaşmasıyla mümkün olmuştur.

Horasan ve Toharistan Türklerinin Karahanlılardan çok önce, sözde de olsa, Müslüman oldukları malûmdur. VII. asrın sonlarında Toharistan Karluk beylerinden Nizak Tarhan'ın yeğeni Osman adını taşıyordu. Arap emirleri ilk geldikleri sıralarda Toharistan Türklerine Müslüman muamelesi yaptıkları gibi budist Türklerin de "ehli kitap" olduklarını kabul ederek onları "zimnî" saymaya mecbur olmuşlardı.

Karahanlılarda İslâmiyet sağlam yerleştikten sonra budist uygurlara karşı cihat başlamış, budist ve manihaizm dinlerinin kültür ve din müesseseleri tahrip edilmiştir. Bu mücadeleye dair müslüman Türklerin halk Türkü ve destanî şiirleri M. Kaşgarî'nin "Divanü lugat-it Türk" ünde nakledilmiştir. Bu şiirlerden anlaşıldığına göre budist ve manihaistlerin tapınak ve kitaplıklarının tahripleri çok büyük ve korkunç olmuştur. O zamanın yeni Müslüman olmuş şairi bu tahribatı şöyle anlatıyor:

Belge vurup atlara Uygurdaki tatlara

Hırsız yavuz itlere kuşlar gibi uçtuk biz

Seller gibi aktık biz kentler üze çıktık biz

Puthaneyi yıktık biz putlarına s...tık biz...

Karahanlıların Müslüman olmaları ile din bakımından Türkler müslim ve müşrik olarak ikiye ayrıldılar. Türk edebiyatı, muhteva bakımından, büyük ayrılık göstermesine rağmen dil bakımından eski edebî dilden uzaklaşmıyordu. Eski Türkçeye budizm ve manihaizm dinleriyle çince, sanskritçe, eski farsça, süryanice, taharca, soğutça kelime ve terimler girdiği gibi İslâm diniyle de Arapça ve yeni Farsçadan kelime ve terimler girmesi tabiî idi. Bununla beraber Müslüman Türk yazarları yazı dili geleneklerine sadık kalmayı gayret göstermişlerdir. Karahanlı hakanlar Selçuk sultanlarıyla olan mektuplaşmalarını Uygur harfleriyle yazmışlardır. Müşrik Türk yazarlarının kullandıkları dini terimleri bile kabul etmekten çekinmemişlerdir. Tanrı, Bayat, İzi, arı tın (ruhül-kudus), ferişte, muyanlık (garip yolcular yurdu) ve başkaları gibi.

Türk yazı dili tarihi için Müslüman Türklerin Moğol devrine kadar bıraktıkları eserler pek azdır. Karahanlıların İslâmiyeti kabul ettikleri tarih 920 olarak kabul edildiğine göre "Kutadgu Bilig", "Divanü Lûgat-it Türk" ve Kuran tercümesinin yazıldığı tarihe kadar geçen 150 yıllık devirde Müslüman Türkler tarafından yazılmış eser şimdiye kadar bulunmamıştır.

"Kutadgu Bilig'in telifinden sonra Türk yazı dili İslâm kültürü içinde gelişmeye başlaması lâzımken Moğol devrine kadar böyle bir ciddî eser yazılmamıştır. Bu devirdeki Türk yazı dilinin mahsulü Yesevî'nin ve onu takip eden mutasavvıfların eserleridir ki halk edebiyatı mahiyetindeki ilâhiler ve mevizelerden ibarettir (Ahmet Yesevî Hikmetleri, Hakim Ata, Süleyman Ata ve başkalarının şiirleri). Bu devrin mühim eseri "Atabetül-hakayık" olsa gerektir. Moğol istilâsından sonra Türk yazı dili mühim sarsıntı geçirdi. Eski müşterek edebî dile dayanan yeni lehçeler edebiyatı belirmeye başladı. Bu istiladan sonra ilk defa Oğuz-Türkmen konuşma diline yaklaşan bir eserin yazıldığını görüyoruz. Bu eser Harezm'in istilasından ancak 13 yıl sonra (1233'te) Ali adlı bir şairin (her halde bir Türkmenin) yazdığı "Yusuf ve Zeliha" manzumesidir. Bu eserin yazarı hiç şüphesiz müşterek yazı dili ile terbiye görmüş bir Oğuzdur. Bu eserin Horasan'da ve Harezm Türkmenleri arasından çıkan şair tarafından yazıldığını kabul etmek gerekir.

Karahanlıların hâkim oldukları sahada bu devirde de kitap yazmakta fazla bir faaliyet gösterilmemiş olsa gerektir. Bu devirde Türk yazı dilinin gelişme sahası Harizm oluyor. Burada Moğol istilâsından sonra en büyük eser yazan Rabguzî, Rebati Oğuz denilen yerden çıktığı halde, eski müşterek yazı dili geleneklerine sadık kalmaya çalışmıştır. Aynı tarihte (1313) yazılan Mu'inül-Mürid manzumesinde ise Oğuz lehçesi tesiri bellidir. Böylece Harizm-Altınordu ülkesinde eski yazı dili geleneklerine bağlı Oğuz-Kıpçak lehçeleri tesirine maruz bir Türk yazı dili gelişmeye başladı. Bu yazı dili Kıpçaklarla Mısır'a ve Anadolu'ya kadar girdi. Fakat Anadolu'da halk içinde dolaşan sûfîler ve halk şairleri daha XIII. asırda temiz Oğuzca ile kitap yazmak imkânını hazırlamışlardı. Oğuz yazarları için ölü ekler, ölü kelimeler sıkıntılı, kaba gelmeye başlamıştı. Böylece

Anadolu'da eski Türk edebiyatının yeni bir dalı, Oğuz lehçesi yazı dili belirdi ve gelişerek Osmanlı edebiyatı şeklini aldı...

XVI. asırda Doğu Türkçesi ile yazılmış olan bir fıkıh kitabını Oğuzcaya çeviren bir Anadolulu hoca "olgay bolgay" dilini beğenmemiş olduğu gibi Haliloğlu Ali adlı biri de "Dest dili" ile (her halde Harizmce) yazılan "Yusuf ve Zeliha" manzumesini "Türkçe"ye çevirmiş olduğunu şöyle anlatıyor:

Bu kitabı döndüren
Kırım dilin gideren
Türkî dile getüren
Çok zahmet ç.ekme diyü
Ol Haliloğlu Ali
Yedi divan dür eli
Ol düzdü türkî dili
Deşt dilinden döndürü

Bu nüsha 958 yılının zilkada 23. günü tamamlanmıştır (Ekim 1555).

Son Çerkez kölemenler devrinde Mısır'da Oğuz-Türkmen edebî lehçesi kıpçakcanın yerini alıyor. Sultan Kayıtbay (1463-1496) için yazılan Türkçe dualar dergisi tam oğuz lehçesiyle yazılmıştır. Kansu Gurî (ölüm 1516)nın şiirleri tam Oğuzcadır. Meselâ:

Bu gece üç gecedür yastığım taş
Hak bilür ol yastuğa koymadum baş
Sultanım senün aziz başun içün
Bir murad hasıl ola ya gide baş.

Özbek Hanın (1312-1340) İslâm dininin Altın Orda Devletinin resmî dini olarak ilân ettiğinden sonra eski müşterek edebî dil yeni bir yönde gelişmeye başladı. Eski Hakaniye Türkçesinin bazı fonetik hususiyetlerini, bazı eski kelimeleri muhafaza etmekle beraber bu edebiyat "Kıpçak Türkçesi edebiyatı" denilebilirdi, fakat eski terimle bu edebî dile de "Türkî" denirdi. "Nehcülferadis", Kutbun "Hosrev ve Şirin", Seyf-i Sarayî'nin "Gülistan" tercümesi gibi. Böylece Altın Orda hakanlığında Kıpçak Türkçesiyle yeni edebî yazı dilinin temeli atılmış oldu. Bu altın Orda-Harizm yazı dilinde konuşma dilinde çoktan "y" olmuş "z" sesi, bazı kelimelerde muhafaza edilmekte idi. Bu yazı dili gelişerek eski Altın Orda Devletine giren sahada tam bir Kıpçak lehçesi yazı dili şeklini aldı. XVII-XVIII. asırlarda İdil-Ural ülkesinde yazılan risale, hikâye, dinî eserler ve resmî vesikalar bu edebî dilde yazılmışlardır. Bu yazı diline "türkî" deniliyordu.

Altın Orda edebî Türkçesi Mısır'da Kıpçak yazı dilinin meydana gelmesine sebep olmuştur.

XIV. asrın sonlarında eski edebî dilin bir yeni dalı olarak Orta Asya'da Çağatay yazı dili meydana geldi. Bu yazı dili Doğrudan doğruya Hakaniye yazı dilinin varisi olmakla beraber Orta Asya Türklerinin yaşayan dilini temel edinmiştir. Altın Orda-Harizm yazı diline nazaran Çağataycada moğolca kelime ve terimler daha çoktur. Bu edebî dil, Alişir Nevaî gibi büyük sanatçının eserleri sayesinde en yüksek derecesini buldu. Bu yazı dili XVIII. asrın sonlarına kadar bütün doğu ve kuzey Türklerinin yazı dili olmuştu. Bugünkü Özbek yazı dili Çağataycanın yeni şeklinden ibarettir.

II. BÖLÜM

MİLLÎ TARİHİMİZ VE DESTANLARIMIZ MİLLİ KÜLTÜR TARİHİ ARAŞTIRMALARI BAKIMINDAN DESTANLARIMIZIN ÖNEMİ

(1942 de yazılmış, fakat yayınlanmamış bir makaledir)

Kültür tarihimiz bakımından destanlarımızın önemi ilim adamlarımızca malûmdur. Yalnız tarih bakımından değil, fakat milli terbiye bakımından da önemi çok büyük olduğunu son yıllarda Sovyetler ülkesinde Türk kültürü düşmanlarının Türk destanlarına karşı gösterdikleri tepki göstermektedir. Türk aydınları Rusların "kültür mirasları" diye Rus millî destanlarını yayımlamalarını bahane ederek millî destanlarımızın da neşrine imkân bulurlarsa da Rus komünistleri derhal bizim destanların gericilik ve milliyetçilik unsurlariyle dolu olduğunu iddia ederek neşredenleri "devrim düşmanı" ilân ediyorlar. Çok masum bir destan olan "Dede Korkut" destanının neşri meselesi İlimler Akademisine kadar getirilip münakaşa edildi. Yayımlananlar üzerine yazılan tenkitlerde "hep milli unsurlarla dolu oldukları" iddia edilir, bunlardaki "millî ve dinî unsurların" temizlemeden yayımlıyanlar devrimlere ihanetle itham edilirlerdi. Ruslar kendi milli destanlarını neşrettikleri için Türklerin de neşretmelerine açıkça engel olamıyorlar, fakat Rus emperyalizmine uygun şekilde tahrif edilmesini istiyorlar. Ruslar 1940-1944 yıllarında Almanların saldırışları sırasında Türk destanlarını bol bol yayımladılar. Türklerde savaşçılık ruhunu yükseltmek istediler. Savaş bittikten sonra tekrar tenkitlerine başladılar. Rus bilginlerinden Türk kültürü hakkında bitaraf olanları da yok değildir. Rus komünistleri bunları da devrime ihanetle itham ediyorlar. Manas destanı hakkında müsbet mütalâada bulunan S.M.Abramson (Kırgız ulusunun kültürü hakkında monografi (1946) adlı eserinde tahrif yapmadığı için 26/6/1952 tarihinde ilimler Akademisinin ilmî Etnoğrafya Enstitüsüne çağırılarak yazdığı mütalâalardan töbe ettirildi ("Sovetskaya Etnografya" 1952, say 4, sah. 184-186). Abramzon bu töbesini Orta Asya basınında yayınlıyarak kendi kendini tenkit etmiye mahkûm ediliyor. Dede Korkut kitabı hakkında Bagirov "bu kitap gerici, halk düşmanı, milliyetçilik zehriyle dolu, panislamist bir kitap" diyor (İzv. Akad. Nauk, 1952, t.XI.No.6, sah.504). Ruslar kendi milli destanlarını hiç değiştirmeden rivayet edildiği gibi neşrederler, bu destanların ilhamına göre milli hikâye ve romanlar yazarlar. Tatar istilâsı ve isviç savaşları konuları üzerine yazılan hikâye ve romanlar bu cümledendir. Bunlarda Rus şovenizmi telkin ediliyor. Sovyet Bilim kurumlarının yayınlarını takip ederken görülüyor ki Rus milletinin kültür miraslarına çok itina gösterildiği halde Türk aydınlarının Rusların gösterdiği itinanın yarısını

göstermelerine Ruslar tahammül edemiyor. Türk aydınları çok ağır şartlar içinde milli kültür kıymetlerimizi meydana çıkarmıya ve korumaya fedakârane çalışıyorlar. Bütün engellere rağmen Azerî Türk aydınları Dede Korkut, Köroğlu destanlarını, Kırgızlar "Manas"ın türkçe metninin bir kısmını, Özbekler Köroğlunu, Kazaklar "Batırlar serisi"ni (altı destan), neşre muvaffak oldular. Yani milli mücadele devam ediyor. Başarı da gösteriliyor.... II. Edebiyat tarihi de Ruslara sinirlendiren bir sahadır. Ruslar muhtelif Türk boylarının edebiyat tarihi Sovyet egemenliği ile başladığını yazdırmak ve okutmak için israr ediyorlar. Buna rağmen G.Musabayoğlu yazdığı "Kazak edebî dilinin oluşu ve gelişmesi ve Kazak dialektolojisi" (1952 Alma-Ata) adlı eserinde Kazak edebi dilinin kaynağı Gök Türk, Talas, Yenisoy abidelerinin ve Divanü Lûgatit-Türkün dili olduğunu yazmıştır, yani Türk uluslarının hepsinin edebî dilinin aynı kaynaktan geldiğini isbata çalışmıştır. Bu eser de "Voprosı Yazıkosnaniye" (1953 II, s.III-118) de şiddetle tenkit edilmiştir.

III. Milli tarih meselesi de komünistlerin tarihimiz üzerinde yaptıkları sahtekârlıklar karşısında çok uyanık ve ilmî delillerle mücehhez olmayı zaruri kılmaktadır. Milli tarihimiz alanında Rusların son yıllarda "NAİMENŞİE ZLO" *(ehvenüşer* deyimi*) ile ortaya attıkları Rus istilâsının tarihî izahı ve bu izahı Rus müstemlekelerindeki ulusların aydınlarına kabul ettirmek için çalışmaları Türk tarihçilerinin ihmal edemiyecekleri bir meseledir. Bu meselede Rus-komünistlerin tezi şudur: RUS İSTİLÂSI TÜRK ülkelerine kültür medeniyet, irfan, adalet, "enaz ehvenüşşer" olmuştur.... Bu tezleri isbat için bütün Türk tarihini tahrif ediyorlar.... 1948 yılına kadar yazılan tarih kitaplarının "düzeltilmesini" israrla, tehditle talep ediyorlar.

Rus müstemlekelerin tarihini tahrif etmeden yazan tarihçiler gerek yerli bilginler, gerek Rus olsun "Marksizm düşmanı" ilân edilmişlerdir. Rus bilginlerinden Profesör M.İ.Artamonov'un başına gelenler bu bakımdan ibret vericidir. Artamonov 1937 yılında "Hazar tarihi" adlı bir kıymetli eser yayımlamıştı. Bu eserde Türk-Hazarların kültür seviyesi çağdaşları bulunan Ruslardan çok yüksek olduğunu, arkeolojik kazılarında elde ettiği materyallara dayanarak, isbat etmişti. Bu bilgiler şoven Rus komünistlerinin hoşuna gitmedi, 1951 de P.İvanov adlı biri Artamonovu *Rus kültür tarihine ihanet* etmekle suçlandırdı ("Pravda" 1951, No 359) İ. Artamonov bu kitabındaki fikirlerinin yanlış olduğunu itiraf ederek yeni bir etüd yazmıya mecbur edildi, o da kitabındaki fikirlerini ret ederek "Bilaya Wija" adlı bir etüd neşretti ("Sovetskaya Arceologiya" 1952, XVI).

İdil-Ural ülkesini ve Büyük Türkistanı istilâsı tarihini yazanları Rusların bu ülkelere yüksek kültür ve insanlık duyguları getirdiklerini tebarüz ettirmiye zorluyorlar, Rus istilâsından şikâyet eden destanî türkülerin neşrini yasak ediyorlar-

* Sonraları bu "ehvenişer" formülünün ancak Ermenistan ile Gürcüstan için söylenmesi yerinde olur. Çarlık devrinde Rus milletinin ve müslüman ülkelerini Rusyaya ilhakı *"mahz hayır"* olmuştur denildi.

dı. Hele bir Rus madam Jdanko bu Türk düşmanlığı kampanyasının en korkunçlarından biri oldu.

Cografi adlar ve tarihî coğrafya konusu. Türkistanın istilâsından sonra Ruslar Türk ülkelerindeki yerli coğrafî isimleri değiştirip rusça adlar koymıya çalıştılar. General Terenteev bu cereyanın öncüsü oldu *(Orta Asya fethi tarihi,* III, s.313). Ruslardan gerçek ilim adamları bu değiştirmenin tarih ilimi için felâket olacağını söylemişlerdi. Bir asırlık Rus idaresi devrinde 70 yılda 4-5 şehir adı değiştirildi (Çimket-Çernaev, Mergilan-Skoblov, Akmeçit-Perovski, Kavuncu-Kaufman....gibi) Komünistlerin otuz yıllık idaresi altında Sovyet devrine kadar Rus ayağı basmamış olan Şarkî Buharadaki şehir isimleri *Mikuyanabad, Kaganoviçbad, Oktobirsk, Voroşilovabad, Molotovabad, Stalinabad*....oldu. Osmanlı Türkleri fethettikleri şehirlerin hiç birinin adını bugüne kadar değiştirmemiş altı yüzyıl muhafaza etmişlerdir.

Kısaca arzetmek istediğim bu bilgilerle Türk Kültürünü araştıranların dikkatini bu feci duruma çekerek çare aramasını rica etmektir.

GÖÇEBE TÜRKLERİN DESTANLARININ KAREKTERİ

"Yücel" dergisi 1940, C.XI, sayı 64

Göçebe Türk destanlarının karakteri derken biz 18.asrın nihayetine kadar eski göçebe Türk İmparatorluklarının istihsal tarzlarını, gelenek, âdet ve dünya görüşlerini devam ettiren göçebe Türk boylarını kast ediyoruz. Bizim aldığımız bu "göçebe" anlamıyla bugün hiç bir Türk boyu kalmamıştır.

Türk destanları nazım şekilleri-yani sırf haricî-bakımından epeyce tetkik edilmiş ise de münderecatı ve muhtelif Türk rivayetlerinin birbiriyle mukayesesi itibariyle bâkir bir konu olarak durmaktadır. Castren'in şamanist Minüsin Türkleri arasında tesbit ettiği onbeş destanın almanca tercümelerini 1859 yılında "Heldensagen der minischen Tataren" adıyle Almanca tercümelerini yayınlıyan SCHİEFNER bu esere yazdığı önsözde Minusin destanlarıda bazı karakteristik noktalarını kaydetmiştir. Kırgızların Manas destanını 1885 Yılında Türk halk edebiyatı nümuneleri (Proben) külliyatının 5.cildinde yayınlıyan W.Radloff Kırgız destanından ziyade umumiyetle destanların epopelerin teşekkülünden ve eposlar meyanında Manasın işgal ettiği mevkiden bahsetmiştir.

Türk destanları konusu üzerine W. Raddoff'un bu önsözünden sonra birçok etüdler ve makaleler yazılmış ve çağımızda da yazılmaktadır. Bunlardan, Manas destanının neşri münasebetiyle Pave de Courteille'nin yazdığı makale (Journal Asiatiqu 1887.C.X); V.Titov'un "Minüsin Tatarlarının kahramanlık destanları"=Bogatırskiye poemı minüs. Tatar (Vestnik GO.XV.1859; kitap halinde S-Petresburg 1856; "Etnogr Sbornik" 1858.c. IV); Anton Schiefner'in onbeş Altay destanına yazdığı önsöz ("Heldensagen minusinischeen Tataren" "Spb.1859, W.Barthold'un "Dede Korkut" hikâyelerine yazdığı önsöz (ZVO, VIII. S, 203-206); N.P.Dırenkova'nın "Şor Folkloru" adlı eserine yazdığı giriş (Moskova 1940); S.Yastremskiy'nin Yakut halk edebiyatı numuneleri" (lng.1929); Altaylıların "Kögütey"destanına N.D.Dmitriyev'in önsöz olarak yazdığı Türk destanları üzerine etüdü (M.1935) gösterilebilir.

Tanınmış müsteşrikler ve türkologlar tarafından yazılan bu makale etüdlerin hiç birinde Türk destanları bir "bütün" olarak bahis konusu edilmiş değildir.

Burada bahis konusu edeceğim destanlar "coğrafya sahası'na göre bir tasnifte" Bozkır sahasında, meydana gelen edebî mahsuller diye ayrılan, yani Kazak-Kırgaz, Nogay, Türkmen, Başkurt destanlarıdır. Fuat Köprülü Kara Kırgız, Kazak-Kırgız ve Türkmen destanlarından bahsederken İslâm medeniyetinin tesirini iyzam etmektedir.

Adı geçen bu boyların islâm medeniyeti'nin kuvvetli etkisi altında muhakkak olmakla beraber göçebe Türk boylarının destanlarında islâm tesirini bu kadar büyük görmek doğru değildir. Eski budizm, manihaizm, mazdeizm ve doğu hıristiyanlığı kültürleri Türk destanlarına nekadar tesir yapabilmişlerse islâmiyet te o kadar etki yapabilmiştir. Bütün bu kültürlerin bıraktığı izler, İslâmiyetin çok sert ve açık baskısına rağmen, göçebe Türk destanlarında son zamanlara kadar muhafaza edilmiştir. Rus etnografları ve bir çok müslüman yazarlara göre göçebe müslümanların destanlarına islâm tesiri meselesi o kadar büyütülüyor ki nerdeyse toplatıp yakacaklar gibi geliyor...

Meselâ Manas destanı hakkında P.Kuşner "Manasta islâmiyet boğucu ve öldürücü bir tesir yapmıştır, İslâm talimatına uymıyan kısımlar atılmış, bunların yerine islâm talimatına göre uydurulan hikâyeler konulmuştur" diyor. Bununla beraber bu destanın eski şeklinin de bazı ihtiyar saz şairleri tarafından muhafaza edildiğini itiraf ediyor. (Revol.Vostok, 1927,No25 sah.160). Halbuki yerleşmiş ve ziraatla meşgul Türklerin destanlarından ve destanî hikâyelerinden göçebe Türklerin rivayetleri olan destanları ayıran özellikler bunların islâm etkisinden epiyce uzak kalmış olmalarıdır. Göçebe Türklerin destanları üzerindeki araştırmalarımızla biz bu kanaata geldik. Bu destanların bariz özelliği islâm tesirinden uzak bulunması derken, Türkmenleri bu guruptan çıkarmak gerek olduğunu kaydedelim. Çünkü Türkmenlerin detanları XVI.XVII. asırlarda sünnî-şiî mücadelesinin alevlenmesiyle büsbütün islâmlaşmış ve hatta ortodoksal sünnîlik kisvesine bürünmüştür. Bunun içindir ki biz göçebe Türklerin en karakteristik özelliklerini taşıyan destanlar olarak Kırgızların *Manas* destanını, bütün Kıpçak gurubunda müşterek olan Edige, kollandı, Er Targın, Sayın Batır, Alpamsı (Alp Bamsı)....gibi destanî hikâyeyi alıyoruz. Eski Oğuzların Dede Korkut hikâyelerini de bu zümreye ithal edebiliriz...

Bu destan ve destanî hikâyelerde görülen hikâyelerde görülen islâm tesirinin yok denecek derecede sönük olduğunu isbata girişmeden önce, eski Türk destanlarına giren yabancı unsurları bahis konusu etmeliyiz.

Ohotsk denizinden Alplere, Şimal Buzdenizinden Sind havzalarına kadar uzanan sahada imparatorluklar kuran Türk milletinin halk edebî mahsullerine ve o arada hele destanlarına yabancı kültürlerin tesir etmemesi mümkün değildi. Türk milli kültürünün başka milletlerin kültürüne tesirini inkâr etmek ve hiçe saymak ne kadar gayri ilmî ise Türklerin de başka yabancı kültürlerden etkilenmediğini iddia etmek te o kadar gülünç olur.

Türk kavimlerinden yabancı tesirlere en az maruz bulunduğunu kabul ettiğimiz ve destanlarının da ençok arkayik kelimeler, eski âdet ve inançlar ihtiva ettiğini bildiğimiz Yakut epopelerinde bile Hind-Buda dini metinlerde geçen şeytanî kuş Geruda'ya "Harday" şeklinde rastlanmaktadır [1].

[1] bk. A. İnan, Türk folklorunda simurg ve garuda, Makaleler ve İncelemeler toplu sah. 352.

Bu "garuda" Altay detanlarında "Kerede" şekline girmiştir.Altay destanlarında bu efsanevî kuş "kuşlar padişahı *Kan kerede"* tesmiye olunuyor. Altaylıların şaman ilâhilerinde şamanı köklere götüren Han Kara kuş adıyla geçer.

Bu "kerede ~ garuda" eski İran esaretinden islâm Türk Göçebelerinin hikâyelerine *Simürg* adiyle geçmiştir. "Kögütey"adını taşıyan Altay destanının kahramanı "kuzgun kara Batır" dağlar, denizler aşarak "Hankerede'nin yuvasına vasıl oluyor. Bu destanın 2197 inci mısraından 2489 ncu mısraına kadar olan kısmı bütün teferrüatiyle islâm Türklerde "Simürg hikâyesi" adiyle maruf eski İran hikâyesinin aşağı yukarı aynıdır. Aynı hikâyenin diğer bir varyatini biz "Manas"ın ilâvesi olan "Er Töştük" destanında buluyoruz. "Er Töştük'de bu kuşun adı "Alp kara kuş"tır. (Proben V metin s. 578-83).

Göçebe destanlarının en bariz hususiyetleri başından sonuna kadar eski şamanist Türklerin dünya görüşlerini tam olarak tebarüz ettirmeleridir. Bu destanlarda islâm tesiri ancak "biz busurman", "düşmanlar kâpr", demekten, arasıra beş namazdan birini hatırlatmaktan, "koynunda at başı kadar kuran taşımak" gibi lâflardan ibarettir. "İslâmiyetin öldürücü ve boğucu tesiri" altında kaldığı iddia edilen "Manas" destanını ele alarak islâm unsurlariyle mukayese edelim:

Ferişte-melek: Her kahramanın bir "feriş"si vardır. Manasın "ferişte"si "azı beleng" (yani "eğuzubillâh") dır. (2 nci bab mısra 1199; 1269-1270)melek yalnız müslüman kahramanlara mahsus değil, kâfir kahramanların da "ferişte"si yahut "arbağı" (ervahı) vardır. Manas'ın meleği yalnız kâfirler harp ederken değil, Manas'tan daha iyi müslüman olan Buhara, Hokand ve Afganlılarla harp ederken de yardım ediyor.

Allah hakkında: Manas yaralı olduğu zaman "âlem Allah Allah derken ben kendim Allahım derdim, meğer Allah ben değilmişim" diyor. (s.69) Manas'ın arkadaşları "üstümüzdeki beyimiz semadeki *gök tanrı* gibidir" diyorlar. (s.216 mısra 280-281)

Nikâh: İzdivaç meselesinde şeriat hükümlerine katiyen riayet edilmiyor. Şerait'de "iddet", "kızın hüsnürizası" gibi şartları "Manas'ın kahramanları bilmiyorlar. Gebe dullarla evleniyorlar. Doğan çocuk için kadın ikinci kocasına: "altı ayı onunki, altı ayı seninki" der (s.358, mısra 1472).

Şerait hükümlerine katiyen riayet etmiyen bu "fasık" kahramanların hepsine daimâ bir "ak sakallı semavî er" yardım eder. Altay-Yenisey ve Yakut destanlarında da bu "semavî erenler" vardır.

Namaz: Göçebe Türk detanlarında "namaz" ve "abdest" gibi dini âyin ve merasimin hiç te ehemiyeti yoktur. "Manas" destanında Kanikey oğlu Semetey'e bir rüyanın haber verdiği felâketlerden kurtulmak için bir tören yapmasını rica ediyor. Bu merasim tam bir şaman âyininden ibarettir. (metin, s.342,

mısra 1035-1012). Şaman âyini bütün teferrüatiyle söylendiği halde islâmiyeti andıran ancak bir mısra vardır:

"Akşam namazı kılmalısın"

Bütün manas destanın da "namaz" zikri ancak iki veya üç mısrada geçer.

Eski Oğuzların destanî hikâyeleri olan "Dede Korkud"da namazın ancak üç, dört yerde geçtiğini hatırlıyorum. Bununla beraber "Dede Korkud"da, Kırgız ve Nogay destanlarına nazaran islâm unsurları çoktur (adı Körklu Muhammede salavat...arı sundan abdest aldılar...mushaf üzerine yemin ettiler...gibi).

Kazak-Kırgazların bazı destanî türkülerinde kahramanların babaları medhedilirken arasıra "hergün beş namazını kazaya bırakmayan" gibi bir iki mısra geçer (meselâ "Sayın Batır" destanında).

Mekke: Manas destanında kahramanın bir defa Mekkeye gittiği söyleniyorsada (metin s.277, bab 5 mısra 2445) bu "Mekke" şamanilerin mukaddes saydıkları "oba"(höyük) lerden farklı değildir. Burada ancak bir isim değişikliği vardır. Burada yaptığı âyin de tam şaman âyinidir. ("yedi kapıya sığındı, çevresindeki dört köşesini dört defa dolaştı"). Tanrıdan istediği şeylerin hiç biri ahret için değildir. İmandan, cennetten katiyen bahsetmiyor.

Kalmuk prensi Almembet'e alp Kökçe'nin öğrettiği müslümanlık "bıyıklarını ve kâküllerini kesmek, atbaşı kadar kuranı, koyun başı kadar kitabı göstermek"den ibarettir. Manas'da kuru laftan ibaret olan müslümanlıktan, bilhassa Kalmuk prensi Almembet'in ihtidası münasebetiyle bahsedilmektedir (2 nci bab). Kahramanların "kâfirlerin hânı olmaktansa müslümanların kulu olmak daha şereflidir" gibi sözlerine ehemmiyet vermek doğru değildir. Çünkü bu "müslümanlık" kahramanın kendi mensup olduğu kabilenin yaşayış tarzı ve ananelerinden başka bir şey değildir. "İslâm tesirleri" de şamanizm ananeleri tarafından tamamen şamanlaştırılmıştır.

GÖÇEBE TÜRKLERİN DESTANLARINDA KAHRAMANLARIN DOĞUMLARI AD ALMALARI VE BAŞKA HUSUSİYETLERİ

Yücel 1940 C.XI. Sayı 65

Göçebe Türk Destanlarında Kahramanın doğum ve ona ad verilmesi klişe halinde tekrarlanan bir motiftir. Bir Han veya beyin evlâdı olmuyor. Meşhur kahramanların veya "aziz"lerin mezarlarını ziyaret ederek onların "ervahına" kurbanlar kesiyor. Kurbanlar boz donlu (kır) aygır veya kısraktır. Hanım bir oğlan doğuruyor. Ekseriye bu oğlan avucunda kan tutup doğuyor. Manas, oğlu Semety, onun oğlu Seytek ve Almambet oğlu Kan çora hep böyle doğmuşlardır. Cengiz hana dair söylenen destanlara göre Cengiz'de böyle doğmuştur.

Kahramana ad verme merasimi Yakut, Altay-Yenisey, Kazak-Kırgız ve eski Oğuz destanlarında farksız olarak görülür. Han veya bey oğluna ad vermelerini halkına emrediyor. Kimse ad bulamıyor. O zaman "boz atlı bir er" peyda oluyor, ve çocuğa ad veriyor. Dede Korkut hikâyelerinde kahramanların adını veren Dede Korkuddur. Baba ve annenin verdiği ad hakikî ad değildir; kahraman hakikî adını kahramanlık gösterdikleri olaydan sonra atla beraber alır. Bana öyle geliyor ki, isim mânasına gelen "ad", ile "at" menşe itibariyle aynı kelimedir. Kahraman ata binmeden "ad" alamıyor.

Dede Korkut kitabında kahramanların büyükleri atla beraber zikrolunuyorlar. Meselâ "Kongur atlı Kazan", "Kazan beyin inagı boz aygırlı Beyrek", hatta efsanevi Hızır'a bile "Boz atlu Hızır" denir. Galiba bu ihtiyar da göçebe Türklere geldikten sonra at sahibi olabilmiş olsa gerek...

Oğuz oğlu kahramanlık göstermeden *ad* alamadığı gibi, kendine mahsus at sahibi de olamaz. Derse han oğlu Bogaç azılı bir bogayı yendikten sonra Dede Korkud ona ad veriyor, ve babasına "boynu uzun bedevî at vergil binit olsun" diyor. Dede Korkud Oğuz kahramanlarından Basmi Böyreke ad verirken "bunun adı *boz aygırlık* Basmi Böyrek olsun" diyor.

Kahramanların, atlarının adiyla beraber zikredildiğine Altay-Yenisey destanlarında çok tesadüf ediyoruz. Bu motif benim bildiğime göre ilk defa Titof'un dikkatini celbetmiştir. Onun fikrine göre "Minusin sahillerinde yaşayan Türk destanlarında kahramanın adiyla bindiği atın adı bir oluyor" Titof'un tesbit ettiği destanlarda adı geçen kahramanların en büyükleri atlarıyla beraber zikrolunuyorlar; "Agoy atlığ Aybatır" (s.89); "Akpor atlığ Akmolot" (s.94); "Kök Kan

Kök atlığ" (s.102); "Ak çabdar Atlığ Allarıg (s.103); "Ala Kardıga ağ oy at" (s.106); "Kara bor atlıg Büri Mrgen" (s.134); "Ak Kılış Kan boz oy atlıg" (s.140) ve saire.

Bu destanların terennüm ettikleri kahramanlar Altay-Yenisey ve kısmen Yakut destanlarının kahramanları kadar tabiat üstündeki kuvvetlere malik değildirler. Bununla beraber, kahramanların silâhları, zırh, at ve elbiseleri Altay-Yenisey ve Yakut destanlarında olduğu gibi tasvir edilmektedir.

Kahramanların yaradılış zamanı da çok eskidir. Altay'lı Kaç kabilesinin "Alp Sayın" adlı destanının kahramanı yerin ilk yaratıldığı bakırın ilk sertleşip meydana geldiği, akar suların ilk akmağa başladığı, ak kavak ağaçlarının ilk bittiği zamanda" doğmuştur. Manas'ta "yerin yer olduğu, suyun su olduğu" çok eski zamanda yaşamıştır.

Kahramanın elbiselerini tavsifte mubalağa yapmak için destan şairi bazen şaman ilâhilerinde söylenen parçaları aynen alır. Meselâ: şaman dualarında bazı ilâhilerin tavsifinde "seksen koyun derisinden don bile çıkmayan, altmış koyun derisinden külâh bile çıkmayan" (Kazak-Kırgızların baksı efsunlarında) "altmış meral derisinden pantolunu, yetmiş geyik derisinden donu olan" (Sagay kam dualarında) cümleleri vardır. Manas'ın şalvarı da "altmış teke derisi"nden yapılmıştır. Bu şalvarın tavsifi (metin, s.174, tercüme, s,175 mis, 1129, 1147) de şaman ilâhilerinin taşıdığı şalvarın tavsifidir.

Yakut destanlarında ise şeytan kahramanların elbiseleri böyle tavsif edilir. Meselâ: Er Sogotot destanında adı geçen şeytanî kız Niki Yaraxsin şöyle bir emir veriyor: "doksan adamın kafa derisinden yapılan külâhımı, yetmiş adamın boyun kemikleriyle süsleyerek, bana veriniz; seksen adamın amudı-fikari kemiklerinden yapılan gerdanlığımı, yetmiş adamın dişleriyle çivilenen çizmemi getiriniz! diyor. Dede Korkut hikâyelerinde de bu ilâhilerinin ve göçebe Türk destanları kahramanlarının "elbiseleri taşıyan" bir kahraman görüyoruz.

"Altmış erkeç derisinden körk eylese topuklarını

"Örtmeyen, altı erkeç derisinden kulâ etse

"Kulaklarımı örtmeyen kolu budu haranca,

"uzun baldırları ince Kazan Beyin dayısı at

"ağızlu oruz koca..." (Dede Korkud, s.45-36. Orhan şaik Gökyay'ın neşrinde s.23).

"Kara buğa derisinden beşiğiniğ yapugı olan acıgı tutanda kara taşı kül eyleyen, kara bıyığı yedi yerde enğsesinden döğülen Kazan kartaşı Kara küne çapar yetti" (s.35 ve 85: Orhan Şaik s.67)

"Doksan deriden kürk olsa topuğunu örtmeyen, dokuz deriden şepkülâh olsa tülüğün (kulağın?) örtmiyen, doksan koyun dovgalık on koyun öyünlük yet-

meyen, dokuz yaşar cüngü silküp atan, kaynağında göğedutan, at başın yalmayup bir gez yudan Afrasiyap oğlu Alp Arz Bey" (Türk Tarih, trk, ve Etnof.Der.II, s.248).

Şaman dualarından:

1) "Toksankoydıng terisi
Ton Şıkpagan Şarabas!
Seksen koydıng terisi
Börk şıkpagan Şarabas!"

"Doksan koyun derisinden donu (kürkü) seksen koyun derisinden külâhı çıkmayan, Çarabas!" demektir.

2) "Toksan koydiŋ terisi
Ton şıkpagan, Kögümön!
Seksen koydiŋ terisi
Ceŋ şıkpagan, Kögömön!"

"Doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun derisinden yeni çıkmayan, Kögemen!" demektir.

3) "Altmış koydiŋ terisi,
Ton şıkpagan, seksen, şok!
Cetpis koydiŋ terisi,
Ceŋ şıkpogan, seksen, şok!

"Altmış koyun derisinden don, yetmiş koyun derisinden yen, seksen ergeç (teke) derisinden külâh çıkmayan seksen şok!"

"Dede Korkud'ı biz göçebe Türk destanları zümresine idhâl etmekle beraber Orta Asya göçebe Türk kavimlerinin destanlarına nazaran "fazlaca islâmlaşmış"lardan sayarız. Fakat, bu naklettiğimiz parçaları şaman dualarından aldığımız parçalarla mukayese edersek "göçebe Türk destanlarına islâm kültürünün ne kadar yavaş ve az tesir ettiğini anlamak kabil olur.

Kazak-kırgızlarda pek çok okunan ve söylenen "Ali destanları" bile Kırgız-hayatına ve inanışlarına adapte edilmiştir. Şayanı dikkattir ki Ali'nin Muhammet hanefiye adlı bir oğlunun anası pehlivan bir kız olan Dariga tesmiye olunuyor. Ali'nin bu kızla evlenmesi "Köroğlunun" evlenmesini ve bundan doğan Muhammet Hanefiye de Köroğlunun oğlunu hatırlatıyor. Bu "Dariga" lamaitlerin "yaşayan Buda" doğuran "Darixo" tesmiye ettikleri kadınların aynıdır. Yine bir taraftan islâmın "Ali"si de, diğer taraftan Budist Mogolların "Dariha"sını Kırgızlar evlendirmişler. Kırgızların "Ali"si de Kırgız kahramanı gibi çok yiyen bir oburdur. Altmış batman demir zırh taşıyor bir yemekte beş koyun yer ve kımız içerdi. Boz kısraklarını da kurban ederdi... Kazak-Kırgız destanları Hz.Aliyi böyle "Kırgız-Kazak" yapmışlar.

Göçebe Türklerin islâm tesiri kültürü altında vücude gelen destanları işte bu gibi "Ali" destanlarıdır.

Bu destanlar ayrı bir mevzu olarak tetkik edilmeğe değer.

Defin merasimi: Çokan Velihan oğlunun tesbit ettiği Manas'ın Han Kökütey epizodinde müslüman cenaze merasimine benzeyen hiç bir nokta yoktur. Bu parçada tasvir edilen cenaze merasimi XV-XVI inci asır Kırgızlarının değil, IX uncu asır Kırgızlarının cenaze merasimi olsa gerektir. Han Kökütey'in vasiyeti şudur:

"Benim gözlerim yumulduğu zaman vücudumu kımızla yıkayınız,

"Etimi kemiklerimden keskin kılıçla sıyırınız! Bana zırhımı giydiriniz.... Başım şarka koyınız! mezarıma

"Kadınlar gelecektir. Onlara kumaşlar dağınız! Kara Sart,

"Türbemi yapsın, tuğlalarını seksen keçi yagıle

"Terbilesin... aşımı veriniz!"

"Beyler sözüme kulak veriniz: size sıçan kapaniyle

Kuş avlattım. Serseri dolaşıyordınız topladım,

Cemiyet kurdum, değılmış kavmı topladım il yaptım

"Benim ölümünden sonra halkım tekrar serseri dolaşmasın

Topladığım İl dağılmasın! onlara bakınız, onları tutunuz!

Yaya gezenlere at, çıplaklara elbise veriniz!"

Manasın bu mısraları Bilge Han ve Kültigin yazıtlarını hatırlatıyor. Bu parçalar tesbit edildiği zaman Orhon abideleri keşfedilmemişti.

Bu parçadaki "etimi kemiklerimden sıyırınız!" cümlesi Meliorankski'nin fikrine göre, eski Kırgızların defin merasiminin inikâsıdır. İslâm dininin defin merasimine dair talimatıyle aşine olanlara malûmdur ki burada tasvir edilen defin-merasiminin islâma uyan tek bir noktası yoktur.

Manasın birinci ölümünden sonraki defin merasimi şöyle tasvir olunuyor:

"Ak saray yaparak (içerisine) defin ettiler. Kök saray yaptılar. 9 günde 90 kısrak, altı günde 60 kısrak kestiler. Sırmalı elbiselerini dokuzar dokuzar ayırıp halka öleştiler.... Çam ağacından kalın tabut yaptırıp iç tarafını altınla, dış tarafını gümüşle süsleyerek Manas'ı koydılar.... (metin, s.114, mısra 1792 ve mütakip).

Bu merasimde cenaze namazı ve ne de diğer dinî merasim var. Gerek Han Kökütey'in ve gerek Manas'ın defin merasiminde zikredilen bazı noktalar, bize Altaydaki pazırık hafriyatında meydana çıkarılan mezarı hatırlatıyor. Bu mezar

rın milattan önceki ikinci asra ait olduğu tahmin ediliyordu, son araştırmalar bu mezarların Hun Türklerine ait olduğunu gösterdi.

"Ölüyü ateşe yakmak" da destanlarda vardır. "Manas" destanında "dağ" otlarını toplayıp ölüyü yakmak" (metin s.352 mısra 1350 ve müteakıp) hakkında mısralar vardır. Gerçi burada düşman için söyleniyorsa da aynı şey Edige destanında sadık arkadaşlar için söyleniyor.

"Onyedi dostum siz ölseniz dağ otlarını toplayayım, ateş yakıp sizi temiz temiz defin ederim" (Melioranski "tarafından neşredilen Çokan Velihan oğlu nüshası, s.23).

"Ölü ve ecaad Kültü"nın en eski ananelerinden olan "ölüye aş verme" merasimi tasvirleri göçebe Türk destanlarının en karakterristik motiflerinden biridir. Bu "aş merasimi" ananelerinin Azerbaycan ve Anadolu'ya gelen eski göçebe Oğuz boylarının destani hikayelerinde derin izler bırakmış olduğunu "Dede Korkud" rivayetlerinden öğreniyoruz. Bu rivayetlerde bir kaç yerde "aş" zikrolunmaktadır. (üç ayda varmazsam öldüğümü o vakit bilsin, aygır atımı boğazlayıp aşımı versin: "Kazan eydir: ölülerine aş verdiğin vakit ellerinden alurum") Dede Korkud'daki bu sözler bugünkü islâm Türkler için ne gibi bir fikir verebileceği malûmdur: Muhafazakâr kocakarılara göre "ölülerin canı için sadaka olarak helva dağıtmak", muhafazakâr ihtiyar erkeklere göre "ölülerin ruhuna sevabı bağışlamak üzere çeşmeler yapmak, fukaraya sadaka vermek" gibi hayratı hatırlatır....

"Ak boz atımın kuyruğunu kesiniz: boz aygırımı kesip aşımı veriniz!" mısraları göçebe Türkün hayalinde onbinlerce halkın toplanıp yaptığı büyük "yog ve aş" merasimini ve bu merasimi müteakip muhtelif kabilelerin haftalarca devam eden millî spor müsabakalarını canlandırır....

Manas (metin s.140-205 bab 4) ve diğer destanlarda bu "aş merasimi", çok karışık olmakla beraber, bütün teferruatiyle tasvir edilmiştir.

Eski Türklerde kışın ölen ölülerin defin merasimini yaza bıraktıklarına dair tarihlerde kayıtlar vardır. Kazak-Kırgızlarda bazı büyük adamların *"emanet"* diye muvakkat defin edildiklerini bizzat kendim görmüştüm. XVI inci asır Kırgızlarının ve XVII inci asır Yakut'larının ölülerini tabutiyle ağaça astıklarını biliyoruz. İhtimal ki bu da "muvakkat defin" âdetinin bakiyesi olmuştur. Kışın ölenlerin defin merasiminin yaza bırakılması gösteriyor ki eski Türklerde "aş merasimi" defin ayınlarının ayrılmaz bir unsurunu teşkil etmiştir. Manas destanındaki tasvirlerden anlaşıldığına göre **"aş"** merasimine gelmiyenler kabilenin düşmanı adolunuyorlar.

Bir kahraman "bu aşıma gelmezse-darılmasın özüme-görünmesin gözüme" diyor ve "çadırlarını yıkacağını, kızlarını esir alacağını" söyliyerek tehdid ediyor. Bilge hakan ve Kül Tegin abidelerinin de aş merasiminde, yani "Yog ayını" günlerinde dikildiği şüphesizdir. Kitabelerin münderecatı da Yog merasiminde

okunan veyahut söylenen mersiyenin mensur şeklinden başka bir şey değildir. Göçebe Türk destanlarını okumağa alışık olanlar için Orhun kitabeleri bunlardan alınan bir epezur gibi görünür. Meselâ Manas destanındaki "fakirler gelip zengin olmuş, çıplaklar gelip giyinmiş, Han Kökütey'in vasiyetindeki "Beyler! sözüme kulak veriniz: size sıçan kapaniyle kuş avlattım. Serseri dolaşıyordunuz topladım, cemiyet kurdum, dağılmış kavimi topladım il yaptım..." cümleleri Sagay Türklerinin "Altın pırkan" destanındaki "atların iyileri burada öldü, erlerin iyileri burada öldü, Alpların kemikleri kayalar teşkil etti, Alplar kanı deniz olup aktı" (Proben, II, 135, nüsha 1610): mısralarını hatırlatıyor.

Hakanlar veyahut yakın akrabaları için yapılan "aş-yog" merasimlerine imparatorluğa dahil bütün kabilelerden mümessiller iştirak etmişlerdi. "Orhun kitabeleri"nden biz bunu öğreniyoruz. "Manas destanındaki Han Kökütey'in "aş" merasiminede Manas, Er Koşay, Ertüştük, İrtiş havzalarında yaşayan kabileler reisi Ürbü, Er Bagıç, Han Kökçe gibi kahramanlar ve Semerkand, İtili, Erkiş İli, Ögüz ili (ihtimâl Oguz ili), Çinhanı Kırımlılar davet olunuyor. Hatta kara mağaraları ev, karanlık ormanları mal edinmiş, doğduğu zaman eline av kuşuyle beraber doğmuş iptidaî bir kabile reisi Er Agıç bile unutulmıyor (4 üncü bab, mısra 83-87).

Manas destanında "ölü aşı" merasiminin en mütekâmil şekliyle beraber, bugünkü Altay'lı bazı oymaklarda olduğu kadar iptidaî şeklini de görüyoruz. Manas'ın arkadaşlarının nankörlüğünden bahsederken Yakıp Han "Manas"ın canına yemek vermiyorlar" diyor (metin, s.131, mısra 2373).

"Aş" (yani ölülere yemek vermek) bütün iptidaî kavimlerde olduğunu biliyoruz. Fakat göçebe Türklerde olduğu kadar inkişaf ve tekamül eden bir şeklinin diğer kavımlarda olup olmadığını bilmiyorum. Eski iptidaî devirlerde yalnız *"Yog"* ve *"Kere"* kelimeleriyle ifade edilen bu adetin sonradan "aş" yani "Hakan yemeği" kelimesiyle maruf olması dikkate değer. Galiba, bu adetin inkişaf ve tekâmülü "ölmüş Hakanlara verilen yemek "aş" merasimine medyundur. Uygurcada Boda metinlerinde de "ruhlara" aş vermenin lüzumundan bahsolunuyor. (Burxunlrga saçığ tökük saldurup, üzetke, aş birgül). Boda dininde böyle bir emrin bulunup bulunmadığını bilmiyorum. Eğer yoksa eski Türk adetinin Boda kilisesi tarafından kabul edildiğine hükmedebiliriz.

Kehanet: Göçebe Türk destanları müneccim ve kâhinler denilen ayrı bir sınıftan bahsetmiyorlar. Anlaşıldığına göre böyle bir sınıf olmamıştır. Herhangi vezir veya oğullarından biri kâhinlik eder. Han Yolay'ın yanında bulunan Targıl Taz adlı bir arkadaş aynı zamanda kâhinlik eder.

Göçebe Türk destanlarındaki kâhinler, ekseriya "kürek kemiğini" ateşe yakarak gaipten haber verirler. Han Yolay'ın "tanrı ile konuşan" Targıl Taz'ı da kürek kemiğine bakıp seferin hayırsız olacağını haber veriyor (metin s.196-197 mis.1905-1940). Kazak-Kırgızların destanı hikâyelerinde de böyledir. Er Kökçe

isimli bir kahraman Manaşa adlı birine "kürek kemiği yakıp falıma bak!" diyor (Proben, III, 90). "Sayın Batır destanının kahramanlarından Kublan da "sözünde hatası olmayan, kürek kemiğiyle konuşan" bir erdir. Kürek kemiğiyle konuşmadan hiç bir işe teşebbüs etmez (aynı eser, s.197, ms.987-1000).

Kürek kemiğiyle fal açmak diğer eski kavımlarda da vardı. Yakup el-kendi'ye nisbet verilen 'Kitabü ilmül-ketif' adlı arapça eserde vardır. O eserde bu ilmin kadim Yunanlılardan kalmış olduğu yazılmıştır. Bununla beraber, bu adet göçebe Türk destanlarında olduğu gibi hiç bir kavim destanında kuvvetli iz bırakmamış olsa gerektir.

İstikbalden haber verenlerin çoğu kadındır. Kahramanların kadınları ve hemşireleri rüya veya başka bir vasıta ile istikbali keşif ederler. (Meselâ: Manas, 2 nci bab, s.37-38 mis.1069-1905; 3 inci bab, a.210-211 mis. 180-185; s.210-217; 7-inci bab s.339 mis, 927-960 Er sayın s. 203 mis, 1265-1277).

Kahraman falcıların falına bilhassa kadınların kehanetlerine aldırmıyorlar. Fakat bu fallar ve kehanetler daima tahakkuk ediyor.

DEDE KORKUT KİTABINDAKİ BAZI MOTİFLER VE KELİMELERE AİT NOTLAR

(Hiçbir yerde basılmamıştır)

Türk hikâye ve destanlarında çok görülen yedi gün uyuma motifi Dede Korkut'ta vardır. Oğuz beylerinin yedi gün uyudukları söyleniyor: Oğuz begleri yedi gün uyurdu. Onuniçün (uykuya) küçücük ölüm derlerdi (K. 152; OŞ, 105). Abakan (Minusink) Türkleri'nin "Balamon Kam" adlı destanî hikâyelerine göre Ak Atlıg Ay Batır yedi gün uyuyordu (Etnograf Sbornik, IV, s. 89). Kazak-Kırgızlarının Ekrem Aydar adlı masallarının kahramanlarından olan cadı karının yedi gün uyuduğu söyleniyor: "ol yedi başlı calmavuz yeti gün yeti tün uyklaydı" (Proben, III, 272). Edige Toktamış destanında söylendiğine göre, Timürün kızını kaçıran Kabardın adlı alp da yedi gün uyuyor ve yedi gün uyanık duruyormuş [1]...

"Kitab-i Dede Korkut'taki birçok kelime ve birkaç çümleyi muallim Kilisli Rıfat okuyamamış ve yahut mânalarını anlayamamıştır. Orhan Şayık Gökyay bunlardan birçoğunu okumuş ve mânalarını izaha çalışmıştır[2]. Bununla beraber birkaç kelime ve cümle daha halledilememiştir. Bunlardan biri Kam Büre (ü)-nüng oğlu Bamsı Beyrek hikâyesindeki "Alar (K. "alas") sabah turmışsın, ag ormana girmişsin. Ağ kavagung budağından yargıyuban (?) geçmişsin. Can bacugun (?) egmişsin. Uk çağırın (?) kurmışsın, adın gerdek komışsın" (K. 61; OŞ, 41) cümlesidir. OŞ neşrinde bu cümle dört cümleye ayrılmıştır ki doğru değildir.

Bu cümleyi iyi anlıyabilmek için hikâyenin kahramanı Bamsı Beyrek'in oynadığı sahneyi gözönünde canlandırmak lâzımdır. Sahne şudur: Bamsı Beyrek'in kadınını Yalancı oğlu Yalancukla evlendiriyorlar. Büyük bir düğün yapılıyor. Kız ve güvey için muhteşem *otağ* (gerdek) kurulmuş. Bayındır Han bu muhteşem otağı seyrediyor ve uyruklarının zenginliğinden gurur duyuyor...

Serseri ozan suretine girmiş olan Bamsı Beyrek'in gözüne batan ve yüreğini yakan şey de bu gerdek (otağ) olduğunda şüphe yoktur. Çünkü eski Türk düğünlerinde en mühim cihaz otağ (=gerdek)tır[2]. Bamsı Beyrek de bu muhteşem gerdeği alay mevzuu yaparak Bayındır Han'a:

— "Alaca sabah durmışsin ag ormana girmişsin ag kavagın dalından bir (delacık) kıyıp (kesip) geçmişsin, yanın (?) bacagın (?) eğmişsin uk ve çığrın kur-

[1] Çokan Valihanof Edige Biy (Melioranski neşri Skazanie ob Edige i Toktamışe PB. 1905) s.26-27. Yedi gün uyuma motifine Pertev Naili Boratav da temas etmiştir ("Köroğlu Destan s.60).

[2] Prof. Doktor Muharrem Ergin bu kelimelerin çoğunu iyi açıklamıştır.

muşsun! adın da gerdek komuşsun" diyor, ki bir göçebeler hanına karşı müthiş alaydır. "Muhteşem otağ (gerdek) saydığın bir fakir çobanın hakir çadırdır. Adını da utanmadan gerdek koymuşsun!" demek istiyor.

Bu cümledeki kelimeler birer birer izah edelim:

Alan: Alaca, alan sabah=sabah karanlığında (krş. "ala tañgla"=şafak sökerken. Bu kelime alan ve **(alar) şeklinde** geçiyorsa da **"alan"** okunması daha doğru olsa gerektir. OŞ bu kelimeyi "alar" okumuştur. "Orman içindeki açıklık" diye izah edilen "alan" kelimesinin (s. 126) buradaki "alan"la katiyen münasebeti yoktur). "Alar" kelimesi lûgatçeye alınmamıştır.

Turmak: Kalmak alan sabah turmışsın=ala karanlık kalkmışsın.

Ag orman: Kavak ormanı (?) krş. doğu Türk Kara orman=çam ormanı). (doğrusu: Bir kıyuben) bir defa kıyarak, keserek (Ozan "üzerinde uğraşmamışsın" demek istiyor).

Can: Yan, taraf (?) (eski oğuzcada y/C tebadülü vardı Kâş. I, s. 32).

Bacug: Bacak (?) (OŞ Lûgatçesinde buçuğ - s. 128: "Muahede, mukalevi" ile münasebeti yoktur). Çadır uk larının her iki ucu edilerek yapıldığına bakılırsa kelimelerini" yan bacağın" diye izah etmek uygun olur. Çadır aksamına ait bu gibi kelimelerin izahı Yürük ve Türkmen göçebeleri arasında yapılacak folklor ve etnografi araştırmalardan önce imkânsızdır. Metindeki "can bacağın" kelimelerinin "uk çığrı"ya ait olduğu şüphesizdir.

Uk: (resim 4 ve 2) Çadırın üst yanındaki köşelerini tutan ağaç parçalarının değneklerinin her biri (die Dachstabe, der Jurte, Radloff. WB., I, 1606, 1617; Kâş, I, 49 "ug") OŞ Lûgatçesine almamış, metinde ise **ok** yazmıştır[3].

Çığrı (çığrık: resim 3 ve 5): Çadırın üst kısmı (krş. Kâş. I, 325; II, 68 "çığrı"). Kırgızça *çangarak,* şangarak, şangırak (Radloff. VB. VI, 942: der Holzring des rauchloshes Jurte), Başkurtça sagarak.

Kalmukça tsagarak (Ramstedt. Kalmuk. Wörterbuvh, s. 419; die querhölzen im rauchringe der Jurte).

O. Ş. Gökyay metinde şüpheli bıraktığı چعرين kelimesini lûgatçasında *çangırak* (s. 132) diye almış ve doğru izah etmiştir. Fakat metinde çağırın (?) diye okuduğu kelimeyi almıyor ve izahında da çangırak izahının bu cagırın (?)'a ait olduğuna işaret etmiyor. Çangarak kelimesinin izahının hangi kelimeye ait olduğunu kimsenin anlayabileceğine imkân yoktur.

[3] Çadıra dair yazdığım bir makalede ben de, ok yazmıştım ("Azer-beycan Yurt Bilgisi", 1932, C.I, s.355-356), yanlıştır, doğrusu "UK" tır.

* *Not:* Bu seri makalelerden Beş makale "Türk Yurdu dergisinde yayınlanmıştı. Bu 6. Makale verilemeden kalmış ve unutulmuştu. Bu seri makaleler "Mak. ve İncelemeler" kitabında (s.173-190) yayınlanmıştı. Bu 6. makaleyi de otuz altı yıl sonra bu II. ciltte yayınlamak nasip oldu.

III. BÖLÜM

BELTİR TÜRKLERİNDE GÖK TANRIYA KURBAN TÖRENİ

Yasan: S. D. MAYNAGAŞEV

Çığır 1935, sayı 52, T. F. Araştırması Sayı 305

Minusin kazası, Yenisey vilâyeti Türk kabilelerinin en şayanı dikkat dinî törenlerinden biri olan Tiğir tayi yani Tañrı (Sema) ya kurban adını taşımaktadır. Bu merasim ekseriya Kaç kabilesi tarafından icra olunur. Diğer Türk kabileleri arasında benim bildiğime göre bu merasimi Abakan nehrine sol taraftan munsap olan "Tiy" (Tüü) çayı sahilinde yaşayan Beltirler yaparlar. Merasimin şekli her kabilede bir türlü değildir. 1913 senesi yazında ben bu merasimi Beltirlerde seyrettim. Merasim 30 Haziran gününe musadifti. Beltirler her üç senede bir tahminen aynı günlerde ki bu günler ahalinin işsiz ve boş günleridir- bu merasimi yaparlar.

Beltir'lerin ekseriyeti abakan sahillerinde yaşarlar. "Teye" Beltirleri ise bu abakanlılardan ayrılmış bir grup teşkil ederler ki diğer Türk kabileleriyle muhattırlar. Abakan Beltirleri *Tañrı tayı* merasimini bilmezler. "Teye" Beltir'lerinde ise bu merasim, umumî kabile bayramı şeklinde icra olunur.Her aile bu gün için *aragı* (rakı) hazırlar. Bundan başka, sıraları gelen yedi yahut dokuz aile birleşerek muayyen miktarda koyun hazırlarlar. Bu koyunlardan kurbanlığa mahsus olanı beyaz tüylü ve siyah başlı olmalıdır.

Bayramın arifesinde yahut bayram günü sabahleyin her aile *Üldürbe* yapar. Üldürbeyi yalnız erkekler yapabilir; kadınların buna dokunmaları memnu'dur. Üldürbe şöyle yapılır: âdet olduğu üzere aile reisi yahut onun oğullarından biri kendirden bir ip büker; bu ipin uzunluğu şapkanın etrafını çevirecek derecede olur. Bu iple kartal tüyleri, beyaz ve mavi renkteki kumaş parçaları bağlarlar. İşte buna *Üldürbe* denilir. Üldürbe için kartal öldürürler. Bu kartal, Beltir'lerin kendileri tarafından öldürülmeli. Onların inanışlarına göre bu kartalı bizzat ruhlar gönderirler. Şayet Beltir'lerden kimse öldüremezse o vakit başka kabilelerden satın alırlar. Kartal telleri, "Üldürbe"ye aildede bulunan erkeklerin adedine göre bağlanır. Bununla beraber bu teller üçten eksik olmamalıdır. Eğer senede bir erkek çocuğun doğmasını temenni ederlerse bir tel fazla bağlarlar. Bu "Üldürbe" merasimine iştirak edecek adamların şapkalarına bağlanır. Teller yukarıya doğru dik durur, kumaş parçaları ise aşağıya sarkar. Bağladıktan sonra "arçın -ardıç" ağacıyla tütsülerler [1]. Bu "Üldürbe"li şapkayı merasime giderken

(X) Sbornik Muzeya Antropogil i Etnografii (Puplications du Musée d'Anthropoligie et l'Ethonographie de l'Acad, des Sciences de Russie) 1916, cilt III, 91-120.

[1] Ardıç dumanıyla tütsülemek Minusin Türklerin akıdelerince temizleme ehemmiyetini haizdir.

giyerler Ekseriya bu "Üldürbe" çocukların şapkasına takılır (bağlanır); büyükler buna riayet etmezler. Kadınlar ve kızlar evde kalırlar. Onlar merasime iştirâk ettirilmezler.

Uzun ve oldukça dar Sarı kol (sarı dere) deresi Teye (Tüü) nehrine sağ taraftan karışır. Beltir'ler, yaya ve atlı olarak, işte bu dereyi takiben yukarıya doğru hareket ederler. Başlarında "Üldürbe"ler acaip bir şekilde dalgalanır. Eğerlerin arkasındaki heybelere konan tulumlarda "arağı-rakı"lar, arabalarda tencere, kazan, su ve kurbanlık koyunlar bulunur. Dereden çıkarken yakında bir mezarlık görünür. Bu mezarlığın karşısında yolculara rakı koyar, yerden bir ot alıp bununla mezara ve etraftaki dağlara karşı rakı serperler. Nezirler'in kabul etmelerini dileyip ölü akrabalarını ve dağ ruhlarını çağırırlar (resim:1). Yolun yarısına geldikten sonra bu geçilen dağların ruhlarına yine rakı serpmek için dururlar. Burada, sol tarafta, yüksek bir dağ vardır. Beltir'lerin sözüne göre evvelde "tanrı" ya kurban merasimi bu dağın tepesinde yapılmıştır. Dağ Beltir'lerde mukaddes sayılmış ve bunun tepesine kadın ayağı basmamıştır. Lâkin bu memnuiyete muhalefet ederek bir kadın bu dağa çıkmış, dağın kutsiyeti kaybolmuştur. Bu hadiseden sonra ihtiyar bir Beltir rüyasında kurban merasiminin diğer bir dağda yapılması lüzumunu keşfetmiştir. Bu andan itibaren bu dağ bırakılmıştır. Mamafih yanından geçerken buna karşı rakı serpmeyi Beltir'ler unutmuyorlar.

Nehir boyunca yedi buçuk kilometre gittikten sonra sol tarafta bir yüksek tepe yükselir ki bu Beltir'lerin mukaddes dağlarıdır. Evvelki dağın kutsiyetine halel geldikten sonra bu dağ "Tiğir" Tacıyan namını almış [2] ve tepesine de kadın ayağı basmamıştır. Dağın cenup tarafı çıplak, şimal tarafı ise kalın tirementi ve kayın ormanlarıyle örtülüdür. Tepeye vardıkları zaman atlarını tepe altında bırakır ve kendileri rakı kazan, su ve kurbanlık koyunları beraberlerine alıp, tepeye yayan çıkarlar. Tepe epeyce yüksektir; bütün etraftaki tepelere hâkimdir. Bu tepe üzerinden her tarafta güzel ve hoş manzaralar görülür: Aşağıda Teye vadisi kıvrılır ve uzaklara giderek Abakan nehrinin geniş vadisiyle birleşir. Abakan'ın öte tarafında daimî karlarla kaplı Sayan dağlarının kolları yükselir. Muhteşem dağ silsileleri ve tepeler muhtelif istikametlere uzanıp gayrı muntazam bir surette yekdiğerleriyle karışırlar. Bunların arasından, pek nadir olarak, düz ovaların ufacık bir köşesi göze çarpar. Şimal tarafında bulunan kayın ormanları dağın tepesine kadar yükselir. Bu ormanlığın nihayetinde dört ağaç ayrılır ki bunlar mukaddes dört kayın ağacıdır. Beltir'lerin sözüne göre, bu ağaçlardan hangi biri kurur, yahut bir sebeple yıkılırsa bunun yerine bir ağaç bitermiş. Bu kayın ağaçlarının altında, bir ağaçtan diğerine uzatılan bir ipe bağlanan ve geçen zamanla yarı çürüyen "Üldürbe'ler görülür ki bunlar evvelki senelerin kurban merasiminin izleridir. Nümune için bunlardan bir parça almak istemiştim. Beltir'ler katî surette mani oldular. Onların inanışına göre, tâ eski zamandan beri

[2] "Tiğir Tayıcan" harfiyyen kurban kesilen dağ demektir.

tekerrür etmiş bir âdet vardır ki kurban edilen şeyden almayı men eder. Şayet alınırsa kabiliye felâket gelmesine sebep olur.

Tepede, yekdiğerinden dört metre uzakta iki yerde ateş izi vardır. Bunların yanında kazanın altına sacayak yerine kullanılan taşlar yatmaktadır. Kafileden evvel buraya vasıl olan Beltir adette ihtiyarlardan biri, aynı yerde ateş yakar.Bu iki ateşin şark tarafında ve mukaddes kayın ağaçlarına yakın bulunanına "Uluğ ot" (Büyük ateş), garpta bulunanına (küçük ot) diyorlar. "Uluğ ot" kutsî mahiyeti haizdir. Bu büyük ateşe ve mukaddes ağaçlara yalnız Beltir'ler yaklaşabilirler. Onun şark tarafına ise kimse geçemez. Bu ateşlerin ne vazife gördükleri merasim esnasında belli oluyor. Ateş yakıldıktan sonra diğer Beltir'ler geliyorlar. Herkes kendi rakısından her tarafa serper, ateşe bir kaç damla damlatır ve kendisi de içer. Üldürbe'li şapkaları çıkarıp toplarla. Rakı tulumları da bir yere toplanır ve mahsus bir bekçi ile muhafaza olunur.

Bu kurban merasimine diğer kabilelerden de misafirler gelir. Lâkin onlar merasime iştirak etmezler. Bir kenarda oturup merasimi seyrederler. Beltir'lerin hepsi geldikten sonra koyunları kesmeğe başlarlar. En evvel, ona has bir usulle, kurbanlık hayvanı öldürürler. Benim gördüğüm kurbanlık beyaz bir oğlaktı. Oğlak şu surette öldürüldü. İki adam bir kayın sırığının iki başından tuttu. İki adam da oğlağın ön ve arka ayaklarından tutup bu sırığın üzerine yatırdılar ve hayvanın belkemiğini kırdılar (resim 2): bağırmaması için ağzını tıkadılar. Akıdelerine göre böyle iken hayvan bağırırsa makbuliyetine alâmettir[3]. Belkemiği kırılmakla hayvan çabuk ölüyor; onun yere yatırıp derhal karnını yardılar ve belkemiğine ilişik olan azasından birini çıkardılar. Bu ameliyattan sonra hayvan derhal öldü. Kanını yere damlatmamak için çok dikkatle derisini yüzüp gövdesini parçaladılar. Başını, paça, bağırsak ve ciğerlerini deriye sarıp yeşil dallar üzerine koydular. Kurbanlığın ön tarafını tencereye koyup diğer koyunların etile birlikte pişirildiler. Lâkin kendileri bunun merasim kaidesine muhalif olduğunu ve usule göre kurbanlık bütün etlerin "Uluğ ot" ta yakılması lâzımgeldiğini söylediler.

Bu esnada diğer koyunların da âdî surette boğazlarını kesmiş ve etlerini ufak parçalara ayırıp tencereye koymuşlardır. Bu koyunların da bağırsak ve ciğerlerini yeşil dallara koydular.

Et pişmekte iken Beltir'ler "Üldürbe" leri alır ve bunların kurbanlık koyunu getiren adam vasıtasile merasime mahsus olmak üzere bükülmüş ipe bağlatırlar. Bu ip yedi kulaç uzunluğunda olup *Çilipağ* tesmiye olunur. Üldürbe'leri o suretle bağlarlar ki bunların ipleri çilipağ iplerile birleşmiş gibi olur. Üldürbe'leri bağlayıp bitirdikten sonra yine ardıç ağacı dumanile tütsülerler ve ibadete başlarlar. Çilipağ'ın bir ucunu dört kayın ağacının en şarkta bulunanına bağlarlar

[3] Gurkı'nın bana söylediğine göre Altay Türkleri de Ülgen şerefine kurban ettikleri hay-
run deliklerini ve ağzını tıkarlar. Lâkin bunların maksadı hayvanın çabuk ölmesidir

ve bir ucunu da "dua" bilen adam tutar. Kartal telleri -tüyleri havada dalgalanır, bütün Beltir'ler başlarını açarak bir gurup halinde toplanırlar. Çilipağ'ı tutan adam Tanrıya (semaya), bulundukları dağlara ve Teye nehrine...hitaben ilâhiler himenler okur; diğerleri de bu ilâhileri tekrar ederler. "Sâk" kelimesini telâffuz ederken bütün sesler birleşir. Bu yükselen seslerde öyle bir duygu, öyle bir ahenk işitilir ki gûya semanın ruhu Tanrı ve uzaktaki bütün şahikaların sahibi olan ruhlar bu sesleri dinliyorlar. O vakit "Çilipağ' yukarıya kaldırılır. Bunu müteakıp bütün Beltir'ler ellerini havaya kaldırıp yere doğru eğilirler. Bu suretle şimal tarafından başlayarak yavaş yavaş güneş tarafına çevirilirler. İlâhilerinde dağlara ve nehirlere hitap ederler. Yalnız görülen dağlara ve nehirlere değil, buradan görülmeyen ve avcılıkta bulundukları dağlara ve nehirlere de himen okurlar.

Bu sadedil insanların yüksek dağ tepelerine çıkıp icra ettikleri ibadet merasimelerinin manzarasında bir azamet hissolunur. Onların bu yüksek şahika üzerinde durup etraftaki bütün tabiatı, dağ silsilelerini ve nehirleri, müşahhas ilâhlar suretinde tasavvur ederken en samimî himenlerini arzetmelerine ve kuvvei muhayyelelerinin kendi bildiği şekilde işlemesine hiç bir şey mani olmuyor.

Böyle bütün bir daire yaptıktan sonra, "Çilipağ'ı diğer kayın ağaçlarından da geçirip bir ucunu garpta bulunan ağaca bağlarlar. "Çilipağ" yerden biraz yukarda durur. Bununla merasimin birinci kısmı tamam olur.

Teneffüs zamanında Beltir'ler pipolarını tellendirir; bir iki fincan "arağı" içer ve diğer kabilelerden gelen misafirlerle selâmlaşıp konuşurlar.

Bir kısmı da "Büyük ateş'te bulunan tencere altına odun atarlar. Bu tencredeki kurbanlık et piştikten sonra yeşil kayın ağacı dallarından tepsiye benzeyen "tipsi" yapıp bunun üzerine etleri koyarlar. İki adam bu tipsi'yi ellerine alırlar. Tipsi'yi tutanlar başlarına şapkalarını giyerler. Bütün Beltir'ler bunların arka tarafına toplanırlar. Bunlar şapkalarını çıkarırlar.

Yine ibadet başlar. Tertip birinci kısmın aynıdır. Yine aynı ilâhiler ve iştirak edenler de ellerini yukarı kaldırırlar. Merasime iştirak edenler de ellerini yukarı kaldırarak her tarafa eyilmek suretile ta'zım ederler. Yine güneş tarafına doğru iki daire yaparak devrederler. Bundan sonra kurbanlık etlerini tipsi'le beraber "Büyük ateş"te yakarlar. Et yandığı zaman ateşe kaşıkla rakı serperler ve ateşe secde ederler. İhtiyar Beltir'ler dumanın ateş üzerinde nasıl yükseldiğine dikkat ederler; eğer duman yuvarlana yuvarlana güneşe doğru yükselirse kabileye iyilik, eğer ters tarafa yükselirse fenalık olacağına alâmet addederler. Bununla merasimin ibadet kısmı tamam olur.

İbadet merasimi bitinceye kadar "küçük ateş" üzerindeki koyun etleri de pişmiş oluyor. Bu etler orada bulunanlara ikram içindir. Orada hazır bulunanlar üç top olup otururlar. Beltir'ler, çocuklar ve misafirler. Her topa et; sofra

yerine kullanılan "kicim" [4] üzerinde verilir. (Resim 4) Yemek zamanında kemiklerin atılmamasına çok dikkat ederler. Yemekten sonra rakı ikram olunur. Beltir'ler kendi aralarında müstakbel merasim için kurbanlık getirmek kimin sırası olduğunu konuşur ve sırası gelen adama büyük fincanlarla rakı takdim ederler.

Nihayet misafirlere gitmek vakti olduğunu anlatırlar. Yemek artıklarını ve **kemikleri toplarlar. Bunların hepsini kurbanlık koyunun bakiyelerile bağırsak,** ciğer, paça ve derisile ve bunların bulundukları ve temizlendikleri dallarla beraber "büyük ateş'te yakarlar (resim 5). Kurbanlıktan başka koyunların derilerini sahipleri eve götürürler. Kurban derisini yakarken ateş etrafında durur ve eğilerek tâzim gösterirler. Bazıları dizleri üzerine oturarak dua ederler, sesleri işitilir. "Al beyaz koyununu, ver bize bolluğunu" Bu merasimden artakalan rakıları Beltir'ler kendileri içerler. Bu artığa çok ehemmiyet verirler.

Onların kendi akıdelerine göre arağı suretinde, ruhların hibe ettiği saadet ve tâlii kabul ediyorlar. Bununla merasim tamam olur. Ahali dağılır.

Hatime olarak bu merasimde okunan ilâhilerin metin ve tercemesini, duada zikredilen dağ ve nehirlerin isimlerini kaydediyorum.

BELTİR DUALARININ METNİ[5]*:*

Küğer - turgan kök tiğir, sâk!
Küder-turgan kara çir, sâk!
Üldürbe Çayan kayrakan, sâk!
Akti küktiğ çalaman,
Ak kuragın puzın
Çitiçebis, sâk!
Çımır-çamır kayrakan...

TERCÜMESİ:

Mavi görünen gök tanrı, sâk! [6]
Bizi taşıyan karayer, sâk!
"Üldürbe halik" [7] kayrakan [8] sâk!
Aklı, göklü (mukaddes) paçavralarını

[4] Kicim deriden yapılan geniş bir eğer altı keçesidir.

Bizim Türk hurufatıyla bu metin ifade edilemediğinden neşrini şayanı istifade bulamıyoruz. Burada nümune için altı cümleyi göstermekle iktifa ettik.

Sâk kelimesi Micusin Türklerinde kurban merasimi esnasında isti'mal edilen bir kelimedir.Bu kelime RadloIT lügatında "Sok, çok, Şök" şeklinde mukayyedir. (Bu kelime islâmların "amin" kelimesi yerine isti'mal olunmaktadır. Mütercim).

[7] Üldürbe'nin iki ma'nası vardır: Biri yukarıda zikredilen kartal tellerinden yapılan ve külâh tezyini için kullanılan şeydir. Diğeri de bir ruhun ismidir ki, burada o ruha hitap olunuyor.

[8] "Kayrakan" ruhlara ta'zimen hitap edildiği vakit kullanılır. (İslâmların "Teala" dedikleriyle yakın bir ma'nayı ifade eder. Mütercim).

Ak kuzu kurbanını
Sana takdim ediyoruz, sâk!
"Yağmur-çamur" [9] kayraka,
Yumuşağından veriver
Esası va'eden meşhur ve ma'ruf
"Tanrı Taycan" [10] kayrakan
"Yalkı karacan" [11] kayrakan, sâk!
Ma'ruf, meşhur ve eğri büğrü akan
Teye (nehri) kayrakan, sâk!
Baba olup bizi beslemişsin
Anne olup bizi emzirmişsin, sâk!
(Ey teye nehri)

Yavaşça akan menbaına,
Gürültü ederek vasıl olduğun munsabına
kavak çalılarına,
Keskin taşlarına (selam olsun), sâk!
Dağlara, sulara kurbanımız irişsin, sâk!
Acele etmeyiniz ey ruhlar!
Biz evladınız göğüslerinizdeyiz
Biz torunlarınız koynunuzdayız
Büyük ve küçüklerimizi
Himayenizden diriğ etmeyiniz
Kurbanlığımız ak kuzuyu
Kanını dökmeden sana takdim ediyoruz.
Ey bizim büyüdüğümüz vatan
"Ulu Korgıs" ve "küçük korgıs"
Adaklarımızı size taktim ediyoruz...
Sen beyaz tavşana binen
Ak kuzuyu kurban isteyen kişisin...

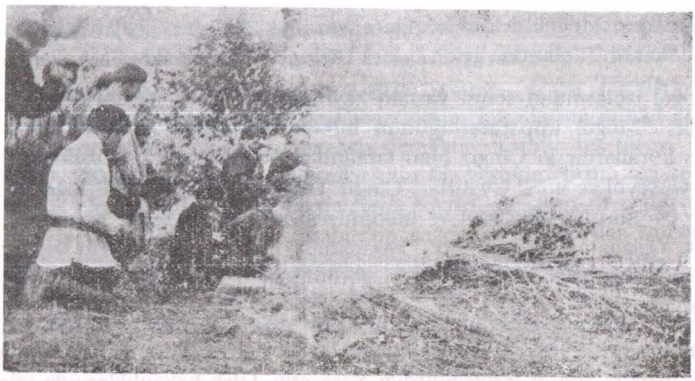
Makalenin ilâhilerde ve merasim esnasında geçen ve bir çok nehir ismi yazılı olan kısmını burada nakletmiyoruz.

Bu yazının tercümesi, ilk kez 1937 de Çığır dergisinin 52. sayısında yayınlanmıştır.

"Yağmur - çamur", Yağmur Allahı'nın ismidir.

Kurbanlık koyunu öldürüyorlar.

Uluğ ot'a (yani Büyük ateşe) ibadet.

Kurban etiyle genel ibadet yapılıyor.

YASA, TÖRE-TÜRE VE ŞERİAT

Türk Kültürü Araştırmaları 1964 Sayı 1

Eski türkçede kanun manasına gelen yasa (yasağ) terimi Moğol istilâsından sonra islâm tarih ve etnoğrafya edebiyatına girmiş ve çok yayılmış bir terimdir.

Kök Türkler, hakanlılar ve selçuklular kanun ve nizam ifade eden törü türe teriminin yerini tutmuştur. "Yasa" menşei bakımından, şüphesiz, türkçe bir kelimedir. Kültigin yazıtında "öd tengri *yasar* kişi oğlu kop ölügli töremiş..." (= zamanı Tanrı takdir, tanzim eder, kişi oğlu ölmek üzere yaradılmıştır) cümlesindeki "yasar" (yapar, tanzim eder) kelimesi de "yasa" kökünden teşkil edilmiş bir kelimedir. Moğol devrinden önce yazılmış eski bir Uygarca metinde "nizam" ve "kanun" anlamına gelen "yasak" kelimesi bulunmaktadır[1].

Moğol istilâsından sonra yazılan kaynaklarda "yasa" terimi şöyle izah edilmektedir: "Moğol imparatorluğunun hukuk ve askerlik işlerini düzenliyen ve yöneten kurallardır ki Çingiz Han tarafından vazedilmiştir". Müslüman müelliflerden Cuveynî'ye göre Uygurlar, Çingiz Hanın emri üzerine, Moğol çocuklarına yazı öğretmişler ve yasayı ve hükümlerini tomarlara tesbit etmişlerdir. Buna "Büyük Yasaname" denir. Bu "Yasaname" muteber prenslerin hazinelerinde bulunur... Memleket ve devlet işleri görülürken o tomarları getirip işlerini ona göre yaparlardı[2].

Bu izahlara göre Yasanın Çingiz Hanın icadı olduğu iddia edilmektedir. Halbuk, Çingiz Hanın tesbit ettirdiği Yasa eski Türk hakanlıklarında yürürlükte olan ve şifahi olarak nesilden nesile intikal eden *törü* ve kaidelerden başka bir şey olmamıştır. Her hakan ve beyin bu kaidelere kendisinden bazı şeyler de ilâve etmiş olduğunda şüphe yoktur. Çingiz Han da zaman ve zeminin icap ettirdiği bazı kaide ve maddeler eklemiştir. Her büyük tarihî olaylardan ve yeni bir sülâle tahta geçtikten sonra *törü* ve yasasının kurultaylarda gözden geçirilmiş ve bazı hükümlerinin münakaşası yapılmış olduğu kaynaklardaki kayıtlardan anlaşılmaktadır. Meselâ, Edige Altın Orda'da hakimiyeti eline geçirdikten sonra "ince *töre*ler ve büyük *yasa*lar vazetti"[3]. Toktamış Han Temür ile yaptığı büyük bir savaşı mütaakıp devlet erkânı ile danıştıktan sonra Bahrin boyunun savaşta ve

[1] F. W. K. Müller. Zwei Pfalinschriften aus Turfanfunden, Berlin 1915 s. 6;metnin 6.sahifesinde "yasak", bu kelimenin izahında 13.de "Gesetz" denilmiştir.

[2] Cüveyni Cihanguşa (GMXVI, I) sah.16-18.

[3] İskender anonimi. Tisenhausen. Sbornik materilov otnos.k istori Zolotoy Ordı 1941, s. metin 238, ter.133: چون ايدكو توراهای باريك وياساقهای بزرك بنياد نهادبود

kurultaylardaki mevkiini (ornunu) değiştirdi. Bu rivayete göre Bahrinler ta Oğuz Han zamanından beri

يغلى باى بهادد بحرين كع سردار الوس بحرين بود واززعان اوغوز خان اين طائفه اصحاب يمين بودند

sağ yanı işgal ederlerdi. Toktamış'ın kararından sonra orduda ve kurultaylarda sol yanı işgal eder oldular[4]. Bu rivayetteki "Oğuz zamanından beri" kaydı dikkate değer. Bu kayıttan anlaşıldığına göre Moğol devrinde tatbik edilen Yasa'nın içinde bulunan bazı kaidelerin efsanevî Türk hakanı Oğuz zamanından kalmış olduğuna inanılıyordu.

İslâm hukuku ve nizamına çok bağlı bulunan Semerkandı kentini hükûmet merkezi yapan Temür ve torunu Uluğ Beyin yasaya bağlılıkları çağdaşları olan tarih yazarları tarafından tesbit edilmiştir. Temüre karşı müdhiş kini olan İbn Arapşaha göre "Temür için Çingiz yasası müslümanlar için fıkıh gibidir. Belki de Temür ve Çağataylar Çingiz yasasını şeriata tercih ederler"[5]. Mısırlı Türk tarihçisi İbn Tanrıberdi, Temür hakkında şöyle yazıyor: "Diğer Türkler ve Çağataylar gibi Temür de bütün işlerinde Çingiz hanın kurallarına itimad ederler ve buna *türe* derler. Türe Moğolca mezhep demektir. Temür bu türeyi bilmekte nazirsizdi"[6]. Zahireddin Babur "Hatıralar"ının bir yerinde "bizim ata ve babalarımız Çingiz türesine şaşılacak derecede riayet ederler, mecliste, divanda ve sofrada hilâfi türe iş kılmazlardı"[7]. diyor. Babur'un çağdaşı olan Haydar Mirza Duğlat Uluğ Beğ'in türe (yasa) ye karşı gösterdiği ilgiyi şöyle anlatıyor: "Mirza Uluğ Bey Emir Hudaydad'a Çingiz türesini sizin kadar kimse bilmez. Onun bütün kaidelerini bize öğretiniz. Birçok işlerde bu kaidelere ihtiyacımız vardır" diye ricada bulundu. Emir Uluğ Beğe "Biz Çingiz töresini kötü diyerek bıraktık, şeraiti kabul ettik. Çingiz töresi iyi ise, Mirza âlim olduğu halde şeriatı bırakıp töreye bağlanacaksa, türeyi öğretirim" diye cevap verdi. Mirza bu sözlerden gücendi.

[4] Şeceret-ül-etrâk Tisenhausen, a. e. metin 267, terc. 207,. Mevki (orun) hakkı için bk. Abdülkadir (İnan). Orun ve ülüş meselesi. THİTM 1932 sayı 1. s. 121-133.

وكان معتقدا للقواعد جنكيز خانيه وهى كفروع الفقه للملة الاسلامية ومشيا لها على الطريقة المحمد به وكذلك كل الجغتاى يمشون قواعد الملعون جنكيزخان على قواعد الاسلام İbn Arabşah Mısır bas. s. 212.

وكان يعتمد على قواعد جنكيز خان فى جميع اموره كما عادة جغتاى والقرك باسرهم ويسمونها التزا بالمغولية المذهب وكان (تيمور) فردانى معناه المثيل الصاف

Nuruosmaniye, N. 3428, varak 227. Zeki Velidî Togan İranın Meclis Kütüphanesinde bir anonim eserden şu bilgiyi naklediyor: كتاب ياساى جنكيز خان را (تيمور) زياده تمجيد ميكرد واورابرقرآن ترجيح ميداد تيمور ميكوميد درتكميل كتاب جنكيز خان چيزى نويست كه توزوك On the miniatures in İstanbul lebraries. s. 55.

Vakayi, *Baburun Hatıratı* (R. Rahmeti tercemesi) s. 205.

Emir töreyi öğretmedi[8]. Emir Hudaydad Kâşgar emirlerinden olup Mevlâna kâsanî müridlerindendi. Kâşgarlı Türk-Moğolların hanı Toğluk Temür (ölümü 1362) onun babası Emir Pulatçı zamanında müslüman olmuştu. Rivayete göre o zaman 160 bin Türk-Moğol müslüman olmuştu[9].

Uluğ Beğin büyük din adamlarının katıldığı resmi ziyafetlerinde bile Çingiz türesine riayet ettiğini kaynaklar teyit etmektedir. Ubedullah Ahrarin rivayetine göre, Uluğ Beğ Çinihane (güzel sanat eserleri müzesi) yapıldıktan sonra büyük şölen yapmış ve bütün ulu kişileri çağırmıştır. Bunlar arasında Hoca İsameddin (şeyhülislâm) ve bütün ulema bulunuyordu. Çingiz türesine göre şarap fıçıları da hazırlanmıştı. Mutaassıp dervişlerden Seyyid Aşık adamlarını toplayıp Uluğ Beğ'in huzuruna gelmiş ve çok sert bir protestoda bulunmuştur[10]. Altın Orda devletinde Özbek Han (1312) zamanına kadar Yasa tatbik edilmiştir. Özbek Han Türk-Moğol emirlerini islâma davet ederken emirler "Sen bizden müslümanlık değil, ancak itaat ve inkiyat talep et. Bize Çingiz Hanın yasa ve yusunundan vazgeçmeye ve arapların eskimiş şeriatlarını almaya ne lüzum var" demişlerdir[11].

İlhanlı Olcaytu han müslüman olduktan sonra büyük emirleri ona "islâmiyeti kabul edince işlerimiz tersine döndü; eski dinimiz daha sağlam ve sevimli idi" demişlerdi. Olcaytu bu emirlere "şeriat, akıl ve yasak devlet idaresi için üç esas rükündür" demiş ve bununla beraber Moğol Yasasının üstünlüğünü de müdrik olmalarını tavsiye etmiştir[12]. Altın Orda ve İrandaki Türkler ve Moğollar XIV. asrın başından itibaren tam bir islâm ülkesi olmuş ve buradaki eski müslümanlara karışmıştır.

[8] میرزا اولوغ بیك از امیر (حدایداد) اقتباس نمودند که تورهٔ جنکیز را هیچ کس مثل شما نمیداند همه قواعد اورا بما بکوبدکه مادر کلیات امور بان بآنرا احتیاج است امیر کفته است که ماتورهٔ جنکیزی رابد کفته ترك همه کرده بشریعت آمده ایم اکر تورجنکیزی نیك بوده است میرزا باوجود دانیشمندی سرع را کذ شته مقید توره مشد ند بسی توره را بجورا آموخته بر کردیم موز ازاین سخن منفعل شد ند میر تورمرا نیا موخته است تاریخ رشیدی (krş. E. Denison Ross-N. E. Elias. History of the Monghuls of Central Asia, London 1898, Tarih-i Reşidi tere. s. 69).

[9] Ebulgazi Han. Şecere-i Türk (Desmaison neş.) s.161

[10] Zeki Velidi Togan. On the minintatures in İstanbul Libraries. İstanbul 1963, s.55-56: میرزا اولوغ بیك دروقتی که چینی خانه ساخته بوده اند دقوق غظیم فرموده وجمیع اکابررا طلبیده اند. خدمت خواجه عصام الدین وهمه دانیشمندان شده اندکه برسم جنکیزی درآن مجلس قربهای شراب نیز حاضر کرده اند

Zeylicamiuttevarih der Mecmua-i Hafız Abru. Nuruosmaniye, N.3271, varak 37 b-38 a. **Paris National Bib, Suppl, pers 209 (b) nüshasında biraz başkacadır:**

وسبب خصومت امرا بالوزبك آن بودکه اوزبك پیوسته ازایشان ایمان واسلام اقتباس کردی وایشانرا برآن تحریض دادی وامرادر جواب اومی کفتند. نواز ما انقیاد ومطاوعت جشم دار وترابادین واعتقاد ماجه کار وما جکونه توره وپاسق جنکزخان ترك کنیم وبدیس عرب درآییم

Zeki Velidi Togan. Umumi Türk tarihine giriş. 220, 271.

İlhanlılar devletinde Yasa daha düzenli tatbik edilmiştir. Bu devlette kültür unsuru olan Türk-Uygur bilginleri Yasa maddelerini yazı ile tesbit etmiş olsalar gerektir. "Desturul-kâtib fi tayin-il-meratib" müellifi Muhammed Hinduşah'ın bahsettiği "Kutadgu Bilig'i Çingiz Hanî" ve Cuveynî'deki Yasa maddelerinin kaynağı bu Uygurların eserlerine dayanmış olsa gerektir; türkçe "bilig" kelimesi de bu mütalâayı takviye etmektedir.

Türk-Moğol devletlerinde *yasa* ve *töreyi* bilenlere karşı derin saygı gösterildi. Mısırlı Türklerden Artamış adlı bir kişi hakkında İbn Tanrıberdi"nin verdiği bilgi dikkate değer: Abdullah oğlu Artamış, Muhammed Kılavun tarafından ilhanlı Ebu Said Han'a birkaç defa elçi olarak gönderilmişti. Tatarlar ona saygı gösterirlerdi. Çünkü o halis türkçe olan moğolcayı, hem konuşur hem yazardı. Moğol adabını ve Çingiz Han töresini bilirdi[13]. Buradaki "moğolca" uygurca olacaktır.

Çingiz Han'ın fütuhatına iştirak ederek Moğolistan ve Uyguristandan gelip islâm ülkelerine yerleşen ve müslümanlığı kabul eden Türk ve Moğol ulusları uzun müddet yasayı bırakamadılar. İlhanlılar, Moğol ve Türklerin hukuk işlerine bakmak için Yargu emirliği tesis etmişlerdi. Buna, başkan olarak, sultan ve emirlerin kaidelerini, yasa ve töreyi iyi bilen Emir Bayan tayin edilmişti. O davaları Çingiz Hanın Kutatgu Bilgi'inde gördüğü, okuduğu ve büyük yargucılarda müşahede ettiği gibi Moğol davalarını tetkik ile meşgul olurdu[14].

Cuci ve Çağatay ulusları tamamiyle müslüman olduktan sonra eskidenberi müslüman olan yerleşik Türk boylarına karıştılar. Fakat bu yeni müslümanlar için islâm fıkhının muamalat kısmı çok yabancı geliyordu. Hele hükümdar ve büyük beyler sülâlesine mensup hanlar ve beyler aile ve askerlik işlerinde XVI, asra kadar yasa ve türeyi tatbikten vazgeçmediler. Uluğ Bey gibi islâm bilgini olan bir hükümdarın "birçok işlerde yasa, türeye ihtiyacımız vardır" demesinin sebebi de budur.

İçtimaî bünyeleri yasa ve türe üzerine kurulmuş olan bu yeni müslümanlar islâm akide ve ibadetlerini hiç bir zorluk çekmeden kabul ettikleri halde, fıkhın muamelât hakkındaki hükümlerine bir türlü alışamıyorlardı. Bâzan şeriat ile

[13] El-Menhel-üs-safi (Nuruosmaniye, N. 3428, varak 98):

ارتامش بن عبدالله اصله من ممالك الاشرف خليل بن قلاون ثم اتصل عند الملك الناصر محمد قلاون و ولاى نيابة الكرك وكان الملك الناصر يركز اليه الحاج ارتمش واسله غير مرة ق الرسلية الى القان ابوسعيد وكان التتار يعظمونه ويركبون اليه لانه كان يعرف ايضا اداب المغل وروهوالتركى الخالص كعرب العربا وكان يعرف المغل لساناً وكتابة ويعرف ايضا اداب المغل وتورا جنكيزخان وجون امير

[14] P. Melioranskiy, O Kutatku Bilige Çingizhana ZVO, XIII, 015-23:

بايان بوفور كفايت وكاردانى ودرايت رسوم وقواعد سلاطين وامرايمغول ودانستن ياساقها وتوره ها ايشان از جميع امرا وزمان سرآمده ست راه امارت يارغوتفحص قضايا مغولان كه فطرت ونشأت ايشان برانست بوتفويض كرده شد تابر وجهى كه در قوتاغو بليك جنكيز خانى ديده وطو انده واز اكابر يارغوجيان مشاهده كرده

("Destur-ül-kâtip fi tayin-ol-meratip"ten).

Yasa hükümlerinden hangisini tercihte tereddüt ederek müşkil durumda bulunurlardı. İlhanlı devlet adamlarından Emir Çoban Sulduz iyi bir müslümandı. Medine'ye su getirtmiş, Cennetülbeki'de kendisi için mezar hazırlatmıştı.Ebu Said Han onun Hasan Celayırla evli kızı Bağdad Hatun'u, Çingiz yasasının bir kaidesine dayanarak, istedi. Yasaya bağlı ve şeriata da riayetkâr olan Emir Çoban ne yapacağını şaşırdı. Yasaya göre hakanın arzusunu yerine getirmek gerekiyordu; şeriat ise evli bir kadını başkasına peşkeş çekmeğe müsaade etmiyordu. Emir Çoban'ın şeriat ile yasa arasında geçirdiği tereddüdü, nihayet şeriata riayeti onun ve soyunun felâketi sebeplerinden biri olduğu şüphesizdir. Şeriat ile Yasanın çelişmesi Çağatay ve Cuci uluslarında da görülmüştür. Orta Asya ve Altın Orda hanlıklarında, Yasa bilhassa orduda hanlıkların son zamanına kadar şiddetle tatbik edilmiştir. Kırım Hanlığının bir savaşına şahit olan Evliya Çelebi ordunun hareketini tavsif ederken şöyle diyor: "Çingiz Yasasına göre Tatar askerleri düşmana yakın bulundukları vakit dolu dizgin koştururlar. Biri düşerse ayaklar altında izilir; kimse arkaya bakmaz. Çünki Tatarlarda hareket esnasında arkaya bakmak adeti yoktur[15].

Gençliğini islâm merkezlerinde, Irak'ta geçirmiş olan Moğolistan (o zaman Doğu Türkistana Moğolistan denirdi) hanı Yunus Han'ın (ölümü 1487) şehirde oturmasına ve şeriati yasaya tercih etmesine kızıp aşiret beyleri onun küçük oğlu Sultan Ahmed'i aralarına alıp doğudaki aşiretlere gittiler. Halbuki bunların ataları bir asır önce müslüman olan Türk ve Moğollardı. Kendileri de müşrik ırkdaşlarına karşı, islâmın neşri için, gaza ve cihad yapıyorlardı. Babur'un anlattığına göre XVI. asra kadar Moğol arasında Çingiz Han'ın yasası Çingiz Han'ın tanzim edip bıraktığı gibi tatbik edilirdi[16]. Babur'un bahsettiği "moğollar" çoktan müslüman olmuş ve türkleşmiş Çağatay ulusunun doğuda bulunan boyları idi.

XVII. asırda Türkistan'da Özbek hanları saray törenlerinde Çingiz yasasına riayet etmişlerdir. Mahmud bin Emir Veli "Bahr-ül-esrar fi menakıb-il-ahyar" adlı eserinde töre-i hümayunun bazı kaide, yasa ve yusunlardaki törenlerin şartlarından bahsetmektedir. Hükümdarın resmî meclisinde mevkiler (orun) yasaya göre tayin edilmektedir. Meclislerde şeyhülislâm ve seyyidlerle beraber Özbek büyüklerinin hatunları da bulunuyor[17]. XX. asrın son yıllarına kadar göçebe hayatı bırakmıyan Kazak-Kırgızlar akait ve ibadet meselelerinde tam mânasıyle ehlisünnetten oldukları halde dünyevî muamelâtta fıkhtan ziyade "töre" ye riayet ederlerdi. Nikâh, boşanma, miras, alış veriş, hırsızlık, cinayet ve saire gibi meselelerin hepsi "töre'ye göre karara bağlanması için" bey"lerin önüne getirilirdi. Kazaklar bu örf hukuku kaidelerine "zan" ya da arapça "âdet" derler. Ka-

[15] Evliya Çelebi. Seyahatname V, 532 - 533.

[16] Baburun Hatıratı (R. Rahmeti tere.) s. 105.
Mahmud b. Emir Veli'nin eserindeki bu kısmın başılığı şöyledir.
تبان بعض اسالیب توره‌ء همایون تعداد مراسم ولوازم ان دریاسا وبوسن
metnin tercümesi T. Hukuk Tarihi Dergisi, No. 1, Ankara 1944, s. 184-220.

zakların rivayetlerine göre "zan" Çingiz Han zamanından sonra birkaç defa değişmiştir. Kazaklar büyük Özbek ulusundan ayrılıp "Kazak" adını aldıktan sonra, Kasım Han (1500-1519) zamanında, sonra İşim Han (1600-1640) zamanında eski yasaya bazı kaideler ilâve edilmiştir. Kazak beyleri (yargıçları) bazı *kararlarında "Kasım Handan kalgan kaska col, İsim Handan kalgan eski col"* (= Kasım Handan kalmış açık (mümtaz) yol, İsim Handan kalmış eski yol) kaidesine göre..." derler. Sonra Tavke Han (vefatı 1718) sırderya bölgesinde Kültepe denilen yerde bir kurultay toplıyarak her "Yüz'den yedi "bey" (yargıç) çağırmıştır. ("Ulu Yüz"den Töle Bey, "Orta "Yüz"den Kaz Tavuşlu Kazı Bey, "Kiçi Yüz"den Aytek Bey iştirak etmişlerdir). Bu kurultayda yine bazı yeni kaideler ilâve edilmiştir. Bu yeni kaidelere "Ceti Cargı (yedi hüküm)" denilmiştir[18].

Kırgız-Kazaklar altıyüz yıldan beri müslüman oldukları halde muamelâtta fıkhın birçok kaidelerine töreyi tercih ederlerdi. Meselâ, bir evli kız babasının malından şeriata göre hak dava ederse, bey (yargıç) bu talebi töreye dayanarak reddederdi. Dul kadın şeriata göre serbesttir, töreye göre ölen kocasının akrabasından biriyle evlenmiye mecburdur. Yeğen öz dayısının malından çalarsa şeriata göre hırsızdır, fakat töre dayının malında yeğenin de hakkı olduğunu kabul ettiği için üç defa ya kadar çalmasına ceza vermez, çalınan malı da yengenin hakkı sayar[19]. Kazak-Kırgız töresinde şeriatle çelişen bunlara benzer başka kaide ve hükümleri de çoktur.

Kazak hanlarından Abılay Han (1771-1781) zamanında yasa-töre tam olarak tatbik edilmiştir. Onun halefi ve oğlu Veli Han (1781-1824) *zamanında yasa-töre* babası gibi muktedir olmadığı için 1788 de Rusyaya tabi oldu ve Rusya hükümeti tarafından sırf siyasî maksatla kurulan "Dahili Rusya müslümanlarının din işlerini idare eden mahkemei şer'iye"nin dinî otoritesini kabul ettiğini ilân etti. Mahkemei şer'iye Kazakistan eyaletlerine din adamları gönderdi. Bu din adamları "töre" ye karşı cephe aldılar. Bir müddet sonra Kazak-Kırgızlar Mahkemei şer'iye otoritesini reddettiler. Bu tarihî olay üzerine araştırma yapan tanınmış Kazak edebiyatı ve folkloru uzmanı Hasan Ali "Şura" dergisinde yayınladığı makalesinde şöyle diyor: "Bükey Han ve Abılayın oğlu Veli Kazakların din işlerini idare etmeyi müftülüğe ait iş saymışlardı. Bu iki han din meselelerinde "Dahilî Rusya ve Sibirya müslümanlarının ruhânî idaresi"ni dinî merci olarak kabul etmişlerdi. Fakat Tatar din adamları Kazakların dünyevî işlerine müdahale ederek Kazakları dinî idareden bezdirdiler"[20].

Kazakların Nayman-Baganalı boyunun ünlü din bilginlerinden *Urazayoğlu* Ahmet İşan 1921 yılının yazıdan Ulutağ denilen yerde bu satırları yazana bu

[18] Krş. N. İ. Grodekov. Kirgizi i Karakirgizı Sırderyinskoy oblasti. Tom I, Yurideçeskiy bıt, Taşkent 1889. s. 24.

[19] Yeğen hakkı hakkında Abdülkadir İnan. "Kazak-Kırgızlarda" yeğen hakkı "ve "konuk aşı" meseleleri. Türk Hukuk Tarihi Dergisi, Ankara, 1944, s. 27-36. Grodekov. s. 160; Makaleler ve İncelemeler c. 1, s. 281-291.

[20] Şura dergisi, Orenburg 1913, sayı 9. s.272.

konu üzerine şu hikâyeyi anlatmıştı: "Barak Batır adlı bir meşhur sultana Buharalı hocalar gelmişler ve ona şeriatı (fıkhı) tam olarak tatbik etmesini buyurmuşlar. Bir kaç gün sultanın yanında kalıp onun davacılara verdiği "töre"yi gören ve dinliyen hocalar sultanın hükümlerini şeriata aykırı bularak müdahalede bulunmuşlar. Barak Batır bu müdahaleye kızarak hocalara "Kelime getir dersin getiriyoruz, namaz kıl diyorsun kılıyoruz, oruç tut diyorsun tutuyoruz, zekât ver diyorsun veriyoruz, hac kıl diyorsun peygambere gidiyoruz. Siz bizim başka işlerimize karışmayın. Biz "töre"ye kuluz" demiş. Ahmet İşan'a göre "zan, törü" eski cahiliyet devrinden kalan mirastır, fakat bu "töre"yi kaldırmaya çalışmıyordu.

Grodekov için materyal toplıyan muhabirler şeriat ve zan üzerine çok calibi dikkat bilgi vermişlerdir. Bu bilgilere göre Kazak-Kırgızlar'da törenden şeriata geçmek arzusu doğmuştur. Beylerden Umur Beg "şeriat zañdan, töreden önce gelir" demiştir. Kıpçaklardan Torgay Beg "zan" domuzun öz yavrusudur" demiş. Taşkent çevresindeki Kazaklar, kazak beyine kadıyı (yani töreye fıkhı) tercih ediyorlar. Bununla beraber şeriatla yasayı (töreyi) barıştırmak istiyen formüllerde icat edilmiştir. Taşkent vilâyeti Kurama ilçesinden Kölbayoğlu "töre şeriatın seyisi" demiş[21]. Kazaklarda şu atalar sözü de vardır: "Şeriat akkan bir bulak-zañ bulakta bitken kurak (şeriat akan bir pınar-*töre* onun yanında biten ot (kamışa benzer bir yeşil ot)" Bu atalar sözü şeriatla türeyi barıştırmak için söylenmiş bir formüldür.

[21] Grodekov, s. 23 - 24.

TÜRKLERDE DEMİRCİLİK SANATI(*)
Tarihte ve Folklarda

Türk Kültürü 1966 Nisan Sayı 42

Tarihin bildiği devirdenberi Türklerin yaptıkları büyük fütûhatta en mühim rol oynıyan iki *sanatları* olmuştur. At yetiştirme ve madencilik, bilhassa demircilik.

Türk, Çin ve Arap tarih ve coğrafya kaynaklarının hepsinde Türklerin atalarının demirci olduğundan bahsedilmektedir.

Türklerle İranlıların çok eski devirlerde geçmiş olan savaşlarını tavsif ve tasvir etmekden ibaret olan Firdevsî'nin "Şehnâme" sinde Türk orduları demirden, çelikten kurulmuş ordu olduğu anlatılmaktadır. Bu destanî rivayet göre Rüstem ilk defa Türklere karşı savaşa giderken babası Zal ona Türkleri tarif ediyor:

Türkler savaşta erkek ejderdir,
Nefesleri alev, hınçları belâ yağmuru,
Bayrakları, zırhları siyah demir,
Bilekleri ve külahları demirden,
Sen yer yüzü demir diyorsun (deiyeceksin).
Süngüleri havada bir zırh sayacaksın,
Yer ve dağ demir oldu diyeceksin...

Çin kaynağına göre 536 yılında, Türk devletinin kurucusu İlhan Tumin Cücen hanın kızını istedi. Cücen (Avar) hanı Türk elçisine "Türkler benim demircilerimdir, kızımı istemeye nasıl cesaret ediyorsunuz?" diye, elçiye hakarette bulundu. Gerçekten Türkler bir müddet önce Cücen'lere tâbi olup Altay dağlarında onlar için demircilik yapıyorlardı. (Hyacenth, I, 266).

Ebülgazi Hân'ın "Şecere-i Türk"ünde naklettiği Ergenekon menkîbesi, bu Çin kaynağının verdiği tarihî olayın yankısı olduğunda şüphe yoktur. Bu menkîbeye göre Ergenekon'da yüzyıllar kapalı kalan Türklere, aydın dünyaya çıkmak için yol ararlarken, bir demirci "ben bir yer gördüm, orada demir madeni var. Orasının bir kat olduğunu sanıyorum. Eğer onu eritirsek yol buluruz" der. O yeri gidip gördüler ve demirciyi haklı buldular. Demir dağını eritip yol açtı-

* Kazak Türklerde demirciye karşı derin saygı gösterdiklerini bir kaç yerde müşahede ettim. Bilhassa gebe kadınlar doğum saatlerinde demirciyi ve sanatını temsil eden bir erkeğin bulunmasını isterler.

lar ve aydın dünyaya çıktılar. İşte o gün Türklerce bayram sayıldı. O vakitten beri bu kurtuluş gününü bayram yaparlar. O gün bir demir parçasını ateşte kızdırırlar.Demir kıpkırmızı olunca önce han, bir kıskaç ile demiri tutup örsün üstüne koyup, çekiçle döver. Han'dan sonra bütün beyler böyle yaparlar.

Ziraati millî sanat bilen Çin imparatorları ilkbahar millî bayramında sapan tutarak ziraati tebcil ettiklerine mukabil Türk hakanları da ilkbahar bayramında örs üzerinde demir döğerek Türk Millî sanatı olan demirciliği tebcil ederlerdi. Eski Türklerde bu tören dinî ve Millî bayram sayılırdı.

Altay dağlarının kuzey kısmında yaşıyan Türk boyları demircilikle şöhret kazanmışlardı. XVII. asırda Ruslar bu bölgeyi aldıktan sonra bu dağlara "Kuznitskiy Alatav-Demirciler Aladağı", demişler, kurdukları şehre de "Kuznıtsk", yani "Demircikent" adını vermişlerdir. Son yıllarda Altay ve Sayan dağlarında bulunan Türk mezarlarında Türk mâmülü kazanlar ve demir silâhlar bulunmuştur. Kazıları yapanlardan A.D. Graç, VII. asra ait olan bu mezarlardan çıkan kazanı tavsir ederek bu kazanın Türk ustaları tarafından nasıl yapıldığını anlatıyor ("Sov, Etnografiye" 1958) Arkeolog S.V.Keselev, kazılarda elde edilen Türk kazanlarına dair geniş mâlûmat vermektedir (Drevnaya İstoriya Yugnog Sibiri, 1950, s. 522, 539).

Arap çoğrafyacılarından İbn Hordadbih Türklerin ihrâcat malı olarak demir silâhları zikrediyor. Altay, Ural ve Sayan dağlarında eski Türkler tarafından işletilen maden ocaklarında birçok demir âletler ve silâhlar bulunmuştur.

Demirciliği Türkler şereflı sanaat saymışlardır. Özbek hanlarından Şaybanî Muhammed (1488-1510) çok usta demirci olmuştur. "Şeybânînâme" müellifi Muhammed Salih'in anlattığına göre ünlü ustalardan biri Şeybanî için zırh ve silâhlar yapmış. Han bunlara beğenmeyip zırhını kendisi yapmıştır. M. Salih şöyle diyor:

Özi alip yasamiş nice zırh,
Zülfünün halkası dik piçü giriv.

Şeybanînın ustalığına ünlü demirci usta hayran olmuş ve "hüner göstermeğe geldim, fakat hünerim işe yaramadı" diyerek ağlamıştır. Eski bir geleneğin icabı olarak demircilik hanlara lâyık bir sanat sayılmış olsa gerektir. Eski Türkler demiri mukaddes maden saymışlardır. Bu inanç Türklerin islâmlaşmasından sonra da devam etmiştir. Mahmut Kâşgarî "Temir-demir kelimesini izah ederken şu bilgiyi veriyor: "Kök kirsün, Kızıl çıksın". Bu sav'-ın başka bir anlamı daha var: Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve başka boyların halkı andiçtiklerinde,yahutta sözleştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlama öne korlar ve "bu gök girsin, kızıl çıksın" derler; "sözünde durmazsan kılıç kanına bulansın, öcünü alsın" demektir. Çünkü Türkler demiri sayarlar". (DLT, 1,362). Demek ki "gök girsin, kızıl çıksın" demirle ant ederken dinî bir formül olmuştur.

XI. asır Arap müelliflerinden Ebu Hamid el-Andalusî'nin tesbit ettiği bir rivayete göre Derbend halkı demircileri mukaddes sayarlar ve dokunanlara zarar geleceğini inanırlarmış.

Yakutlar demirci ile şamanın (oyunun) bir yuvadan olduklarına inanırlar *(Us da oyun bir uyalah).* Demircinin karısına da saygı göterirler, ona "darhan" (yâni, tarhan) diye hitap ederler (Seroşevskiy, Yakutı, 631, 678).

Vulumi Yakutları çok eski devirlerden beri demircilikle meşgul olmuşlar, bu madeni kendileri ocaklarda elde etmişlerdir. Yakutlar Rusların demir mâmullerini beğenmezler, Yakut ustalarının mâmullerini tercih ederler (aynı eser 381-83).

Kırgız-Kazaklar demirden kötü ruhların kaçtıklarına inanırlardı. Lohusa kadınlara musallat olduğuna inanılan kötü ruh-*al karısı,* yahut*albastının* çelikten korktuğuna dair Anadolu köylerinde bir inanç bulunduğu Dr. Şükrü Elçin tarafından tesbit edilmiştir (TFA, 5. 193). Kazakların inancına göre al ruhu demirciden korkarmış, Lahusanın yanında bir erkeğin demirciyi temsil ederek çekiçle bir demire vurduğunu bu satırları yazan, Kazakların Argın ve Turgay-Kıpçak boylarında müşahede etmiştir. Başkurtlar ölünün göğsüne bıçak, makas, çekiç gibi bir şey korlar. Bu âdet Dr.Ş.Elçin tarafından Anadolu'da müşahede edilmiştir.

Kırgızların "Manas" destanında demirci ustaya "darkan" diye hitap edilmektedir.

Manas demirci ustaya soruyor:

Kıldınbele kılıçtı, darkan?
Soktunbele soottu, darkan?

(Kılıcı yaptın mı, tarḫan? Zırhı döktün mü, tarḫan?).

Demirci, Manas'a kılıcı ve zırhı nasıl yaptığını, yaparken neler çektiğini anlatıyor. Eğelenmesine elli eğe dayanmamış, kırılmış, dövmesine balyozlar dayanmamış, dağılmış. Keskin yüzünü zehirle tavlamış.

Manas'ın rakibi Alp Colay'ın kılıcı da şöyle tasvir ediliyor. Yapmasına dayanamadan kırk usta helâk oldu, eğelenmesinde kalın eğe dümdüz oldu, kömürü için sık orman kesildi, tavlanmasına temiz pınarın suyu yetişmedi, kurudu...

Türklerin demircilik sanat hakkında İran destanî rivâyetlerinde ve Türk destanlarında görülen mübalâğalı tasvirlerin çok eski bir devirdeki tarihî gerçekleri aksettirdiği muhakkaktır.

Z. GÖKALP VE TÜRK FOLKLORU

Türk Kültürü sayı 36 Ekim 1965

"Bir kavmi ilmî sürette tetkik için, her şeyden evvel göz önünde tutulması iktiza eden şart o kavmin istikbalde nasıl olması lâzım geldiği değil, mazide ve hâli hazırda nasıl olduğunu aramaktır."

Ziya Gökalp

(Millî Tetebbular, c.I,sayı 2)

Türkiye'de Türk folklor ve etnografyasını Türk harsi sahasındaki çalışmalarda ilmî materyaller ve esas kaynaklar olarak kullanan ilk Türk bilgini Ziya Gökalp olmuştur. Onun Türk türesi (İstanbul, 1923) ve islâmdan önceki Türk medeniyeti tarihi (İstanbul, 1925) adlı son eserleri Türk boylarının folklor veri (donnée) lerine dayanılarak yazılmıştır.

Türk türesine dair taharriler'in ilk sahifesinde "türe törü" terimini açıklamakla söze başlıyor ki, bu devirde türenin folklordan ibaret olduğu malûmdur.

Ziya Gökalp'ın en önemli ilmî hizmeti, Türk kültür tarihini araştırma ve tetkiki sahasında bütün dünya Türklerinin etnoğrafya ve folklorunu bir kül halinde, yazılı kaynaklar kadar, değerli ilmî materyaller olarak kullanmasıdır. Yazılı Çin ve İslâm kaynaklarından da daha ziyade bu folklor etnografya bakımından faydalanmıştır.

Ziya Gökalp, eski Türk toplumunun muhtelif devirlerdeki yapısını ve dinî inançlarını meydana koymak için en çok Altay ve Yakut Türklerinin etnografya ve folkloruna dair toplanan bilgileri kullanmıştır. Hele Yakutların içtimaî yapısına ve şamanizmine dair toplanan bilgilere çok önem vermiştir. Onun fikrine göre eski Türk dini Yakutlarda hâlâ yaşamaktadır.

Gökalp, Yakutların "ısıah" (izyah şeklinde yazıyor) ve "ayısıt" (ayzıt yazıyor) törenlerine çok önem vermiştir. Gerçekten bu âyinler şamanizmin epeyce tekâmül ettiği bir safhasının mahsulü olsa gerektir. Bu törenlerin tavsifi Seroşevskiy'in *Yakutı*'sındaki tavsifine uygundur (s.673-675; Gökalp 138-139,291-293). "Isıah" (harfiyen "saçı=libation demektir) bayramı hakkında verdiği bilgiler de Seroşevskiy'den alınmıştır Bu bayram Kazak türklerinin ilkbaharda yaptıkları **"kımız murunduk" dedikleri bayrama benzemektedir. Yakutların "ısıah" bayramı Pekarskiy'in Yakut Sözlüğü'nde "ısıah" maddesinde izah edilmiştir** (III, 3834-3835). Yakut şamanının "toteminden" bahsederken Gökalp her yerde "iye kila"

yazmıştır. Bu terimi *"ije kul"* (= Ana hayvan) yazmak gerektir. Bu "ije kııl" ile Mahmud Kâşgârî'deki "eş" (DLT, I. 46; ter.4)) kelimesinin ilgili olduğu hakkında Gökalp'ın mütalâası çok isabetlidir[x]. Bu kelime üzerine B;Atalay'ın K; Brockelmann'ın tercümesine itirazı (Dizin, 197. haşiye) haksızdır.

Altay türklerinin dinî sisteminden bahsettiği sahifelerdeki malûmatı Radloff'un klâsik eseri olan Aus Sibirien (türkçe tercümesi Dr. Ahmet Temir tarafından yapılmıştır) den alınmıştır. Türk türesi'ndeki "Eski türklerde kâinat telâkkisi" ve "Türk kozmogonisi" de Altayların folklorundan alınmıştır.

Eski Oğuzların folklorundan ibaret olan Dede Korkut hikâyeleri de Gökalp'ın çalışmaları için en önemli materyaller olmuştur. Bu eser hakkında o şöyle diyor: "Bize eski Oğuzların içtimaî hayatını canlı bir surette gösteren bir eser vardır ki adı *Kitab-ı Dede Korkut*'tur. Bu kitabın Dede Korkut'a isnad edilmesi İlyada ile Odise'nin Homer'e atfı gibidir...

"Kitab'ı Dede Korkut bize, o zaman henüz il hayatını yaşayan Oğuzların nasıl yaşadıklarını, nasıl harbe ve ava gittiklerini ve bilhassa, nasıl Oğuz beylerinin günde bir yerde ziyafet için toplandıklarını gösterir.

"Dede Korkut Kitab'nın Oğuz hayatını tasvirlerinden istifade ederek Oğuz beylerinin "ziyafetli senato"sunu şöyle tasvir ediyor: "Eski Oğuzlar gayet geniş bir sahaya yayılırlardı. Bunların, aynı zamanda her gün birleşmesi lâzımdı. Bu sebeple nerede divan kurulacaksa, yemek orada yenilmesi iktiza ediyordu. Bundan dolayıdır ki ekseriya, hanla beyler beyinin, diğer günlerde de sair beylerin otağlarında, ziyafetli divanlar kurulurdu.

"Şölen aristokratik bir divan olduğu için senatoyu benzerdi. Bütün âzâları beylerdendi. Her şeyin bir *ongonu, söngükü,* bir *mâbudu,* bir damgası vardı."

Gökalp'ın Dede Korkut Kitabı'na verdiği önem Altay-Yakut folkloruna verdiği değerden çok üstündür ve bu eserden elde edilen bilgilere dayanarak verdiği hükümler de değerlidir. Halbuki Altay-Yakut folkloruna istinaden ileri sürdüğü birçok hüküm ve mütalâaları münakaşa edilecek niteliktedir.

İncelememizin mânâsı, ilim bahanesi ile politika hesabına istismar edilmemek için şunu belirtmeliyiz. İlim dediğimiz şey sürekli bir hareket halinde olduğuna göre, bütün araştırmalar bu hareketin gelişme istikameti gereğince daima düzeltilmeye muhtaçtır. İlim ve tenkid at başı gider. Yalnız ilmî bir eserin ve bir ilim adamının değerlendirilişinde tenkidin rolü menfî değil müsbettir. Yani topyekûn batırmak değil, doğruların hakkını vermek, yanlışları düzeltmek yetersizlikleri ikmal etmektir. Bu vazife yerine getirilirken ilim adamının başarılı olduğu cihetler, ispat ettiği gerçekler bir ân bile ihmal edilmemelidir. Yoksa tenkid hakikat gayesinden saptırılarak dalâlet hesabına kullanılmış, kötüye ve kötülüğe âlet edilmiş olur.

Ziya Gökalp'ın Türk ilim ve irfanına, Türklük fikir ve meſkûresine yaptığı hizmetler öyle büyüktür ki, bizim burada işaret ettiğimiz noktalar onları küçümsemeye vesile olamaz. Bilâkis kendisinin bütün hayatını vakfettiği yüce gaye hesabına değerlendirilmek gerektir. Türk ilminin, Türklük hakikatinin ve haklarının kendi milletimize ve dünya medeniyetine tanıtılması için Gökalp'ın sarfettiği gayretler bu gibi tamamlayıcı incelemelerle o yüksek gayeye daha fazla yaklaşmamızı sağlıyacaktır.

Böylece Gökalp'ın son eserleri olan **Türk türesi** ve *Türk medeniyeti tarihi* yeniden neşredilecekse Altay ve Yakut folklorundan alınan kısımları notlarla izaha muhtaçtır. Kullandığı kaynaklardan gelen birçok yanlışlar ve yanlışlara dayanarak verilen bir çok hüküm ve mütalâaların tashih edilmesi zaruridir. Bunu yapmak büyük Türkçü mütefekkirimize karşı vazifemizdir.

ZİYA GÖKALP VE YAKUT-ALTAY FOLKLORU İLE DİNİYÂTI

Türk Kültürü Araştırmaları 1965, sayı 1-2

Büyük müteſekkirimiz Ziya Gökalp'ın Türk ilmine getirdiği mühim yeniliklerden biri en eski Türk topluluğu konusu üzerinde araştırmalar yaparken tarihî vesikalarla beraber Türk etnoğraſya ve ſolklor materyallerini kaynak olarak kullanmanın gerekliğini göstermesi ve kendisinin de bu materyalleri esas kaynak olarak kullanmış olmasıdır. Onun son eseri olan "Türk medeniyeti tarihi" (birinci kısım islâmiyetten evvel Türk medeniyeti, 1925) adlı eseri tarihî vesikalardan ziyade Türk ſolkloru, bilhassa Altay-Yakut Türklerinin etnoğraſya ve ſolkloruna dayanarak yazılmıştır.

Ziya Gökalp ve "Türk medeniyeti tarihi"ni yazarken eline geçen her kaynaktan ve her materyalden ſaydalanmış ve bunların yardımiyle eski Türk medeniyetini, daha doğrusu tarihten önceki Türklerin iptidaî cemiyetinin yapısını meydana çıkarmaya çalışmıştır. Bu konuyu müelliſ kupkuru bir ilim adamı gibi değil, ayni zamanda milletine ve milletinin mâzisine âşık bir şair gibi işlemiştir.

Gökalp bu eserinde en eski Türk menkıbe, efsane ve destan parçalarını *naklederek* en eski Türklerin tarihini tetkik için bunların ehemmiyetini belirtmiştir. Bununla beraber bu materyalleri tahlil ederek ortaya koyduğu neticeler, eski Türk cemiyeti ve dini üzerine ileri sürdüğü mütalâalar sosyoloji ve bilhassa, iptidaî cemiyetler üzerine yapılan araştırmalarla bugün elde edilen bilgilere uymayabilir. Arkeoloji ve etnoloji alanındaki yeni buluşlar ilk topluluklara dair pek çok yeni bilgiler meydana koymuş ve XIX. asrın büyük etnologu Morgan ve onu izleyenleri çok geri bırakmıştır.

Ziya Gökalp eski Türk cemiyetinin yapısını ve dinî inançlarını meydana koymak için Altay ve Yakut Türklerinin etnolojisine ve ſolkloruna dair toplanan bilgileri kullanmıştır. Hele Yakut içtimaî bünyesi ve dinine dair elde edebildiği materyallere çok ehemmiyet vermiştir. Onun ſikrine göre "eski Türk dini Yakut Türklerinde hâlâ yaşamaktadır. Sieroszewskiy (Seroşevskiy) nin ſransızca "Dinler tarihi" mecmuasında Yakutlara dair neşrettiği tetkikname bu din hakkında oldukça mühim malûmat vermektedir. (s.48).

Ziya Gökalp'ın son eseri olan "Türk medeniyeti tarihi"nin en çok hangi kaynaklara dayanarak yazıldığını bilmiyoruz. Eserde bu konu üzerine yazan müelliſlerden Ed. Chavannes, Durkheim, Radloff, Fuat Köprülü, Ebulgazi Bahadır

Han, Reşideddin (Cami"üt-tevarih), Grenard, Yusuf Hacip (Kutadgu Bilig), Hober, Levi Bruhl, Sieroszewskiy (Seroşevskiy), Mahmud Kâşgarî, Dede Korkut ve başkaların adları geçmektedir. Bunlardan Z.Gökalp'ın en çok faydalandığı müellif Venceslas Seroszewskiy'dir. Gerçekten bu müellif Batı etnologları ve dinlerin tarihi üzerinde çalışan bilginleri için Yakut şamanizmi konusunda yegâne kaynak sayılmıştır. Gökalp'ın ve Yakut "dini" için faydalandığı yegâne kaynak ta onun "Revue de l'histoire des religions" ve "Année socialogique"de yayınladığı iki etüd olmuştur. Bu eserlerden "Türk medeniyeti tarihi"ne alınan parçalardan anlaşıldığına göre Sierozzewskiy (Seroşevskiy)nin bu makaleleri "Yakut" (Petersburg 1896) adlı büyük eserinden alınmış olduğu anlaşılmaktadır. Seroşevskiy 1880 yılında Lehlilerin hürriyet ve istiklâl hareketine katıldığı için Rus hükümeti tarafından Yakutistan'a sürgün edilmişti. O zaman ancak yirmi yaşında bir gençti. Yakutlar arasında on yıl kalmıştır. "Yakut" adlı eseri işte bu on yıllık araştırmalarının mahsulüdür. Bununla beraber Seroşevskiy'nin türkolog olmadığı eserinde göze çarpmaktadır. Yakutça kelimeleri çok yanlış tesbit etmiştir. Yakutların aile ve boy-soy teşkilâtlarını araştırırken o zaman Rus hürriyetçi aydınları Morgan'ın "İptidaî Cemiyet'indeki nazariyesini göz önünde bulundurur, Sibirya'daki Türk boylarını da onun Amerikalı "Erokez"leri seviyesinde sayarlardı. Bu bakımdan bazı tetkiklerinde, hele iptidaî Türk topluluğu üzerine ileri sürdükleri "nazariye"lerde hataya düşmekten kurtulamamışlardır. Yakut "dini" üzerine Seroşevskiy'den sonra çok tetkikler yapılmış, onun eseri tenkit ve tashih edilmiştir. Yakut dili ve etnolojisi üzerinde çok mühim araştırmalar yapan yakutolog V.İonov "Yakutların inanışları üzerine edebiyatın icmâli" başlıklı etüdünde (Jivaya Starina, 1914. vip. 3-4) Seroşevskiy'nin eserini şiddetli bir dille tenkit etmiş, hatalarını göstermiş ve son söz olarak şöyle demiştir: "Seroşevskiy'nin Yakutların içtimaî bünyesi, teşkilâtı, dinî inanışları üzerine verdikleri bilgilere itimat edilmez, onun eseri bu konularda kaynak olarak gösterilemez" (s.372).

Gökalp "İslâmiyetten evvel Türk ailesi" babında (s.251-257) "sop" terimini açıklarken yakutçada bu kelimenin müradifi "sip" olduğunu "Année socialogique" in V.cildinin 364. sahifesine istinaden beyan ediyor. Biz elimizde bulunan "Yakut sözlüğü"nde ve yakut halk edebiyatı, etnoloji tetkiklerinde "sop" mânasına gelen "sip" kelimesine rastlamadık. Eski Türkçede bu mânada bir "sip" kelimesi bulunsa idi bu kelime yakut dilinin fenotik kanununa göre "ip" olması icap ederdi. Eski Türkçedeki "s" sesi ile başlıyan kelimelerin "s" sesi (Anlaut) yakutçada sıfırdır, (mes, su-û, süt, üt, sen-en, saçı-ısı gibi). Bana öyle geliyor ki Seroşevskiy Fransızca yazdığı makalede yakutçada "soy" ifade eden terimi Almanca "Sippe" ile ifade etmiş, Ziya Bey de bu Fransızca olmayan kelimeyi yakutça sanmış olacaktır. Okul ders kitaplarına kadar giren (b.k.N.Sadak. Sosyoloji, 1936, s.22) bu şüpheli terimin tashihi zarurîdir.

Gökalp bu "sip" anlamını ifade eden kelime-terimin Kırgızlarda da "sibit" şeklinde bulunduğunu yazıyor; fakat, kaynak götermemiştir. Bu da şüphelidir. Kırgızca sözlüklerde ve elimizdeki metinlerde bu kelimeye rastlanmıyor.

Gökalp yakutların "ısıah" *(izyah* şeklinde yazıyor) ve "ayısıt" (ayzıt yazıyor) törenlerine çok ehemmiyet vermiştir. Gerçekten bu âyinler şamanizmin epeyce tekâmül ettiği bir safhasının mahsulü olsa gerektir. Bu törenleri tavsifi Seroşevskiynin "Yakutı"sındaki tavsife uygundur (s. 673-675; Gökalp, s.138-139, 291-193).

"Isıah" (harfiyen "saçı=libation" demektir)* bayramı hakkında verdiği bilgiler de Seroşevsky'den alınmıştır. Bu bayram Kazak Türklerinin ilkbaharda yaptıkları "kımız murunduk" dedikleri bayrama benzemektedir. Yakutların "ısıah" bayramı Pekarskiy'nin "Yakut sözlüğü"nde "ısıah maddesinde izah edilmiştir. (III, 3834-3835). Yakut şamanının "toteminden" bahsederken Gökalp her yerde "iye kila" yazmıştır. Bu terimi "ije kııl" (=ana hayvan) yazmak gerekir. Bu "ije kııl" ile Mahmud Kâşgarî'deki "eş" (DLT, I, 46; ter.47) kelimesinin ilgili olduğu hakkında Gökalp'ın mütalâası çok isabetlidir[1]. Bu kelime üzerine B. Atalay'ın Brockelmann'ın tercümesine itirazı (Dizin, 197, haşiye) haksızdır. Gökalp Orkun yazıtlarını kaynak gösterirken "Balbal (matem merasiminin reisi). bunlar (yani Gök Türkler) dost hakanlardan birini intihap ederek yog merasiminin icrasını onun idaresine verirlerdi" (s.93). Bu yanlış izah ilk defa bu yazıtları alelacele tercüme eden Radloff'a aittir. Fakat o bu hatasını "Moğolistan'dan eski Türk yazıtları" adlı eserinin ikinci baskılarında tashih etmişti (1895). Radloff'un tashih ettiği bu hatası bizim ilim adamlarımızın eserlerinde tashihinden sonra otuz yıl devam ettirilmiştir. (M.Ş. Günaltay, Türk Tarihi).

Gökalp eski Türklerin içtimaî teşkilâtı bahsinde iptidaî topluluklarda müşahede edilen "potlaç" müessesesine çok ehemmiyet vermiş, bilhassa "Dede Korkut"taki "Salur Kazanın evinin yağmalandığı" hikâyesi üzerinde durmuştur. Ona göre tarihî devirde bile Türk-Oğuzlarda bu çok iptidaî müessese devam etmiştir. Gerçekten bu "potlaç" geleneği divan edebiyatındaki "hân-ı yağma" deyiminde de muhafaza edilmiştir. Bazı farsça lûgat kitaplarında bu deyim izah edilirken "Türklerde böyle bir âdet vardır" denilmektedir[2]. Ziya Beyin bu konuyu dair gözünden kaçmış bir mühim kayıt Mahmut Kâşgarî'de vardır (DLT, III, 323; ter. 438). Bu kayda göre XI. asır Türkleri "han-ı yağma'ya "kençliyü" demişlerdir. Bu geleneğin Orta Asya Türk boyları arasında Moğol istilâsından sonra devam ettiğine dari elimizde tarihî bilgi yoktur. Moğollar, Temür ve oğulları devrinde yazılan tarih kitaplarında Türk ve Moğol gelenek ve göreneklerine çok ehemmiyet verilmekte, en küçük hâdiseler bile yazarların gözünden kaçmamaktadır. Durum böyle iken "potlaç"ı andıran bir âdetten bahsedilmemiştir.

Gökalp "Altay Türklerinin dinî sistemi"nden bahsederken "Karahan" ve "Ugan" adlı tanrıları zikrediyor. Bunlardan birincisi "Kayrakan"dır. Ekseriya

* Bu "ısıah" kelimesi eski türkçe "saçıg" kelimesinin Yakut lanetigine göre aldığı şekildir.

[1] "ije kııl" ve "eş" konusu için bk. Abdülkadir İnan, Yakut şamanizminde "ije kııl" (Türkiyat Mecm. X, 213-216). Yine bk. Ziya Gökalp, Eski türklerde içtimaî teşkilât (MTM, I, sayı 3, s.450-451).

[2] A. İnan. "Hân-ı yağma deyiminin kökeni" Makaleler ve İncelemeler s.645-648

Şaman ilâhilerinde o veya bu tanrının sıfatı olarak söylenir. Altaylıların tanrıları Panteonunda "Ugan" diye bir tanrı tesbit edilmiş değildir. Altay dini üzerinde verilen bilgiler (fakat ikinci bir elden) alınmış olsa gerektir. Radloff'un Altay dini üzerine verdiği bilgiler onun klâsik eseri olan "Sibiryadan" adlı eserindedir (bk. Ahmet Temir tercümesi II, 8-64). Bu eserde Karahan ve Ugan adlı tanrılar yoktur.

Gökalp'ın "İslâmiyetten evvel Türk dini" babındaki (s.25,95) mütalâasının bir kısmı tashihe muhtaçtır. O, eski Türklerde bir "toyunizm" adını taşıyan bir din tasavvur etmiştir. Halbuki izahını yaptığı bu din budizmden başka bir din değildir. Toyın, yabancı (galiba Çince) bir kelime olup budizm rahibi mânasını ifade eder. Toyın kelimesini izah ederken Kâşgarî'nin verdiği misâlden de bu kelimenin budist rahiplerini ifade ettiği açıkça anlaşılmaktadır. Bu misalde "toyunun burhana-yani Budaya-secde ettiği" anlatılıyor (DLT, III, 6O, terc, 84). Pekarskiy'nin izahına göre "toyn - toyun kelimesi yakutça da efendi, bey, devlet memuru" demektir. Bu mânası ile "toyun" kelimesi bütün kuzey uluslarında (çukçı, kamçadallar, Alevut adaları yerlileri) kullanılmaktadır (Yakut sözlüğü, III, 2706-2708). Gökalp, "eski Türkler dine "nom" adını verirlerdi, din kitabına da "nom" derlerdi" diyor. (s.25). Kaynak olarak DLT ve Cihângûşâ'yı zikrediyor. Bu iki müellifin bahsettikleri Türklerin budist olduklari malûmdur; "nom" terimi de Yunanca bir kelime olup manihaistler tarafından getirildiği isbat edilmiş bir gerçektir. Bu kayıtlardan anlaşıldığı üzere Z.Gökalp'ın eski Türk dini olarak tasavvur ettiği din, yani "toyunizm", budizmden, "nom" dediği din kitabı da budist ve manihaistlerin dinî kitaplarına verdikleri isimden ibarettir.

Büyük türkçü ve mütefekkir rahmetli Ziya Gökalp'ın külliyatı yayınlanırken kullandığı kaynaklara ve bazan da kendisine ait olan ufak tefek yanlışların, notlar ilâvesiyle tashih edilmesi faydalı olacaktır.

IV. BÖLÜM

DEDE KORKUT KİTABINDA ESKİ İNANÇLAR VE GELENEKLER

T. Kültürü Araştırmaları 1966-1969

Destanlar, çok eski inançları, görenek ve gelenekleri ayna gibi aksettiriyorlar. Müslüman Türklerin İslâm dinini yaymak için savaşan gazi kahramanlarının hayatını anlatan destanlarda bile evlenme, doğum, ad verme, yas ve defin törenleri İslâmdan çok önceki devrin izlerini taşıyorlar.

Eski Türk-Oğuz destanının hikâyeler şeklini almış kalıntılarından olduğunda şüphe olmayan Dede Korkut hikâyeleri bu bakımdan ilgi çekicidir.

İslâmdan önceki yalnız görenekleri değil, pek çok eski inanç ve şamanizm âyinlerini bile muhafaza eden bu Dede Korkut Oğuzları "sası dinlü" Gürcüler ve Abhazlarla İslâm dini için savaşıyorlar. Ara sıra arı sudan aptes alıp iki rekât namaz da kılıyorlardı. Din meselelerinde, XIX. asırdaki Kazak-Kırgızlar gibi, kayıtsız idiler.

Kazan Beyin oğlu Uruz babasına darıldığında şöyle konuşuyor: "demez olur-isen kalkubanı yerümden men turaram, kara gözlü yiğitlerimi boyuma men aluram, Kan Abhaz iline men giderem, altun haça elimi men basaram, pilon giyen keşişin elini men öperem, kara gözlü kâfir kısını men aluram... (K 68; ME 74). Gazi erenler Kahramanı Kazan Bey bu konuşmaya kızmıyor. Beşinci hikâyenin kahramanı Deli Dumrul "mere, Azrail dediğünüz ne kişidür kim, bu adam canını alur?" diyor (K. 87; ME. 61). Bu hikâyelerin tercümesine yazdığı önsözde W. Barthold, Dede Korkut Oğuzlarında dinî taassup olmadığını kaydetmiştir. (ZWO, VIII, 203-208). Fakih ve hocaları acemlerden ya da şehirli tatlaşmış Türk softalarındandı. "Salkım salkım tan yelleri estiğinde, sakallı bozaç turgay sayradıkta, *sakalı uzun Tat eri* banladıkta" (K 7, 12; ME 4,8).

Dede Korkut'un Oğuz boylarında bu "Tat" hocalar eski şamanizm âdet ve gelenekleri ile mücadele edecek güçte olmamışlardır. Şehirli din âlimleri bu göçebe Oğuz boylarını gerçek Müslüman saymamışlardır. Horasan Türkmenlerinin "Kâfir" olduklarına dair fetva veren Mevlânâ Abdurrahim al-Havafî'yi cezalandırmak için Türkmenler 1338'de Herat üzerine yürümüşler, Mevlânâ'yı yakalayıp öldürmüşlerdir (F. Köprülü Oğuz etnolojisine dair tarihî notlar" Türkiyat Mec. s. 195 not). Son zamanlara kadar Anadolu Yörüklerinin dinî anlayış ve görüşleri hakkında şehirli hocalar tarafından söylenen anekdotlar bunu göstermektedir. Öyle anlaşılıyor ki, bu "kitâb-ı Dede Korkut ʿalâ lisân-i tâifa-i

Oğuzhân" Doğu Anadolu'da XIV-XV. asırlarda göçüp-konan gelenekçi Oğuz boyu içinde okur-yazar bir ozan tarafından tesbit edilmiş olsa gerektir.

Dede Korkut kitabinda anlatılan doğum, evlenme, kurban törenleri formülleri çok eski çağların şamanizm devrinin hâtıra ve kalıntılarıdır. Bu Oğuzlarda hatta totemizm çağının hâtıralarına bile rastlanmaktadır.

Dede Korkut kitabındaki hikâyelerden eski âdet ve şamanizm kalıntılarından açıkça göze çarpanları şunlardır:

1. "Dokuzlama". Hediye, bahşiş ve ceremelerde, çağdaş, Kazak Kırgız'larda olduğu gibi, "dokuzlama" âdetidir ki, buna çoğunlukla "dokoz dokuz" denilmektedir. "Dokuzlama" Dede Korkut kitabında iki yerde geçmektedir: "Kuşun ala kanını, kumaşın arusını, kızın gökçeğini dokuzlama çırgap çuha hanlar hanı Bayındır'a pencik çıkardılar" (K 67, 119; ME 46, 84). Bu "dokuzlama" âdeti Kırgızların "Manas" destanının kahramanlarından Serek'in şu sözlerinde açıkca görülmektedir: "Manas'ın dirildiği gerçek ise, koyundan dokuz alayım, sığırdan dokuz alayım, deveden dokuz alayım, at sülerinden dokuz alayım. Kırk Çuranın herbiri için birer dokuz gene dilek edip kurban edeyim" (Proben, V, 135). Kırgız hayatında toğuzda-dokuzda- adedi son yıllara kadar önemli rol oynamıştır. Altay-Yenisey Türklerinin destanlarında da bu dokuz sayısına çok rastlanır.

2. "Ad verme" Dede Korkut hikâyelerine göre "ol zamanda bir oğlan baş kesmese, kan dökmese, ad komazlardı" (K. 39-41; ME. 27-28), oğlan savaşta yahut avda yararlıklar gösterdikten sonra, boyun bütün üyeleri toplanır, boyun "din adamı" Dedem Korkut alkışlarla (dua ve kutlamalarla) oğlana gerçek adını verirdi.

Türklerin destan ve masallarından pek açık olarak anlaşıldığına göre, çok eski bir çağda kahramanlık gösterinceye kadar gençler boyun gerçek üyesi sayılmaz, babasının iğreti olarak verdiği isimden başka ad taşıyamaz ve at sahibi de olamazdı. Hanın oğluna ad verirken Dede Korkut, babasına şöyle diyor: "Sen oğlunu Basam diyü ohşarsın, bunun adı *boz aygırlu Bamsı Beyrek* olsun!" (K. 41; ME. 29).

Kırgızların Manas destanında Manas'ın oğluna ad verme töreni şöyle tavsif ediliyor: anne babası büyük döğün yapıyor, ilini, ulusunu, topluyor, çocuğa ad vermelerini istiyor. Toplanan halk ad bulamadı. Derken aksakallı, elinde asa, *akboz atlı* bir ihtiyar peyda oldu ve çocuğu eline alarak şöyle dedi: "dolaştığı tepede kızıl söğüt bitsin, Tanrı yardımcısı olsun, çevresinde dolaştığı evlerin etrafında kızıl söğütler bitsin, Koca Hızır arkadaşı olsun, süngüden kalan bir bayrak, Manas'tan kalan bir armağan... bunun adı kahraman Semetey olsun!" diyor ve gözden kayboluyor (Proben, V. 297).Manas destanın kahramanlarından Er Tüştük yıllarca adsız gezerken anası babasına "oğlanın adı yok, ad verelim" diyor. Babası ilini yurdunu topluyor; bir ak sakallı peyda olup çocuğa ad veriyor: "bunun adı Er Tüştük olsun!" diyor.

Yakut destanlarından anlaşıldığına göre, eski Yakutlarda çocuklara ilk ad, oynamaya başlarken verilirdi. İkinci gerçek ad ise, yay çekip ok atmaya başlarken verilirdi (Seroşeseki, Yakutı, 530).

Hakas Türklerinin destanlarında da ad verme motifi Dede Korkut hikâyelerinde olduğu gibidir. V. Titov tarafından XIX. asrın ortalarında tesbit edilen destanların kahramanları kahramanlık göstermedikçe ad alamıyorlar. Ba destanları tetkik eden Titov "kahramanların adı ve atı vardır, âdi kişilerin adı ve atı yoktur" diyor. Altay Yenisey ve Kırgız-Kazak destanlarında ad verme töreni masallaştırılmıştır; Dede Korkut hikâyelerinde ise devrinin gerçeğine uygundur. Dede Korkut hikayelerinde Kaban-göcü, Domuz-göcü gibi çok eski şamanizm devrini hatırlatan adlar da bulunmaktadır. Bu gibi çirkin adlar, şamanizm kalıntıları olarak, Müslüman Kırgız-Kazaklarda da rastlanmaktadır (Bokmurum, İtbay, İtalmaz, Çoçkabay gibi). Can alan melekin böyle çirkin, pis adlı çocuklara yaklaşmayacağına inanırlardı.

3. Dede Korkut hikâyelerinde tavsif edilen evlenme ve düğün âdetleri çok eski devrin hâtıralarıdır. Bu âdetlerin başşında ekzogami yasasının tatbik edildiğini görüyoruz. Oğuz kahramanları, bir tehlike karşısında bulundukları zaman, karıları için *"yad kızı helâlım"* diyorlar. Kazan Bey'in oğlu Uruz esarette bulunduğunda şöyle diyor. "...Üç ayda varmazsam öldüğümü ol vakit bilsin; aygır atım boğazlayıp aşım versin, *yad kızı* helâlime destur versin" (K. 81; ME. 57). Deli Dumrul Azraile'e *"yad kızı helâlim var"* diyor (K. 92; Me. 66). İç-Oğuzlardan olan Kazan Bey Dış-Oğuzlardan olan Uruz Bey'in yeğeni (yani hemşiresinin oğlu)dur.

Bu ekzogami yasası birçok Türk boylarında yerleşik hayata geçtikten sonra bile uzun müddet devam etmiştir. Başkurtlarda bu yasa XIX. asrın başlarına kadar şiddetle tatbik edilmiştir. Yakutlarda bu yasayı teyid eden bir atalar sözü vardır: "Kız ogo omukka anallah kııl boulağa — kız çocuk yabancıya tayin edilmiş yaratıktır". İç-Oğuzlardan olan Beyrek'in karısı da Dış-Oğuz Beyi'nin kızı idi. Genel olarak Oğuzlarda ekzogami yasası yürürlükte olmuştur.

Kız isteme formülü çağdaş Altay-Yenisey destan ve masallarında tesbit edilen formüllerin aşağı yukarı aynıdır. Dede Korkut, Beyrek için Deli Karçar'ın hemşiresini isterken şöyle diyor: "karşı yatan dağını aşmaya gelmişim, akındılı suyunu geçmeğe gelmişim, dar eteğine, sığnu gelmişim, Tanrı buyruğu ile, peygamber kavliyle kızını almağa gelmişim (K, 45; ME. 31). Kanturalı, tekfürün kızını isterken aynı formülü söylüyor (K. 101; ME. 71).

Türklerde bir ailenin çocuğu olmaması büyük talihsizlik sayılırdı. Çocuğu olmıyanlara saygı gösterilmezdi. Dede Korkut hikâyelerinden Derse Han oğlu Bukaç hikâyesinde Oğuzların çocuksuz ailelere nasıl baktıklarını açık göstermektedirler. Büyük toy eden hanlar hanı Han Bayındır bir yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuş, oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, kimin oğlu kızı yoksa kara otağa kondurun. Oğlu kızı olma-

yan Tanrı Kargamıştır, biz dahi kargarız" diye emir vermişti. Meğer Derse Han'ın oğlu kızı yoktu. Onu kara otağa koyup önüne karakoyun yahnisini getirdiler. Bu harekete dayanamayan Derse han ilini yurdunu toplayıp dilek diledi, bir oğlu oldu (K. 6-9; ME. 4-6).

Dede Korkut kitabındaki bu hikayeye çok benzeyen bir hikâye Radloff tarafından kazaklarda tesbit edilen *Dudar Kız* hikâyesidir (Proben, III. 309).

Evlenme töreninde görülen âdetler: "Oğuz zamanında bir yiğit evlense ok atardı; oku nereye düşürse, oraya gerdek dikerdi. Beyrek Han dahi okunu attı. dibine gerdeğin dikti" (K. 48, 67; Me. 33, 46). Bu "ok atma" göreneğinin Başkurt Türklerinde de olduğu, eski masallardan anlaşılmaktadır. Bir baba oğlunu evlendirmek isterse, ok attırır,oku nereye düşse, oradan evlendirirmiş (M. Osmanî. Başkurtça hikâye, "Dil yarışı", Orenburg 1910, s. 53).

Dâmada kızıl kaftan giydirmek âdeti: Dede Korkut kitabindaki hikâyelerden birinin kahramanı Bamsı Beyrek evlenirken "adaklısından ergenlik bir *kırmızı kaftan* geldi. Yoldaşlarına bu iş hoş gelmedi, saht oldular. Beyrek "neye saht oldunuz?" dedi. Dediler. "Niye saht olmıyalım, sen kızıl kaftan giyersen, biz (ise) ak kaftan giyeriz." (K. 48; 33).

Kazak Türklerinin er Sayın destanında Boz Monayadlı bir zenginin doksan kölesi sahiplerine karşı ayaklanıyorlar. Köleler burada danıştılar, tepede durup şöyle konuştular: *"Kızıl kaftan"* giymedik, güzel ata binmedik, Nogaylının hilâl kaşlı yiğitleri gibi devran sürmedik, bu dünyanın böyle geçeceğini bilmedik, bu yürüyen Boz Monay bizi oğlu gibi görmedi, bölük bölük mallarından bize kalın vermedi (bizi evlendirmedi, kızıl kaftan giydirmedi)" (Proben, III, 167-168).

Dâmada kızıl kaftan (kazakça: çapan) giydirme göreneği Kazak Türklerinde XIX. asrın son yarısında bile devam etmiştir. Kazak edibi Muhtar Evezov tarihî "Abay" romanının baş kahramanı "Abay"a, evlenirken "kızıl şapan" giydirildiğini yazmıştır. Muhafazakâr olan Tobuktu boyunun bu göreneğe çok önem verdiği görülmektedir (M. Evezov. "Abay" Rusça tercümesi, Moskva, 1950, s. 189-191).

4. Bütün Türk destanlarında yaygın bir motif olan Kırk kız, kırk yiğit motifi Dede Korkut hikayelerinde çok geçmektedir. Beyin ve oğlunun kırk yiğidi olduğu gibi hanımların da kırk kızı bulunuyor. Bunlar da Oğuzların kendilerinden olup, çoğu beyzadelerden olduğu anlaşılmaktadır. Oğuz kahramanlarından Kanturalı kırk yiğitine hitaben şöyle diyor:

Hey kırk eşim kırk yoldaşım
Kurban olsun size menim başım (K. 106; ME. 75).

Kırgızların Manas destanındaki bütün kahraman-alpların hepsinin kırk yiğidi vardır. Manas bu kırk arkadaşı için şöyle diyor:

Kâfir ile müslüman illerinden
seçip aldığım kahramanlar

İlim ile yurdumdan
derlediğim topladığım erenler (Proben, V, 40).

Yakup han oğlu genç Manas
İşbu gece düş gördü
sabahlıyın kalkınca
kırk yiğidin çağırdı:
Kırkın başı Kırgılım
Bozçolak ile Çalbayım (Proben, V, 39)

Bazı destanlarda bu kırkların kölelerden seçildiğine rastlıyoruz. Türk Hanlarının kendi mensup olduğu boyun baskısından kurtulmak için savaşlarda esir aldığı yiğitlerden muhafız ve aynı zamanda savaşçı bir müfreze kurduğunu tarihler zikreder. Kazak Hanlarından II. Abılay (1711-1781) Kazak boyları beylerinin baskılarından kurtulmak için muhafızlarını türlü Boylardan ve bilhassa Altaylılardan devşirmişti. Hindistan hükümdarlarından Dehli Sultanı İltutmuş (1210-1236)'un da "kırklar" denilen *azatlı emirleri* vardı. Meşhur emirlerden Balaban bu "kırk"lardan biri idi. Anlaşılıyor ki, "kırklar kurumu" Oğuzlarda olduğu gibi Kıpçıklar'da XIII. asırda devam etmiştir.

5. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların and töreninde, eski Türklerde olduğu gibi, silâh büyük rol oynamıştır. Kanturalı adlı bir kahramanın içtiği and şöyle tavsif ediliyor kanturalı kılıcını çıkardı, yeri çaldı, kertti ve şöyle dedi: "Yer gibi kertileyim, toprak gibi savrulayım, kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa, on güne varmasın, bey babamın, kadın anamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem" (K. 106; ME. 75).

Hikâye kahramanlarından Segrek'i esaretteki kardeşini kurtarmaya gitmek kararından döndürmek için evlendirip gerdeğe kapatıyorlar. "Oğlan kılıcını çıkardı, kızla kendi arasına bıraktı.. ben kılıcıma doğranayım, okuma sancılayım, oğlum doğmasın, doğarsa on yaşına varmasın, ağamın yüzünü görmeden bu gerdeğe girersem" diye and içiyor (K. 146; ME. 103). Yine "ağam başına and içmişim, dönmeğim yok" diyor ki, bu "sevdiğinin başına and içme" Mısır'daki Kıpçak kölemenlerinde de kaydedilmiştir[1]. Oğuz and törenindeki "yer kertme" ve küçük çocukların nişanlarken "beşik kertme", "araya silâh koyma" en eski şamanizm devrinden kalma unsurlardır[2].

Manas destanının kahramanlarından alp Yulay at sürülerinin iki çobanı ile dosluk andı yaparken kendisiyle onların arasına bir ok koyuyor.

"Korkmayın benden kaçmayın
kıyametlik dost olalım"

[1] Meselâ bk. El-kavânînü'l-külliye li-zabtı"l-lûgati't-Türkiye. s.43.

[2] Bk. A. İnan, "Gerçek" kelimesi üzerine not.

bir okun (okluğundan) çekip aldı
arasına koydu (Proben, V. 376).

Altaylı Türk boylarından Telengit boyunun and töreni, A. Kalaçev adlı etnograf tarafından, tesbit edilmiştir. Onun verdiği bilgiye göre, Telengitlerin and töreninde en önemli unsur silâhtır. Bu şamanist Telengitlerde and içen adam eski zamandan kalma bir çakmaklıtüfek tutup şu formülü söyler: "işte ay, işte güneş, işte silâh" Ben bu silâhı yalıyorum. Eğer suçlu isem, güneşi gözüm görmesin, bu silâh beni öldürsün"[3].

6. Eski Türklerin dinî inançlarında önemli yer tutan kültlerden biri olan ağaç kültü Dede Korkut hikâyelerinde derin iz bırakmıştır.

Oğuzların Anadolu'yu yurt edindikten epeyce zaman sonra da, bu ağaç kültü izlerini muhafaza etmişlerdir.

Kazan Bey'in oğlu Uruz'un, ağaca asmak için getirildiği zaman, ağaca söylediği sözler bir ağaç himni denilecek derecede güzeldir. Uruz ağaca şöyle hitap ediyor:

Mekke ile Medine'nin kapısı ağaç
Musa kelimin asası ağaç
Büyük büyük suların köprüsü ağaç
Kara kara denizlerin gemisi ağaç

Şah-ı Merdan Ali'nin düldülünün eğeri ağaç
Zülfikar'ın kınıyla kabzası ağaç
Hasan ile Hüseyin'in beşiği ağaç...

Her hikâyenin sonunda, Dede Korkut'un "alkış" (dua) formülünde "gölgelince kaba ağacın kesilmesin" cümlesi tekrarlanmaktadır.Bu "alkış"lardaki "kaba ağaç" unsurunu Osmanlı tarihlerinde de görüyoruz. Neşrî tarihi (s. 168-170)nda Geyikli Baba ile Osman Gazi hikâyesinde bir kavak ağacına (s. 212) "devletlü kaba ağaç" denilmektedir. Beyrek'in esaretten kurtulduğunu gören Banu Çiçek "kola ağacın kurumuştu yaşardi ahi" diyor (K. 95, ME. 45).

Ağaç kültü bütün Türk boylarının destan ve inançlarında çok derin iz bırakmıştır. Türklerin yaşadıkları alanın her yerinde paçavralar bağlanmış ağaçlar görmek mümkündür. Şamanizm dinî törenlerinde kayın ağacı en önemli unsurdur. Şemanistlerin ilâhilerinde kayın ağacına "bay kayın" denilmektedir. Şamanizm kalıntılarını muhafaza eden Müslüman Türkler de, özelliği olan ağaçlara, "bay kayın", "bayçavul" derler ve bunlara "nezir" diye paçavra bağlarlar. Mahmud Kaşgârî'nin bir yer adı olarak haber verdiği "Bay yığaç" (DLT, III 158) bu bakımdan dikkati çekmektedir.

[3] A. Kalavev, Poezdka k telengitam (Javaya Starina, 1896 IV. kısım, s. 485) yine Bk. A. İnan. Eski Türklerde ve folklarda "ant" (Makaleler ve incelemeler s. 317-330).

7. "Kazan'ı küçücük ölüm tuttu, uyudu. Meğer hanım, Oğuz Beyleri yedi gün uyurlardı. Onun için (uykuya) küçücük ölüm derlerdi K. 152; ME. 108). Bu "yedi gün uyuma" motifi çok eski destanlardaki efsanevî (mitolojik) unsurdur. Dev tanrıların ve dev cüsseli efsanevî yarı tanrı kahramanların özelliklerinden en önemlisidir.

Altay-Yenisey Türklerinin destan ve masallarında bu motife çok raslanır. Titov tarafından tesbit edilen Naloman Kam poemasının kahramanı Akatlı Ay Batır yedi gün yedi gece uyurdu.

8. Dede Korkut hikâyeleri totemizm devrinin izlerini de muhafaza etmiştir. Oğuz kahramanı Tepegöz'e kendini tanıtırken "Atam adın sorar olsam, *kaba ağaç;* anam adın dir isen, *kağan aslan,* benim adım sorar isen, Aruz oğlu Basat'tır" diyor.

Saruz Kazan, Tekfürün "bizi öv!" dediğine karşı, şu cevabı veriyor: "kendi aslım kendi köküm sımağım yok, seni öğmeğim yok... *Ak kayanın kaplanının erkeğinde bir köküm var,* ortaç kırda sizin geyiklerinizi turgurmaya; ak sazın aslanında bir köküm var kaz alaca yurdunu turgurmaya, *azvay kurt inüği erkeğinden bir köküm var,* ağca yünlü tümen koyununu gezdirmeye, ak sunkur kuşı erkeğinde bir köküm var, ala ördek kara kazın uçurmaya... (K. 158; ME. 111). Kazan için "türlü kuşun yavrusu" denildiği gibi Bamsı Beyrek için "çalkara kuş erdemlü" denilmektedir. Dede Korkut hikâyelerini Rusçaya tercüme eden W. Barthold, Salur Kazan'ın "kurdun yüzü mübarek" demesini eski totemizm devrinin hatırası olduğunu kaydetmiştir.

9. Dede Korkut hikâyeleri arasında "Kazan beyin evini yağmalattığı"nı tasvir eden hikâye dikkati çekmektedir. Ziya Gökalp bu hikâyeye dayanarak eski Türklerde *potlaç* kurumunun bulunduğunu kesin olarak kabul etmektetir (Türk Medeniyeti tarihi s. 58-60, 181, 233-238). Fakat buradaki eski Türklerden hangi devrin Türklerini anladığını bilemiyoruz.

Çağdaş iptidaî kavimlerde görülen "potlaç" töreninin tarihin bildiği "eski Türklerde" bulunduğuna dair elimizde kesin bilgi yoktur. Oğuz boylarında Potlaç'ın bulunduğunu haber veren Dede Korkut hikâyesi, bizim fikrimize göre, çok eski bir geçmişin karanlık derinliklerinden gelen silik bir sesten ve destanlarda donmuş, **kalıplaşmış mısralardan** ibaret **olsa gerektir;** çünkü IV-X. yüzyılların Oğuzlarında tam *potlaç* gibi, çok iptidaî bir kurumun veya törenin bulunabileceğini sanmıyoruz: Bununla beraber çok eski, belki tarih öncesi çağlarda, Türklerin atalarında Potlaç'ın veya buna benzer bir törenin bulunduğuna, Dede Korkut hikâyesinden başka da, bazı görenek ve gelenekler delalet etmektedir. Bu bakımdan Kaşgarlı Mahmud'un "kençliyü kelimesinin açıklanmasında verdi**ği bilgi dikkate değer. Kaşgarlı bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "Kençliyü-bayramlarda ve hakanların düğünlerinde, *yağma edilmek* üzere, oyuz arşın yüksekliğinde minare gibi yapılmış bir sofradır" (DLT, III, 438)[4].**

Bk. A. İnan "Han-ı yağma" deyiminin kökeni. "T Dili", 1957, sayı 70, s. 513-546; "Makaleler ve İncelemeler c. I. sh.645-648.

Bu açıklamadan anlaşılıyor ki XI. yüzyılda, eski çağlardaki potlaçın bir geleneği olarak, "kençliyü" yapılıyordu. Kâşgarlı Mahmud bu "yağma sofrası"nı Karahanlılar sarayında veya Yağma boylarında görmüş olabilir.

10. Dede Korkut hikâyelerinden anlaşıldığına göre Oğuzlar kopuzu takdis etmişlerdir. Oğuz alpları sıkıntılı saatlerinde kopuzun sesinden kuvvet kazanıyorlar. Birinci hikâyenin kahramanı Boğaç tekfürün buğası, buğra ve aslanı ile savaşırken arkadaşlarına "hey kırk eşim, kırk yoldaşım, neye ağlarsız, kolça kopuzun getürün, öğün beni" dedi (K. 101, ME. 71). Onuncu hikâyenin kahramanı Segrek karşısında bir gavuru gördü ve öldürmek istedi. Fakat bu gâvurun elinde kopuz var. Dedi ki "mere kâfir Dedem Korkut kopuzu hörmetine çalmadım. Eğer elinde kopuz olmasaydı, Ağam başı için, seni iki para kılırdım" (K. 149; ME. 106).

"Kopuz" bütün Türk lehçelerinde müşterek olup, her lehçenin fonetik özelliklerine göre kobus, komus, kumıs, komız şekillerinde söylenir. Öyle anlaşılıyor ki Türklerin ilk icat ettikleri saz âletlerinden biri olsa gerek. Bu müzik âleti Ukraynalılarda *kobza* adıyla saz şâirleri (kobzar'lar) tarafından kullanılmıştır. Bu kobza adı Ukrayna tarihinde ilk defa 1584 yılında geçmektedir. Ukraynalılar bu saz âletini, şüphesiz, Türklerden almışlardır. Bu sazın adı daha XI. asırda Kâşgarî (DLT, I, 19, II. 235, III, 173) tarafından tesbit edilmiştir.

Kazak-Kırgızların kopuza karşı derin saygı gösterdiklerini Sibiryalı Gazi Molla şöyle anlatıyor:

Bunu işitip çevreleri tahsin kılar
kopuzun afsuncunun tebrik kılar
çevredeki hastalar top top gelir
inanıp çoğu kâfir olur imdi.
Proben, IV, 174)

11. Dede Korkut hikâyelerinin IV. hikâyesinde şöyle denilmektedir: "Ağçakale Sürmeliye gelip Kazan kırk otak diktirdi; yedi gün yedi gece içme oldu. Kırk evli kulla kırk câriye oğlu başına çevirdi. azat eyledi" (K. 86; ME. 60). II. Hikâyede de aynı törenin yapıldığı anlatılmaktadır: "Kazan beg ordusunu, oğlanını, uşağını aldı, geri döndü... yedi gün yedi gece yeme içme oldu. Kırk baş kul kırk kırnak oğlu Uruz başına azat eyledi" (K. 37; ME. 25).

Bu başına çevirme töreni en eski şamanizm kalıntısıdır. Bu törenin en eski şekli A. Pozdneev tarafından Moğolistan'da müşahede edilmiştir. Onun tavsifine göre Moğollar biri hastalanırsa dzolik gargahu denilen bir tören yaparlar. Bu tören, hastayı kurtarmak için bir can feda etmek, can yerine can vermektir. Bu can hastanın bütün hastalıklarını ve bütün günahlarını kabul ederek hastanın etrafında döner, dolanır. Fakat bu zamanda böyle bir fedaî bulmak güçtür. Bundan dolayıdır ki bir kukla yaparak hastalığı bu kuklaya göçürürler ve onu kırla-

ra atarlar. Büyük beylerden biri hastalanırsa lamalar beyin tebasının birine "göçürme"yi teklif ederler ve törenden sonra zavallıyı kabileden koğarlar[5].

Moğalların dzolik gargahu dedikleri bu töreni, dikkate değer ki, çok iyi Müslüman olan Babür Şah, oğlu Muhammede Humayum hastalandığı zaman yapmıştır. Babûr-nâme'nin (Vekâyi-i Babûr) kaydettiğine göre olay şöyle olmuştur: "Muhammed Humayûn ağır hastalığında doktorlardan fayda görülmedi. Büyük bir adam olan Mir Abdul-Kasım: "Böyle hastalıkların ilacı şudur: Yüce Tanrının sıhhat vermesi için iyi şeylerden birini nezir etmek lazımdır" diye arzetti. "Muhammed Hümayun'un benden başka daha iyi bir şeyi yoktur. Ben kendimi nezir edeyim. Tanrı kabul etsin" diye hatırıma geldi." Yanındakiler buna mani olmak istediler, fakat ben oğlumun başı ucunda üç defa dönerek "ne derdin varsa, ben üzerime aldım" dedim. Bunun üzerine ben ağırlaştım, o ise hafifledi. Bu törenden sonra Babür Şah öldü[6]. Dede Korkut'un Deli Dumrul hikayesi bu bakımdan dikkate değer. "Allahu Teâlâ'ya Deli Dumrul'un burada sözü goş geldi. Azrail'e nida eyledi kim, çün deli kavvat benim birliğim bildi, birliğime şükür kıldı ya Azrail, Deli Dumrul *can* yerine *can* bulsun, onun canı azat olsun" (91 ME. 64).

Bu hikayedeki "can yerine can" Moğolların "dzolik gargahu" su ve Babur'ün oğlunun canı yerine kendi canını "nezir" etmesi aynı törenin varyantlarıdır. Şamanizm geleneklerini muhafaza eden Kırgızlar ve Kazaklarda bu tören "aynalu" ve "aylanu" terimleri ile ifade edilir. Kazakça-Rusça sözlükte[7]. "aynalayın" sözü şöyle açıklanıyor: azizim, canım (sevgi ifade eder). harfiyen "etragında döneyim, dolanayım" demektir. Şamanizm kültü ile ilgili bir deyimdir. Kırgızca sözlükte "aylan" kelimesi şöyle açıklanıyor: 1- dönmek, bir nesneyi dolanmak, dolaşmak. 2- Etnografik bir terimdir. Başka biri için kendini feda etmek; "aylanayın-senin etrafında döneyim, yani "senin için kurban olayım" demektir. Bir hastanın hastalığını yahut başına gelen felaketini başka birine yahut başka bir nesneye nakletmek için hastanın başında gerçekten yahut sembolik olarak dolaştırmak, çevirmek bu kurban töreninin en önemli unsurudur[8].

Başa çevirirp sadaka vermek adeti Türkiyenin muhyelif bölgelerinde tesbit edilmiştir. Bu satırları yazan da bu adeti İstanbul'da bile müşahede etmiştir. Kırgızların başa çevirip hediye verdiklerini, böyle yapmanın hediye alana mutluluk getireceğine sandıklarını Radloff "alasla" kelimesinin izahında kaydetmiştir (WB, I, 363).

Türklerin "başa çevirme" (aynalma, aylanma) Moğolların "dzolik gargahu" törenlerinin bir varyantı da "göçürme" terimi ile ifade edilen bir törendir. Bu törene kırgızca "köçöt" denilmekte ve şöyle izah edilmektedir. Hastalığı yahut

[5] A. Pozdncev, Oçerki bıta budeyskıx monastorey i budd. duxovenstva v Mongolit. Petersburg 1887, s.454-451.

[6] "Cekâyı-Baburun Hatıratı" R. R. Arat terc. s.434.

G. B. Bigaliyev-M. F. Gavrilov, Kazakça-Orısça sözdük, Kızıl-Orda 1936 s.21

[8] BK. K. K. Yuhadin, Kırgızça-Orisça sözdük, Moskova 1965 (2. baskı), s.31, terc, s.68

bir felâketi başka bir nesneye, mesela özel bir törenle mezardan çıkarılan kuru kafaya göçürme (geçirme) töreni[9].

12. Dede Korkut hikâyelerinde Oğuzların defin törenine ait pek az bilgi vardır. Kazan Bey'in oğlu Uruz'un tutsak bulunduğu zaman iline gönderdiği haberde "üç ayda varmassam öldüğümü o vakit bilsin, aygır atım boğazlayıp aşım versin" (K. 81; ME. 57) diyor.

Düşman elinde esir bulunan kardeşini kurtarmaya giderken, Seğrek eşine vedalaşırken "kız, sen bani bir yıl bakgıl, bir yılda gelmessem, iki yılda gelmezsem, üç yıl bakgıl, gelmezsem o vakit benim öldüğümü bilesin, aygır atım boğazlayıp aşım vergil" (K. 146; ME. 103) diyor.

İç Oğuz beylerinden Beyrek, Taş Oğuz beyi Aruz tarafından ağır surette yaralandıktan sonra şöyle diyor: "yiğitlerim yerinizden örü tufun, ak boz atımın kuyruğunu kesin, Kazan'ın divanına çapıp varın, ak çıkarıp kara geyin, sen sağ ol Beyrek öldü deyin!" (K. 169; ME. 118).

"Beyrek"in babasına anasına haber oldu. Ak evi eşiginde şiven (feryad) koptu, kaza benzer kızı gelini ak çıkardı kara giydi. Ak boz atının *kuyruğunu kestiler. Kırk elli yiğit kara giyip gök sarındılar.* Kazan beye geldiler. sarıkların yere vurdular "Beyrek;" diye çok ağladılar" (K. 170; ME. 119).

Beyrek düşmanlar tarafında esir alınıp götürüldükten sonra, babası, *sarığını çıkarıp yere vurdu, çekti yakasını yırttı* "oğul, oğul" diye bağıra bağıra ağladı: anası acı tırnak ak yüzüne çaldı, al yanağın çekti yırttı, kargı gibi kara saçını yoldu... Bunu işitip Kıyan Selçuk oğlu Deli Dündar ak çıkardı kara giydi" (K. 49; ME. 34).

Dede Korkut hikayelerinden anlaşıldığına göre, Oğuzların cenaze ve yas törenleri, biraz islamlaşmış olmakla beraber Hunlar ve Gök-Türklerin cenaze ve yas törenlerinden farksız olmuştur. Ölünün bindiği atının kuyruğunu keserler[10], bu atı boğazlayıp aşını verirler, bağıra bağıra ağlarlar, yüzlerini yırtarlar, saçlarını yollarlardı. Oğuz kahramanın "aşımı veriniz" sözü üzerinde duralım.

Eski Türkler ölülerine "aş verme"yi en önemli vazife saymışlardır. İlk çağlarda aş doğrudan doğruya ölüye verilir, yani mezarına konulur veya dökülürdü. Manevi kültür geliştikten sonra bu tören "sevabını ölünün ruhuna bağışlamak" üzere fakirlere yemek, helva vermek şeklini almıştır. Bu adet doğulu müslüman Türklede "atau" ve "tögüm/döküm" terimleriyle ifade edilmiştir[11].

[9] K. K. Yuhadin, Sözdük, s.434, tercümeye bu izah alınmamıştır. Bk. "köcöt" kelimesine.

[10] Cenaze töreninde Hunların at kuyruğunu kestiği malûmdur. Bk. A. İnan, Altay'da Pazırık hafriyatında çıkarılan atların vaziyetinin Türklerin defin merasimi bakımından izah (II. Tarih Kongresi zabıtları, 142-151; T. Folklor Araşt., 211 Bu cilde de Bk.)

[11] "atau" ve "töküm" terimleri Kasım hanlığı büyüklerinden Alikey Atalıkın 1639 yılında yazılan vasiyenamesinde de geçmektedir. Kasım hanları ve şehzadeleri hakkında büyük eser yazan V V. Vilyaminov Zernov bu terimlerin mânasını anlayamamıştır (Issledovanie...1866, III, s.237,

"Ölü aşı" hakkında Oğuzların inanış ve anlayışları Salur Kazan'ın tekfürün karısıyla yaptığı konuşmada açıkca görülmektedir.

Salur Kazan, tekfür tarafından esir alınmış ve yer altı zindanına kapatılmıştı. Tekfürün karısı bu ünlü Oğuz'u görmek için zindana gelip "Kazan Beğ nedir halin, dirliğin yer altında mı hoştur, yoksa yer yüzünde mi hoştur? Ne yersen, ne içersen, neye binersen?" diye sordu. Kazan "ölülerine aş verdiğin vakit ellerinden alırım, hem yorgasına binerim" dedi (K. 153; ME. 108). Kazan'ın bu sözleri, Gürcü veya Abhazların inancı değil, oğuzların eski inançlarının yankısıdır. Kırgızların manas destanındaki hikayeye göre babası Yakup Han, dostlarının Manas'ı unuttuklarından, ruhuna aş koymadıklarından şikayet ediyor (Proben, V, 131).

Kazak-Kırgızların eski şamanizm kalıntılarıyla mücadele eden Argın boyu hocalarından Sıddık Hacı Sıçkanoğlu "ölü aşının" büyük bir bid'at olduğunu 1908 yılında bana anlatmıştı. Onun verdiği bilgiye göre, cahil, dinden habersiz Kazaklar kendileri gibi cahil mollalarla beraber "ölü aşı" yedikten sonra mezara gidip Kuran okuturlar ve "aştan" kalan artıkları ve kımızı ölünün mezarına dökerlermiş. Kasım Hanlı Alikey Atalık'ın vasiyet namesindeki "İl törüsünce ataumnı, töküvümnü atasunlar" cümlesindeki "atau" ve töküm" terimleriyle ifade edilen tören işte bu törendir (Bk. not 11). Salur Kazan'ın Gürcüler elinde olup zindanda bulunduğu günlerde tekfürün karısıyla yaptığı muhaverede geçen "ölülere verilen aş" (K. 153; ME. 108) konusu Gürcülerin değil, Oğuzların eski inanışlarıdır.

13. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanları, Tepegöz müstesna, hepsi tabiî kişilerdir. Bununla beraber bazı kahramanların tavsifindeki mübalâğalar şaman ilahilerindeki dev cüsseli tanrıları hatırlatmaktadır.

Kazan Bey'in kardeşi Kara Göne şöyle tavsif ediliyor: "Kara buğa derisinden beşiğinin örtüsü olan, açığı tutanda kara taşı kül eyleyen, bıyığın ensesinde yedi yere düğen..."

Oğuz kahramanlarından Aruz Hoca'nın tavsifi şaman dualarındaki korkunç tanrıların tavsifinden farksızdır: "altmış erkeç teke derisinden kürk eylese topuklarını örtmeyen, altı erkeç derisinden külâh etse kulaklarını örtmeyen, at ağızlı aruz Koca... (K. 35; ME. 24). Bu tavsifler bize Kırgız-Kazak baksılarının, Altay-Yenisey kamlarının ilâhilerini hatırlatmaktadır. Meselâ, Kazak baksı ilâhilerinde "toksan koydun terisinden ton çıkmayan Çarabaş, seksen koydun terisinden börk çıkpagan Çarabaş (doksan koyun derisinden donu (kürkü), seksen koyun terisinden külahı çıkmayan Çarabaş) [12]. Bütün şaman ve baksı ilahilerinde bu gibi tavsifler çoktur.

A. Divaev. Kırgız İnançları Dünyasından, Kazan, 1899. Bk. A. İnan Makaleler ve incelemeler (T. Tarih Kurumu yayını) s. 177.

14. Dede Korkut hikayelerinde, bütün Türk destanlarında olduğu gibi, at kahramanın en yakın arkadaşıdır. Kahramanlar öldükten sonra bile atlarından ayrılmak istemiyorlar. Eski Türkler ölen kahramanlarını silahlı ve savaş atlarıyla beraber gömüyorlardı. İslamiyetin kabulünden sonra ise "atını boğazlayıp aşını vermekle" yetindiler. Osmanlılar devrinde de ata karşı derin sevgi ve saygı, bütün eski destani gelenekleriyle, devam ettiği anlaşılmaktadır. Sultan II. Osman'nın (1618-1621) ölen bir kır atının mezar taşı bulunmuştur ki, bu bakımdan dikkate değer. Atların cenaze törenindeki yerleri de Osmanlılarda en eski şamanizm devrinin geleneğine uygun olmuştur. IV. Murad'ın cenaze töreninde onun binip herbe gittiği atının tersine eğerlenip tabutu önünde götürüldüğü Naima Tarihi'nde söylüyor[13]. Cenaze töreninde ölünün atının tersine eğerlenmesi adeti Kırgız-Kazaklarda da müşahede edilmiştir. Yolda ölen bir kazak-Kırgız'ın atı tersine eğerlenip ölünün elbisesi ve külâhı bu eğer üzerine konulup evine götürülür[14].

Dede Korkut hikayelerinden III. hikayede "deniz kulunu boz aygır" (K. 39, 40; ME. 27, 28) den bahsedilmektedir. Bu at, Türklerin destan ve masallarında "gökten inmiş at" (Yakut inancı), Başkurtların masallarına göre "sudan çıkmış aygır" neslinden olan attır. Azerbaycan Türklerinin "Köroğlu" destanına göre Köroğlu'nun kır atı Ceyhun nehrinden çıkmış bir aygırın soyundan türemiştir[15].

Dede Korkut kahramanlarından Karagöne oğlu Karabudak'ın atı hakkında "bahrî hotuzlu" denilmektedir (K. 35; ME. 24) ki bu "Hotuz" yahut "hotaz" Doğu Türk metinlerinde "kutas" şeklindedir. Bu kutas şekline eski Osmanlı netinlerinden, bizim bildiğimize göre, ancak Yazıcıoğlu Ali'nin "Tevârih-i Âli Selçuk'unda rastlanır. Onun verdiği bilgiye göre, "âdet ve türe şöyle gelmiştir ki, her alp er ki, alay hassa ve bahadarlık edip düşmana bahadırlarını aktarsa atının boyuna altınlu kutas takarlardı."[16].

Eski Türklerin "tuğ"larında yaban sığırı *kutuz*'un boncuklarla süslemiş kuyruğu bulunuyordu. Çok eski çağlarda tuğ ve onun boncukları büyülü sayılır, onda savaş tanrısının bulunduğuna inanılırdı. Moğollar Müslüman olup, Türkleştikten sonra bile tuğu takdis âyini yapmışlardır. Dayısı Mahmut Han'ın böyle bir âyin yaptığını Babür Şah görmüş ve "Hatırat'ında tavsif etmiştir[17].

Bu kutası temsil eden bir parçası sembolik olarak atın boynuna takılmış, bir parçası da sorguç olarak atın başı üzerine konulmuş ve sahibinin yüksek mevki işgal ettiğinin alameti sayılmıştır.

[13] Halil Etem Bir atın mezar taşı (T. Tarih Encümeni Mecmuası). XV. sene NO.9 (86) Mayıs 1341, s. 196-199.

[14] W. Radloff, Wb III, 1474 "tulda- (tulla-)" verilmesinin açıklanmasında, ölünün atının kuyruğunu kesmeye de "tulla" denir (krş. Proben, III, 78).

[15] A. Hodzko, "Köroğlu" (Azerbaycan Rivayeti). Tiflis 1856, s.1-7, 181-183.

[16] Yazıcızade Ali, Tevârih-i Âl-i Selçuk (Houtsma neşri) s.211.
R.R. Arat terc. (T. Tarih Kurumu yayını) s.105.

Eski devrin bu *hotuz/kutuz* una Kazak-Kırgız destanlarında "tumar" (Muska, tılsım) denilmektedir ki, en eski mahiyetini ifade eder.

Eski Türklerin *hotuz* (kutas) kuyruğundan ibaret olan tuğları boncuklarla süslenmiş bir değneğe bağlı bulunduğu için olsa gerek, bu tuğlara Ruslar ve Lehliler "bunçuk" demişler ve Türklerde olduğu gibi, eğemenlik alameti olarak kabul etmişlerdir. Bu Türk tuğunun İslavlara geçmesinin Avar'lar devrinde (VI. asırda) olduğu tahmin edilmektedir[18].

Dede Korkut Kitab'ndaki Oğuz kahramanlarının atları düşmanın yaklaştığını haber veriyor. "Al aygır kaçan kim yağı (düşman) kokusunu alsa ayağını yere dökerdi, tozu göklere çıkardı" (K. 138; ME. 97). "Meğer yiğit aygır binerdi, hanım, at kulağı sak olur; çekerek oğlanı uyardı" (K. 147; ME. 104). Bu sahibini uyandırma, uyarma motifi aşağı yukarı bütün Türk destanlarında vardır. Kazakların Er Targın destanının kahramanı Targın'a, Tarlan adlı atı düşmanın yaklaştığını haber veriyor (Kazan baskısı, 1883, s. 25; Proben, III, s. 146). Yine Kazak Kahramanlarından Kütübar Batır'ın kızıl atı düşman geldiğini sahibine haber vermek için dövünerek toprağı havaya kaldırırdı[19].

Bütün Türk destan ve hikayelerinde en çok tekrarlanan ve sevilen at kır (boz) attır. Dede Korkut hikayelerinden, Türk dünyasında, en yaygın olanı da "akboz atlı Bamsı Beyrek destanıdır[20]. Orta Türk destanlarından Sayın Batır'ın atı da "Akboz"dur (Proben, III, 203). Eski Türklerin kurban için tercih ettikleri akboz aygır veya akboz kısrak ta Kırgızların Manas destanına göre babası, oğlu Manas'ın ruhuna akboz kısrak kurban etti (Proben, V. 133).

Dede Korkut kahramanlar için dua ederken "akboz atın büdürmesin (sürçmensin)" diyor.

VII. asrın ilk yarısında Gök-Türk Hakanı Kieli ile Çin İmparatoru barış sözleşmesi yaparken akboz at kurban kesmişlerdi (Hyacenth, II, 302). Şamanizm geleneklerine sadık kalan Moğollar güz mevsimi bayramında akboz kısrağın sütünden yapılan kımızla tören ve saçı yaparlardı[21].

15. Dede Korkut hikayelerindeki kahramanların kopuza çok önem verdikleri görülmektedir. Derse Han oğlu Buğaç hikayesinde Derse Han "Kolça kopuzun elime verin, ol yiğidi (düşmanı) döndüreyim" diyor (18; M 3 12). Kanlı koca oğlu Kan Turalı ağlıyan arkadaşlarına "hey kırk eşim kırk yoldaşım, niye ağlarsız, kolça kopuzum getirin, öğün beni dedi" (K. 101; 71-72). Esarette bulunduğu zaman "mere kâfirler kopuzum getürün, sizin öğeyim dedi" (K. 154; ME. 109). Her hikayenin sonunda Dede Korkut kopuzu ile meydana çıkıyor, "şadılık

[18] *Ensikl. Slovar* (Brockhaus-Efron neşri) cilt IV-A, "buncuk" maddesi.

[19] Yusuf Bek Hoca neşri "Ayman Çolpan", Kazan 1910, s. 16-17.

[20] Kazak, Özbek ve Başkurtlarda Bamsı Beyrek destanının bir varyantı olan Alpamşı, hikâyeleri meşhurdur.

[21] Dorji Banzarov, Çernaya Vera s.39

çalıyor". Bu bakımdan Dede Korkut'un Kazak-Kırgızların baksılarından, Altay-Yenisey şamanist Türklerinin kam ve hikayecilerinden farklı olmamıştır. Kazak baksı ilahileri "üyenki ağacının dibinden oyup aldığım kopuz" diye başlar ve baksının (müslüman kamın) muhakkak kopuzu olur. Altay-Yenisey destanlarında hikâyelerini kobuzla terennüm ederlerdi[22]

[22] V Titov, Bogatirskie poemi Minusinskih tatar, Petersburg, 1855.

TÜRK BOYLARINDA DAĞ, AĞAÇ (ORMAN) VE PINAR KÜLTÜ

"Reşit Rahmeti Arat için" hatıra dergisinden s. 272-277

Dağ kültü çok eski çağlardan beri muhtelif uluslarda bulunduğu malûm olan cihanşümul bir külttür. Eski Yahudiler Sina dağını, Araplar Arafat dağını, Yunanlılar Olimpos'u Hintliler Himalaya'yı Moğollar Burhan-Kaldun'ı takdis etmişlerdir.

Türk ulusunun yurt tuttuğu muhtelif ülkelerde dağ ve ağaç kültüne ya da bu kültün izlerine her yerde rastlanmaktadır. Orta ve merkezî Asya dağlarının çoğu türkçe veya moğolca mukaddes, mübarek, büyük ata ve büyük hakan anlamlarına gelen Han Teñri, Bayan Ula, Buztağ Ata, Bayın Ula, Othon Tenere, Iduk Art, Kayra Kaan, Erdene Ula, Kuttağ, Nurata gibi adlar taşıyorlar.

Gök-Türklerin Budun Inli, Iduk Ötüken, Iduk Baş, Tamag Iduk adlı dağları takdis ederek hepsine "ıduk yer su" demişlerdi.

Çağdaş şamanist Altaylı Türk boylarında dağ kültü en önemli kült sayılmaktadır. Teleüt, Töles ve Abakan Türkleri yakınlarında bulunan dağlardan birini tanrı, koruyucu ruh ya da büyük ata sayarlar. Altaylı şamanistlerin dağ şerefine yaptıkları ayinlerinde söyledikleri ilâhiler çok samimî ve halk edebiyatı ve folklorunun güzel örnekleridir. Altaylıların Altay dağına ayin yaptıklarında söyledikleri ilâhilerden parçalar:

1) "Kün ebirbes Küler tav, Ay ebirbes Altın Tav
Aba yışım bürkünü, Iyıkçıldı yaan tavum;
Yaandarıbıs, atalarıbıs mürgüp kalgan
Bir alkışın bererme? Üzülmeski ülü yayap berip yat
Karıların tutattan Kabay kutun
Yayaytan aydar malga piyan ber!
Agar yurtuna keçigin bersin, Iyıkçıldu yaan(*)
tav Kara Kaya!."(Anochin, 80).

Güneş dolaşamaz olan Çelik Dağ, ay dolaşamaz Altın Dağ. Aba ormanının örtüsü, mukaddes büyük dağım! Atalarımız, büyüklerimiz sana taptılar, bir al-

* *Iyıkçıldu.* "Iyık" eski türkçede "ızık" (ıdık) aslında"salıverilen" ve gönderilen, demek olup dinî terim olarak Tanrıya gönderilen (Kurban) anlamını almıştır. Kıpçak lehçelerinde "iyik" olmuştur. İslamdan sonra mübarek "kutlu" anlamını ifade etmiştir. Galiba İslamdan önce bile "mübarek" anlamını almış olsa gerek Orhun yazıtında "Idık yer su"

kışını verecek (teveccühünü lûtf edecek) mi? kesilmeden devam edecek soyumuza pay verecek mi? Ellerimizden tutacak mı? Beşik ruhunu yaradan, sürülerimize bereket ver! Yurduna geçim versin!

2) *Iyıkcıldı keng Altaydıng yargı yeri*
Üzülbeske ülü beretten, Ültürebeske yargı beretten, Ağar
başka bir
ençüdi aydayttan! Ada, öbökö tuşunda ködürüp kalgan,
Yer tengiz yayalar tuşunda, ada, ene ködürüp, kalgan (Altay)!

Ey mukaddes ve geniş Altayın yargı yeri! kesilmeden kısmet (pay) veren, Bizi yıpratmamak için yargı veren, ağaran başa (ihtiyarlara) istirahat sağlayan (Altay), deniz ve yer yaratıldığı zaman ata analarımızın taptığı, takdis ettiği (Altay!)

3) Iyıkçıldu yaan Altayga tabışsın! Yargı yerge biriksin! Bir yargısın çeçer me? bir piyanın berer me? Buudak sayın sülenip, yaan Altayga tabişsin!

(Bu kurbanın) Mukaddes Altaya ulaşsın; Yargı yerine biriksin! Güttüğümüz dâvayı halledecek mi? Bereket, refah verek mi? (Kurbanımız) her engeli aşarak büyük Altaya ulaşsın!

4) *Kün ebirmes Küler tavum! Ay ebirmez*
Altun Tavum! Örgee, yerge tayanıp
Kirerüm kandii? Ala Közkö körürüm kandii?
Agar yurt hakkadı, az baş yudadı, aru Altayım Kaytiyin?
Ak saaldu adalarım ködürüp kalgan yaan Altayım!
Kecik berei kandii? Kirbigiske yaş salmasa kandii? (Anochin 82).

Güneş dolaşamaz Çelik dağım, ay dolaşamaz Altın dağım! Saraya, yere dayanıp girmem nasıl olur? Ela gözle görmem nasıl olur? Temiz yurdumuz yıprandı az ulusumuz sıkıntı çekti, mukaddes Altayım, ne yapalım? Ak sakallı atalarımızın takdis ettiği ulu Altayım, geçim versen ne olur? Kirpiğimiz yaşlanmasa ne olur? [1].

Şamanist Türklerin takdis ettikleri ağaçlardan en şöhretlisi kayın ağacıdır. Her şamanlık ayini yapılırken kayın ağacı bulunur. Şamanistlerin inançlarına göre kayın ağacı "atamız Ülgen'den anamız Umay ile gökten indirilmiştir". Şaman ilâhilerinde kayın ağacı "Bay Kayın" diye anılır ve şöyle tavsif edilir:

Altın yapraklı bay kayın,
Sekiz gölgeli mukaddes kayın
Dokuz köklü, altın yapraklı mübarek kayın

[1] Genel olarak şamanistlerin dağ ayinlerinde söyledikleri ilâhileri Altay Türkçesine mahsus idiomlarla dolu oduğundan türkçeye çevirmek zordur.

Ey mubarek kayın, sana kara yanaklı
Ak kuzu kurban ediyorum.

Etnoğrafya ve folklor araştırmalarından elde edilen bilgilere göre, on asırdan beri Müslüman olan Türklerin halk tabakası içinde şamanlığın dağ ve ağaç kültünün geleneklerine ve derin izlerine rastlanmaktadır.

Dokuzuncu asırdan beri islâmiyetin nüfuzu altına girmiş olan eski Bulgar sahasında yaşayan Kazanlı Türklerin *Hocalartavı* denen dağı takdis ederek, kurbanlar kestikleri tesbit edilmiştir. Kazanlı aydınlardan G.G.Reşidî "Hocalartav yaki yalgan hac" atlı manzum risalesinde bu dağa dair inançları ve bu dağda yapılan kurban ayinlerini teferrüatiyle tavsif etmiştir.

G.G. Reşidî'ye göre Hocalartavı hakkındaki inançlar ve yapılan ayinler müslüman olmuş Çuvaşlar tarafında getirilmiştir.

Mecusiler köp bolgan evvel munda
Din islâmga kirgen köbi bir zamanda
Hıristiyan dinine de köp kirgenler
Özleri hem taralganlar anda munda
Kay tavını ya bir çeşme körse alar
Oturkanlar anda kayın ağaçları
Keramet dep ol orunga isim berip
şunda kilev [2]*. etkenler alar barı*
Kilevleri kerametke aşlar koyuv
Çeşme yanında kaz, ödrek, tavuk soyuv
Tay da buzav soyp aşap
Baş ayağın bir ağaçka ilip koyuv
Din islâmga kirgeninin kerameti
Kesilgende ornunda kır bolup bötken
Tay da buzav(*) soyup kilev etivleri
Mümin bolgan Çuvaşlardan ötüp kitken
Alayda kalgan eski yula kilev(**)
Çeşme yanına barıp nezir çalu kübük
Cirlilerge im-tom etip kut ündevler
Eylendirip suga yarma saluv kübük

[2] Kilev - Volga havzasındaki eski Türk şamanizminde bir ayinin adı olmuştur. Bu ayine "kilev kötermek" denilmiştir.

* Buzov - Buzağı dememektir.

** *Yula* Altay şamanlığında *cula* kişinin veya hayvanın *esi*.Bu *yula-eş* İnsanın vücudundan çıkıp gezebilir. Bu *yula* Kıpçak lehçelerinde örf, adet, görenek anlamına gelir. "Bu işin il yulasına uymaz" derler ki " örf ve geleneğe aykırı hareket ediyorsun" demektir.

G.G. Reşidî Hocalartavında yapılan kurban ayinlerini anlattıktan sonra eski. Bulgarların Biler isimli şehirleri yerine kurulan Bilerski kasabasından bahsediyor.

Biznin yakta evelde bir şehir bolgan
Anın da ismi bolgan iken Biler
Şol orunda hazırda bir avul bar
İsmine "Bilarski sıla" deyler
Ol sılada her atna keç bolgan küni

Cıyıladır sevdagerler, bola bazar
Kırında koyu orman büyük bir tav
Tav içinde akıp çıkkan çeşmesi bar
Ol çeşmenin her kim barıp suvun alır

Aşavuna, içerine şunu salır
Şol suv bilen bek köp nadan yüzün yuvup
Şifa tapsam şundan diyup hayallanur
Bu çeşme tatlı suyu bilen meşhur
Tavuna da "Hocalartavı" derler....

G.G.Reşidî cahil hocalardan şikâyet ederek bunların bu dağı ziyaret etmenin fakirlerin haccı olduğunu söylediklerini anlatıyor. Bu dağın yüksek kısmı Arafat dağını, Kızlar dağı denilen kısmı Kubeys dağını, yine bir tepe de Mine dağını, pınarı (çeşmesi) da Zemzem'i temsil ediyor diye vazederlermiş. Güya burası Mekke'den daha mübarekmiş...

Bu meydanı hacc yerinden artık diyler
Aşa da iç her nimet anık diyler
Munda kelip nezir kurban çalganlarga
Kıyamet kün Hocalar tanık diyler.

Kiçrek tavnı biliniz Mine diyip
Hem çeşmeni isepleniz Zemzem diyip
Çeşme bilen Çermişen iki arası
Sei kılın Safa ile Merve diyip.

G.G.Reşidî'nin bu manzum risâlesi yalnız dağ kültünün değil, bütün "yer-su" kültünün cahil hocalar tarafından islâmlaştırılmaya nasıl çalışıldığını göstermektedir. Gerçek din bilginlerinin bu geleneklerle bin yıldanberi mücadele ettiklerini biliyoruz. XV. asırda yazıldığı tahmin edilen "Bedevam risâlesi" yazarı da "kilev kötermek", ağaca bir şey bağlamak, nezir olarak suya bir şey atmak gibi gelenekleri "küfür" saymıştır.

Yaki kilev köterse
Ya suvga nerse salsa

Ya ağaçka nerse çalsa
Kâfir turur ol kimse
Allah diğil bedavam.

diyor.

Başkurtlar, Altaylıların bütün Altay dağlarını takdis ettikleri gibi, Ural dağlarını mübarek sayarlar. Bununla beraber bu silsiledeki bazı dağlar bilhassa takdis edilir. XVIII. asrın ortalarında Başkurt ülkesinde seyahat eden akademisyen Lepechin Başkurtların Tura-Tav denilen dağı, taparcasına, takdis ettiklerini yazmıştır [3].

O, burada görüp öğrendiklerini şöyle anlatıyor: "Esterlitamak" iskelesinden, Akidil'in dağ tarafında, yüksek dağlar görünür. Bu dağların sonuncusu Tura-Tav denilen dağdır. Başkurtlar bu dağa derin saygı gösterir ve mukaddes sayarlar. Rivâyetlere göre bu dağda Nogay hanları yaşamışlardır. Sonraları bu dağ zâhit ve evliyâların sığındıkları yer olmuştur. Bunu bize okur-yazar Başkurt olan İsmak anlattı. Buraya yakın Kızlar-Tav hüyüğü vardır.

Başkurtlardan hiç kimse Tura-Tav'a adak adamadan çıkmak istemiyor. Ben onlara dağa çıkmak için adak ve nezire lüzum olmadığını anlatmaya çalıştım. Fakat onlar dinlemediler ve bu dağ hakkında "Çingiz Kitabı"nda çok şeyler bulunduğunu söylediler. Şöyle bir hikâye anlattılar. Bir Tatar bu mukaddes dağa hakaret etmişti. Bir müddet sonra oğlu hastalanmış, hayalında dağdan inen yırtıcı canavarların kendisine saldırdıklarını, parçaladıklarını görmüş.... Bu Tatarın bütün soyu-sopu helâk olmuş. Yine bir adam adak adamadan bu dağda tilki avlarken ayı tarafından parçalanmıştır..."

Başkurtlarda ağaç kültü de derin iz bırakmıştır. Son yıllara kadar Başkurtlar kayın ve ardıç (artış) ağaçlarına karşı saygı gösterirlerdi. Ulu Katay urugu Başkurtlarının Sıgay köyü halkının mübarek saydıkları "Bay Kayın" yahut "Bay Savul" dedikleri bir kayın ağacı vardı. Nezir kurbanları bu ağacın yanında kesilir, yağmur duaları burada kılınırdı. Bu satırları yazan da bu "Bay Kayın'a küçükken nezir bağlamıştır.

Başkurt etnoğrafyasını tetkik eden S.İ.Rudenko Mesim dağının tepesinde nezir olarak atılan para ve paçavralar bulmuştur. Kırktı dağının tepesinde bir ağacın nezir paçavraları ile tamamen örtülmüş olduğunu görmüştür[4].

"Risâle-i Tevârih-i Bulgariye" adlı risâlesinin bildirdiği efsâneye göre "Bulgar hanın kızını tedavi eden sahâbeler kayın ağacı yaprağından yapılan süpürge ile kızın hamamda dövülmesi gerektiğini söylemişlerdir" [5].

[3] İ.İ.Lepechin, Polnoye sobr. uç.puteşestviy po Rossii, Tom IV, 1822, s.35 - 38.

[4] S.İ. Rudenko Başkiri, M-L.1955, s. 317.

[5] Bu eserin XVIII, yüzyıl sonlarında bir kimse tarafından yazıldığı müellif olarak Hüsameddin B.Şereleddin el-Bulgarî adının da uydurulduğu tahmin edilmektedir. Bu Risale 1902 de Kazan'da basılmıştır.

Dikkate değer ki Mahmud Kâşgarî (DLT, III,158) Küçe ile Uç arasında "Bay Yıgaç" denilen bir yer adı kaydediyor. Bu ağaç, Küçeli Türklerin mukaddes ağacı olsa gerek.

Kazak-Kırgızlar'da da dağ ve ağaç kültüne rastlanmaktadır. Bağanalı-Nayman boyunun işgâl ettiği Ulu-Tav ve Kiçi-Tav silsilelerinde kutlu sayılan tepeler vardır. Bilhassa Ulu-Tav'daki "Edige Tepesi'nin mübarek sayıldığı ve burada kurbanlar kesildiği söylenir. Son yıllarda Bu dağda Timür'ün bıraktığı kitabe bulunmuştur.

A.İ. Makşeev, Kazakların takdis ettikleri bir ağaçtan bahsederek şöyle diyor: "Kara Butak denilen yerden birkaç kilometre mesâfede bir ağaca rastladık. Kazaklar bu ağacı takdis ederlerdi. Bu ağaç Orsk şehri ile Raim arasında tek bir ağaçtır. Kazaklar bu ağaca nezir bağlarlardı. Bir sarhoş subay bu ağacı kesmiştir"[6].

Din adamlarından Molla Gazi Kazakların islâmiyete aykırı gelenek ve inançlarını tenkit eden "Kazakların ahvali" adlı manzum risâlesinde şöyle diyor: "Kırlarda tek başına biten bir ağaç ya da bir pınar ya da bir büyük taş (kaya) bulunursa kısır kadınlar bunları ziyaret eder, kurban kesetek orada geceyi geçirirler"[7].

Dağ ve ağaç kültünün izleri Anadolu'nun muhtelif bölgelerinde de tesbit edilmiştir. Kızılcahamam'ın içinde bir tepedeki ağaç da bu makuledendir. Bu tepeye çıkanlar o ağaca nezir olarak paçavra ya da ip bağlarlar. Adana civârında yaşıyan ahâlinin âdet ve inançlarını tesbit eden bir öğretmen, Dörtyol ile Çay arasında bulunan bir ağaçtan bahsediyor. Halk bu ağaca "Cennet Ana" derlermiş. Bu ağaç hasta çocukları tedavi eden kutlu ağaçtır. Hasta çocuklar bu ağaca paçavra bağlar ve öperler[8].

İlk Osmanlıoğulları devrinde yaşayan Geyikli Baba menkibesinde "devletlü kaba ağaç" adıyla bir kavak ağacı zikrediyor.[9].

Türklerin saydıkları ağaçlar arasında, kayın ağacından başka ağaçlar da vardır. Bunların biri ardıç (artış) ağacıdır. Manas destanında kısır kadınlara çocuk veren "ardışlı mezar"dan bahsedilmektedir. Kahramanlardan biri "ardıçlı mezar hazret"in tanrısından peyda olmuştur.

Arçalı mezar haziret
Allasınan bitipti...

[6] Puteşestviya po kirg. stepyam i turkesianskomu krayu, Petersburg 1896 s. 31.

[7] Kazan 1879 (Almanca'ya terc. ve metni Radloff, Proben IV 214-232).

[8] Halk Bilgisi Haberleri 1935, s. 316

[9] Neşri tarihi sah. 168-170.

Başkurtların ardıç ağacını takdis ettiklerini Lepechin şöyle anlatmaktadır: "Tura-Tav'da bir ardış ağacının dalını koparmıştım. Başkurtlar "adak adamadan ardıçın dalını nasıl koparıyorsun" diye itiraz ettiler" [10].

Folklorcu ve etnoğraflar tarafından tesbit edilen bu materyallerden anlaşıldığına göre VI VII. asırlarda Orhun ve Selenge kıyılarında yaşamış olan Gök Türklerin "Yer-Su" kültü, İslamiyetin 10 asırlık çalışmalarına rağmen, bütün Türk boylarında derin izler bırakmıştır.

[10] Adı geçen eser, s. 38.

V. BÖLÜM

ALTAYDA PAZIRIK KAZISINDA ÇIKARILAN ATLARIN DURUMUNU TÜRKLERİN DEFİN TÖRENLERİ BAKIMINDAN AÇIKLAMA

1937 II. Tarih Kongresinde okunan tebliğ
Kong Zabıtları ayrı basım.

1924 te Altay'da antropoloji ve etnoğrafya tetkikleriyle meşgul olan ilmî heyet tarafından keşfedilen bir k u r g a n 'da (yani höyükte) 1929 da Rus Devlet Etnoğrafya Müzesi tarafından hafriyat yapıldı. Bu k u r g a n (höyük) şarkî Altay'da, Balıklıgöl civarında Ya*n* Ulagan ırmağı sahilindeki Pazırık yaylâsındadır. Sibirya, Altay ve Orta Asya'da bugüne kadar tetkik edilen höyükler gibi Pazırık höyüğünün de pek eski zamanlarda mezar hırsızları tarafından soyulmuş olduğu görülmüştür. Bununla beraber, Sibirya ve Orta Asya hafriyatında tesadüf edilmiyen bir çok kıymetli eserler meydana çıkarılmıştır. *Kablelmilât IV üncü veya III üncü asra ait olduğu** tahmin edilen bu k u r g a n, ilk defin gününden itibaren, buz tabakası ile örtülü kalmış olduğundan, bulunan eşyalar ve at leşleri, konulduğu gibi taze bulunmuşlardır.

Mezardan çıkarılan eşyalar meyanında kuş resimleri ve altın yaldızla tezyin edilmiş oyma tahta tabut, duvarlarında halıyı andıran ve üzerinde pars resimleri bulunan keçe ve sair altın yaldızlı tahta parçaları vardır. Mezarın şimal tarafındaki bir odasına hırsızlar tarafından dokunulmamıştır. İşte bu odada, bugün ölmüş gibi taze ve tam eyer takımlariyle beraber on at leşi, iki tane geyik maskesi bulunmuştur. Eyer takımları ve geyik maskelerinin çok sanatkârane yapılmış olduğu görülmüştür. Mâdenî şeylerin hepsi bronzdandır. Demir devrine ait eser görülmemiştir. On atın renkleri aldır. Hepsi aygir olup kuyruk, yele ve tırnak saçakları kesilmiştir. Kulaklarında, kesmek suretiyle yapılan, nişanlar vardır. Her aygırın nişanı ayrıdır.

Bu hafriyata dair ilk mufassal malûmat, Maddî Kültür tarihî Akademisinin "Soobşçeniye" adlı mecmuasında [1] antropolog Rodenko tarafından yazılan "Şarkî Altay'da İskit Mezarı"adlı makalede verilmiştir. Bundan sonra bu hafriyatın ehemmiyeti hakkında İlimler Akademisinin "Arkeolojik Mesailer" adlı mecmuasında başka hafriyatlara dair yazılan makale ve raporlarda hafriyattan da, dola-

* Son araştırmalar bu mezar hüyüklerin II.-1.yüzyıl Hunlarına ait olduğu isbat edildi.

* Bu ilk tahmin sonyıllarda yapılan kazılarda bulunan materyallarla yanlış olduğu, bunların II.i. asırlara ait Hun-Türk mezarları olduğu isbat edildi.

yısıyle bahsedilmiştir. [2]. En son yazılan eser, arkeolog Griaznov'un "Pazırık Kurganı" adlı eseridir [3]. Bizim matbuamızda "Hâkimiyeti Milliye" gazetesinde neşredilen "Şarkî Altayda bulunan İskit Mezarı" adlı makaleden [4] başka malûmat yoktur.

Pazırık hafriyatından sekiz sene geçtiği halde bu hafriyatta elde edilen eserleredair mufassal etütler yapılmamıştır, ve yakın bir zamanda yapılabileceği de şüphelidir. Malûmdur ki arkeoloji ilminde bir meselenin halli, beşerî ilimlerin diğer sâhalarına nazaran büyük müşkülâtla karşılaşır. Bu ilme ait bir çok keşifler ekseriya uzun bir zaman tarihçiler ve etnoğrafyacılar için meçhul kalır. Bazı meseleleri bizzat arkeoloji âlimleri, tarih ve etnoğrafya bakımından izaha kalkışarak bir çok tahminler yaparlar. Onların yanlış ve bazan da saçma sapan mütalâaları, şöhret ve otoriteleri yüzünden, tarih meraklıları için n a s (d o g m a) ibi telâkki edilir. Bazan kilise zihniyeti ve bazan siyasî entrikalar da bundan istifadeye kalkışarak, meseleyi bütün bütün karıştırır. Bu suretle arkeologların kıymetli keşifleri, hakikatı ayıran müstakbel âlimleri bekliyerek, müzelere kapanır. Buna bir misâl olarak 1771 de keşfedilen Yenisey kitabelerini gösterebiliriz. Bu kitabelere dair 120 sene zarfında yazılan eserler bir ibret olmak üzere okunmalıdır. Bu Türk kitabeleri tam 120 sene rahmetli Tomseni bekledi...

Pazırık kurganı hafriyatında çıkan eserlere dair yazılan etüdlerde de acele verilen hükümler vardır. Rudenko'nun etüdünde şu satırları okuyoruz:

"Herhalde bu mezar Türk veya moğol ırkına ait değil, aryanî ırktan olan İskitlerindir"

İskitler'in Türk ırkına mensup bir kavim olduğu isbat edilmiştir. Rudenko'nun bunları Türk saymaması ve Pazırık hafriyatında bulunan kültür eserlerini T ü r k o l m a y a n İskitler'e mâl etmesi, eski mektebin yanlış telâkkilerine kapatılmasından ileri gelmiştir.

Bu hafriyata dair en son eseri yazan arkeolog Griaznov ise, ırk meselesini sükûtla geçiyor.

Bu hafriyatta elde edilen eserlerin Türk tarihi ve dolayısıyle beşeriyet tarihinin bazı karanlık noktalarını tenvire yardım edeceği şüphesizdir. Fakat muhtelif bakımlardan tetkik, salâhiyettar mütehassıslarına aittir. Biz ise bu hafriyatta çıkarılan atların bulunduğu vaziyeti, Türklerin defin merasimi ve âyinlerine dair elimizde bulunan tarihî ve etnografik malûmatlara dayanarak izaha çalışacağız. Çünkü, bugüne kadar yazılan etütlerde, bu cihete hiç de temas edilmemiştir. Griaznov, atların nişanlarına bakarak, bunların on şahsa ait olduğu fikrindedir. Bütün mütalâa bundan ibarettir.

[2] Arkeolog. Trudi Akad.Nauk.1935, II.

[3] M.Griaznov. Pazırık. Kurgan (Le kourgane Pazyryk) Mosk,1937

[4] "Hakim. Milliye", 1934, No.4699, 4721.

Bu atlarda bizim dikkatimizi celbeden noktalar şunlardır:

1) Adetlerinin on ve kulaklarındaki nişanların ayrı ayrı olması;

2) Ölü ile beraber gömülmeleri;

3) Atların kuyruk, yele ve topuk saçaklarının kesik olması;

4) Bu on atın hepsinin aygır olması.

Şimdi biz, dikkatimizi celbeden bu noktaları madde madde ayırmak suretiyle tetkik edelim.

1) Pazirik höyüğü mezarında on atın nişanlarının ayrı ayrı olması on şahsa değil, on kabileye ait olduğunu gösterir.

Milâttan önce III üncü asırda, Çin vakanüvislerine göre, bu hâvalide Hunlar bulunuyordu. Hunlar'ın Çuki unvanını taşıyan prenslerine 10 bin süvari (yeni bir tümen) tâbi bulunurdu. Bütün bu Hun hâkanları ve beyleri iyi ata mâlik olmaları ile Çin saraylarında meşhur idiler [5]. Bu habere nazaran, Pazırık höyüğünün Türk-Hunlar'dan bir tümen beyine ait olduğunu tahmin edebiliriz. Milâttan sonraki devirlerde malûm olan onlu teşkilâtın (O n u y g u r gibi) Milâttan önceki devirlerde de mevcut olduğu muhakkaktır. Pazırık höyüğünün şarkında yaşıyan Ürenha Türklerinde U y g u r O n d a r (O n l a r) yahut O n d a r U y g u r oymağı, hâlâ mevcuttur [6].

Pazırık hafriyatında bulunan tabut bakiyeleri de Çin vakanüvislerinin Hun hâkanlarını defnetme merasimlerine dair verdikleri malûmata uygundur [7].

Kulaklara vurulan nişanların muhtelif olması, bu atların on şahsa ait olduğunu değil, on kabileye ait olduğunu göstermektedir. Çünkü kulak nişanı *in, e n* kabile hayatı devrinde, şahsî mülkiyeti ifade edemez.

Türk kavimlerinde hayvanlara vurulan damgalara dair mühim tetkikler yapılmıştır. Aristov bu Türk damgalarını mukayese ederek, bir çok Türk kabilelerinin akrabalığını veyahut muayyen bir zamanda siyasî vahdet teşkil ettiklerini isbata çalışmıştı [8]. Fakat bütün Türk kavimlerinde in (i n , e n) tesmiye edilen ve kulağı kesmek suretiyle yapılan nişana dair bir tetkik yapıldığını bilmiyoruz. Türk kavimlerinde yaptığımız tetkikata göre, bu *en*'ler damga kadar mühimdir. Mogollar devrinde bildiğimiz i n ç ü (=bir prense mahsus vilâyet) ıstılahı da bu *in* kelimesiyle bağlıdır. Kırgız-Kazak ve Başkurt kabilelerinde *en* ~ in damga kadar mühimdir. İki, üç bin çadırdan ibaret olan bir kabile, at sürüleri aynı e

[5] Hiasint, Soob. Sved.I, 1-18.

[6] Katanoff; Pisma, Peterrsb. 1897, s. 3.

[7] Hiasint (Iakinof) Sobr. Sved., I, 16 ile Griaznov'un etüdünde 12, 32 sahifeleri mukayese ediniz.

Aristov, Opit viyasneniya etniçesk. sos...(J.Starin IV,1894); Zametniki (J.S. VI, 1896).

n 'i kullanmağa mecburdur. *en,* son zamanlarda şahsî mülk alâmeti sayılıyorsa da, eski devirlerde kabile mülkiyetini ifade etmiştir.

En ~ İn (kulağa konulan nişan), bugünkü bütün Türk kavimlerince malûmdur. Kabile hayatını bin senedenberi kaybeden Anadolu Türkleri'nde bile bu kelime mevcuttur. "Divanü lûgat-it-Türk"te *en* kelimesi mevcut değilse de i n e m e k kelimesi vardır.

Kâşgarı'nın izahına göre (c.III,193), bu kelimenin mânası koyunun kulağına nişan vurmak demektir.

Her kabilenin *i n'i* başka olduğuna göre, Pazırık höyüğündeki mezar sahibine hediye edilen atların da, on kabile tarafından takdim edildiği şüphesizdir. Griaznov'un dediği gibi, on şahıs tarafından değildir.

Mâtem merasiminde her kabilenin ayrı bir kül olarak iştirak ettiğini biz, Altınordu hanlarından Mamay'ın defin merasiminde de görüyoruz.

Mamay devrinde On San Nogay ve Yedi San Nogay kabileleri vardı. Mamay'ın defin merasimine Yedi San Nogay iştirak etmiş ve bunların her biri bir at getirmiştir:

"Aydınlı Mamay öldü dep
"Beş avuldıng şemi-yüzü sündü dep
"Yedi avul, yedi argımak (at) yeteklep
"Yensizlerin ters ilüp sığıştşılay kelgen gün" [9].

2) Ölüyü atiyle beraber defin, Türklerde çok eski bir adettir.

Bu âdet son devirlere kadar Yakut ve Altay Türklerin'de de devam etmiştir [10]. İslâm Türkler'in hikâye ve destanlarında bu eski âdeti pek açık görüyoruz. Manas destanının Yoloy Kan hikâyesinde şu mısralar vardır:

Yakşı Bolot öldü dep
Ayga bakkan aksaray
ak saraylap koyunggar!

bir semiz de bir arık
aygır baylap kiting er!

menden kalgan Aç Budandı
başıma baylap koyungır! [11]

[9] M. Osmanov, Dialectes de Nogay SPB.1883.s.61 (Nogayca ve Kumukça halk edebiyatı).

[10] V. İchilson. Oçerki o posel. Yakut ob.("Jivaya Starina" V.1895. s.137); Potanin.Oçerki SZM.IV, 36-38; Katanoff.O pogrebal. obriadah u türk...Kazan, 1894, s.7-13; Yastremskiy. Yakut Halk edebiyatı örnekleri, 27, 28, 30; Radloff - Katanoff. Proben. IX, 37-1-37.

[11] Radloff. Proben, V.519.

Kırgız-Kazakları'nın destanî kahramanlarından Er Sayın arkadaşlarına:

"Karagaydan tabıtım *Bekem kılıp salıngız!*
"Tañdap mingen kök attı *Basıma mıktap baylañgız!"*[12].

diye vasiyet ediyor.

Nogay'ların hamaset türkülerinde kahramanlar kıyamet gününde atlarının kendilerine geleceğini temenni ediyorlar:

"Kıyamet kün bolganda
"Kuyruk yalıñ kınalap
"Sen yolukkun yürügüm!" [13].

Türkler, hayatlarında rol oynıyan atın öteki dünyada da arkadaş olacağına inanmışlar ve ondan ayrılmak istememişlerdir. Türk kahramanları ve hükümdarlarının Al atlı, kara atlı, Bozatlı gibi unvanlar taşıdığı da malûmdur [14].

3) Pazırık hafriyatında çıkarılan atların hepsinin kuyruk ve yelelerinin ne münasebetle kesilmiş olduğu, bizim bildiğimize göre, kimse tarafından izah edilememiştir.

AT kuyruğunu kesmek Türkler'de mâtem alâmeti olduğu, Türk tarihi ve etnografyası ile uğraşanlarca malûmdur. Bu ameliyeyi ifade eden bir ıstılah da vardır: tullamak Kırgızca'da bu kelime tuldamak şeklinde telâffuz olunur; yas ve mâtem tutmak mânasını da ifade eder [15]. Kumukça'da ise tullamak = mâtem alâmeti olarak, at kuyruğunu kesmek. demektir. Yakutça'da tuluyah-yetim, öksüz demektir[16]. Bütün Türk lehçelerinde müşterek olan tul-dul kelimesi de mâtem alâmeti olarak atkuyruğunu tullamak (yani kesmek) âdetinin pek eski olduğunu isbat etmektedir. Destanî hikâyelerin bize anlattıklarına göre, rüyada birinin bindiği atın kuyruğunu kısa veya kesik görmek, o adamın ölümüne işarettir. Er Sayın'ın karısı kaynanasına:

"Men bugün bir tüs kördüm,
"Cavrunum tola kara şaş
"Cayılıncı köründü,
"Bederlengen bes tırnak

Radloff. Proben, III, 201.

[13] M.Osmanov; Dialacte de Nogai, 19.

[14] Tarihi Oğuz ve Türkân ve hikâyeti o. Damat İbrahim Paşa, 919, varak 287 B.; Titov, Bogatir Poemi Minusin. Tatar "Etnografya Sbornik" IV, 1858, s.85, 89, 94, 102;v.s.; Katanov Zameçeniya o Bogatır. Poemah Minusin. Türkov, Pburg, 1885, s.6.Dede Korkut hikâyelerinde adı geçen kahramanlar da atlariyle beraber zikrolunur:"Konur atlu Kazan" (s.22), "Boz aygırlu Beyrek" (s.s.35,85, "Boz aygırlı Bamsı" (s.41).

[15] Radloff. WB.III.c

[16] Pekarskiy, 2500.sah.

"Kanga malıŋgkı göründü...
"Cavda cürg n balandıŋg"Astındaki ak boz atın
"Kuyruğu kelte göründü" [17]

Mâtem alâmeti olarak at kuyruğunu kesmek âdetinin, eski Anadolu Oğuzları'nda da devam etmiş olduğunu biliyoruz. Dede Korkut hikâyelerinin kahramanlarından biri ölürken:

"Yiğitlerim, yerüzinden örü turung
"ag boz atumıng kuruguni kesing!.."[18].

diyor. Bu kahramanın mâtemi tasvir edilirken:

"Kaza beŋgzer kızı gelini ag
"çıkardı, kara giydi, Ag boz
"atının kuyrugun kestiler"[19]

denilmektedir.

Anadolu'da bu âdet, türkmen boyları arasında son zamanlara kadar devam etmiştir. Türkmen a g ı t - m e r s i y e 'lerinde şu beyitlere tesadüf ediyoruz:

"Doru atın yemlenemeyo
"Kesilmiş kuyrugu yellenemeyo
"Ali'nin ölümü yürek sızlatır
"Atanla anacağın söylenemeyo"[20]

Görülüyor ki, mâtem alâmeti olarak at kuyruğunu kesmek, Anadolu'da son zamanlara kadar devam etmiştir.

T u l kelimesi m â t e m M ü n a s e b e t i y l e K u y r u ğ u k e s i l m i ş mânasına geldiği gibi h a r b e g i r m e k i ç i n h a z ı r l a n m ı ş at mânasına da gelir[21] ki, bu son mâna şüphesiz yenidir ve ölüme hazırlanma mefhumunu ifade etmiştir.

Mâtem alâmeti olarak at kuyruğunu kesmek yerine, bağlamak veyahut örmek de vardır. Rivayete göre, Beltir Türkleri, eski zamanlarda ölünün sevdiği atı eyerleyip müteveffanın eşyalarını üzerine bağlarlardı. Sonra atın kuyruk ve kâkülünü kadın saçı gibi örerler ve öldürüp mezarın üzerine bırakırlardı[22]. İslâm müverrihlerinin verdikleri malûmata göre, Malazgirt meydan muharebesinde giren Alp Arslan defin merasiminde yapılacak âdetleri yaptı, k e n d i e l i y-

[17] Radloff. Proben, III, 203.
[18] "Kitabı Dede Korkut" s.169.
[19] Dede Korkut, s. 170.
[20] Ali Rıza Yalgın. Cenupta Türkmen Oymakları, V.
Radloff WB. III, 1465, 1467.
N.F.Katanoff. O pogreb.Obridah U.Türk.Plemen....Kazan 1894, s.8-9; Proben IX, 374-375.

le atının kuyruğunu bağladı ve askerleride onun gibi yaptılar[23]

4) Hafriyat esnasında bulunan atların hepsinin de aygır olması, kurban merasimi bakımından Türklerin malûm bir âdetleriyle izah edilebilir.

Türk kavimlerinin anane ve âdatına dair toplanan bütün materyellerden görülüyor ki, âyin ve merasimde yalnız erkek hayvan makbuldür.

Kırgızlar'ın âdet ve ananelerini tetkik ederek büyük bir eser yazan Kırgız-Kazak bilgini Velinan oğlu Çoken, Kırgızlar'ın dişi hayvanı kurban etmediklerini yazıyor. Bütün Türk destanları Çokan'ın bu sözlerini tasdik etmektedir. Nogay, Kazak-Kırgız ve sair Türk kavimlerinde meşhur olan Çora destanında bir kahraman, karısına deveden buğpa, attan aygır, sığırdan buğa, koyundan koç keselim. Tanrıdan bir oğul istiyelim diyor[24]. Dede Korkut hikâyelerinde tavsif edilen kurban âyinleri, düğün ve doğum merasimlerinde hep attan aygır, deveden buğa koyundan koç öldürüyorlar[25].

Kahramanlar oğullarına hitap ederken "doğduğunda dokuz buğpa üldürdüğüm oğul! diyorlar[26]; kahramanlar ölürken Aygır atım kesip aşım versin diye vasiyet ediyorlar[27]. Pazırık kurganı mezarında bulunan atların hepsinin de aygır olması işte bu Türk âdet ve ananesiyle izah olunur.

Hulâsa: Pazırık hafriyatında açılan mezardaki defin, âyin ve merasimlerini gösteren bütün eserler, ancak Türkler'in defin, âyin ve merasimlerine ait anane ve âdetleriyle izah olunmaktadır. Hafriyatta çıkarılan bütün eserler, Türkler'in Orta Asya ve Altay'da kablelmilât devirlerde inkişaf ettirdikleri kültürün mahsullerindendir.

Pazırık mezarının diğer bir eşi, şimalî Mogolistan'da bulunan Noyın Ula mezarıdır. Bu mezarın birinci milâdî asırda yaşıyan şarkı Hunlar'a ait olduğu kabul edilmektedir[28]. Bu iki mezardan çıkarılan eşyalar üzerindeki iki resim yekdiğerine benzeyişi calibi dikkattir. Her iki resim bir fikir ifade ediyor.

Bu iki mezarın aralarında mesafe itibariyle 1500 kilometre ve zaman itibariyle ancak iki veya üç asır vardır. Her iki mezardan çıkarılan eserlerin de aynı kültür merhalesine ait olduğu şüphesizdir. Binaenaleyh bunlardan birini Türk-

[23] İbn-el-Esir (Mısır El-Eşher matbaası, 1301) c.X,s.27.

[24] Zirgo, 1904, t.XXIX, s. 17.

[25] Kitabı Dede Korkut, s.s.9,27.Mukayese ediniz; Radloff, Proben III, s.373 (metin 310).

[26] Aynı eser, s. 91.

Aynı eser, s. 81.

[28] V.Kazanoviç. Noyın Ula hâlisinin boylarını eski haline icra (La Reconstitution des Couleurs primitives d'un Tapis de Noin-Oula) Mosk.1937, s.5,11.

Hun mezarı ve diğerini de gûya Türkler'le ırkî alâkası olmıyan diğer bir etnik zümreye ait mezar telâkki etmek doğru değildir.

Orta Asya, Sibirya, Altay, Kafkasya ve Anadolu'da yapılan hafriyatlarda elde edilen kültür eserlerini tetkik ederken, Türkler'in cihan kültür tarihindeki rollerini ve Türk kavimlerinin etnoğrafyasını, folklor hazinesini daima göz önünde bulundurmak lâzımdır. Bu cihet ihmâl edilirse, bütün bu eserler ancak a n t i k a olarak kalır ve cihan kültür tarihini tenvir bakımından kıymetleri takdir edilemez.

A t a t ü r k,

Bayanlar, Baylar,

Konferansımı dinlemek lûtfunda bulunduğunuzdan dolayı size teşekkürlerimi sunarım. Yalnız, mevzuumu bitirirken, daha bir kaç söz söylemekliğime müsaadenizi dilerim.

Bu küçük konferanstan maksadım, Altay'da Türk'ün eski beşiğinde bulunan bir mezarın, Türk mezarı olduğunu isbat ederek, kültür tarihimiz için bir kazanç temin etmek değildir. Bitaraf ve hüsnüniyet sahibi âlimler için bunu isbata lüzum olmadığı gibi, kültür tarihimizin de bir mezar kazanmağa hiç de ihtiyacı yoktur. Bu konferanstan maksadım, atalarımızın bıraktığı bu gibi maddî kültür eserlerini tetkik ederken eski Türk rivayetlerinin, epopelerinin ve umumen folklor ve etnoğrafya materyallerinin bu sâhadaki ehemmiyetini göstermekten ibarettir.

Yazılı vesikalarla halledilmesi güç olan bazı meseleler, etnografya ve folklor bakımından tetkik edildiği zaman aydınlatılabilir. Nitekim, bu konferansım bunun bir küçük örneğidir. Bunun içindir ki

Türk gençliğinin tarih, arkeoloji ve antropoloji ile beraber etnografya ve folklor sâhasına da ehemmiyet vermelerini dileriz. A t a t ü r k 'ün işaretleriyle tarih, antropoloji ve arkeoloji sâhasında zaferler kazanan Türk ilmî, bu sâhada da muhakkak muvaffak olacaktır. A t a t ü r k 'ün irşatları her muvaffakiyetin bir rehinesidir.

ORTA ASYA'DA TÜRK KÜLTÜRÜ

Hayat Tarih Mecmuası

Sayı: 2 Mart 1967. S.16-18

Bütün Dünya kültürünün Türkler tarafından meydana getirildiğini iddia edenlerden değiliz. Fakat Orta ve Merkezî Asya ve Doğu Avrupa sahasında en eski çağlardan beri bütün kültür hareketlerinde Türkler'in büyük tarihî rollerini görmek istemeyen Aryanizm "nazariye"sinin ilmî olmadığını da biliyoruz.

"Aryanizm" Avrupa'nın sömürgecilik ideolojisi idi. Türklerle meskûn sahalarda kazılar yapan birçok Rus tarihçi ve arkeologları halâ bu "Aryanizm" ırkçılığının kâbusundan kurtulamıyorlar. Kazılarda meydana çıkardıkları bütün kültür eserlerinin en önemlilerini hep "İranî dilde konuşan gerçek veya mevhum ulusların malı olduğunu iddiada ısrar ediyorlar. Altay'daki Pazırık kültürünü keşfeden Rudenko, bu kültürü M.Ö.V. asırda yaşayan ve "Aryanî kavim olan" İskitler'e mal etmiş "Her halde bu eserler Türk veya Moğolların eseri olamaz" diye kesin bir hüküm vermişti. Son zamanlarda onun M.Ö.V. asır ile tarihlendirilmesinin yanlış olduğu isbat edildiği gibi "İskit Kültürü" tezi de reddedildi. Son yıllarda Türkistan'da eski Sogd, Toharistan, Harezm ve Baktiriya sahalarında yapılan kazılardan elde edilen kültür eserleri üzerine yayınlanan etüd, tebliğ ve makalede bu kültürlerin gelişmesinde Türkler'in hiç rolü yokmuş gibi hep İranî dil konuşan "Aryanî kavimlerden bahsedilmektedir. Hatta IV-VIII. asırlara ait kültürden bahsedilirken bile Türkler'i hesaba katmazlar. Halbuki bu asırlarda bu ülkelerin Türkler tarafından idare edildiği Çin, Arap ve Tibet kaynaklarında tespit edilmiş tarihî gerçeklerdir.

SOĞD. ÜLKESİ: SOĞDİYANA

Şu da gerçektir ki, Orta Asya'da İranî dilde konuşan kavimler de vardı. Bu kavimler daha çok tüccar oldukları için Orta Asya'nın muhtelif bölgelerinde ticarethaneler kurup yerleşiyorlardı. Bunların yerleşik bulundukları bölgeler çok eski çağlarda malumdu. Bu bölgelerden biri Soğd ülkesidir ki, M.Ö. VI. asırdan klasik dünyaca tanınmıştı. Soğd ülkesi Zerefşan, Kaşaderya ırmakları havzalarını ihtiva ederdi. Büyük İskender zamanından beri malûm olan şehri Semerkand'dır. Türkler, Soğdlar'a Sugdak diyorlardı. VI-VIII asırlarda Soğd ülkesi Gök Türk Hakanlığı'nın bir eyaleti olup Türk hakanı namına yerli feodaller tarafından idare edilirdi. Bu feodallerin büyüğü Soğd Meliki ve Semerkand Afşini idi. Bu ülke hiç bir zaman müstakil olmamıştır. M.Ö. VI-V asırlarda Part-

lar'a, IV-III asırda İskender ve haleflerine, II. asırda Kanguylar'a (Türkler'den Kanglı boyu olsa gerek) M.S.I.II. asırlarda Kuşanlar'a. IV-V. asırlarda Eftalit'lere (Ak Hun) tabi oldu. Bu Soğd halkı, ticaret ve sanatta mahir, barışsever ve savaştan hoşlanmayan bir kavimdi. 620 yıllarında Soğd'da bulunan Çinli Budist rahip Hüen-Çang, Soğdlar hakkında: "Boyları uzundur, fakat buna rağmen, kendileri zayıf ve korkaktırlar. Bunlar umumiyetle hilekâr, muamelelerinde yalancı, son derece hasis ve açgöz insanlardır" demiştir.

Soğd feodalleri kendi feodlarını müstakil idare ederler ve para keserlerdi. En büyük feodal-melik yerlilerden olduğu gibi bazan Türklerden de olurdu. Tarhun (700-710), Gurek (710-737), Turgar beykend kraliçesi (Buhar-Hudad) Hatun ve oğlu Tuğ-Şad adlı Soğd kralları Türkler'dendi. Birçok Soğd sikkelerinde Türk simaları çok açık görülüyor. VI-VIII. asırda Soğd ülkesindeki yerli sayılan sülâlelerin de Türk soyundan olup Soğd'laşan sülâleler olduklarını tahmin etmek mümkündür. Çünkü, Soğdiana çok eski çağlardan beri Türk Sülaleleri tarafından idare edilmiştir. Malûm olduğu üzere Türk sülâleleri fethettikleri ülkelerde bir müddet sonra yerlileri tarafından temsil edilmişlerdir. İlk Macar hükümdar sülâleleri şüphesiz Türk idiler. Fakat bir müddet sonra kalabalık Fin-Ugur ulusu içinde kayboldular.İslâm devrinde de Türk sülâlelerinin fethettikleri ülkelerde kaderleri aynı olmuştur.

Son yıllarda Türkistan'ın muhtelif bölgelerinde kazılar yapılmış ve pek çok kültür eserleri meydana çıkarılmıştır. Bu kazılar Soğd'un kültür ve idare merkezleri olan Semerkand ve Buhara çevrelelerinde ki büyük harabelerde yapılmıştır. Bunlardan en önemlisi Pencikent, Tali-Bazru, Mukgale, Semerkand-Afrasyap ve Beykend harabelerinde yapılan kazılardır.

PENCİKENT KAZILARI:

Bu kazılardan Pencikent ve Mugkale kazıları Türkistan'ın ilk Arap fütuhatı devrine ait kültürü ve tarihine dair çok değerli maddî vesikalar vermiştir.

Pencikent harabesi Semerkand şehrinin güneydoğusunda 68 km. mesafede bulunan Pencikent kasabası yakınında bulunmaktadır. Mugkale ise bu harabenin doğusunda Semerkand'dan 120 km. mesafededir.

Eski Pencikent VI-VIII. asırlarda Soğd ülkesinin önemli kültür merkezlerinden biriydi. Şehir harebesinde 1947 yılından beri kazılar yapılmaktadır. Şimdiye kadar yapılan kazılar neticesinde şehrin esas kısmının işgal ettiği sahanın 19 hektar olduğu anlaşılmıştır. Bu sahada evler, muhteşem saraylar, iki büyük tapınak, iş ve pazar meydana çıkarılmıştır. Şehir kuleli sur ile çevrilmiştir.

Pencikent, Araplar tarafından Mavera-ünnehrin fethinin tamamlandığı 712-716 yıllarında Buhara ve Semerkand şehirleriyle beraber Horasan emîrine tabi bir şehir sayılmıştır.

Pencikent şehrinin tarihi son yıllara kadar meçhuldür. Bu şehrin son feodali olan Divastiç'in Arap Emîri, Horasan Valisi Cerrah bin Abdullah'a 718 tarihinde yazdığı Arapça mektubun ve pek çok Soğd'ça vesikaların Mugkale kazılarında bulunmasıyle aydınlanmış oldu. Mugkale Divastiç'in son sığınağı ve özel şatosu idi. İşte bu iki şehrin tarihi bu Divastiç'in tarihi ile bağlıdır.

Divastiç, Arap dostu olan Tarhan'ın 710 yılında çıkan bir isyanda, katlinden sonra Türk hakanından aldığı Tarhan unvanı ile Pençikent'te oturup Gök Türk Hakanlığı'nın bir eyaleti olan Fergane ülkesini hakan namına 721 yılına kadar idare etmiştir.

Gök Türkler'in Soğdak seferleri de tam bu zamanlara (712-721) rastlamaktadır. Bu tarihlerde Orta Asya'da cereyan eden Türk-Arap mücadelesinde Pencikent feodali Divastiç'in Türkler tarafından bulunduğu anlaşılmaktadır. Taberi'nin verdiği bilgiye göre Divastiç, Araplar'la savaşırken Kum ırmağı kıyısındaki Kum kalesinde(Mugkale civarında) öldürülmüştür. Gök Türk Hakanlığına dayanan Soğdlar, Araplar'a karşı sık sık ayaklanıyorlardı.

Pencikent feodalliğini, şehrin kuruluşundan beri anlaşılmaktadır. Kazılarda bulunan sikkeler arasında "Penc efendisi" yazılı pek çok sikkeler bulunmuştur. Bu feodal-krallar arasında iki kadın melike (kraliçe) ye ait sikkeler vardır.

PENCİKENT YANIYOR:

Pencikent şehri, Divastiç'in ölümünden otuz yıl sonra Arap idaresine karşı ayaklanma bastırılırken tahrip edilmiş, yakılmıştır. Bu tahribin 750-760 yılları arasında vukua geldiği tahmin edilmektedir. 760 tarihli sikkelerin bulunması bu tahmini kuvvetlendirmektedir. Bununla beraber 720-722 olayları bu şehir üzerinde derin tesirler bırakmış olduğu şüphesizdir.

Pencikent tapınakları ve meskenlerinin duvarlarındaki resimler ve tahrip edilen heykellerin kalıntıları, güzel sanatlar tarihi bakımından çok büyük önem taşımaktadır. Bu resimler tutkallı boyalarla sıva üzerine yapılmıştır. Heykeller sarı toprak (lös) ve ağaçtan yapılmıştır. Bu resim ve heykellerin konusunu Soğdlar'ın dinî tasavvur ve inançları, dinî törenleri, Soğd aristokrat zümresinin yaşayışları ve destanları teşkil etmektedir.

Pencikent tapınaklarının hangi dine ait olduğu önemli bir mesele olarak tarihçiler arasında münakaşa edilmiştir. Bu konu üzerinde halâ da münakaşa edilmektedir.

VI-VII. asırlarda Orta Asya'da Hıristiyanlık, Budizm, Zerdüştizm ve Maniheizm dinlerini tutan muhtelif cemaatler vardı. Pencikent tapınağının Hıristiyanlara ait olmadığı malûmdur? Budizm'e de ait olamazdı, çünkü kazılarda Buda heykeli bulunmamıştır. Üstelik Semerkand halkının Budistler'e çok düşman olduğu 630 yıllarında bu şehirde bulunan Budist rahip Hüen-Çang tarafından görülmüştür. Bütün bu bilgilere göre, Pencikent tapınaklarının Maniheistler'e ait olduğu anlaşılmaktadır.

Duvar resimlerinden: Bir matem ayini.

Pencikent Duvar resmi: Bir derebeyi.

Pencikent duvarlarından: Sogd derebeyleri.

SİBİRYA'DA İSLÂMİYETİN YAYILIŞI

Necati Lugal Armaganı 1969 s. 332-338

"Sibir" coğrafya terimi olarak islâm tarihçilerine XIV. asrın başlarında malûm olmuştur. Telif tarihi 1312 yılı olan Reşid-ed-din'in "Cami"-üt-tevarih" inde "İbir-Sibir" Nayman boyunun bulunduğu ülkenin adıdır

ولایت ایبر سبر وطرق باموضع وکوهها که قوم نایمان نشتند موا ضع که ایشان می نشسته اند که التای است

Ruslar "Sibir" ismini Batı Sibirya'nın Tümen şehrinde Toktamış Hanın öldürülmüş olması üzerine alınan haberlerden 1407 yılında öğrenmişlerdir. Reşid-ed-din'in bildiği Sibir herhalde Batı Sibirya idi, Sonra kuzey-doğu Asya'daki Rus müstemlekesine Sibir adı tâmim edilmiştir. Bu ülkenin sınırları kuzeyde Buzdenizi, doğuda Bereng boğazı, Ochotsk denizi ve Mogolistan, güneyde Çin ülkesi, batıda İrtiş ve Ural dağlarıdır.

Sibirya'da İslâmiyetin yayılmaya başlaması tarihini kesin olarak tâyin etmek güçtür. Bununla beraber Batı Sibirya'nın IX.asır başlarından beri islâm ülkesi olan Bulgar hanlığı ve VIII. asırdan beri müslüman olan Harezm ile münasebette bulunduğu malûmdur. Sibirya çok eski zamandan beri kıymetli kürkler, samur, kara tilki, sansar, tiyin körkleri istihsal eden bir ülke olduğu için Orta Asya ve Bulgar tüccarlarını daima ilgilendirmiştir. Harezm ve Buhara tüccarları büyük kervanlarla geniş Kıpçak bozkırlarını aşarak Batı Sibirya'daki İrtiş, Tobol ve İşim ırmakları boyundaki şehirlere ve göçebelerin kaleler yakınında kurdukları panayırlara gelirlerdi. Bu panayırlarda yalnız kıymetli kürkler değil, mors ve ebedî karlar ve buzlar altından çıkarılan mamut dişleri önemli ticaret malları idi.

İslâmiyet Maveraünnehr ve Harezm'de yerleştikten sonra kuzeye doğru ilerlemesi gerekiyordu. Mamur islâm ülkesini Kıpçak bozkırlarını dolduran savaşçı Türk göçebe boylarının akınlarından korumak için en iyi çare bunlar arasında islâmiyetin yayılması idi. X.asırda islâmiyetin kuzeye doğru ulaştığı son nokta Taraz ve aşağı Sırderya'da Yenikent (Cend) şehirleri idi. Samanoğullarından İsmail H.280 (M.894) yılında Taraz (Talas) şehrini fethedip orada bulunan "Kiliseyi Büzrük"ü camie çevirmişti. Yerli emir ve dihkanlar müslüman olmuşlardır. XIII. asrın başlarına kadar Cend ve Çu ırmağı "sugûr-i islâm" olarak kaldı. Sancar'a karşı savaşan Atsız"ın (1127-1156) ordusunda müşrik Türkler bulunuyordu. Bunlar, şüphesiz, kuzeydeki Kıpçak Bozkırlarından Kanglı ve Kıpçak Türkleri idi. Bu devirde Sıgnak müşrik-şamanist kıpçakların merkezi idi. Sıgnak

ile Batı Sibirya arasındaki bozkırlarda Sarısu, Bitbakdala, Ulutağ, İşim, Tobul boylarında Kıpçak-Kanglı göçebeleri göçüp konuyorlardı. Plano Karpini (1182-1252) "Kumanlardan sonra Kangıt iline geldik. Bunlar kumanlar gibi putperestlerdir...Sonra busirmanlara geldik. Şehirleri Yangikent, Barçın, Urnas, dilleri kumanca, kendileri müslümandır. Kangıtlar susuz çöllerde bulunurlar" diyir[1]. Son Harezmşah Muhammed (1200-1220) zamanında da islâm sınırı Cend ve Yedisu olarak kalmıştı. Yani Karahanlılar ve Türk Harezmşahlar zamanında islâmın kuzey sınırı samanoğulları devrindeki hattan fazla ilerleyemedi. Ancak Yedisu'da önemli surette yayılış kaydetti.

Kuzeye doğru islâmiyetin süratla yayılması Moğul istilâsından sonraki zamana rastlar. Bu istilâdan öncede islâm dünyası ile ticaret münasebeti çok sık olduğu için şamanist Türkler üzerinde islâm kültürü asırlar boyu etkisini göstermişti. Sibirya'da bulunan eski eserler bu kültür etkisinin çok kuvvetli olduğunu göstermektedir. Meselâ, Sibirya'da bulunan bir altın kepçe bu bakımdan önemli vesikadır. Bu kepçenin içine arap harfleriyle *"sene hazreti mekkedin medinege bargalı altı yüz on yeti"* (- 1220) yazılmıştır. Yine bir paranın bir tarafında لااله الاالله ve bir tarafında da Meryem Ana resmi görülmüştür[2]. Hıristiyanlık ve müslümanlık sembollerini taşıyan bu para müslümanlar ve Yedisu'daki hıristiyanlara hâkim olan Karahıtaylar devrine ait olsa gerektir. Reşid-ed-din'e göre Sibirya ve Altay'da Nyman Türkleri bulunuyordu. Bunlar da sözde hıristiyan sayılırlardı. İrtiş-İşim havzasındaki Kıpçaklar ise şamanist idiler. Bu şamanist Kıpçak ve Kanglılar Harezmşah Tekiş (1172-1200) ve Muhammed (1200-1220) zamanlarında Harezm'e kütle halinde gelip müslüman olmakta devam ediyorlardı. Bunların bir kısmı vakit vakit kuzeye, bozkırdaki boylarına dönüyorlardı. Bu Harezm geliş-gidişleri islâmiyetin kuzeye doğru etkisini kuvvetlendiriyor, İslâmin bu geniş sahada yayılmasına zemin hazırlıyordu.

Bilindiği üzere Çingiz Han Fethettiği ülkeleri oğulları arasında taksim etmiş, büyük oğlu Cuci Han'a Harezm, bütün Kıpçak illeri, Bulgar, Başkurt, Batı Sibirya, Altay dağlarındaki uluslar, Dağıstan ve bütün Rus yurdu isabet etmişti. Bu Cuci ülkesinde Harezm ve Bulgar gibi çok eskiden beri müslüman olan devletler bulunuyordu. Ülkede güvenlik ve düzenlik yerleştikten sonra Bulgar ve Harezm ticaret kervanları Sibirya'nın her tarafından korkusuz alış-veriş ediyorlardı. Bu ticaret kervanları ile Harezm'den gelen islâm mürşidleri de Bozkırlarda ve Batı Sibirya'da yerli halkı islâm dinine çağırıyorlardı.. Moğol devletinde tam bir vicdan hürriyeti olduğu için bu mürşidlere kimse dokunmıyordu. Bu mürşidler *hafz* oldukları için yerli Türkler bunlara "abız" derlerdi. Batı Sibirya'nın Cuçi ülkesine dahil olması ile Sibirya'nın çok eski iptidaî dini olan şamanizmin islâm dinine karşı mukavemetine imkân yoktu. Hele yerli Türklere Harezmli Türk mürşidlerinin tesiri büyük olmuştur.

[1] Plano Karpini Seyahati, rusça Malien terc. s. 50.

[2] Frachn, Über alte Süd-Sibirische graehufonde mit Inschriften von gewissen Datum (Mémories de L'Acad, des Sciences de Russie 1840, seri IV, tom IV, Tafel I no 8).

Cuci hissesine düşen geniş ülke iki eyalete ayrılarak idare ediliyordu. Bu eyaletlerden biri *Akorda* (Altınordu) diğeri de *Kökarda* tesmiye edilirdi. Akorda'nın merkezi İdil boyunda, Kökorda'nın merkezi Sırderya kuzeyindeki Sığnak şehri idi. Bu şehir Moğol istilâsına kadar şamanist Kıpçakların merkezi ve Batı Sibirya'dan gelen Ticaret kervanlarının en önemli uğrağı idi. Cuci ülkesinin bu eyaleti Akordaya (Altınorda'ya) tâbi idi. Kültür bakımından temamiyle Harezmin nüfusu altında bulunuyordu. Bir asırdan beri islâm propagandası yapmakta olan Yesevî dervişleri de bu mukaddes faaliyetlerine hız verdiler. Altınordu'da Berke Han'ın (1256-1266) islâmiyeti kabulü bozkırda islâm nüfuzunu kuvvetlendirdi. Altınorda'da gelenekçi prensler ve sözde hıristiyan ve budist noyanl'lar bir müddet islâmiyete karşı mukavemet gösterdilerse de Altınordada islâmiyet büyük zafer kazandı. Özbek Han bütün Cuci ilini eline geçirdikten sonra islâm dinini devlet dini ilân etti.

Özbek Han (1312-1342) hükümdar olmadan önce kendine tâbi ili ile Sibirya ile Sığnak arasındaki bozkırlarda göçüp konuyordu. Buralardaki Türk boyları bu yakışıklı ve cana yakın, sevimli bu Özbekoğlanı (prensi) çok sevmişlerdi. Hakan olduktan sonra onun müslüman olması müslüman Harezm nüfuzu altında bulunan bu sahada hiç itirazsız karşılandı. Böylece Sığnak'tan bütün İrtiş havzası ta Tundıra'daki ostyakların bulunduğu sahaya kadar islâm ülkesi oldu.

Batı Sibirya ile daimî münasebette bulunan müşrik Kıpçakların merkezi olan Sığnak şehri Özbek Han'ın hâkimiyetinden sonra islâm dini ve kültürü merkezine çevrilmişti. Kökorda Han'ı Sası Buka (1291-1321) ve oğlu Erzen'e (1321-1345) Özbek Han'a sadık kaldılar ve Kökorda'ya tâbi' bozkırlardaki illerde islâmiyetin yerleşmesine büyük gayret sarf ettiler. Erzene[3] Otrar, Savran Cond ve Barçınkent şehirlerinde medreseler, tekyeler (hankah), camiler ve başka hayır müesseseleri yaptırdı. Adaletli müslüman hükümdardı. Eskiden müşrik Kıpçakların merkezi olan Sığnak şehrini bozkır Türkleri için İslâm merkezi yaptı.

Rus tarihçileri Batı Sibirya'da islâmiyetin yayılışının Küçüm Han'ın (1563-1598) hanlığı zamanında olduğunu iddia ederler. İlk Sibirya tarihini yazan Miller'e göre "İslâmiyeti Sibirya'ya ithal eden han Küçüm Han'dır. Lebavutskiy tatarları şamanizmde ısrar ediyorlardı. Başka tatarlar da böyle idi" Radloff Batı Sibirya Türklerinden bahsederken şöyle diyor: "Baraba, Tobullu, Tümenli denilen bu kavimler Altaylı Televütlerle ayni kökten gelmişlerdir. Bunlar müslüman oldukları için Orta Asya'dan Doğu Rusya'dan gelen halkla karıştıklarından dilleri televütçeden epice ayrılmıştır...Bura yerlilerinin çoğu XVI. asırda Küçüm zamanında müslüman olmuşlardır. O zaman islâmiyet iyice yerleşmiş olacak ki Küçüm Han Buharad'dan din adamları gönderilmesini istemiştir. Buraya gelen **muhacir (mürşid)ler "sart" adı ile anılırlar.... Baraba ihtiyarlarının anlattıklarına**

[3] "İskender Anonimi" (Tisenhausen "Sbornik MiZO, II, metin s.234, terc. s. 129). Erzene, Erdene, Ertane aynı moğolca adın muhtelif yazılışı telaffuzudur.

göre onlar eski şamanist kurban âdetlerini görmüşlermiş. Yani müslümanlıkları yeni zamanda olmuştur. Kolvin ile Tomsk şehri arasındaki Televütlere de islâm dini kuvvetle tesir etmiştir. Tobul ve Tara müslümanlarında okuma yazma çok yayılmıştır. Bu okuma yazma vasıtası ile müslüman fanatizmi de yerleşmiştir" (W. Radloff, Proben IV, s.X-XII). V.V. Verbitskiy'nin verdiği bilgiye göre Altaylı Televütlerden bir kısmı müslüman olmuşlardır (Altayskiye İnorodtsı, s.7).

Altınorda'nın, bilhassa Sırderya havzasında kurulan Kökorda tarihlerinin verdikleri bilgilere göre Küçüm Han'dan çok önce Batı Sibirya islâmlaşmakta idi. Özbek Han'dan sonra islâm devletinin bir eyaleti halini aldı. Emîr Temür tarafından yenilen ve sonra tahtını kaybettikten sonra Batı Sibirya'nın Tümen şehirde öldürülen Toktamış Han (1378-1407) Harezm'de terbiye görmüş iyi bir müslüman idi. Emîr Edige'nin takibinden kaçıp iltica ettiği Tümen şehri bir müslüman şehri idi. Onu takip eden Edige (Edgü) Beğ de kendisini evliyalar torunu saymakta idi. Sibirya'yı Şiban oğullarından önce idare eden Taybuga soyu da sözde de olsa müslüman sülâle idi. Sibirya'da islâmiyetin intişarı tarihine dair rivayet edilen menkıbe ve efsaneler bu ülkeye Buhara'dan mürşid ve mücahidlerin geldiği tarih olarak 797 hicri yılını bildiriyorlar. Bu 797 (M.1394) Toktamış Han ile Emîr Temür'ün çarpıştığı yıllardandır. Temür Toktamış'a karşı savaşmak için "İslâm Hakanı"nın fermanını almayı ihmal etmiyor. Çünkü savaşacağı Kıpçak yurdunu müslüman sayıyordu. Bu seferinde Temür Batı Sibirya'dan, Sarısu, Kiçi Dağ, Ulu Dağ, Yılancık, Tobol üzerinden geçiyor. Bu ordu bu ülkeyi müşrikler diyarı saymıyor.

Sibirya'da yaygın menkibeye[4]. göre Bahaddin Nakşibendî'nin emri ve müsaadesiyle yediyüz doksan yedi yılında üçyüz altmış altı meşayih İrtiş boyundaki müşrikleri irşad için kuzeye hareket ettiler. Bunlar Kıpçak diyarında Şiban Han'a gelip konuk oldular. Şiban Han bu mücahidlere yardımcı olarak askerlerinden bin yediyüz bahadır seçip bu evliyalarla beraber gaza-yı ekbere yolladı. Bu devirde İrtiş boyunda kuklalara tapan Tatarlar, Kara Kıpçaklar ve İçtekler (Ostyaklar) bulunuyordu. Bu mürşidler ve mücahitler İrtiş ve ona munsap olan Tobol, Vagay, Yurum ve başka ırmaklarda şehit oldular. Bunlardan bazıları müslüman olan Nogay, Kara Kıpçaklara din öğretmek için İrtiş'te kaldılar. Onların neslinden Tobol'da, Tara'da ve Tümen de hocalar şeyhler vardır.

Bu menkibede iki devir karıştırılmaktadır. Tarihî şahıs olan Bahaeddin Nakşibendî gerçekten 797 yıllarında yaşamış ve şüphesiz Kıpçak bozkırlarında islâmiyetin ve kendi tarikatının yayılması için çalışmıştır. Başka yönden bu menkıbede Şiban soyunun hâkimiyeti devri olayları anlatılmaktadır. Bu iki devir arasında birbuçuk asır vardır. Halk rivayetine dayanan menkıbe bu iki devri birleştirmiştir. Bu menkıbeye göre islâmiyetin Sibirya'da yayılışı Şibanîler devrinde, İbak Han (ölümü 1494) ve Küçüm Han (ölümü 1598)'lar zamanında

[4] Bu menkıbe N. Katanov tarafından neşredilmiştir. ("Ejegodnik tobolskogo gub. muzeya) 1904, vıp. XIV.

göstermektedir. Küçüm Han'ın din öğretmek için mürşidler ve âlimler isteyerek Buhara Han'ı Abdullah Han'a (1560-1598) müracaat ettiği tarihî gerçektir. Fakat bu din adamlarının müşriklere değil, müşrik âdet ve bazı âyinlerinden vaz geçemiyen müslümanları irşad için olduğunda şüphe yoktur. Sibirya eski Türk-Moğol şamanisminin ana vatanı olduğu için islâmiyeti kabul eden ve ona bağlı samimî oldukları halde eski âdetlerinden ve bazı inançlarından ayrılamıyorlardı. Küçüm Han işte bu cahiliyet kalıntıları ile mücadele için Buhara'dan mürşidler çağırıyordu.. İslâmiyet Türkler arasında çabuk yayıldı. Çünkü mürşidlerin dili de Türkçe idi. Ostyaklar arasında ise irşad yapmak zordu, mürşidler ostyak dilini bilmiyorlardı. Menkıbedeki gazalar ihtimalki bunlara karşı yapılan savaşların yankısı olabilir. Fakat şu da tarihî gerçektir ki Ostyaklar ve Vagullar da Küçüm Han'la beraber Ruslara karşı çarpışmışlardı. Ostyaklara Türk uruğlarının etkisi çok kuvvetliydi. Ostyaklar nahiye için "yurt" terimi kullanırlar. Ta Tundıra'ya kadar Batı Sibirya haritası "yurt" kelimeleri ile doludur. İslâmiyetin Vagullar arasına da girmiş olduğu anlaşılmaktadır. Rus generali Gorçakov tarafından 1599'da idam edilen Vagul beyinin adı Abdülkerim, Rus vesikalarında (Ablikerim, Abigerem) idi. İslâm kültürü Yenisey havzasında ve Altaylarda yaşıyan şamanist Türkler arasında da girmişti. Sağaylar papasa "abız" (yanı hafız) tanrıya "kuday" derler ki müslümanlıktan geçmiştir.

XVI. asırda başlıyan Rus istilâsı daha bir asır gecikmiş olsa idi Sibirya'daki bütün Türk ve Fin kavimleri islâmlaşmış olacaklardı.

Ruslar istilâ ettikleri her yerde büyük manastırlar yapıyorlar ve yerli halka hıristiyanlığı telkin için yüzlerce misyoner papaz getiriyorlardı. Müslümanlara karşı çok zalimane hareket ediyorlardı. Buna rağmen Sibirya'da islâmiyet sarsılmadı. Başkurtların istiklâl savaşlarına Sibirya müslümanları bir asırda fazla iştirak ettiler. Nihayet Ruslar Sibirya'da islâmiyeti resmen tanımaya mecbur oldular. 1794 yılında Tara şehrinde cami yapılmasına müsaade edildi (Rızaeddin b. Fahreddin, Asar, c.I, s. 299). XIX. asrın başından itibaren Sibirya şehirlerinin çoğunda cami ya da mescit-mektepler yapılmakta devam etti. Birçok şehirler islâm şehri niteliğini aldı. Troysk'de 6 cami altı medrese, Kızılcar'da 6 cami, altı medrese, Simey'de 5 cami 5 medreseyle islâm şehri oldular. Tomsk ve Omsk Sibirya'nın büyük idare merkezlerinde büyük ve muhteşem camiler yapıldı.

1897 yılında yapılan nüfus sayımına göre Sibirya'da müslümanların nüfus sayısı şöyle idi [5].

Tobol'da	40000
Yenisey'de	3950
Tomsk'da	15000
İrkusk'te	1650

[5] "Ensıklop. Slovar" Brockhaus-Efron neşriy XXIX, "Sibir" maddesi, s. 771.

Yakutstan'da	1100
Baykal ötesinde	2100
Ohotsk denizi kıyısı	1000
Sahalin'de	900
Akmolad'a	379000
Simey'de	621400
	1.068.800

Bu sayımda alınan rakamlara inanmak mümkün değildir. Bu sayım müslümanlar arasında büyük endişeler yaratmıştır. Birçok kişiler aile sayısını saklamışlardı. Bazı yerlerde ayaklanmalar da olmuştur. Bu sayım münasebetiyle birçok müslüman Türkiye'ye hicret etmiştir. Yukarıda gösterilen rakamların hep yuvarlık olması da dikkate değer.

Bu sayımdan sonra büyük Sibirya demiryolu yapıldıktan sonra dahilî Rusya'da Sibirya'ya müslümanların göç etmeleri pek fazlalaşmıştır.

1917 yılında Moskova'da toplanan müslümanlar kongresinde Ahmet Salihov'un raporundaki statistik bilgiye göre Sibirya Müslümanlarının sayısı şöyledir:

Tobol'da	64.980
İrkutsk	7.599
Ohotsk (Primor Obl.)	1.268
Tomsk	4.201
Yakutsk	1.904
Sahalin	1.843
Akmola	438.983
Simey	614.773
Amur	663
Yenisey'de	5.027
Tutarı :	1144.424

A. Salihov bu statstik bilginin eskimiş olduğunu belirtmektedir [6].

XX. asrın ilk yıllarında Sibirya'da seyahat eden Abdurreşid İbrahim Efendi o zamanki Sibirya'lı müslümanlara dair bilgi vermiştir. Onun anlattığına göre (Alem-i İslâm, c.I,s. 75-99) "Tomsk çevresinde 25 kadar müslüman köyü vardır. Yerli Türkler dahilî Rusya'dan gelen müslümanlarla karışmışlar, dil birliği bu müslümanları birleştirmiştir. Kaltay adlı bir Rus köyünde yerli müslümanlar vardır. Ruslar 100 haneli oldukları halde ne kiliseleri ne de mektepleri var,

[6] "Bütün Rusya müslümanlarının 1917 nci yılda 1-11 mayısta Moskova'da bolgan s'yezdin protokolları" Petrograd 1917, s.91-95.

müslümanlar ancak 21 hane oldukları halde mescit ve mektepleri var.....". Abdurreşid Efendi Şoldat adlı bir köye uğramış. Bu köy dahilî Rusya'dan sürgün edilen müslümanların kurduğu köy imiş. 100 haneli olan bu köyde de mescit ve mektep görmüştür. Abdurreşid Efendi Açinsk, Irkutsk, Veneudinsk şehirlerinde mescit ve mektepler görmüştür. Bütün gördüklerini şöyle özetliyor: "Sibirya'da birkaç yüz haneli köylerden geçtiğimde ne kilise ne de mektep gördüm. Müslümanların 20-30 evli köylerinde bile bir mescit, hiç olmazsa bir mektepleri bulunur.... Irkutsk'te 1000 nüfuslu müslüman mahallesi var. Muhteşem camileri erkek ve kızlar için ayrı mektepleri var".

DANDANAKAN'DAN MALAZGİRT'E

Türk Kültürü 1971 sayı 107

Selçuk oğullarının kazandıkları zaferler, hele Alp Arslan'ın Bizans imparatoru Romanos Diogenes'in ordularını 1071 yılının 26 Ağustos günü yenip imparatoru esir alması islâm âleminde, hele Türk dünyasında büyük heyecan ve sevinç yaratmış, Türk millî gururunu canlandırmıştı.

O devrin büyük dilcisi ve folklorcusu Mahmud Kaşgarî Türk kelimesinin açıklanmasında (I,351) naklettiği "hadîs-i kudsî" o devirdeki Türklerin sevinç heyecanlarının (pafos) ne kadar güçlü olduğunu göstermektedir. Mahmud Kâşgarî'ye göre, Kâşgarlı bir şeyhin Türkler hakkında rivayet ettiği bir hadîs, şöyle böyle hadîs değil, Tanrının, peygamberinin ağzıyla söylettiği kutsal sözlerdir: "Yüce Tanrı diyor ki: Benim bir ordum vardır, ona Türk adı verdim, onları doğuda yerleştirdim. Bir ulusa kızarsam Türkleri o ulus üzerine musallat kılarım". Mahmud Kâşgarî bu "hadîsi" naklettikten sonra şöyle diyor: "İşte bu, Türkler için bütün insanlara karşı bir üstünlüktür. Çünkü Tanrı ad vermeyi kendi üzerine almıştır; onları yer yüzünün en yüksek yerinde, havası en temiz ülkelerinde yerleştirmiş ve onlara "kendi ordum demiştir"

Büyük Türk bilgini kaşgarî'nin bu "hadîs-i kudsî"si Alp Arslan'ın Bizansa karşlı kazandığı zaferin verdiği sevinç ve millî gururun taşkın bir ifadesi olmuştur. İslâm-Türk dünyasının uzak doğusunda bulunan "ehli hadîs" Türk şeyhleri bile bütün Türk dünyasını saran bu sevinç heyecanına kapılarak bu olaya dair arayıp tarayıp başka "hadîs"lerde bulmuşlardır.

Alp Arslan merhametli, adaletli ve akıllı padişah idi. Fısıltı ve jurnallara önem vermezdi. Onun memleketi çok genişledi, dünya devletleri onun karşısında selâm durdu. Ona, haklı olarak, cihanın sultanı denildi. O şefkatli idi, fakirlere karşı alâka gösterirdi. Onun memleketinin hiç bir yerinde para cezaları ve mülk müsaderesi yoktu. O uyruklarından alınan harcla kanaat ediyordu, ödemesi kolay olsun diye yılda iki taksitle alınır. Bir jurnalcı ona veziri Nizamülmülk'ten şikâyet edip bir jurnal yazıp onun malikânelerindeki halktan vergiler topladığını, haksızlıklar yaptığını ihbar ediyordu. Jurnalını Alp Arslan oturduğu halı üzerine atmıştı. Alp Arslan bunu aldı, okudu. Sonra Nizamülmülke vererek: "Al bu mektubu, oku. Eğer yazılanlar doğru ise ahlâkını, huyunu yumuşat ve hareketini iyileştir, eğer bu adam yalancı ise onu ve onun gibileri affet ve onlara lüzumlu ve önemli bir iş ver ki jurnalcılık yapacaklarına bunlar faydalı işlerle meşgul olsunlar" demişti.

Bu menkıbeyi nakleden ibnülesir şöyle devam ediyor: Bu öyle bir haldir ki, hiç bir hükümdar hakkında buna benzer bir haber verilmiş değildir. Ona, isteği üzerine, geçmiş padişahların tarihi, adetleri ve şeriatı sık sık okurlardı. Onun iyi ahlâkı, yaptığı antlaşmalara ve verdiği sözlere riayeti padişahlar arasında şöhret kazandı. Dünyanın uzak yerlerindeki hükümdarlar ona itaat arzettiler. Ordusunda çok sıkı disiplin vardı. Askerlere, halkı yağma etmelerini şiddetle yasak etmişti. Özel kölelerinden biri bir köylünün elbisesini aldığı için bu kölesini derhal astırmıştı..."(C.X.50-51).

Bu büyük zaferi kazanan Alp Arslan, adı kadar Türk idi. Rahmetli üstadımız Köprülü Fuat Beyin şifahî olarak anlatmış olduğuna göre Alp Arslan'ın Malazgirt Savaşına hazırlanırken dinî âyinleriyle beraber eski Türk geleneğine göre atının kuyruğunu döğdüğü (yahut kestiği) hakkında bir rivayet vardı. Üzerine kefin sarıp atının kuyruğunun kesip fedai olarak savaşa girmek eski Türklerde çok yaygın gelenekti. Alp Arslan devrinde Türk-Oğuzlarda bu gibi eski gelenek ve göreneklerin unutulmamış olduğu muhakkaktır.

Anadoluyu baştan başa açarak Türklerin yerleşmesine sebep olan bu olay Sultan Alp Arslana bütün islâm tarihinde misli görülmemiş bir mevki vermiş ve onu sadrı islâmdaki islâm fatih ve gazileri derecesine çıkarmıştır.

Alp Arslan'ın dünya çapındaki büyük zafer günlerine Selçukluların nasıl ulaştıklarını şöyle kuş bakışı gözden geçirince, bu soyun ve ona bağlı Oğuz Türk boylarının cesaret, azim, sabır ve fedakârlıklarına hayran olmamak mümkün değildir. Sırderya boyundan çıktıkları zaman bu asîl aile ve ona sadakatla bağlı Türk-Oğuz oymakları, kâh yerli beylerin, kâh eyalet valilerinin zulümlerine maruz kalmışlardır. Gaznelilerin yüksek devlet adamları bunlara göçebe, iptidaî Türkmen boyundan kopan bir parça gözü ile bakmışlardır. Bu Oğuz boyunun Gaznelilere meydan okumaya başladıkları zaman bile filozof şair Nasır-ı Hosrev (1003-1062): "Togrul Türkmen ile Çagrının ne talih ile, ne de faziletle ilgileri olur" diyordu. Bu sözler, o zamanki Gazneli aristokrat ve devlet adamlarının görüşünü yansıtıyordu.

Alp Arslanın Malazgirt zaferinin büyüklüğünü anlamak için Oğuzların bu zafere kadar neler çektiklerini o zamanın olaylarını yazan tarihçiler anlatmışlardır. Biz burada Selçuklu devletinin temelinin atıldığı yıllarda geçen bir iki hâdiseyi zikretmeden geçemeyiz. Çünkü Alp Arslanın kazandığı zaferin temeli onun 10-12 yaşlarında bulunduğu yıllarda atılmıştı.

Malazgirt kahramanı Alp Arslan daha on-onbir yaşlarında iken Selçuklular devletinin temeli atılmış bulunuyordu.

O devrin büyük islâm devleti olan Gazneli devleti Türk oğlu Türk Sebüktegin tarafından kurulmuştu. Onun ölümünden sonra yerine Mahmud (997-1030) geçti. O devrin büyük islâm devleti olan Gazneli Hükümdarı ve ordusunun çekirdeği Türk idi. Fakat saray ve çevresi gittikçe Türklükten uzaklaşmakta, ordu-

ya tacik, hindu, arap, fars gibi yabancı unsurlar karışmakta idi. Kısaca Gazne ordusu bir islâm imparatorluğu ordusu idi. Saray ve çevresinde Türkçe konuşulmakla beraber devletin resmî dili farsça idi. Gazne ordusunda ancak sıkıştıkları zaman büyüklerin Türkçe konuşmuş oldukları anlaşılmaktadır. Dandanakanda Gaznelilerin Selçukluların kapanına düştükleri sırada Hacip Camedar Türkçe olarak "çabuk hareket edip uzaklaşmazsa, emîr bugün düşmanların eline düşecektir" diye konuştu (Beyhaki, 783). O gün Mesud'un hassa alayından, göğüslerinde arslan resmi bulunan 370 asker Selçuklulara geçmiş bulunuyordu. Bu Gazne ordusunun çökmeye başlaması demekti.

Gazneli devletinin karşısına alâyiş ve sefâahatten uzak, bozkırdan yeni çıkmış temiz, kahraman sapa sağlam Türk-Oğuzlar dikilmişti. Bu ordunun kumandanları da özel yaşayışları itibariyle askerlerinden farksız sade insanlardı. Bunların başındaki Tuğrul ve Çağrı Beyler gösteriş sevmeyen temizliğin ve mertliğin nümunesi olarak bütün medenî islâm dünyasının saygısını kazanmışlardı.

1038 yılında Nişapura gelen Tuğrul Beğ şehrin kadısı ile konuşurken "Biz burada yeni adamlarız, yabancıyız. Tacik usul ve göreneklerini bilmiyoruz.Kadının zahmet edip bana gelmesine lüzum yok. Bana mektuplarda da olsa cevap vermekten imtina etmeyeceğini umarım" dedi.

Savaş meydanlarında yırtıcı canavarlar gibi saldıran, asıp kesen Selçukluların barış zamanında bu kadar uysal, bu kadar merhametli ve nazik olduğunu gören kadı her halde Arap şairi Ebu İshak İbrahim b. Osman al-Gazzi'nin Türkler için söylediği şu şiiri hatırlamış olacaktır:

> "Fidan boylu Türk gençleri savaş meydanına atılınca gök gürültüsünü boğdular ve yıldırımın parlaklığını gölgede bıraktılar. Türkler öyle bir kavimdir ki barışta karşılaşırlarsa melek olurlar. Savaş meydanlarında ifrit kesilirler".

Selçuklu Türklerinin çağdaşı olan yine arap müelliflerinden ve Türkleri çok iyi tanıyan Şeref ez-zaman Marvazî (1046-1120) Türkleri şöyle tanıtır: "Türkler hür insanlardır; onlar kendi kendilerine maliktirler. Hiç kimseye (yani başka hiç bir millete) kendileri üzerinde tahakküme yol vermezler. Onlar iş görürlerken kendi iradeleriyle görürler. Harp ederlerse ancak kendi menfaatleri için savaşırlar...."

Türklerin kahramanlığı ve mertlikleri üzerine pek çok menkıbe ve şiirler söylenmiştir. Biz bu makalemizde ancak Selçuklular devrine ait bir iki kasideden aldığımız parçayı örnek olarak vermekle yetindik.

Alp Arslan'dan sonra Selçuklu sultanların cihanşümûl islâm kültürüne bağlanarak Türk millî kültüründen uzaklaşmış oldukları malûmdur.

Türk gelenek ve göreneklerine çok önem veren Abulgazi Bahadır Han (1603-1663) "Şecere-i terakim'sinde iranîleşmiş Selçuk hükümdarları hakkında

şöyle diyor: "Selçukluların Türkmen olup kardeşimiz dedikleri halde halka faydası değmedi. Padişah oluncaya kadar "Türkmenin Kınık uruğundanız' dediler. Padişah olduktan sonra ise 'Afrasiyabın bir oğlu Keyhüsrevden kaçıp Türkmenlerin Kınık kabilesine gelip onların arasında büyümüş ve onların içinde kalmıştır. Biz (Selçuklular) onun soyundan ve Afrasiyap neslindeniz' dediler".

Büyük Selçuklular ise Türk gelenek ve göreneklerinden uzaklaşmış değillerdi. Anadolu Selçukları Türkçe adlardan ziyade "Şehname"deki Keykubad, Keyhosrev gibi adlara önem vermişlerse de, Haçlıları yere seren Selçuklu sultanın adı *Kılıç Arslan* idi.

ŞARK KLASİK EDEBİYATINDA TÜRKLER VE TÜRK ORDUSU

Türk Kültürü Sayı 118, Ağustos 1972

Türk milletinin harp sanatı, cesareti, kahramanlığı hakkında Türklerle temasa gelen komşu milletlerin tarihçileri, yazarları, şairleri çok eski çağlardan beri pek değerli bilgiler vermişlerdir. Bu bilgiler ta Skitler devrinden beri devam etmiştir. Komşu İran'ın büyük destanı "Şehname" Türk kahramanlığının hikâyesidir. Firdevsî Türk kahramanlığını şöyle anlatır:

Türkler savaşta erkek ejderdir,
Solukları alev hınçları belâ yağmuru,
Bayrakları, zırhları siyah demirden,
Bilekleri ve külâhları demirden.

Türk ordularının Arap ordularıyla ilk ciddî temasları 8. asrın başlarında oldu. Araplar Türk devletinin İran-Sasanî devleti gibi iki meydan muharebesi ile yıkılacak bir devlet olmadığını çabuk anladılar Kuteybe ve haleflerinin ordularıyla savaşan Türk hakanı ve komutanına Araplar "tosvuran boğa" anlamına gelen "Ebül müzahim" lâkabını takmışlardı. Bu devirde islâm tarihinin sahifelerini Türklerin kahramanlığına ait haberler işgal ediyor. Daha sonraki devirlere ait Arap klâsik edebiyatındaki Türklerin kahramanlığı, cesaret ve mertliği hakkındaki kaside ve hikâyeler toplanırsa ciltler teşkil eder.

Arap şairi Ebu İshak İbrahim B.Osman el-Gazzî Türk askerlerini öven bir kasidesinde şöyle diyor:

"Fidan boylu Türk Gençlerin savaş meydanına atılınca gök gürültüsünü boğdular ve onun (yıldırımın) parlaklığını gölgede bıraktılar. Türkler öyle bir kavimdir ki (barışta) karşılaşırsa melek olurlar, savaştıkları zaman ifrit kesilirler"

XI. asırda yaşayan ünlü Arap şairlerinden İbn-Hayyus Ebü'l-Fityan Muhammed Türkleri öven bir kasidesinde şöyle diyor:

"Türkler de insanlardan bir kısımdır, ancak onlar en kuvvetli, savaşta kırılması güç olan insanlardır." Abbasîler devrinde Türk ulusu ve askerleri islâm düşmanlarına karşı devletin en sağlam, belki yegâne dayanağı olmuştu. İşte bu devrin bilgini ve en kuvvetli hatiplerinden Cahiz'in "Türk faziletleri hakkında risale"si önemli klâsik eserlerdendir.

Bir gün halife el-Mu'tasım (833-842)ın sarayında toplanan bilginler, şair ve komutanlar muhtelif kavimlerin askerlik sanatları ve kahramanlıkları üzerine münakaşa edilirken o devrin büyük bilgini ve ünlü edibi Ebu Osman ʿAmr b. Bahr el-Cahiz (766-869) Türklerle Haricîlerin askerlik sanatı cesaretlerini mukayese ederek hitabede bulunmuş, sonra bu hitabe "Risâle fî fazail-ül-etrak" adıyla kitap haline getirilmiştir. [1].

Malûm olduğu üzere o asırda İslâm devletinde en büyük belâ bu haricîlerdi. Bunlar, muhtelif kavimlerin en cesur ve muharip unsurlarından kurulmuş ordu halinde mutaassıp fedaî müslümanlardır. Efsanevî hale gelen müthiş süvarileriyle meşhur olmuşlardır. Bunlar ölümü hiçe sayarlardı. El-Mu'tasım'ın sarayında askerlik üzerine yapılan sohbet ve münakaşada bunların harp sanatı ve kahramanlıkları bahis konusu olmuştu. Cahiz de işte bu münakaşaya iştirak ederek Türklerin askerlikte haricilerden çok üstün ve mert olduklarını isbat etti. Cahiz'in bu konu üzerine söylediklerinden bazıları şunlardır:

1 — Komutanların ittifakla itiraf ettiklerine göre Türk askerleri başka millet askerlerinin cümlesine üstün, binaenaleyh bütün askerler için örnek ittihaz edilmişlerdir.

2 — Haricîler bir defa ricat ettiler mi, tamam mağlub oldular demektir. Türkler ise çekilmeye mecbur kalırlarsa ateş ve ölüm saçarak çekilirler; taarruzda gösterdikleri hareket gibi, geri dönerken de, oku ile vurur ve kementlerinden kimse kurtulamaz.

3 — Eğer asker iki dağ arasında dar bir vâdide veya köprü başına sıkışıcak olursa Türk atını mahmuzlayarak asker arasından geçip diğer taraftan bir yıldız gibi doğuverir. Sarp bir geçitten geçecek olursa yürümeyi bırakıp dağın doruğuna yükselir ve diğer bir mahalden dağ keçisinin, dağ tekesinin inemeyeceği bir yerden aşağıya sarkar ki, sen Türk'ün kendisini nasıl bir muhataraya attığını ve birkaç defa bu gibi mahallerden aşmış ve geçmişse nasıl sağ kaldığına şaşarsın. Halbuki Türkler daima böyledir.

4 — Türkler kendi topraklarında bile daima harp halindedirler. Yaptıkları harp din ve mezhep için değil, fakat hürriyet ve İstiklâllerini korumak ve ganimet elde etmek içindir. Türk irade ve hürriyetini kimseye vermez.

5 — Hazret-i Ömer İslâm komutanlarına Türk ülkelerine saldırmamayı tavsiye ederek, "Türklerin tecavüze karşı tepkileri çok korkunçtur; saldırışları kuduz köpeğin saldırmasına benzer. Onlardan alınacak ganimet zahmeti karşılamayacak kadar az olur."

6 — Vatan sevgisi bütün insanlara şâmil bir histir, fakat bu his Türklerde daha galip ve hâkimdir. Küteybe b.Müslim demiştir ki: "Türkler vatanlarına

[1] Şerafettin (Yaltkaya) tercümesi. Türk Yurdu, 1320, c. V Yeni tab'ı el-Cahiz, Hilâfet ordusunun menkabeleri ve Türklerin faziletleri (hazırlayan: Ramazan Şeşen). TKAE, Ankara 1967.

çok bağlıdırlar ve onun için çırpınırlar. Basradan Umman Denizi sahiline götürülen ve bağlı olan bir deve, fırsat buldukça kendi vatanına gitmek için inlediği gibi Türk de uzak memleketlere gittiği zaman vatanı için bir deveden daha çok üzülür. Onu özleyerek inler... Zira Türk'ü diğer milletlere üstün kılan âmiller, onun vatanının özellikleridir. Türk bunu iyi anlar.

7 — Türk daima şiddetli bir savaş esnasında kaçmayı tamamiyle aklından çıkarmış, ya zafer ya da ölüm diyen ve elinden hiçbir şeyi geri bırakmayan bir adam gibidir. Eğer Türklerden bin atlı birden atış ederek diğer bin atlı haricîye hücum etseler, herhalde haricîleri mağlup ve münhezim ederler. Bu hususta Türklerle mukayeseye değer bir ordu yoktur. Haricî ve bedevî Arapların at sırtında iken ok atmaları zikre şayan değildir. Türk ise at üzerinde iken yabanî hayvanları, kuşları avlar. Havaya atılır gibi atılan ok nişangahlarını ve dilediği kişileri, saklanmış olan av hayvanlarını, yere dikilmiş nişanları, uçan yırtıcı kuşları, atı dolu dizgin giderken vurur. Haricî hedefe gözünü uydurup bir ok atıncaya kadar Türk on ok atar. Gerek bir vâdinin içine atarken ve gerek düz yerlerde sürebilmesinden ziyade ustalıkla atını sürer. Türk'ün, ikisi önünde, ikisi arkasında dört gözü vardır.

8 — Türk süvarileri iki veya üç yay ve ona göre kiriş taşırlar. Türk'ün, harbe giderken gerek kendi ve gerek atı ve silahı için gereken her şey yanında bulunur. Sürat ile uzun zaman hiç inmeden at üzerinde gece gündüz şehirlerden şehirlere varmak hasusunda Türklerle haricîler birdir. Fakat haricînin atı Türk'ün atı kadar dayanıklı değildir. Haricî atını başka suvariler kadar tedavi edebilir; Türk ise bu hususta baytardan daha usta (hâzık) dır; istediği gibi terbiye etmek için atını kendi eliyle doğurtmuş ve taylığından beri kendi büyütmüştür. Hayvanı daima kendisine tabidir... Türk'ün müddet-i ömrünü hesap etsen yere oturduğu günleri az bulursun'... Türk'ün uzun yürüyüşlerinde atlarından ancak en soy olanları kendisiyle kalır, başkaları yolun uzunluğuna dayanamadan ölürler. Bununla beraber Türk'ün altında ölenlerin çektikleri meşakkетlere ne haricînin hayvanı, ne Buhara atları asla dayanamaz. Türk ve haricî yarış ederek olurlarsa haricî kendini toplayıncaya kadar Türk menzilini alıp geçer, gider. Türk hem çoban, hem seyis, hem hayvan terbiyecisi, hem at tüccarı, hem baytar, hem süvaridir. Türk başlı başına bir ümmettir...

Demiri izabe ve tasviye edip uzatmak, düzlemek, kılağı vermek, sulamak, kakmasını kakmak, kınının tahtasını oymak, kınını kaplamak için deriyi sepilemek, hamayilini yapmak, eyer, ok, okluk, kargı ve başkaları gibi harp âlet ve silâhların yapımı nice sanatkâra muhtaç iken, bir Türk bunların hepsini hiçbir kimseye müracaat etmeksizin kendisi yapar...

Coğrafî vaziyetler ve hayat şartlarının Türklere, bütün harplerde teşebbüsü ellerinde bulundurmak imkânını bahşettiğine inanmak, Cahiz'den başka müelliflerin eserlerinde de görülmektedir. Hipokratus (Bukrat)un ve Galenus (Calinus)un "dar gözlü insanlar" diye tavsif ettikleri Maeotis (Azak Denizi) Skitleri

hakkında yazdıklarını Türklere malederek nakleden Şaraf ez-Zaman el-Mervezî (1046-1120) diyorki: "Türkler hür insanlardır; onlar kendi kendilerine maliktirler, hiç kimseye (yani başka yabancı millete) kendileri üzerine tahakküme yol vermezler. Onlar iş görürken kendi iradeleriyle görürler. Harp ederlerse ancak kendileri için ederler. Başkaları için harp etmezler. Onlar teşebbüslerinde, harpteki savlet ve öldürüş işlerinde başka milletlere nisbetle sert ve şiddetlidirler. Kendilerine karşı harp edenlere mukavemette faik olduklarından ellerine her vakit ganimet geçer, bunu da kendi aralarında taksim ederler."[2]

[2] V. Togan Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1946, s.105-106.

FUAD KÖPRÜLÜ VE SOVYET İLİMLER AKADEMESİ

T. Kültürü sayı 81. Temmuz 1969

Türk tarihi ve umumîyetle türkoloji alanında yaptığı büyük ilmî hizmetleri takdir edilerek Sovyet İlimler Akademisi 5 Kasım, 1925 tarihindeki oturumunda Prof. Dr. Fuad Köprülü'yü Akademi'nin haberleşme üyeliğine kabûl etti. Köprülü'nün ilmî faaliyeti ve eserleri hakkında Akademi'ye bilgi veren raporcu, akademisyen W. Barthold idi.

Komunist Devriminin ilk on yıllarında İlimler Akademisi İ. J. Kraçkovskiy, W. W. Barthold, S.F. Oldenburg, N.Marr, A.Samoyloviç gibi büyük müsteşrık âlimlerini sinesinde muhâfaza etmişti. Komünist Partisi'nin ilim adamlarına karşı tatbik ettiği siyâset ve baskı Milletler arası ün kazanmış olan bu ilim şâhikalarını yıldırmamıştı. Fuad Köprülü, Akademi üyeliğine işte bu âlimlerin desteğiyle seçilmişti.

1932-1935 yılları arasında Ruslar'ın milliyetçi unsurları Komunünist Partisi'nde nüfûz kazanmaya muvaffak olduktan sonra partinin, İlimler Akademisi'nin beşerî (humanitar) ilimler bölümüne baskısı şiddetlendi. Bu baskı hareketi, sözde Marksist-Leninist görüşlerini bütün kültür alanında yerleştirmek maksadıyle ve bilhassa "Rus olmayan" milletlere karşı yapılmaya başlandı.

Komünist Partisi'nin muhtelif celselerinde "Rus olmayan" milletlerin dil, tarih ve edebiyatlarının, Rus komünistlerinin kontrolleri altına alınmasını sağlayan kararlar alındı. Bu kararlardan biri 28 Nisan 1932 tarihlidir ve bilhassa Türk boylarının tarih, dil ve umûmiyetle kültür hareketleri üzerine tevcih edilmiştir. Gürcü ve Ermeni aydınlarının edebiyat sâhasında gösterdikleri bâzı hareketleri tenkit ediliyorsa da, Türkler'e karşı yapılana nazaran devede kulaktı. Gürcü ve Ermeniler'in millî alfabelerine dokunulmadığı hâlde, Türkler'in kabûl ettikleri lâtin alfabesini yasak edip Rus alfabesini mecbur etmişlerdir...

Milliyetçi Rus komünistlerinin asıl hedefi Türkler'i kısa zamanda Ruslaştırmaktı. Ruslar'ın en çok korktukları şey, Türkler'de uyanmış olan millî şuur idi. Ruslar kendi imparatorlukları karşısında hep *"Pantürkizm"* heyûlâsını görüyorlardı.

Buna rağmen Büyük Sovyet Ansiklopedisi 36. cildinde (S.202). Köprülüzâde M.Fuad maddesinde onun hakkında müsbet mâlûmât veriyor; eserlerinin "pantürkizm" tandansıyla dolu olduğunu kaydettiği halde, faşist, mürteci demekten çekinmişti. Bundan üç yıl önce, 1932'de, "Komünist Neşriyât Kurumu"

tarafından yayınlanan Edebiyat Ansiklopedisi'nin V.cildinde (St.185-187), F.Köprülü maddesinde edebî faaliyeti hakkında malûmât verilmiş, okuyucularına "O, yalnız Rusya'da değil bütün Batı ülkelerinde tanınmıştır" diye takdim edilmişti. Bu makale de Köprülü, çağdaş medeniyeti terviç etmiş, garpçı şahsiyetiyle tebârüz ettiriliyor, ideoloji bakımından milliyetçi, *pantürkist* olarak tanıtılıyor, pantürkizm ideolojisinin en kuvvetli mümessili diye gösterilmek isteniyordu.

Rus İlimler Akademisinde bitaraf ilim adamlarının birer birer ölümlerinden, bâzılarının hür ülkelere kaçıp ilticâlarından sonra komünist Partisi'nin baskısı, bilhassa beşerî (hümanitar) ilimler bölümünde çok şiddetlendi. W.Barthold (1930), N. Marr (1934), Olderburg (1934) öldüler. Akademisyen Türkolog A. Samoyloviç, Sibirya'da Tayga Ormanlarındaki esir kamplarında odun keserken öldü. Dünya çapında meşhur Arabist ve Habeş dili uzmanı akademisyen İ.J.Kraçkovskiy Mısır'a kaçmak için sınıra yaklaşırken yakalanıp Leningrad'a getirildi. Komünist Partisi Arabistan ve Habeşistan'da umumiyetle Afrika Müslümanları arasında - propaganda ve casusluk faaliyeti için kadroya muhtaçtı. Bu kadroyu Kraçkovskiy'den başka hazırlıyacak âlim yoktu. Bu büyük âlim böylece Arap ve Habeş filolojisi sâyesinde ölümden kurtuldu. Bu büyük ilim adamlarından sonra Stalin, kendisini akademisyen ilân edip, Akademi'nin beşerî ilimler bölümünün altını üstüne getirdi. 1946 yılının Şubat ayındaki akademisyenler toplantısında, Akademi'nin hatalarını ve kusurlarını meydana çıkardı! Bu hatâlar ve kusurlar Stalin'in "irşâdlarıyle" düzeltildi ve dalkavukları tarafından kendisine âlimler rehberi "Korifey" ünvanı verildi. Bu hengamede ilim adamlarının bir çoğu sürgün edildi. Stalin bu akademi ameliyatını yaparken komünist partisi'nde yuva kuran emperyalist Rus komünistlerine dayanıyordu.

Fuad Köprülü, Türk gençlerine Garp metodu ile Türk tarihini, Türk kültürünü, millî medeniyet tarihini öğretiyordu. Onun için Orhun-Yenisey yazıtları, Köroğlu, Dede Korkut destanları, Altın Orda'nın Edige ve Çora Batır destanları, Kırgızların Manas Eposu, Bektaşî ve Yesevî menkabeleri, Altaylılar'ın ve Yakutlar'ın tanrılar hakkındaki mitolojileri, Mevlânâ'nın Mesnevî'si kadar kıymetli Türk kültürünün mirasları idi.

Fuad Köprülü'nün bu görüşü ve doktrini son yıllara kadar göç halinde yaşıyan sekiz milyon nüfuslu Kırgız-Kazak çadırlarına kadar girmiş olduğunu sömürgeci Rus komünistleri görüyorlardı.

Bu görüş ve doktrini bütün Türk gençliğine telkin eden, öğreten Köprülü'nün, Rus şovenliğinin şahlandığı bu Akademi'de üye sayılması imkânsız olmuştu. 1948 yılında Fuad Köprülü'nün Akademi üyeliği, komünist partisinin baskısıyle geri alındı.

Büyük Sovyet Ansiklopedisi'nin ikinci baskısında (1949), birinci baskıdaki Köprülüzâde M.Fuad maddesi de çıkarılmıştır. Büyük üstâda Ruslar ancak bu

kadarcık cezâ verebilmişlerdir. Onun yerine büyük edib[1] olarak Sabahaddin Ali'yi koymuşlardır...

Bir gün üstada "İlimler Akademisi muhabir azalığından çıkarılışınızı nasıl karşıladınız?" diye sorduğumda, "Memnun oldum; Stalin'in Akademisinden çıkarılmayı şeref sayarım" demişti.

[1] Sabahaddin Ali, Gizli Türkiye Komünist Partisi üyesi idi. Komünist Partisinden izinsiz firâr ettiği için, Trakya hududunda kaçarken öldürüldü.

RUS İHTİLALİ TARİHİNDE "PROLETKULT"

Türk Kültürü Sayı 62, sah. 105-107, Aralık 1967

"Proletkult", "Proletarya Kültürü" adını taşıyan bir Bolşevik derneğinin kısaltması idi. Bu dernek, çarlık rejimini deviren 1917 Şubat inkilabından sonra kurulan az ömürlü demokratik hükümetler devrinde, Eylül ayında, kurulmuştu. Kurucuları Bolşeviklerin ileri gelenlerinden Dr. A. A. Bogdanov ile V. F. Pletnev idi. Bu derneğin amaçı emekçi sınıf için yepyeni bir "proletarya kültürü" yaratarak, bütün güzel sanat dallarında -edebiyatta, tiyatroda, müzikte, resimde... cezrî devrim yapmaktı. İktidar bütün Rusya'da Bolşeviklerin eline geçtikten sonra bu dernek Maarif komiserliğine bağlandı. Prolet- kultçuların burjuva-kapitalizm devrinde teşekkül eden kültürün bütün gelenek ve göreneklerinden sıyrılmış bir emekçi kültür yaratılmazsa proletarya diktatoryasının yaşayamayacağını iddia ediyorlardı. "Gorn" (Demirci Ocağı), "Gudki" (Düdükler), "Prolet Kultura" adlı dergileriyle bu düşüncelerini propaganda ediyorlardı. Yayınlarından halk argoları ve eyaletlerine mahsus garip kelimeleri (argotizm ve dialektizm) çok kullanıyorlardı. Rus edebi dilinin yapısına aykırı uydurma kelimelere çok düşkünlük gösteriyorlardı. Bunlara göre büyük Rus şairi Puşkin feodalizm devrinin yıkılışına ağlayan bir şairdi, Tolostoy sömürülen sınıfa tahammül ve sabır tavsiye ve telkin eden bir dervişti...

"Proletkult" derneğinin sapıtması bu raddeye geldikten sonra Lenin bile bu gayretkeş devrimcilere "dur!" demek zamanının geldiğine kanaat getirdi. Büyük Rus edibi Maksim Gorkiy bu derneğin dil ve edebiyata dair yaptıkları propagandayı tenkit ediyor, kullandıkları üslûbu ve kelimeleri beğenmiyordu. O, Rus dilini ve edebiyatını Puşkin, Gogol, Tolostoy, Çeḫev, gibi büyük sanatçılardan öğrenmeyi tavsiye ediyor, Rus edebî dilinin zenginliğini, güzelliğini, temizliğini korumak yolunda inatla mücadele ediyordu.

1920 yılının Ekim ayında toplanan "Proletkult" genel kongresinde Lenin bu derneğin faaliyeti ve yayınlarını şiddetle tenkit etti.

Aynı ayda toplanan Komünist Partisi kongresinde yine *Proletkult* dernekçilerini nihlizmle itham etti. Millî kültür mirasından bahsederek "Proletarya Kültürü gökten inecek bir nesne değildir, o eski kültür mirası üzerinde gelişecek ve yükselecektir. Özel bir proletarya kültürü saçmadır ve çok zararlıdır" dedi.

Lenin'in müdahalesi ile proletkultçuların aşırı faaliyetleri yavaşladıysa da yine bu derneğe benzeyen dernekler kuruldu. Bunların en önemlileri Rusya pro-

letarya yazarları derneği (RAPP) ve bütün Rusya prolet yazarları (VOAPP) idi. Bu dernekler 1932 yılına kadar geniş yayın organlarıyla "proletkult" geleneğini devam ettirmeye çalıştılar. Bu dernekler kominist olmayan yazara kapalı idi. Nihayet bütün bu dernekler Komünist Partisinin 23.IV. 1932 tarihli kararıyla kapatıldı.

Komünist devriminden önceki kültürü kapitalist ve burjuva kültürü diye ortadan kaldırmak isteyen bu hareket Sovyet sömürgelerinde yaşayan Türklerin yazarlarına da tesir etmişti. Kazanlı komünist yazarlardan G. Tulumbayskiy'nin "Tatar burjuva dili bizim dil değil" adlı bir eseri Tataristan Komünist Partisi tarafından yayınlanmıştı (Kazan 1932). Bu yazar bütün Tatar edebî dilini ve edebiyatını "pantürkizm" ideolojisinden ibaret saymakta, komünistlere mahsus üslûp ve ağızla saldırmakta ve Kazanlı yazarların Tatar diline "Türk dili" dediklerine kızmaktadır.

Proletkult derneğine Lenin'in sert müdalalesine şüphesiz, Maksim Gorkiy'nin tesirî ve ricası sebep olmuştur. Büyük edip ve mütefekkir Maksim Gorkiy bu aşırı "devrimcilerin" güzel Rus edebî dilini tahrip etmelerinden, argotizm ve dialektizm düşkünlüklerinden şikayetçi idi. Öyle anlaşılıyor ki büyük yazarın şikâyeti üzerine Lenin 18.1.1920 tarihinde Maarif Komiseri A. V. Lunaçarskiy'ye bir mektup yazarak Rus edebî dilinin normatif sözlüğünün hazırlanmasını istedi. Mektubunda şöyle devam ediyor: "Gerçek Rus dilinin sözlüğünü hazırlamanın zamanı geldi değil mi? Bu sözlükte bugün kullandığımız ve Rus Klâsiklerinin Puşkin'den M. Gorkiy'ye kadar uzanan nesillerin eserlerindeki kelimeler bulunacaktır." Aynı yılın 5 Mayısında M. N. Pokrovskiy'ye yazdığı mektupta yine bu sözlük meselesini söz konusu ediyor ve "Puşkin'den Gorkiy'ye kadar...." sözünü tekrarlıyordu. Bir yıl sonra yine "Puşkin'den Gorkiy'ye kadar kelimeleri ihtiva edecek sözlük" için kurulan bilginler komisyonunun çalışmaları üzerine bilgi vermesini isteyerek E. A. Litkense 6.V.1921'de mektup yazıyor[1].

Lenin'in isteği üzerine bu normatik sözlük komisyonu filoloji ve dilbilgisi alanında en ileri gelen akademisyen ve Profesörlerden kurulmuştu. Bunların başında L. Sçerbi ve D. N. Uşakov gibi milletler arası şöhret kazanmış dil bilginleri bulunuyordu. Lenin'in istediği normatif sözlük onun ölümünden onaltı yıl sonra tamamlanmış oldu.

Proletkult ve benzeri kurumların kapatılması Komünist Partisine sokulan Rus milliyetçi ve sömürgecilerinin internasyonalist komünistlere karşı kazandıkları ilk zafer oldu.

[1] S. G. Barchudarov, Russkaya sovetskaya leksigrafiye za 40 let ("Voprosi Yazıkoznaniya", Moskova 1957, No:5, s.39-42).

Puşkin'in ölümünün yüzüncü yıl dönümü münasebetiyle yapılan büyük törenler ve yayınlar Rus milliyetçilerine daha büyük bir kuvvet kazandırmış oldu. Eski internasyonalist Stalin bile ıslav ırkının menşe ve kültür birliğinden bahsetmeye mecbur oldu... [2].

[2] Bk. "Voprosi Yazıkoznaniya" 1951 (Ukrayna'nın Rusya'ya ilhakının 300. yıl dönümü münasebetiyle söylediği nutuk).

RUSYA SÖMÜRGELERİ MÜSLÜMANLARININ İSTİKLAL HAREKETLERİ TARİHİNDEN

Türk Kültürü Sayı 54, Nisan 1967

Bütün dünya Türklerinin derdi ve kaderleri bir olduğu için Rusya esaretindeki Türkler tarihleri boyunca Türk-Osmanlı devletinde cereyan eden olaylarla daima ilgilenmişler ve Rus emperyalizminin dev adımlarıyla Türk-İslam ülkelerine doğru ilerlemesiyle Osmanlı Türk devlet adamlarını yakından ilgilendirmeye çalışmışlardır. Türk-Rus savaşları vukuunda Ruslara karşı ayaklanmışlardır.

Birinci dünya savaşı patlar patlamaz bu olayda gösterilen ilgi daha kuvvetli bir şekilde gösterildi. XX. asrın başlarında bütün dünya Müslümanları, o cümleden Rusya esaretindeki Türkler eski, devirlere nazaran, milletlerarası meseleleri, Rusların sömürge siyasetlerini daha iyi anlamış bulunuyorlardı. 1916 da Ruslara karşı Kazakistanda büyük ayaklanma oldu. Bütün Müslümanlar Türk-Alman zaferine inanıyorlardı. İstiklâlcı aydınlar gelecek barış konferansına katılmak için hazırlanıyorlardı. 1915-1916 yıllarında Türkistan ve başka Rusya esiri Türk temsilcilerinden kurulan bir heyet, iki defa Avrupa'da bulunup hükümetler, milletler ve siyasi partiler nezdinde bazı teşebbüslerde bulunmuşlardı. 1916 yılında "Rusyanın mazlum milletleri Cemiyeti" vasıtasıyla Kadı Abdurreşit İbrahim, Ağaoğlu Ahmet, Akçuraoğlu Yusuf ve Hüseyinzade Ali beylerin imzasıyla Amerikan Cumhurbaşkanı Vilson'a verilen deklarasyonda "Biz Rusya Müslümanları Tatarlar, Başkurtlar, Kırgızlar, Sartlar, Tacikler, Türkmenler ve Dağıstan ulusları yirmi milyonluk bir kütleyiz" diye başlıyarak Türkistandan da bahsetmiştir. Deklarasyon "aman, bizi kurtarın!" diye feryatla bitmektedir.

1917 Martında Rusyada vuku bulan demokratik inkilâptan sonra Baku-İstanbul yolunun açılması neticesinde birçok Türkistanlılar İstanbul'a gelmeye muvaffak oldular. Bunlardan türkistan müftüsü Sadreddin Han, Nurettin Hudayarhanov ve Kazanlı Osman Tokumbet ileri gelenlerdendi. Bunların geldiği günler Türkiye için acıklı mütarekeye dayanan günlerdi. Bu mütareke hengaminde Sadreddin Han, Nureddin Hudayarhan Sibiryalı Abdurreşid Kadı, Azerbaycanlı Hüseyinzade Ali Beğ, Kazanlı Osman Tokumbet ve Atâullah Bahaeddin, Halim Sabit'lerle beraber İsviçrede bir "Büro" teşkil ederek bir temsil heyeti sıfatıyla bulunmak maksadıyla Talât Paşanın yardımı ile 27 ilk teşrinde İstanbuldan hareket etmiştir. Teşkilat işlerini yola koymak işinde yardımda bulunmak için de Türkiye hükûmeti tarafından Köprülüzade Mehmet Fuat Bey Heyete terfik edilmişti. Heyet Varnaya geldiğinde, Macaristanda ihtilâl zuhurun-

dan haber alarak Adesa-Almanya tarikiyle yoluna devam etmişse de Kiyeve gelip Almanya mümessili Baron Mum'a müracaat ettiklerinde, ihtilâlin Almanyada da çıkmış olduğunu ve yolların kapandığını haber alarak son teşrin nihayetinde İstanbul'a dönmüştür. Bunu müteakip Türkistan vekilleri de, İstanbuldan Baku tarikiyle, vatanlarına doğru hareket etmişlerdir. Yukarıda zikri geçen Şir Ali Lapin ise, daha ilkteşrin bidayetinde, elinde Talât Paşanın bir tavsiye mektubu olduğu halde, Berline gelebilmiştir.

Burada neşrettiğimiz resim bu acıklı günlerin bir hatırasıdır.

Oturanlar (sağdan sola): Ataullah Baheddin, Abdurreşit İbrahim, Hüseyinzade Ali Bey, Sadreddin Han.

Ayakta duranlar (sağdan sola): Osman Tokumbet, M. Fuat Köprülü, Halim Sabit, Nureddin Hudajarhan.

İstanbul 25/X/1918

XIII. YÜZYILA AİT, TÜRK HARFLERİYLE YAZILI, BİR YAZI

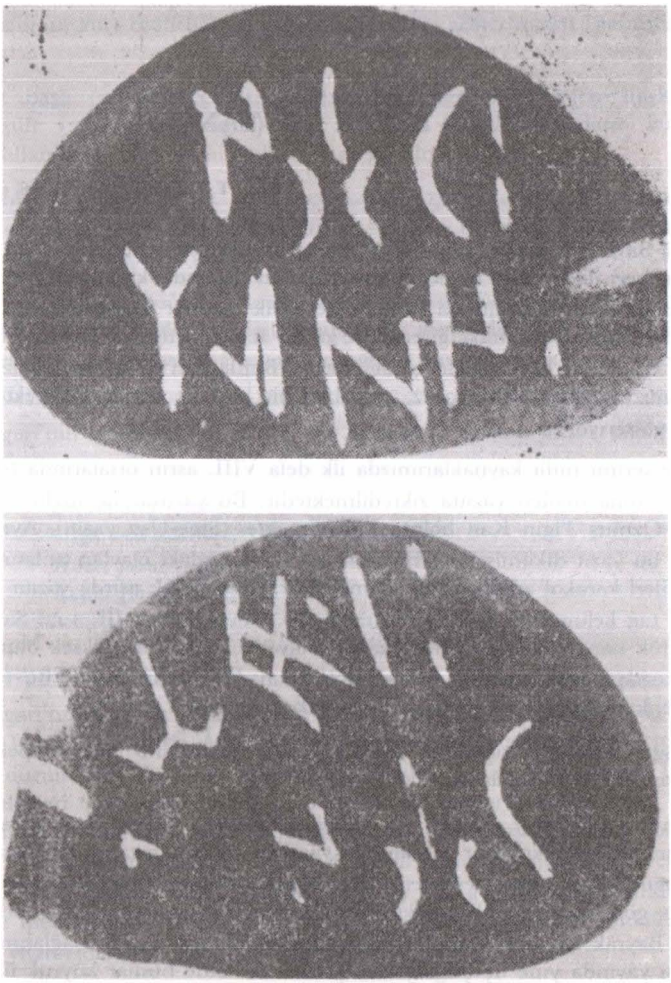
Belleten Cilt XXIV. Sayı 96 (Ekim 1960)

"Ural-Ataische Jahrbücher" (1960, XXXII, S.122) dergisinde Moğol bilgini A. Lubsangdendüb'ün yayımladığı nottan öğrendiğimize göre yıllarda Moğolistan'da küçük bir taş üzerine Çingiz Han devrinde yazıldığı kabul edilen eski Türk harfleriyle yazılmış bir yazı keşfedilmiştir. Bu taş, Moğollarda âdet olduğu üzere, deliğinden bir sicim geçirilerek bir kitabın cildine bağlı bulunmaktadır.

Gök Türk runik harfleriyle yazılan bu yazı çok açık ve şüphe götürmez şekilde şöyle okunmaktadır: "Çingiz kağan alp kağan ermiş"

çiñiz
q(a)g(a)n
(a)lp q (a) g(a)n
(a) rm (i) ş

Bu yazıda herhangi bir sahtekârlık bulunmadığı ispat edilirse Gök Türk harflerinin tarihi ve ömrüne ait önemli bir soru çözülmüş olacaktır.Türkler tarafından Uygur harfleri kabul edildikten sonra Gök Türk harflerinin ne vakit ortadan kalktığını tâyin etmek güçtür. X. yüzyılda Uygur harfleriyle yanyana Gök Türk harflerinin de kullanıldığı malûmdur. XI. yüzyılda Kâşgarlı Mahmud Uygur harflerini biliyor, fakat Gök Türk harflerinden habersiz görünüyor. Moğollar içinde Hanlık eden eski Gök Türk soyundan gelen hanlar eski bir kutlu gelenek olarak eski harflerini saklamış olabilirler. Bu bakımdan Çingiz'in kendi soyuna "Gök Moğol" adını vermesi de dikkate değer. Not: Bazı Türkologlar bu yazıyı sahtekârlık diye ilân etmişlerse de Orta ve Merkezi Asya araştırıcı arkeolog ve dilciler bu yazının sahte olmadığında ısrar etmektedirler.

XII. Yüzyıla ait yeni keşfedilen Göktürk yazısı.

TUĞ - BAYRAK (SANCAK)

T. Kültürü 1966 sayı 46, sah. 871-75

Tuğ-Bayrak (Sancak) millî ve askerî birlik fikrinin senbolüdür. En eski devirlerden beri ifade ettiği mânâ budur. Bundan dolayıdır ki Tuğ-Bayrak mukaddesattan sayılır. Onun altında vazifelerine sadık askerler toplanır ve onun gölgesi altında savaş meydanına girerler ve onun temsil ettiği mukaddes vatan için zaferler kazanırlar gazi, ölürler-şehit olurlar. Bunlardan dolayıdır ki biz Bayrak-Sancağımızı ayakta selâmlıyoruz, ona ilahi bir huşi ile derin ve yürekten saygılarımızı gösteriyoruz...

Tuğ terimi milli kaynaklarımızda ilk defa VIII. asrın ortalarında bir Uygur bakanın adına dikilen yazıtta zikredilmektedir. Bu yazıtta "üç tuğluğ Türk bodunu... Ozmuş Tigin Kan bolmuş" denilmekte. (Şine-Usu yazıtı). Aynı yazıtta namına bu yazıt dikilmiş olan Han bir savaş sırasındaki olayları anlatırken "tuğ taşıyan ileri karakol adamı geldi" demektedir. Eserini XI. asırda yazan Mahmut Kâşgarî tuğ kelimesini şöyle izah etmektedir: "Tuğ (Divan III, 127) Sancak dokuz tuğluk han veya hakan hernekadar vilayeti çok, payesi yüksek olursa olsun tuğ dokuzdan artık olamaz. Çünkü dokuz sayısıyla uğurlanırlar. Bu tuğlar turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır bunu da uğur sayarlar".

Kâşgarî eserinin başka bir yerinde Bayrak kelimesini "ucuna ipek parçası takılan mızrak" diye açıklamıştır. (II, 205, III, 183).

Orhun ve Yenisey yazıtlarında *bayrak* kelimesine, şimdiye kadar, rastlanmamaktadır. Fakat Göktürkler zamanında yaşayan ve onlara tabi olan Kırkanlara ait olduğu bilinen kaya resimlerindeki savaşçı atlıların ellerinde bayraklar bulunduğu görülmektedir. Bu bayrakların kumaştan yapılmış olduğunda şüphe yoktur. Bayrak dörtgen şeklinde olup gündere amudi olarak bağlanmıştır. Bu bayrağın yayında yine üç çizgi görünüyor ki herhalde bunlar kuyruk ifade etseler gerektir... Bu bayrağın büyüklüğünü bir metre olarak tahmin etmek mümkündür[1].

Göktürklerin ve Uygur Hakanlarının bayrakları (Sancakları) hakkında Çin kaynaklarının verdikleri malumata göre her iki devletin sancağının başında altından yapılmış kurt başı bulunuyordu. (Hyacent I, 257. 269). Çin kaynaklarının verdiği bilgiler Bizans elçisinin verdiği haberlerle de teyid edilmdktedir. Bi-

[1] A. P. Okladnikov. Koni i Znamya na linskich nisanitsah ("Turklogıç. Sbornik" 1951, I, sayı 143-154)

zans elçisi Türk hakanının karargâhında altından yapılmış kurt başlı sancak bulunduğunu haber vermiştir. Uygur Hakanı Moyun-Çor (745/759) esir aldığı Çin kumandanının, kurt başlı bayrağının önünde saygı göstermesini istemiştir. (Hyacent I, 351).

Kurt başlı (sancak) XVIII. asırda Müslüman Türklerden Başkurtlarda görülmüştür 1709-1740 yıllarında Rus istilasına karşı Başkurtların kurt başlı sancak kullandıkları Rus resmî vesikalarında görülmektedir[2].

"Orenburg vilayeti tarihi" adlı eseri yazan 1730 yıllarında Başkurtlara karşı yapılan savaşlara iştirak eden Rus subayı Rıçkov bu münasebetle olsa gerek Başkurt adını da Rusçaya *"glawnıy volk"* diye tercüme etmektedir[3].

Mahmut Kâşgarî tuğ ve bayrak niteliğinde olan "beçkem"den bahs ile şöyle izah ediyor: "Beçkem alemet yiğitlerinin savaş gününde belge olmak üzere takındıkları ipek parçası ve dağ sığırı kuyruğu. Oğuzlar buna *perçem* derler. (Divan I, 483).

Kâşgarî'nin naklettiği bir şiirde, bu beçkem'in savaşta atlara takıldığı anlaşılmaktadır.

Beçken urup atlara,
Uygurdaki tatarlara,
Hırsız yavuz itlere,
Kuşlar gibi uçtuk biz.

Kâşgarî'nin *beçkem'i* izahından ve naklettiği bu şiirden anlaşıldığına göre tuğ ve bayrakın adı da *beçkem* oluyor.

Kâşgarî'nin beçkem hakkında verdiği malumat, Arrian'ın Büyük İskender'in seferleri hakkında yazdığı Anabazis adlı eserinde İskit savaşçılarının harb sırasındaki durumlarını tasvirine çok benzemektedir. Arrian şöyle diyor: İskitler'in savaş belgeleri ejderdir ki muayyen uzunluktaki sırıklarda dalgalanır... atlar rahat durdukları zaman türlü renkteki paçavraların aşağı sarkık bulundukları görülür, harekete geçtikleri zaman rüzgarın esmesiyle ejdere çok benzerler.." Arrian'ın tavsifine göre İskitlerin beçkemi ejder gibi görünürmüş, Türklerin beçkemi de ipek kumaşlardan ve dağ sığırı kuyruğundan yapılmış olduğuna göre uzaktan yılan-ejder gibi görünmüş olacaktır.

Bayrakların renkleri muhtelif devirlerde, mahtelif devlet ve boylarda türlü olmuştur. Arap seyyahı Ebu- Dülef IX. asırda merkezî ve Orta Asya'da egemenlik kuran Kırgız Türklerinin bayraklarının yeşil kumaştan olduğunu söylemektedir[4].

[2] İ. V. Vitevskiy, Neplyuev i Orenb. Gub. sah.124-126.

[3] P. İ. Rıçkov, İstoriya orenburggskoy gubernya, 1762; sah, 10.

[4] W. Barthold. Kırgızı (istor. oçerk) Frunze 1927, s.22.

Rusların eski destanları olan "İgor Alayı" destanında Kıpçak Türklerinin kızıl bayrağından bahsedilmektedir. Mahmut Kâşgarî'nin bir savaşı tasvir eden şiirden naklettiği parçaya göre Karahanlılar'ın savaş bayraklarının kızıl olduğu anlaşılmaktadır.

Ağdı kızıl bayrak,
Tuğdu kara toprak.

(Yani: Yükseldi kızıl bayrak, kara toprak havalandı, kalktı) denilmektedir ki tuğ kelimesini izah ederken bu tuğları turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır demişti. Herhalde Hakanın egemenlik sembolü olan tuğ ile savaşçıların harpte kullandıkları bayrak-tuğ, renk bakımından farklı olmuştur.

Rahmetli Fuat Köprülü'nün verdiği malûmata göre Mısırlı kölemenler devletinde hükümdarın at kılından yapılmış bir tuğu bir tuğuda ipekten yapılmış ve üstünde hükümdarın ismi ve Lâkabı yazılmış sırma ile işlenmiş sarı renkteki bayrağı çok süslü olup bu bayrağa sancak-i Sultanî denirdi (İA *Bayrak* maddesi). Mehmet Osmanov tarafından yayınlanan Nogay halk destanlarında "Sarı tuğ", "al calavlı süngü (=al bayrakla süngü)", "ala tuğ"dan bahsedilmektedir. (Sahife 26, 58, 92).

Kırgızların "Manas" destanında savaşlar tasvir edilirken tuğ ve bayrakları ihtiva eden pekçok beyitler geçmektedir. Dikkate değer ki Bayrak kelimesiyle beraber yine *asaba, yelek* (celek) kelimeleri kullanılmaktadır. Kazak destanlarında bayrak kelimesine rastlanmıyor, hep "tuu" ve "calav" (=tuğ ve bayrak) denilmektedir.

Kırgız-Kazak destanlarından bayrağın mızrak uçlarına bağlandıkları anlaşılmaktadır.

"Manas" destanında zikredilen tuğ ve bayrakların türlü renklerde oldukları-nı görüyoruz:

Ak asaba kızıl tü Ak celeğin aştagan,
Ala bayrak kızıl tu tübün yerge sayınar,
Ayçığı altın tü keldi Altı san kara kol keldi.
Yer mayışkan kol kelet Yelpideşip tü kelet,
Ayçığı altın kök tünu Alıp bergen er Koşay,
Boz alalı kızıl tu Kızıl bayrak kırk kaşka,
Kara başlı tuun küterip Kâfirdin kanı Neşkara....

(Bu metindeki kelimeler:

Celek = bayrak; aşta - = geçirmek, takmak, Tüp = dip; sayı - = sançmak, sokmak; Ayçık = bayrağın ay konulan başı; san = yüz bin; mayış - = eğilmek; yelpiteş - = rüzgârla dalgalanmak; kaşga = seçkin, asîl adam, küter - = kaldırmak).

XIV XVII, asırlarda Doğu Avrupa'da yaşayan Lehliler, Ukraynalılar ve Ruslar Türk boylarının at kılından (kuyruğundan) yapılan tuğ ve bayraklarına "buncuk" demişler ve resmî belgelerinde böyle kaydetmişlerdir. Rusça Brockha us - Efron Ansıkdısında "bunçuk" şöyle açıklanmıştır: "Türkçedir; Osmanlı paşalarının rütbe ve derecelerini gösteren Bayrağa denir. Ukrayna hatmanına Leh kralının verdiği sancağa da *boncuk* denirdi".

Türklerin tuğ ve bayrağa "boncuk" dediğini bilmiyoruz. Her halde Islavlara tuğ anlamıyla geçen "boncuk" kelimesi tetkike değer bir terimdir.

Rus dili sözlüklerinde "boncuk" kelimesi yine şöyle açıklanmaktadır: at boynuna, süs olarak, takılan (asılan) sedef, değerli taş ve her türlü cam küreciklerden yapılmış olan dizi" Bu açıklama Kâşgarî'nin "moncuk = boncuk" kelimesinin izahına uygundur. O şöyle açıklıyor: "Monçuk atın boynuna takılan değerli taş, arslan tırnağı, muska gibi şeyler". (DLT. I, 475).

Şüphesizdir ki "boncuk" kelimesinin etimolojisi "boyun" kelimesiyle ilgilidir. Bazı lehçelerde "moyuncak, moncak, moyınsak" söylenen bu kelimenin en eski şekli "boyuncuk", yani "boyuna bağlanan ya asılan nesne" demek olmuştur. Tuğ'un da muharip - alpların atlarının boynuna bağlandığını tarih kaynaklarından öğreniyoruz. Yazıcızade "Tevarih-i ali-Selcuk'da şöyle diyor: adet ve türe şöyle ola gelmiştir ki her alp er ki alay bassa ve bahadırlık edüp düşman bahadırların aktarsa at boynuna altınlu kutas takarlardı. Bahadır ve alp erenler kutasiyle billü olurlardı (Houtsma yayını, s. 211).

Taşkent hanı Mahmut Han ile kardeşi Ahmet Han Alaça'nın askerlerini tavsif ederken Çağatay şairi Muhammed Salih "Şeybanîname"sinde bu askerin atlarının boyunlarına ölmüş atların kuyruğunu astıklarını söylüyor.

Tüzüben rezm kilur vakti esas asıp at boynıga bir turfa kutas,

Lik ölgen atının kuyruğu ol begleri hanlarının buyruğu ol.

Mahmut Han askerlerinin atlarının boynuna bağladıkları at kuyruğu ile Selçuk alplarının *kutasları* arasında fark yoktur.

Her halde doğu Avrupalı Islâvlar ilk defa tuğu at boynunda asılı olarak görmüş olacaklardır. Türk savaşçılarının atlarının boyunlarında asılı bulunan değerli taş ve tılsımlara "boncuk" dediklerini biliyorlardı. Bu "boncuk" adını "tuğ" ve "bayrak"lara da vermiş oldular.

İlk çağlarda tuğ ve bayrak ayni mânâyı ifade etmemiş, aralarında önemli bir fark bulunmuştur.

Mısırlı Türk bilgini tarihçi Tenriberdi "el-Münhel-as-safî" adlı eserinde Kıpçak beylerinden Tulu'nun adının mânâsını açıklarken şöyle diyor:

"*Tulu*-sancak sahibi demektir" "Tu" sancağın başındaki nakışlı çelik "fulad" parçasıdır ki bayrak (âlem) de orada bulunur. Bunu ancak fasih Türkler bilir-

ler" (C. II, 12). Bu açıklamaya göre "tuğ" Mısır Türklerinde çelikten yapılmış ve direğin başına konulmuş süslü maden parçasına denirdi. Her halde bu medenî parça, eski Türklerin sancak (tuğ)larının başına konulan altından yapılmış *kurtbaşı* yerini işgal etmiş olacaktır.

Yukarıda kaydettiğimiz gibi TUĞ ve BAYRAK (SANCAK) Türk milleti için bütün tarihî boyunca millî mukaddesattan sayılmıştır.

Onda birinci büyük babanın (cedd-i âla'nın) koruyucu ruhu ve zafer tanrısı bulunduğuna inanmışlardır. İslâmiyet yerleştikten çok sonra bile sefere çıkarken eskiden kalma dinî ayinin yapıldığı malûmdur. 1501 yılında Taşkent hükümdarı Mahmud Han ile kardeşi Ahmet Han feodollardan Tenbel Bey üzerine sefere çıkarken eski Türk geleneğine göre *tuğ âyini* yapmışlardır. İslam kültürü ve inançlarına çok bağlı olan Zahired-din Babur dayılarının yaptıkları bu garip âyini seyretmiştir. Bu ayini Babur hatıralarında şöyle anlatıyor:

"Han Taşkent'ten asker sevketti. Başkent ile *Sâmsırek* arasında sağ ve sol saflarını tanzim edip duraklıdı. Moğol âdeti üzere tuğ açtılar. Han attan indi. Bir Moğol dokuz tuğu hanın önünde dikip, bir öküzün bacak kemiğine bir uzun bez bağlayarak elinde tuttu ve üç parça uzun bezi üç tuğun kuyruğundan az aşağı bağlayıp tuğ direğinin altından geçerdi... Han ve etrafında bulunanların hepsi tuğa kımız serpiyorlardı. Borular ve davullar durmadan çalıyorlardı..." (Vekayi Babur, Rahmeti ter. Sah. 105).

Bu tuğ âyini yaptıran her iki kardeş hanlar iyi müslüman kişilerdi. Ahmet han Alaca müşrik Moğol-Kalmuklar'a karşı islâm dini için savaşan ve Türkistan hocaları tarafından "gazi" unvanını alan bir hükümdardır.

Babur'un bu âyini "Moğol âdeti üzerine" demesi "şaman geleneğine göre" diye anlamak gerektir. Bu âyini yapan Ahmet Alaça Han'ın askerleri Hotan, Turfan Aksu, isiğgöl gibi müslümanlığın çok kuvvetli yerlerinde toplanmıştır.

Bugünkü "bayrak töreni" dediğimiz millî tören bu eski "Tuğ âyininin gelişmiş, olgunlaşmış şeklinden başka bir şey değildir.

MATERİALİP İSTORİİ TÜRKMENİ TÜRKMENİİ (TÜRKMENLER VE TÜRKMENİSTAN TARİHİNE AİT MATERYELLER), I-II, 1938-1939

Belleten VIII, 1944 sah. 474-476 (tanıtma).

Sovyetler Cumhuriyeti İlimler Akademisi yanındaki Şarkı Öğrenme Enstitüsü mesailerinin VIII. ve XXIX. ciltlerini teşkil eden bu kıymetli eserlerden 700 sahife tutan ikinci cildi. B.B. Struve, A. Romaskeviç, A.K. Borovkov ve P.P İvanov'ların idaresi altında, 1938 de, 612 sahife tutan I inci cildi ise, S.L. Volin, A.A. Romaskeviç ve A. Yakubovski'lerin idaresi altında, 1939 da neşredildi. Bu iki ciltte Türkmenlerin ve Türkmenistan'ın tarihine ait şark kaynaklarında bulunan materyeller toplanmıştır. Birinci cildin başında (S. 1-61) bu mesaiden maksat ve çalışma plânı izah edilmiş ve VIII. asırdan XV. asra kadar bir zaman çerçevesi içindeki vuku'attan bahseden arapça ve farsça ana kaynakların tam tavsifi verilmiştir. Bunlardan 21 arapça kitabın tavsifi V.İ. Belyayev tarafından (S.12-40). farsça 17 kitabın tavsifi de A.A. Romaskeviç (S.40-61) tarafından yazılmıştır.

Birinci ciltte toplanan materyeller dört kısma ayrılmıştır. I- "VII-VIII. asırlarda Arap hâkimiyeti altında Türkmenistan". Bu kısımdaki materyeller belâzûrî'nin "Kitab-ül-fütüh ül-büldan"ından, Yakubî'nin Kitab-ül-büldan"nından ve Tabari tarihinden alınan metinlerin tercümeleridir (S.62-143); Yezdecerd'in katlinden Abu Müslim'in zaferine kadar Türistanda cereyan eden olaylardan bahseden parçalar alınmıştır.

II. kısım "IX-X. asırlarda Türkmenistana ve Oğuz-Türkmenlere dair en eski Arap haberleri" Bu kısımda İbn Rüste, İbn-ül-Fakih, İbn Fadlan, Kudame, Mes'udi, İstahrî, İbn Havkal, Makdisi, Hudud-ül-âlem, Abu Abdullah al-Horezmi, Biruni ve İdrisi'lerin eserlerinden Türkmenistanın tarihine ve coğrafyasına ait bütün materyellerin tercümeleri verilmiştir. (S.144-222).

III. kısım "XI-XII. asırlarda Türkmenler ve Türkmenistan". Bu kısım birinci cildin esas bölümünü teşkil ediyor. Selçukluların Sır-Derya kıyılarından cenuba doğru hareketlerini ve Oğuz Türkmen boylarının cihan tarihindeki büyük siyasî rollerini tetkik için gerekli olan materyeller bu bölümde toplanmıştır. Bütün bu materyeller Utbi, Beyhakî, Mahmut Kâşgarî, İmam ed-din Asfahanî, Sam'ani, Fahr-ed-din ar-Razi, Mûhammed Necib Bekran, Ravandi, İbn ül-Asir, Cuveynî ve Mirhond'ların eserlerinden, Sencer ve Harzemşahlar devrine ait "İnşa" kitabından alınmıştır. Bu materyeller birinci cildin 223 inci sahifesinden 468 inci sahifesine kadar olan kısmını işgal ediyor.

IV. Kısım. "XIII-XV. asırlarda Türkmenistan ve Türkmenler, Moğol istilâsı ve hâkimiyeti. Timurîler". Bu kısımdaki materyeller Nesevi, Cuveyni, Reşid-ed-din, Hamdullah Kazvinî (Nüshat al-Kulub), Nizam-ad-din Şamî, Hafız Abru, Abdurrazzak Semerkandî Mirhond'lardan alınmıştır. Materyeller bu cildin 459 ıncı sahifesinden 546 ıncı sahifesine kadar olan kısmını tutmaktadır.

Bu ciltteki materyellerden bir kısmı dünya kütübhanelerinde pek ender bulunan yazma eserlerden alınmıştır. Meselâ Sencer ve Harzemşahlar devrine ait "İnşa" kitabı ve Harzemşah Muhammet (1200-1220) namına Muhammet İbn Necib Bekran'ın yazdığı "Cihanname" bu ender yazmalardandır.

*"Türkmenler ve Türkmenistan tarihine ait materyeller"*in II. cildi I. cildinden önce hazırlanmış ve basılmıştı. Bu cilt Türkmenistan tarihine ait İran, Buhara ve Hive kaynaklarından alınan metinlerin tercümelerini ihtiva ediyor.

A.A. Romaskeviç tarafından yazılan Methal'de Türkmenlerin XVI-XIX. asırlar tarihine ait İran kaynaklarının umumî tavsifi ile bu ciltte istifade edilen her eser hakkında bibliyografik malûmat verilmiştir (s.7-22). Aynı methal'de İvanov tarafından da Hive kaynakları (Munis ve Agâhî eserleri) ve Türkmenlerin son devir tarihlerine ait bütün kaynaklar hakkında incelemeler yapılmıştır (s.23-38).

Bu ciltte verilen materyeller beş kısma ayrılmıştır. 1 "XVI-XVII; asırlara ait materyeller" Bu kısımda Şibanî Han'ın Horasan'ı fethini, Özbeklerle İranlıların Horasan için yaptıkları mücadelelere Türkmenlerin iştirakini hikâye eden metinlerin tercümeleri toplanmıştır. İstifade edilen kaynaklar şunlardır: Hondemir, Habib-üs-siyer, Hasan beğ Rumlu "Ahsan-üt-tevarih" (Leningrad Devlet kütüphanesi yazmasından), İskender Münşi "Tarih Alem Ara-i Abbasî" Muhammet Emin "Muhît-üt-tevarih" (yazma nüshadan). Bu kısım 39 ıncı sahifeden 116 ıncı sahifeye kadar yer tutmaktadır.

II. Kısım. "İran kaynaklarına göre XVIII. asır tarihine ait materyeller".Bu kısım Nadir Şah'ın fütuhatı ve Türkmenlerin bu fütuhattaki rolleri tavsif edilen metinlerin tercümelerini ihtiva ediyor. İstifade edilen kaynaklar şunlardır: Mehdi Han "Tarih-i Nadirî" Muhammed Kâzım "Nadir Name" yahut "Kitab-ı Nadirî" (yazma nüsha), Muhammed Vefa "Tarih-i Rahim Hanî" (yazma nusha), Mir Abdülkerim Buharî "Orta Asya tarihi" (s.117-224).

III. Kısım. XIX. asır tarihine ait materyeller. Bu kısma dahil materyeller İran'da basılmış olan "Muasir-i Sultaniye", Nasih-üt-tevarih" "tarih-i Muntazam "Matla-uş-şems", "Seferetname-i Horezm", Ruzname-i Hakim-ül-memalik" gibi eserlerden alınmıştır (s.205-222).

IV. Kısım. "Hive kaynaklarına göre XVI-XVIII. asırlar Türkmen tarihine ait materyeller". Bu kısımda Munisin "Firdevs ül-ikbâl adlı tarihinde Türkmenler hakkında verilen bütün malûmat seçilmiştir. (s. 323-354)

V. Kısım. Hive kaynaklarına göre XIX. asır Türkmenler tarihine ait materyeller". Bu kısımda Hive Hanlarının Türkmenlere karşı seferlerine dair "Firdevs ül-ikbâl"den ve Muhammed Rıza Agâhî'nin "Riyaz üd-devle" ve "Zübdet-üttevarih" ından alınan materyeller verilmiştir (s. 255-610).

Her iki ciltteki materyeller 60 kadar kaynaktan alınan parça parça metinlerin aynen tercümelerinden ibarettir. Mütercimler, mümkün olduğu kadar, metne sadık kalmağa çalışmışlardır. Matbu kaynakların sahifeleri, yazma kaynakların bulundukları kütüphaneler, numaraları ve alınan materyelleri ihtiva eden varakları birer birer gösterilmiştir. Bir kaç sahife müstesna olmak üzere her sahifede mütercimlerin notları vardır. Bu notlarda, kısa olmakla beraber, çok kıymetli ve faydalı malûmat verilmektedir.

Bu eser yalnız Türkmenler ve Türkmenistan tarihi bakımından değil, ortazaman bütün Türk tarihi için de çok kıymetli materyelleri ihtiva etmektedir. Selçukiler devletinin ilk kuruluş devrinde Oğuz-Türkmenlerin Samaniler, Gazneliler, Harzemliler ve kuzeydeki Kıpçaklar gibi muhtelif Türk devletleri ve boylarıyle olan münasebetleri dolayısıyle bunların tarihine ait birçok materyeller de bu esere girmiştir. Bu cihet I. cildin önsözünde söyle tebarüz ettirilmiştir: "Türkmenlerin ve Türkmenistanın tarihini yaşadıkları çevreden tecrit ederek öğrenmek ve tetkik etmek mümkün değildir. Türkmenistanı Horezm, maveraünnehir, Gürgân ve Horasan ülkelerinden ayırmak imkânsızdır. Bilhassa Horasanın orta zaman tarihinin büyük bir kısmı Orta Asya ile bağlıdır" (önsöz, s.4).

Her iki cildin sonuna has isimler, kabile adları, coğrafi isimler, terimler, tercüme edilmiyen kelimeler indeksi ve notlarda istifade edilen kitapların cetveli ilâve edilmiştir.

"SOVYETSKOYE VOSTOKOVEDENİYE" (SOVYET ORİYANTALİSTİĞİ) 140, C.I.S.267

Belleten C.VII [2] **Temmuz 1943 No.28(Tanıtma).**

Sovyetler Cumhuriyeti İlimler Akademisinin şarkiyata dair çok önemli yayınlarda bulunduğu malûmdur. Bilhassa "Şarkı tetkik enstitüsü" tarafından yayınlanan eserlerin ekserisi İslâm ve Türk dünyasını çok yakından ilgilendiren konular üzerine yazılmış eserlerdir. Bununla beraber inkilâbı kadar 25 yıl muntazam surette devam eden "Şark bölümü muhtıraları ZWO" dergisi gibi devamlı bir derginin, Sovyetler devrinde devam ettirilemediği görülmektedir. ZWO dergisi hatırlatan ZKW (=Memoires du Comité des Orientalistes) dergisi de beşinci cildinden sonra devam ettirilemedi. Burada tanıtmak istediğim "Sov. Vostokovedeniye" dergisi de ZWO ve ZKW dergisini hatırlatıyor. Birinci cildi 1940 sonlarında çıkmıştır. Devam edip etmediğini bilmiyoruz.

Birinci cildin içindeki makale ve etüdler şunlardır:

Sovyet şarkiyatının aktüel meseleleri (A.P.Barannikov): Ruslar hakkında arap haberleri (W:W.Barthold); Milâttan önceki birinci asırdan milât yılına kadar Hunlar'ın tarihinden (A.N.Bernstam); Çin matbaacılığı tarihinden, X-XIII asırlar (K.Flug);Nizamı ve onu tetkik (E.E.Berhels); Alişir Nevâî (A.K.Borovkov); Şota Rustaveli ve Gürcü folkloru (I.Megrelidze), Moğol dilinde kelam kısımları (N.Poppe); Eski çinin serbest düşünceli müteſekkiri Yang Tchou (A.Petrov); Hara-Hoto ve Turfan'da bulunan Süryani ve Süryani harfleriyle yazılı türkçe metinler (N.Pigoulevskaya); biblografya, notlar ve ilmî olaylar.

Bu makale ve etüdlerden Türk tarihi ile ilgili olanlarını tanıtmak istiyoruz.

Barannikov'un makalesi dergiye giriş olarak yazılmıştır. Bu makalede Sovyet hükûmetinin şarkı öğrenme ve araştırma sahasındaki resmî görüşleri anlatılmaktadır.

Barthold'un "Ruslar hakkında arap haberleri" (s.17-50) başlıklı makalesi 1918 de yazılmış ve evrakları arasında bulunmuş eski bir makaledir. Bu makalede Karadeniz. Baltık ve Hazer denizleri havzalariyle Akdeniz ve Uzak Doğu ülkelerinin iktisadî, siyasî ve kültürel münasebetleri ve bu münasebetlerde eski zamanlarda Türk Kavimlerinin ve sonra XI. asırdan itibaren "Rus" adiyle tarih sahnesine çıkan yeni bir unsurun oynadıkları roller bahis konusu edilmiştir.

Bu makalede verilen malûmat şöyle hülâsa edilebilir:

1 — Çok eski zamanlardanberi Karadeniz ve Baltık arasında vaki ülkeler bir yandan -batı ve cenuptan- Akdeniz ikinci yandan da -doğudan- Orta Asya kültürleri tesirine maruz bulunmuşlardır. Bununla beraber, Karadenize ve Baltık denizine dökülen ırmakların kaynakları birbirine yakın bulundukları halde; iki havza kendi başlarına yaşıyor, birbiriyle doğrundan doğruya münasebetleri yoktu. Arap fütuhatı devrine kadar Volga ve Dinyeper havzalarına dair tarihî malûmata malik değiliz.

Karadenizin şimal kıyılarına dair muſassal malûmat veren Herodot'un (V.asır) kıyıların ötesinde, şimalde yaşayan kavimler hakkında sağlam bilgisi yoktu. Birinci asırda yazan klâsik müelliſler ise Volga (İdil ırmağının varlığını bile bilmiyorlardı. Hazar denizinin körfezi sayarlardı. Onlar için Dinyeper kaynakları Nil ırmağının kaynakları kadar meçhuldu. Volga ırmağı milâdın II. asrında Fince Ra, Ural ırmağı da türkçe Yayık (Cayık) adlarile tanıldı. Volga bugünkü türkçe İtil-İdil- adile 570 de malûm oluyor. Fakat bu adın verilmesi herhalde IV. asırdan sonra olmadığı şüphesizdir.

2 — Klâsik müelliſlerin açık malûmat vermemelerine rağmen milâddan önce VI. asırda bile Amiderya ve Sırdeya havzalarından Volga havzasına ve oradan Baltık sahillerine giden ticaret yolu mevcuddu. Bu yol Akdeniz kıyılarını da içine alan İran İmparatorluğu üzerinden geçiyordu.

3 — Horezm ile Karadenizin Kafkasya sahilleri arasındaki ticaret yolunu Yunanlılar İskender ſeferinde öğrendiler. Fakat bu yoldan faydalanmadılar.

4 — Hazer denizinin şimal kıyılarına giden ticaret yollarına dair epeyce açık malûmat milâddan önceki I. asra aiddir, bu yollar ile, o zaman Aors adiyle tanılan kavmin yaşadığı ülkeye Hind ve Bâbil malları kervanlarla getirilirdi.

Bu yollardan biri Cenub Batıdan, Kafkasya üzerinden, ikincisi de Cenub Doğudan, Türkistan üzerinden gelirdi. Bu Aors'ların bir kısmı garpte Don'a kadar ilerlemiş bulunuyordu. Bu devirde Orta Asya yalnız Hind ile değil, Çin ile de ticarî münasebetlerde ve Uzak Doğu malları cenubî Rusya'ya kadar sokulurdu. Çinlilere milattan iki asır önce malûm olan Yan-tsay kavmi Aors'ların ta kendisidir, çünkü Çinlilere göre bu kavim milâdın birinci asrında Alan adını almışlardır. Klâsik müelliſlerde aynı zamanda Aors'ları Alan adiyle tanımışlardır. Kırımdaki Sudak bu Alanların şehiridir ki kilise rivayetlerine göre, 212 de kurulmuştu (bu Sugdak-Sudak Zerefşan Sogd'larının adını taşımaktadır).

5 — Orta Asyadan Avrupa'ya göçebe kavimler hareketi Cenubî Rusyanın Uzak Doğu ile olan ticaret münasebetlerine engel olmadı, bilâkis bu münasebetlerin inkişafına yardım etti.

6 — VI-ıncı asırda Cenubî Rusya Türk İmparatorluğuna girdi. Bizans kaynaklarından malûmdur ki Türkler 570 senelerinde Alanları mâğlup ederek Kerç

şehrini muhasara ettiler. Bizanslılarla Gök Türk devletinin siyasî münasebeti bu devrede başlamıştır.

Cenubî Rusyayı içine alan batı Türk İmparatorluğu VI. asırda dağıldı. Cenubî Rusyada bunun yerinde VII. asırda Hazer devletinin teşekkül etmiş olduğunu görüyoruz. Bu devlette türk gelenekleri hakim olduğu halde halkı Gök türkçeden başka bir dil konuşuyordu.

IX-X inci asırlara ait arap kaynaklarından malûmdur ki Bulgarlar ve Hazerler türklerce anlaşılmayan bir dille konuşuyorlardır. Herhalde bu dil Hun birliğine giren türklerle Volgadaki Fin kavimlerinin (II.inci asırda) karışmasından hasıl olan Çuvaş türklerinin dili olsa gerektir.

7 — Hazerlerle, Arapların çarpışmaları İslâm İmparatorluğunun Kafkasya hududunda vukua geldi. Şarkta ise Hazer ülkesi İslâm ülkesiyle sınırdaş değildir. Bu taraftan Hazer ülkesine, Volğa havzasına, ancak tüccarlar, sanatkârlar ve elçiler gelirlerdi. Bazı Avrupalı tarihçilerin iddialarına rağmen Horezmin Hazer Hakanlığına girmediği açıkça malûmdur.

8 — Sasaniler sülâlesi devrinde Şimalî Ural ülkesi (Perme vilâyeti) ile İranın ticarî münasebetlerinin inkişaf etmiş olduğu kazılarla ispat edilmektedir. Aynı devirde Horezm mallarının uzak doğuya kadar sokulduğu Çin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Bu mallar arasında Baltık sahillerinden getirilen kehribarın da bulunuşu Baltık-Horezm-Çin ticaret yolunun VI-VII inci asırlarda işlek olduğunu göstermektedir.

9 — VIII.-X. asırlarda İskandinavya gemicilerinin Rusyanın şimalindeki deniz ve ırmak yollarını ele geçirmeğe çalışmaları, Baltık havzasından Karadeniz havzasına geçmeleri (870-90) bu büyük ticaret yollarına hakim olmak için idi. Bu İskandinavya gemicilerini Rus vekâyinâmeleri "Rus" ve "Varyag" tesmiye ederler. Bu "Rus" adını taşıyan gemicilerin İsveçlilerden bir zümre olduğu anlaşılmıştır. Bunlar Cenubî Rusyada yaşayan İslavlara kendi adlarını vermişlerdir, "Ruslar" İslavları teşkilâtlandırmışlar, Hazerler, Peçenekler, Kıpçaklar, Bizans ve Macarlarla mücadele etmişlerdir. Nihayet X. asırda Rus devletinin nüvesi kurulmuş. Bizanslılardan gelen hıristiyanlık Şark İslavları (Ruslar) arasında intişaretmiştir. Bununla beraber Ruslar, diğer balkan ve Asya hıristiyanları gibi Bizansa dost olmadılar. 1043 de Hıristiyan Ruslar İstanbula hücum ettiler. XIII. asır müelliflerinden Avli'nin Rusların islâm olduklarına dair naklettiği garip hikâye ihtimal ki bu 1043 de Rusların Bizansa hücumiyle izah edilebilir. Rusların müslüman olduklarına dair nakledilen bu hikâye diğer bir kaynakta mevcut değildir.

10 — VIII-IX ncu asırlarda Ruslar Orta Asya devlet sistemi ve islâm kültürü ile Bizans devlet sistemi ve hıristiyan kültürü tesirleri altında bocalayıp duruyorlardı. İskandinavya gemicilerinin şark ıslavlarına gelişleri ve "Baltıktan Bizansa ticaret yolunun keşfi" Rus akışını tamamiyle Bizans ve Hıristiyan kültürüne çevirdi.

Barthold'un bu makalesi 1918 de, yani İbn-i Fadlan'ın Meşhed nüshası keşfedilmeden önce, kaleme alınmış olduğundan birçok yanlış mutalaa ve faraziyeleri ihtiva etmektedir. Barthold bu yanlışlarının bir kısmını 1926 da neşredilen "Akademi çalışmalarının yıllık raporu (=Otçet)"nda tashih etmiştir. (S,36). Başka birçok noktaları bu sefer tahrir heyeti tarafından ilâve edilen 11 sayfalık notlarda tashih ve izah edilmiştir. Bu makale eski olmasına rağmen, şimdi de istifade edilmeğe değer; ilâve edilen notlarda verilen malûmat bilhassa önemlidir.

Sinolog tarihçi A.N.Bernstam'ın "Hunların tarihinden" adlı etüdünde (S.51-77) bahis konusu olarak büyük Hun göçebe imparatorluğunun inhilâl devri hükümdarlarından Huhan'ye ile kardeşi Çji'nin hayatlarını seçmiştir. Müellife göre bu iki hükümdarın adları meşhur Hun hükümdarı Mao-dun (=Mete)nin adı kadar önemlidir. Orta Asya ve Avrupa tarihinde meydana gelen büyük olaylar bu iki hükümdarın faaliyetlerile ve adlarıyla bağlıdır. Hun devletinin inhilali Orta Asyada ve şarkî Avrupada bir çok yeni etnik zümrelerin teşekkülüne, iktisadî ve siyasî devrimlere sebep olmuştur. Hunan'ye ve Çji-çi idareleri altında Hunların cenup ve şimal kollarına ayrılması göçebe kavimlerin Avrupaya doğru hareketlerinin ve "büyük göçün" başlangıcı olmuştur.

Bernstam'a göre, Çin tarihi üzerindeki çalışmaların kusurlu geleneklerinden biri, Çin tarihini Çin ülkesini çeviren göçebe kavimlerin tarihinden ayrı ve müstakil olarak tetkik etmektedir. Bu gelenek Klaproth'dan tâ O. Franke'ye kadar sürüp gelmektedir. Halbuki Çinin tarihi en eski devirlerdenberi göçebe kavimlerin tarihiyle bağlıdır. Çin devletinin nüvesini kuran Çjou sülâlesi-de (milâttan önce 1050-256) hakikî Çinli sülâle değil, Hunlara akraba olan bir sülâle idi. Albert Tehepe'nin tetkikine göre Cjou sülâlesi devrindeki aristokrat kabile ve soylar Hunların neş'et ettikleri şimal kavimlerine mensup idiler.

Tarihî materyalizm mektebine mensup olan Bernstam, Hun ve Çin tarihindeki bütün içtimaî ve siyasî hadiselerin tahlilinde hareket noktası olarak sırf iktisadî âmilleri ve istihsal tarzlarının değişmesini almaktadır. Çin'in teessüsünden itibaren milâddan önceki birinci asrın sonlarına kadar, geçirdiği siyasî, içtimaî ve iktisadî gelişme ve değişmeleri bahis mevzuu ederek çiftçi, esnaf, işçi ve kölelerin her devirdeki durumlarını ve bu durumlara göçebe kavimlerin çok kuvvetli tesirlerini incelemektedir.

Büyük Çin seddinin inşası gerek Çinin dahilinde ve gerek komşu göçebe kavimlerin iktisadiyatında keşmekeşlik meydana getirdi, seddin inşası 4000,000 işçiyi meşgul ediyor, ağır vergiler çiftçi ve esnafı eziyordu. Daha m.ö.350 de toprak halkın elinden alınmıştı. Çiftçiler toprak kirası yüzünden o kadar borçlanmışlardı ki kadınlarını ve evlâtlarını, hattâ kendilerini, köleliğe satıyorlardı. Çin seddi Hunların akınlarını durduramadı. Çünkü bu sed, Çin imparatorluğunun yalnız esas kütlesi olan çinlileri değil, batıdaki birçok göçebe kavimleri de Çin tarafında bırakılmıştı. Kargaşalıklar esnasında da göçebeler seddi aşarak Çin topraklarında yerleşiyorlardı.

Çinliler Ordos mıntıkasını işgal ederek buraya canileri ve serserileri iskân ettiler. En bereketli yaylalarından mahrum kalan Hunlar şimale gittiler.

Bir asır sonra hunların itilâ devri başlıyor. Bunun âmili hayvan beslemenin inkişafı, Hunların da kölelerden faydalanarak istihsallerinin artması idi. Maodun (=Mete) askerî demokratik büyük bir devlet kurmağa muvaffak oldu (m.ö.209-174) ve şimali Çini zapt etti. Bütün göçebe kavimleri birleştirdi. Çin'de halk tabakası büyük sıkıntı içinde olduğundan kaçarak Hunlara iltihak ediyorlardı. Bilhassa köleler durmadan Hunlara kaçıyorlardı. Çünkü Hunlar'da pederşahi hayat devam ettiğinden, halk tabakasının ve hatta kölelerin yaşama şartları Çine nazaran daha elverişli idi. Çin hükümdarı Seo Ven-di (m.ö.179-156) nun Hunlara yazdığı mektubundaki şu satırlar bu bakımdan mânidardır: "memleketi genişletmek ve ahaliyi çoğaltmak için kaçaklar kâfi değildir. Hunlar bizim hududumuza, çinlilerde hudut haricine (Hun yerine) geçmesinler. Bu muahedeyi bozan kimseler idam edilmelidirler"

Kölelerin çoğalması, Çin sarayının vergi ve hediyeleri Hunlar içinde aristokrat zümrenin teşekkülüne sebep oldu. Çinin Hunlara verdikleri hediye- vergiler iki türlü idi; bir türlüsü halka ikincisi de de hükûmdar ailesine mahsustu. Bu hediye -vergiler de hükûmdar soyu ile halk arasını açmağa sebep oldu. Hükümdar sülâlesi dahilinde de taht kavgası başladı (m.ö.126).

Çin İmparatorluğu tam bu zamanlarda "Batı ülkesini" keşfediyor ve batı ülkeleriyle doğrudan doğruya ticari münasebetlere girmek, dahildeki iktisadî buhranı böylece halletmek istiyordu.

Chang K'ien'nin batıya seyahatı da bu devre tesadüf ediyor (ö.m.126-138) Çinliler m.ö.102 de Ferganayı zapt ettiler. Çinlilerin batıya doğru seferleri 166 dan 102 ye kadar birçok senelerde tekrarlanmıştı.

Çinin bu batı seferleri Hunların menfaatlarına dokundu: Ticaret yolları Çinin eline geçti. Hunların Sarı ırmak kıyılarındaki bereketli yaylaları işgal edilerek Çin köleleriyle dolduruldu. İmparator U-di devrinde (m.ö.140-84) bu Hun yaylalarına iskân edilen kölelerin sayısı dört milyona baliğ oldu. Yalnız devletin demirbaş köleleri üçyüz bindi. Köleliğin inkişafiyle muvazi olarak sefalet artıyordu. Buna rağmen Çin devletinin zahiri satvati çok parlaktı. Roma ile münasebet tesisine muvaffak oldu.

Hun devleti için bu devir çok sıkıntılı oldu. Büyük göçebe devlet dağılmaya yüz tuttu. Ufak kabileler isyan ederek Hunların yegâne servet kaynağı olan hayvan sürülerini alıp götürdü. Bu felâket yıllarında Hunların nüfuslarının ve hayvan sürülerinin 6/10 sını kaybettiler (m.ö.68). Bu sıralarda (m.ö.60) ölen Hun hükümdarı yerine Hun beylerinden Voyan-Syuy-di tahtı gasbedip diktatör oldu.

Bernstam bu diktatörün mezalimini anlattıktan sonra Hunlarda "sınıflar mücadelesi" keşfediyor....

"Sınıflar mücadelesi"ni gösteren olay şudur:

"Hun hükümdarı Süy-lüy Tsüantsüy'un ölümünden sonra demokratik seçim usulünü bozarak Vo-yan-tsüy tahtı gasbetti. Azılı bir diktatör ve müstebit tipinin mümessili olan bu adam Hun ittihadının hükümdar seçimi geleneğine açıktan açığa muhalefet ederek itaat etmek istemiyenleri imha etti.

Diktatöre karşı mücadele edenler demokrasi usuliyle Tszu-hoi Şen adlı birini hükümdar (=şan-yuy, tanju) seçtiler ve buna Hu-han-ye adını verdiler Dikkate şayandır ki meşrû varis olmadığı halde bütün Hunlar ona itaat ettiler. Bu, demoktasi nümayişi idi." (S.61).

Tarihte sınıflar kavgasından başka bir şey görmek istemiyen tarihçi sinolog burada füzulî gayret sarfederek tarihlerin, hattâ kendi kullandığı kaynakların, kayıdlarına tamamiyle aykırı iddialarda bulunuyor. Gûya Hu-han-ye avamdan biri imiş; [1]. Halbuki elimizdeki bütün kaynakların tasrih ettiklerine göre Hu-han-ye diktatör ve gasıp Voyan-tsüy-di (m.ö.60-58)'den önce hükümdarlık eden Hülüy-tsü-anküy (68-60)ın oğlu ve hükümdarlığın hakiki varisi olan, tanınmış bir prens idi [2].

Bernstam'ın bu etüdü, Hunlarda "sınıflar mücadelesi"ni tebarüz ettirmek için serdettiği mütelea ve zorlamalar bir tarafa bırakılırsa, çok önemli ve Hun tarihinin tetkiki için yardımcı bir eserdir. Garbin en meşhur ve salâhiyet sahibi sinoloğlarının eski ve en yeni eserlerinden faydalandığı gibi orijinal Çin kaynaklarından da faydalanmıştır.

C.E.Berthels'in Genceli Nizamî-nın 800 üncü doğum yılı dönümü münasebetiyle yazdığı makale (s.95-106) da bu büyük Türk mütefekkir şairinin tercümei hali ve eserleri üzerinde çalışanlar için ihmal edilemiyecek bir mesaî eserîdir.

Bu makalede Nizamî ve eserleri üzerine bugüne kadar yapılan tetkikler, eserlerinin el yazmaları, şarkta ve garpte neşredilen metin ve tercümeler bahis mevzuu edilmiştir.

A.K. Borovkov tarafından yazılan "Alişir Nevâî" başlıklı makale (s.111-107) bugüne kadar bilinen malûmata yeni bir şey ilâve etmemektedir. Bununla beraber muharrir, W.Barthold'ın Nevâî'ye dair ileri sürdüğü bazı mütalâa ve hükümleri yersiz bularak önemli itirazlar serdetmektedir. Meselâ, 1917 de neşrettiği "Türklerin geçmişinden adlı makalesinde Barthold türklerin Timur ve torunları devrinde İran edebiyatını taklit ederek türk edebiyatı (poése) vücude getirmeğe çalıştıklarını ve bu devrin büyük şairi sayılan Alişir Nevâî eserlerinin de

[1] "Vibrali nekoyego Tazi-hoy-şen pod imenem Hu-han-ye...cümlesindeki "nekoyego" zamiri rusçada bunu ifade eder.

[2] Bk. Deguines (H. Cahit tere). Hunların. Türklerin...tarih umumisi, I,292-293, Hiacent, Sob. Sved., I 68-69; Krş. M. Şemsettin (Günaltay) Türk Tarihi, II, 134-135, Atsız toplamalar, 48-49.

İran edebiyatının taklidinden başka bir şey olmadığını iddia etmişti. Borovkov bu iddiaları, son zamanlarda yapılan araştırmalara dayanarak, red ve cerhetmektedir.

N.V.Pigoulevskaya'nın makalesinde Orta Asyanın ölü şehirlerinde bulunan Süryani eserleri ve Süryani harfleriyle yazılan Türkçe fragment'ler tetkik edilmiştir.

Türkçe metin ihtiva eden fragment Hara - Hoto hafriyatında bulunmuştur. Bu metin, Nastori hıristiyan türkleri tarafından süryanice bir eserden tercüme edilmiş türkçe kitaptan kopmuş bir yaprak olduğu anlaşılmıştır, P i g o u l e v s k a y a bu fragment münasebetile Süryani kültürünün Orta Asyada yayılışını bahis mevzuu ediyor. Ona göre Hara-Hoto hafriyatında bu f r a g m e n t elde edilinciye kadar Süryani harflerile yazılan türkçe metinler ancak mezar taşlarından ibaret olduğu zannediliyordu. Halbuki bahis mevzuu olan fragment Süryani harfleriyle yazılan türkçe eserlerin XIII. asra kadar mevcut bulunduğunu isbat etmektedir. Türk Nasturi rahiplerinin Uygur Y a b a l a h 'ın türkçeden başka dil bimediği halde, 1281 de Nastoriler tarafından Patrik seçilmesi Süryanice dinî kitapların türkçeye tercüme edilmiş olmasiyle izah edilebilir.

Süryani harfleriyle yazılan bu metinde "temiz" kelimesi geçmektedir. Diğer Uygur metinlerinde tesadüf edilmiyen bu kelime yaşayan türk lehçelerinden ancak Garp lehçelerinde mevcuttur. Bununla beraber Pigoulevskaya metindeki Süryanice kelimeleri sayarken "temiz" kelimesini almamıştır. Her halde bu kelimenin menşei karanlık olsa gerektir.

VI. BÖLÜM

TARLA VE DARI KELİMELERİ ÜZERİNE

Türk Kültürü sayı 60 Ekim 1967 s.888-890

Tarım aygıtlarının ve hububatın adları olan kelimelerin kaynaklarını araştırmak yalnız dilbilgisi bakımından değil, fakat genel Türk kültürü, hele Türklerde tarım kültürünün gelişmesi tarihi bakımından çok önemli ilmî bir konudur. Tarım kültürü ile ilgili birçok terimlerin kökleri çok eski çağların derinliklerine gömülmüş, etimolojilerinin açıklanması güç, bazılarının ise büsbütün imkânsız olmuştur. Bu güçlüklere rağmen bizde XIX. yüzyılın son yarısından başlayarak birçok dilbilgisi meraklılarının zihinlerini bu mesele meşgul etmiştir. Dilbilgisi ve filoloji alanında hiçbir bilgisi olmayanlar da bu işe karışmışlar, ilmî değeri olmayan etimolojiler yapmışlardır. O devrin "indî ve uydurma iştikak"larından şikâyet eden rahmetli Necip Asım "Ağaç bayramı" başlıklı bir yazısında şöyle diyor:

"Türkçemizin henüz bir iştikak lûgati yapılamadı. İştikak ilmi lisanca tehlikeli, fakat meraklı ve cazip bir meseledir. Bâzı zevat iştikakın cazibesine kapılıyor, pek aykırı iştikaklar yapıyor, böyle uydurma, indî şeyler gazete sütunlarında,konferans salonlarında bile yer buluyor" (İkdam, 9 Mart 1339). Türk dilbilgisi ve filolojisine önemli hizmetlerde bulunmuş olan üstadın kendisi de zamanın bu "indî iştikak" cazibesinden kurtulamamıştır. Aynı yazısında ağaç, ağlamak, yağmur, çayır, çamur, bayram kelimelerinin etimolojilerini açıklaması, şikâyet ettiği çağdaşlarının "iştikak'larından daha iyi değildir. Türk diline unutulmaz büyük hizmetler yapmış olan Ş.Sami gibi bir bilgin bile bu "iştikak cazibesi'ne arasıra kendisini kaptırmıştır. "tangrı" (KT 429), "karakol"[1]. (KT 1067), "irmik" (240), "içeri" (510) kelimelerinin etimolojisi bunu göstermektedir.

Tarım kültürü terimleri olan kelimelerden Ş.Sami Tarla, darı, buğday kelimelerinin etimolojisine de dokunmuş, tarla kelimesini taramaktan diye açıklamıştır (KT 372); "darı" kelimesinin etimolojisini şöyle açıklıyor: "*darı*-asıl kadim Türkçe "tarık"ki "tarmak" fiilinden olup o da tırmıhlamak ve zer'etmek demektir" (KT, 597). Ş. Sami'nin "tarla" ve "darı" kelimelerini "tar tarı-" köküne bağlaması isabetli etimoloji olmakla beraber bu kökün "taramak" ve "tırmıhlamak" kelimeleriyle ilgisi şüphelidir. "Buğday" kelimesinin etimolojisini "boğumlu ve başlı olması münasebetiyle "boğmak'tan" diye açıklamıştır (KT, 316), ki hiç de isabetli bir etimoloji değildir.

[1] Şemseddin Sami ve W. Bang'ın mütalâaları için bk. R. R. Arat. Karakol maddesi IA VI. s. 288-291. Bu türkologlar -gul-'ın türkçedeki nom agents eki olan -ci ekine tekabül eden moğolca -ğul eki ve karâ (karağ=göz) olduğunu farkedememişlerdir. Karağul harfiyen gözcü demektir.

Tarla kelimesinin eski şekli *tarığlag* olup *tarığ* kelimesiyle -la + ğ ekinden kurulmuş isimdir. Bu kelimeyi kâşgarlı Mahmut "ekilecek yer" (mezrea) diye açıklamıştır. DLT, I,414, çev. 496). Kâşgarlı tarafından XI. yüzyılda tesbit edilen bu kelime XIII. yüzyılın sonlarında Kuman Kıpçak Türkçesinde *tarlav* şeklini almıştır (K. Grünbech, Kom. Wb. 236). Çağdaş Türk lehçelerinden Sagaycada tarlag (Radloff, Wb.III, 856), Batı Türkçesinde tarla olmuştur tarığlağ> tarılağ>tarlag>tarla).

Tarığla kelimesinin tabanı olan tarığ kelimesine gelince Kâşgarlı'nın açıklamasına göre bu kelime Oğuzca'da "darı", başka Türk lehçelerinde "buğday" demektir (I,311). Çağdaş bütün Türk lehçelerinde bu "tarıg" kelimesinin gelişmiş ve değişmiş şekli "darı" demektir, yani eski Oğuzca'daki anlamıyla yayılmıştır: Tarancı lehçesinde "tarik" Radloff, Wb. III, 851), Altayca "tarū" (a.e.851), Baraba ve Televüt lehçelerinde "taraan" (a.e. 841) "darı" demektir. İbn Mühenna Arapça "el-cavurs" kelimesinin Türkçe karşılığı olarak"kızıl tarıg" ve "edduhn" için de "tarıg" kelimesini göstermiştir. Ebu Hayyan ise "edduhn" kelimesini "tarı" diye açıklamıştır.

"Tarığlağ>tarla" kelimesini meydana getiren "tarıg" kelimesinin en eski anlamı ne idi? Kâşagarlı'nın XI. yüzyılda yaptığı açıklamaya dayanarak en eski anlamın "buğday" veya "darı" olduğunu kabul etmek mümkün değildir. Çünkü Türkler, *tarım* kültürünü daha tanımadıkları çok eski devirlerde bâzı hububatı tanımış ve bunların yere düşmekle bir müddet sonra büyüyüp çoğaldıklarını görmüş ve bu durumu, klan ve soyun bir atadan türeyip çoğaldıklarına benzeterek, *tohum* ve *yayılma* anlamını bildiren bir kelime ile anlatmış olacaklardır. Bu kelime de herhalde "tohum", "soy" anlamını bildiren [2]. *tar* (tar+ıg) olmuştur.

Türklerin tarım kültürünü benimsemeye başladıkları çağda buğday, arpa, darı gibi hububattan hangisini ilk tanıdıklarını ve ektiklerini tâyin etmek güçtür. Bununla beraber Türk uluslarının çoğunluğunun ilk tanıdıkları tahılın *darı* olduğunu tahmin etmek mümkündür. Göçebe Türk boylarında dinî âyin ve düğün törenlerinde saçı (libation) olarak süt ve ürünleri kullanıldığı halde çiftçi-boylarda *darı* kullanılmıştır. Buğdaygillerden bir çoğuna darı denilmesi, Türklerde çok yaygın olan bozanın darıdan yapılması da bu tahmini kuvvetlendirmektedir[3].

tarığ kelimesinin eski anlamının "tohum" demek olduğuna kâşgarlı'nın eserinde de işaret vardır: "tarıg" kelimesini birkaç yerde *"bazı"*, yani "tohum" kelimesiyle karşılamıştır (mes. I, 125, 176). Dikkate değer ki tarıg kelimesi bütün Altay dillerinde "soy, kabîle, tohum" anlamına gelen "uruğ" kelimesiyle birlikte

[2] Bütün dünya tarım kültürünün en eski tarihi için Reallexikon der Vorgeschichte I, s.10 16 "Ackerbau" maddesine, darının kökeni ve tarih için aynı eserin V. cildindeki "Herze" maddesine (s.327) bk.

[3] "Uruğ" ve "tarıg" kelimeleri için yine bk. A. İnan, Türk etnolojisini ilgilendiren birkaç terim-kelime üzerine. (TDA yıllığı, 1956, s.182-183).

anlamdaş kelime olarak kullanılmıştır (uruğ-tarığ). Kâşgarlı "uruğ" kelimesini "tane, tohum" diye açıklarken hısımlara dahi "uruğ tarığ" denir demektedir (DLT, I, çev.I, 63-64). Kutadgu Bilig'de "uruğluğ tarılğlığ" deyimi "asîl, soylu" demektir (Mısır n.267). Yakutcada da "urū tarî" soydaşlar; hısımlar demektir (Pekarski, Yakut Sözlüğü, 3069). **Bütün Türk** lehçelerinde **"urug"** kelimesi hem kabîle, soy, hem tohum demektir. yani çok eski çağlarda Türkler bütün hububata "tohum, soy, nesil" anlamını bildiren "tarığ" ve "uruğ" adlarını vermişlerdir. Bizim "tarla" ve "darı" kelimelerimizin kökü bunlardır.

"Tarığ" kelimesinin bir fiil kökü olan "tar-" kelimesinden -ıg eki ile yapılan deverbal isim olacağı da hatıra gelir. Fakat, genel olarak, fiile ait gramer olayları dilin çok gelişmiş çağına aittir.

GERÇEK KELİMESİ ÜZERİNE NOT

T. Dili C. VIII, No. 96, 1959

Batı Oğuz lehçesinde "hakikat" kavramını bildiren "gerçek kelimesine Orta Türk lehçelerinde rastlanmıyor. Dikkate değer ki bu kelime değişmiş şekliyle, çok uzak kuzey-doğuda yaşıyan Yakut Türkçesinde bulunmaktadır (*kirdik, kircik, kırcık*. Pekarski, Yakut sözlüğü, 1102, 1104, 1417). Birbirinden çok uzaklarda bulunan ve lehçeleri de çok eski çağlarda ayrılmış olan Yakut ve Oğuz dillerinde aynı kelimelerin aynı anlamda kullanılması bu kelimenin çok eski bir devirde bütün Türk uluslarında ortak olan bir kökten türediğini göstermektedir. Bu eski kök kelime *kert - kirt* kökü olsa gerektir. Bu kök, "ant", "inanış", "sadakat" kavramlarını bildiren kirtü kertü kelimesiyle ilgilidir. Bu *kirtü* kelimesi çağdaş Türk lehçelerinden ancak Kumukçada, ant anlamına, *gerti* şeklinde rastlanmaktadır ("yalgançının gertisine inam yok" M. Osmanov, Dialect de Noghay, s. 40). Eski Türkçedeki bu *kirtü* kelimesi de "kertik" (ağaç veya başka bir nesne üzerine yapılan çentik) kelimesiyle ilgilidir. Bilindiği gibi ilkel çağlarda kişioğlu kafasına gelen soyut kavramları somut nesneleri bildiren kelimelerle anlatmaya çalışmıştır. Meselâ, "hiddet" soyut kavramını "öfke" (yani "akciğer"), "korku", "dehşet" kavramını "öd" (yani safra kesesi patlaması) yahut "yürek" (yani yürek yarılması). "merhamet", "sevgi" kavramlarını "bağır" (eski Türkçede "karaciğer" - bağrına bastı") kelimeleriyle anlatmıştır. Dünyanın yüksek kültür dillerinde bile ilkel çağlarda kişioğlunun soyut kavramları anlatmak için nasıl kendini zorladığının izleri görülmektedir.

Gerçek kelimesinin *kertü* ve bunun da *kert* kökü ile ilgisini Türk folkloru ve geleneklerini incelemekle tahmin edebiliyoruz:

1. Yakutlarda iki dost vedalaşırken birbirine sadakat yemini vererek bir ağacı kerterler. Gmilen böyle kertikli ağaçları görmüştür (Seroşevskiy, Yakut, I, 551, not 1).

2. Eski Oğuzlardan küçük çocukları nişanlarken bu sözleşmeye sadık kalacaklarını teyit için çocukların beşiğini kertmişlerdir. "Beşik kertme yavuklu" deyimi de bu âdeti bildirir (bk. Dede Korkut, O. Şaik Gökyay, 28). "Hakikat", "sadakat", "gerçek", "ant" kavramlarının semantik yuvası birdir.

"DİVANÜ LUGAT—İT TÜRK"DE ŞAMANİZME AİT KELİMELER

Türk Kültürü sayı 100 Şubat 1971

Mahmud Kâşgarî bu çok kıymetli eserini Türklerin bir devlet olarak islâm dinini kabul ettiklerinden bir buçuk asır sonra Irak'ta, ihtimal Bağdad'da oturduğu zaman yazmıştır. İslâm dünyasının kültür merkezi olan Irak'a ne zaman geldiğini bilmiyoruz. 1069-74 yıllarında en fasih ve beliğ arapça ile büyük bir eser telif edebilen Kâşgarînin her halde uzun müddet islâm kültürü merkezlerinde bulunmuş olduğuna şüphe yoktur. Onun, 1041 yılında müslüman Türklerle müşrik Yabaku ve Basmıl Türkleri arasında cereyan eden büyük savaşa iştirâk eden Türk gazilerini görmüş ve onlarla konuşmuş olması (III, 227) eserini yazdığı tarihten aşağı yukarı otuz yıl önce Türkistanda, Kâşgarda ve çevresinde bulunmuş olması gerektir. Kâşgarî koyu bir müslümandır. Müşrik Türklerle savaşan, budistlerin tapınaklarını yıkıp putlara en ağır hakaret eden gazilerin destanlarından parçalar nakletmektedir (I, 343, 483). Bir müslüman Türk bir budist Uyguru öldürdüğünü öğünerek anlatıyor: "bana bir muşrik Uygur geldi, dedim: şimdi sen yat, kuşlara et ol, seni kerkes ve kurd istiyor" (I. 36). Bu gibi şiirler naklederken Kâşgarî mutaassıp bir müslüman heyecaniyle izah ediyor. Fakat müslüman Türklerin eski şamanizm kalıntılarından olan kelimeleri ve terimleri izah ederken tam bir şamanist Türk gibi konuşuyor. Bazan, şamanist kalıntısı olan inanışları ifade eden kelimeleri ve terimleri anlatırken "Türkler böyle inanırlar" "bu inanış çok yaygındır" demekle yetinir. Kâşgarî'nin "umay" üzerine verdiği bilgiler dikkate değer. O, bu dişi tanrıyı unutturma çabasını, bilerek, göstermiştir.

1 **abaçı** umacı, bununla çocuklar korkutulur, ağır basma, kâbus. I, 136.

1 [a] **Abakı** göz değmesin diye bostanlara, bahçelere dikilen korkuluk. I. 136.

2 **arva** -afsunlamak. "kam arvaşarvadı= şaman afsunladı (büyü yaptı). I. 283.

arvaş-birlikte afsun söylemek. Kamlar kamug arvaştı= kamlar anlaşılmayan sözler söylediler. Cin çarpmasına karşı yapılan üfürükler de böyledir. I,236.

3 **arvış** afsun. "arvış arvadı" büyü afsun yapıldı demektir. I, 249.

4 **çıvı** cinlerden bir bölük. Türkler şuna inanırdı ki: iki bölük birbiriyle çarpıştığı zaman bu iki bölüğün vilâyetlerinde oturan cinlerin dahi kendi vilâyetlerinin halkını kollamak için çarpışırlar. Cinlerden hangi taraf yener-

se onlardan yana çıktığı vilâyet halkı da yener. Geceleyin bu cinlerden hangisi kaçarsa onların bulunduğu vilâyetin hakanı da kaçar. Türk askerleri geceleyin cinlerin attıkları oktan korunmak için çadırlarında saklanırlar. Bu, Türkler arasında yaygındır, görenektir. III, 225.

5 **ıduk** ıdık kutlu ve mübarek olan her nesne. Bırakılan her hayvana bu ad verilir. Bu hayvana yük vurulmaz, sütü sağılmaz, yünü kırkılmaz, sahibinin yaptığı bir adak için saklanır. I, 65.

6 **ırk** falcılık, kâhinlik ve bir kimsenin gönlündekini bilmek. I, 42.

ırkla -kehânet etmek. "Kam ırkladı"- şaman kâhinlik etti, ırka baktı. III, 443.

7 **ısrık** çocukları perilere ve göz dokunmasına karşı afsunlamak için ilâç yapıldığı zaman söylenir; çocuğun yüzüne tütsü verilerek "ısrık ısrık!" denir ki "ey peri ısırılmış olasın!" demektir. I, 99.

8 **Kam** kâhin, şaman. III, 157.

9 **kaş** beyaz veya siyah temiz taş. Bunun beyazını yüzük kaşına korlar. Bununla şimşekten, susuzluktan ve yıldırım düşmesinden korunurlar. Kaş taşıbulunanlara yıldırım isabet etmez. Türklerin inancına göre böyledir. III, 22, 152.

10 **kovuç** cin çarpması eseri. Böyle olan adamın yüzüne soğuk su serperler, sonra "kovuç, kovuç!" denir. Üzerlik ve öd ağacı ile tütsülenir. Bu "kaç, kaç!" demek olsa gerektir. I, 163.

11 **kovuz** Oğuzlar "kovuç" kullanırlar. "yel kovuz bitigi" denir ki cin çarpmasına karşı afsun üfürük.. demektir. III, 163.

12 **kösgük** göz değmesinden sakınmak için üzüm bağlarına ve bostanlara dikilen nazarlık (korkuluk) II, 289.

13 **monçuk** atın boynuna takılan değerli taş; arslan tırnağı, muska gibi şeyler. I, 475.

14 **temür** (demir). Kırgız, Yabaku, Kıpçak ve daha başka boyların halkı and içtiklerinde, yahut sözleştiklerinde, demiri ululamak için kılıcı çıkararak yanlamasına öne korlar "bu gök girsin kızıl çıksın" derler ki "sözünde durmasan kılı kanına bulansın, demir senden öcünü alsın" demektir. Çünkü onlar demiri büyük sayarlar. I, 362.

15 **tiki** geceleri işitilen ses. Türkler öyle sanırlar ki ruhlar sağ iken yaşadıkları şehirlerde her sene bir kerre toplanırlar ve halkı ziyaret ederler. Geceleyin bu sesi kim işitirse ölür. Bu Türkler arasında yaygındır. III, 230.

16 **uçguk** uçuk, ingi. I, 98.

17 **umay** son, kadın doğurduktan sonra karnından çıkan hokka gibi nesne. Buna çocuğun ana karnında eşi denir. Şu atalar sözünde de gelmiştir: "umaya tapınsa oğul olur. Kadınlar onu uğur sayarlar. I, 123.

18 **us** Kerkes kuşu. Bu kuş bir adamın yüzüne karşı ıslık çalarsa uğur sayılmaz; bu ölüm işaretidir. I, 228.

19 **üngüjin** çölde insan öldüren umacı, gulyabani. I, 146.

20 **ürüng** afsuncuya, arbagcıya verilen para. I, 134.

21 **yârın** kürek kemiği. Türklerin şöyle bir atalar sözü vardır: "kürek kemiği karışırsa memleket karışır. III. 21.

22 **yat** taşlarla yağmur ve rüzgâr getirmek için yapılan bir büyücülük. I, 159.

yatla -"yatçı yatladı" - yada yaşı kullanan yadacı yada taşı ile afsun yaptı. III, 307.

23 **yel** cin "er yelpindi" denilir, "adama yel (cin) çarptı" demektir. III, 108.

24 **yelpin** - cin çarpmış, "oğlan yilpindi" denir ki "oğlan yele, cine çarpıldı" demektir. III, 108.

25 **yelvi** büyü, sihir, büyücüye "yelviçin" denir. III, 33.

25[a] **yelbüke.** Ejderha şu "savda dahı gelmiştir" yeti başlığ yil büke-yedi başlı ejderha. III, 227.

26 **yog** ölü gömüldükten sonra üç yahut yedi güne kadar verilen yemek. III, 143.

yogla - ölü için yemek vermek. Türklerin göreneği böyledir. III, 309.

Kâşgari'nin Alp Er Tonganın yog törenindeki ağıttan aldığı şu beyitte bu yog töreni şöyle tavsif ediliyor:

Herkes kurt gibi uluşuyor
yakasını yırtarak bağırıyor
ünü çıkanca haykırıyor
gözü örtülesiye kadar ağlıyor. I, 89.

27 **yog basan** -ölümden sonra yedi gün verilen yemek. III, 399.

NOTLAR

3. Büyüleme anlamına gelen sihrî bir terimdir. Kıpçak grubu Türk boylarında "arbav", Orta Asya Türk lehçelerinde "arbağ"denir. Ali Şir Nevaî bir şiirinde "yılan arbağ'ı deyimini kullanmıştır:

Zülgî sevdasında bilmezler Nevaî nüktesin

çün cünün guftaridir yahut yılan arbağı

Yılan afsunu Türk uluslarında çok yaygın bir folklor maddesi teşkil ediyor. Ali Şir Nevaînin şiirindeki "arbağ" kelimesini "Abuşka" sözlüğü yazarı şöyle

açıklıyor: "yılanı ininden çıkarmak yahut zehrini gidermek için okunan afsundur (Vilyaminov-Zernov neşri, s.16; yine bk. A.İnan "Ali Şir Nevaî ve Folklor" T.F.Araşt. 1966 no.198, s.3510).

5. Çağdaş Türk lehcelerinde ızık, ıyık, iyik, ıtık. Şamanist Türklerde bir koruyucu ruha, binıt olmak üzere salıverilen, binilmiyen, boş bırakılan at. Salıvermek, göndermek manasındaki "ıd-" kökünden partısıptır, "mübarek, mukaddes" anlamlarını, galiba çok erken, belki Hunlar devrinde almış olsa gerek.

6. Eski Uygurlarda Orhon harfleri ile, IX.asırda yazılmış olduğu tahmin edilen "Irk Bitig" adlı fal kitabı V.Thomsen tarafından okunmuş ve neşredilmiştir. Bu eser H. N. Orkun tarafından "Eski Türk Yazıtları" adlı eserinin II. kitabında (s.71-91) yayınlanmıştır.

13. muncuk. Bu kelime-terim XVI-XVII. asırlarda Ukrayna ve Lehistanlılara askeri terim olarak "buncuk" geçmiştir. Onlara Osmanlı Türklerinden geçtiği kabul edilmektedir. "Tug" teriminin kendisi geçmediği halde Tug'un sözlerinden ve şehrî mahiyeti olan "boncuk"un adı geçmesi izah edilemiyor. Osmanlılarda da tug eski anlamıyla değil, "sorguç"a tug denilmiştir. Ş.Sami'nin tug kelimesini izahına göre böyledir ("Kamusı Türki" 452). Eski tuğlardaki "munçuk"lar, herhalde, nazarlık olarak kullanılmış olsa gerek. Kaşgârinin izahından da bu anlaşılmaktadır.

16. uçguk. Bu kelime çağdaş Türk lehçelerindeki "uçuk" kelimesinin eski şeklidir. En çok dudaklarda peyda olan içi sulu kabarcıklara denir. Hararetli hastalarda görülür. Bir çok Türk boylarının inanışlarına göre bu uçuk denilen kötü bir ruhun marifetidir. Bu hastalık özel bir törenle tedavi edilerek afsunlanır. Bu hastalığı "uçuklanma", tedavi eden kocakarılara "uçukçu" denir.

17. Umay. Bilindiği gibi Umay eski Türklerin dişi tanrılarından biridir. Mahmud Kaşgarînin bu ruh hakkında verdiği bilgi pek fazla "islâmlaştırılmıştır. Bununla beraber "umayka tabınsa oğul olur", "kadınlar bunu uğur sayarlar" diyerek eski inanışa da işaret etmiştir (bk. A. İnan "Umay ilahesi hakkında" Türkiyat Mec. II, 1926; "Makaleler ve incelemeler" 1968 s.397-399).

20. ürüng. Asıl anlamı beyaz, ak demektir. Göçebe Türk boyları süte ve sütten elde edilen gıda maddelerine-yogurt, yağ, kurat, ayran, kımız gibi (K.Yudahin Kırgız Sözlüğü s.37) Yakutlarda süt ve sütten yapılan gıda maddelerine "ürüng as" derler (E.Pekarski Yakut sözlüğü "as" kelimesi izahında s.163). Anadolu da bu kelime eski anlamı olan "sütten yapılmış gıda maddeleri (Söz derleme dergisi III, 1936) anlamını muhafaza etmiştir. Şaman ve üfürükçiye verilmesi gereken ücrete Başkurt ve Kırgızlarda tıpkı Kâşgarida olduğu gibi elig ürüngi ber "üfürükçiye akını ver!" derler.

21. Kürek kemiği falı için bk. A.İnan "Tarihte ve bugün Şamanizm" s.151-159.

Havaya tesir etmek için okunan (söylenen) afsun ile kullanın taşa **yada, cada, yat** denilmiştir. Türk kavimlerinde çok eski devirlerden beri pek yaygın o-

lan inanca göre Türk Tanrısı Türklerin büyük dedelerine yada denilen sihirli bir taş armağan etmiştir. Bu taşla istenildiği gibi yağmur, kar, dolu yağdırılabildiğine inanmışlardır.

Ali Şir Nevaî "Favaıdül kibar"ında yada taşını zikreder:

yada taşıga kan teygeç yagın yagkandek eş sâkı

yagar yağmurdık eskiş çün bolur serab alud

25. yel ~ yil genel olarak çağdaş pek çok Türk boylarında şerir ruh anlamına "yel ~ yil" kelimesi kullanılır.

25 [a] "yilbüke" kelimesinin değişmiş şekli olan "yelbigen" Altay ve Televat Türklerinde tesbit edilmiştir ki müdhiş garibe ve insan yiyen bir yaratıkmış (Radlov W. III, 357). Aynı yaratığın adı Hakaslarda "çibigen" şeklinde söylenir (N.Baskakov. "Hakas" Sözlüğü s.316).

Yine bir çok böyle şamanizm kalıntısı kelimeler vardır. Bunların hepsini bir kitap halinde toplamak için çalışmaktayım. Kaşgarî'nin bu eseri Türklerin eski kültürünü araştırma ve inceleme için bir hazinedir.

VII. BÖLÜM

S. E. MALOV

T. Dili VII, 75, 1957 sah. 144-145

Türkolog Profesör Sergy Efimoviç Malov'un ölüm haberini T.D. Kurumu derin bir teessürle öğrenmiştir. Onun ölümüyle türkoloji büyük bilginini ve Türk ulusları da samimî bir dostu kaybetmiştir.

Profesör S.E. Malov 16 Ocak 1880 yılında doğmuştur. Babası başpapaz ve misyoner idi, oğlunu da bu mesleğe hazırlamak amacıyle, önce ruhanî seminaryasında, sonra da Ruhanî Akademide okuttu.

S.E. Malov 1904 yılında Akademiyi bitirdi. "Mişerlerin dili" üzerine yaptığı etüd de aynı yıl içinde Kazan Üniversitesinin "Bilimsel yazılar" dergisinde yayınlandı. Bu onun türkoloji üzerine yaptığı ilk etüt idi. Akademideki Türk - Tatar dili ve edebiyatı dersleri, İslâm ve Türk etnoğrafyası üzerinde yapılan araştırmalar genç Malov'da türkolojiye karşı derin bir ilgi ve sevgi uyandırmıştı. O akademideki papaz hocaların derslerinden ziyade üniversitedeki "Tarih, Etnoğrafya ve Arkeoloji Derneği'nin bilimsel toplantılarını tercih etmiş ve ünlü türkolog Katanov'un Türk lehçeleri derslerine de devam etmiştir.

1904 yılında S.E. Malov Petersburg'a gelip Doğu Dilleri ve Edebiyatı Fakültesi'ne girdi. Böylece Misyonerlik ile hiç ilgisi bulunmayan, hattâ "dinî politika"dan nefret eden bu ünlü türkolog, İslâmist ve iranist müsteşriklerin başkentte yarattıkları gerçek bilim muhitine katılmış ve babasının yolundan büsbütün başka bir yolu seçmiş oldu. Petersburg Üniversitesinin ileri gelen Profesörlerinden V.D.Smirnov ve Melioranskiy'den Türk filolojisi dersleri, iranist V.A.Jukovskiy'den İran filolojisi dersleri aldı. Malov'un, "yapma yazı dili" üzerindeki araştırma ve incelemelerden hoşlanmadığını ve yaşıyan türkçeye karşı temayülünü anlıyan hocası Smirnov ona ünlü türkolog V. Radloff'un derneğinde çalışmasını tavsiye etti. Radloff bu gençte geleceğin büyük bir türkoloğunu keşfetmişti.

S.Malov 1909 yılında Doğu Dilleri Fakültesini bitirdi ve aynı yılda "Orta ve Doğu Asya'yı Araştırma Komitesi" tarafından doğu Türk uluslarının dil ve etnoğrafyası üzerinde araştırmalar yapması için batı ve orta Çin eyaletlerine gönderildi. Bu bilimsel araştırmalarında S.Malov at üzerinde aylarca gezmiş Avrupalı ayağı basmamış köylerin yoksul kulübelerinde dillerini, görenek ve geleneklerini tesbit etmiştir. Malov birçok türkologlar gibi "masa başı" bilgini değildi. Her konuyu yerinde öğrenmeye çalışmıştı. Onun büyük hizmetlerinden biri Gan-su eyaletindeki budist Sarı Uygurların bir manastırında keşfettiği "Altun

Yaruk" kitabıdır. Şimdilik bu nüsha dünyada tek nüsha sayılmaktadır. Bu nüshayı, Radloff ile beraber çalışarak, yayımlamıştır.

S.E.Malov türkoloji alanında tam 52 yıl çalışmıştır, o yalnız filolog değil. aynı zamanda etnograf ve folklorist idi. Bu uzun süre içinde yazdığı her yazı ve türkoloji üzerine çıkan her kitap, etüd ve makale hakkında yazdığı küçük tenkid ve takrizleri bile türkolojiye yeni bir bilgi ve yeni bir fikir eklemiştir.

S.E. Malov Türk leksikolojisine çok önem vermiştir: en eski Türk yazıtlarındaki kelimelerden başlıyarak çağdaş bütün Türk lehçelerinde bulunan kelimeleri toplamaya çalışmış ve topladığı kelime fişlerinin sayısı yüz bini geçtiği öğrencileri tarafından bildirilmiştir. Gelecekte yapılacak büyük Türk lehçeleri sözlüğü için S.E. Malov'un bu fişleri temel gereçlerden olacaktır. Onun "bir Türk lehçesi sözlüğü çıktığı gün benim için bayram oluyor" dediği hal tercümesinde anlatılmaktadır.

S.E.Malov, Radloff Melioranskiy neslinin yetiştirdiği Rus türkolojisi bilginlerinin en kuvvetlisi ve mümtaz mümessili idi. Çok cepheli olan bu bilginin bıraktığı boşluk türkoloji alanında kolay kolay doldurulamıyacak kadar önemlidir. Genç türkologlar için S.E. Malov daima bir bilgin insan örneği olarak kalacaktır.

ALİ RIZA YALMAN

Cenupta Türkmen oymakları 449-452. Türkiyat Mecmuası III. 1935 s. 305-307 İstanbul 1932, sayfası 95, tablosu 10; II Ankara 1933. s.96, tablosu 6; III Ankara 1933. s.102, tablosu 6; IV Adana 1934. s.87, tablo 8.

Cenubî Anadolu etnoğrafya ve folkloruna dair araştırmaları ve orijinal yazılarıile tanınmış olan Bay Ali Rıza (Yalman Yalgın) son üç yıl içinde "Cenupta Türkmen oymakları" adıyla bir seri halinde dört kitap neşretti.

Malûmdur ki Türk göçebeleri arasında Türkiyatçıların tetkiklerinden uzak kalan cenubî Anadolu Türk boylarıdır. Bundan seksen yıl önce Anadoluda seyahat eden Alman diplomatı Mordtmanın hatıra ve mektuplarını neşreden (1) Frans Babinger'in verdiği malûmata göre (not 17. s.557) seksen yıl önceki vaziyet pek az değişmiştir. Bu bibliyografide yazılan eserlerin hiç biri tetkik eseri denilebilecek kitap değildirler. Bizim kendi müelliflerimiz ise bu sahada ciddi bir eser vermemişlerdir. Ali Rızanın eserleri bu sahada ilk mühim monografiler sayılabilir.

Bay Ali Rızanın bu dört kitabından birinci kısmına dair mütalealarımızı önce neşretmişti. (Azerbaycan Yurt Biligisi, 1932, cilt. I, Sayfa. 309-310). Son II, III, IV.üncü kitaplarda cenup vilâyetlerinin muhtelif mıntıkalarında yaşıyan Türk boylarının ayrı ayrı tetkikinden toplanan etnografi ve folklor maddelerini ihtiva etmektedir.

Müellif II-inci kitapta Bulgar dağı göçebelerinin göçlerini, el sanatlarını, çadırlarının tavsifini, türkü ve destanlarını toplamıştır.

Sayfa 46 da müellif *Berendi* köyü adlı bir köyden bahsediyor. Halk rivayetine göre güya bu köyün eski adı Yerelli imiş de sonradan Berendî olmuş imiş. Ali Rıza bu kelimenin Bayıdır bozuntusu olacağını tahmin ediyor. Burada gerek halk iştikakına dayanan Yerelli ve gerek müellifin Bayındır diye izaha kalkışması şüphesiz yanlıştır. *Berendi* bir kabile adı olarak eski Osmanlı vesikalarında arap hartlerile برندی biçiminde geçer. (Ahmet Refik. Anadolu Türk aşiretleri). Rus vakanüvislerine göre bu Türk kabilesi X uncu asırdan beri malûmdur. XIV üncü asırda bunların bir kolu Macaristanda yerleşmişti. (1334 de Ogur kralı Rus kinazlarından Jaropolk'e yardım için 30 bin Berendi göndermiş) olduğu rus vakayinamalerinde yazılıdır (Aristov. Zametki... I, S.III-IV 316)

[1] A. D. Mordman. Anatolien Skizzen und Reisebriele aus Kleinasien 1850-59, Hannover 1925.

Berendiler XII-XIII üncü asırlarda rus beylikleri tarihinde büyük rol oynamışlardı. Rusyanın Vladimir vilâyetinde "Berendi bataklığı" denilen bir büyük bataklık da vardır. Berendilere ait haberler rus tarihçisi Solovyev'in "Rusya Tarihi"nde ve Samoçevski'nin "Torki, Berendiyi Çernıye Klobuki" adlı eserinde toplanmıştır. Berendiler Oğuz heyetine dahil bir Türk kolu olmuştur. Fakat bunlar Oğuzlardan ziyade Kıpçaklara yakın olmuş olsalar gerektir ki *li* yerine *di* Berendi-Berenli) kullanmışlardır. Kırgızlarda *Beşberen* oymağı vardır. Aristov "Berendi'lerle bu oymak arasına bir yakınlık görüyor ki bize göre haklıdır).

81 inci sayfada Türkmenlerle gün doğusu semtine karşı hürmetsizlik vardır. Bu tarafa Yalancı bucak adı verilir denilebilir. Bu an'ane çok şayanı dikkattir. Bütün orta Asya ve doğu Türklerinin an'anelerile tam bir tezat teşkil eden an'ane acaba yerli kavimlerden mi geçmiştir? Radloff, Potanin, Barthold gibi bilginlerin araştırmalarına göre eski türklerde Doğu kültü...yaygındı, cenup kültü ancak Moğol istilâsından sonra girmeğe başlamıştır. Anadolu Türk boylarının Doğu ve Batı semtlerine dair an'aneleri daha iyi araştırılmağa muhtaçtır.

III üncü 7 inci sahifede Aladağın Sağıdı başlıklı bir türkü vardır. Buradaki Sağıd sözü dikkate değer bir sözdür. Acaba sağıd Ağıt'ın bir bozuntusu mudur? Yahut bir nevi Türküye verilen ad mıdır? Eğer böyle bir kelime hakikaten halk içinde yaşıyorsa eski sağu kelimesinin *at* ve *it* ekile yapılmış cemi olduğunda şüphe olmaz. Bu kelimeyi izah daha derin araştırma isteyen bir mevzudur. 39 uncu sayfada tespit edilen "Su perisi" efsanesi bütün türk boylarında yaygındır. İslâvların Rusalka larına (bakınız: Leze'nin İslâv mitolojisi adlı eserin Rusalka babına) benziyen bu "sarı kız" Altay ve Yenisey Türklerinde *su ezi* (su sahibi) ve bazan da *almıs* adını taşır. Başkurtlar ve kazanlılar buna su anası diyorlar. Cenupta "Zamantı" kıyılarında yaşıyan bu an'ane eski Türk an'anesidir.

IV üncü kitabın çok mühim maddelerinden biri Tepegöz masalıdır (. 32-34). Sanatlara dair verilen malûmat bugüne kadar Anadoluya dair yazılan eserlerde tesadüf edilmemiş malûmattır. Yorulmaz halkiyatçımızı bu eserinden dolayı kutlarız.

A. YAKUBOVSKİY. DOĞUDA FEODALİZM. ALTIN ORDU PAYTAHTI, BEREKE'NİN SARAYI (FEODALİZM NA VOSTOKE. STOLİTSA ZOLOTOY ORI-SARAY BEREKE) LENİNGRAD. 1932, SAHİFE. 50.

Türkiyat Mecmuası III. 1935 sah. 307-310

Profesör Barthold'un talebelerinden Yakubovski'nin bu küçük eseri devlet ermitajındaki "Kültür ve Sanatlar Müzesi'nde Doğu Feodalizmi'nin 31 inci sergisi münasebetiyle toplanan Saray şehrine ait eski eserleri tetkik ederek bunlara dair bir fikir vermek için yazılmıştır.

Sovyetler cumhuriyetinde yapılan ve yapılmakta olan diğer tarihî araştırmalar gibi Yakubovski'nin eseri de Moğol İmparatorluğunun kuruluşunu, bu imparatorluğun batısında vücuda gelen ticaret ve sanayi merkezi olan Saray şehrinin inkişafı ve sukutu safhalarını; "Doğu feodalizmi'nin İktisadî rollerini tarihî materyalizm bakımından aydınlatmağa çalışıyor. Bununla beraber, Yakubovskinin eseri yalnız propaganda maksadile yazılıp habbeden kubbe çıkarmakla uğraşan müelliflerin eserlerine benzemiyor. Müellif, nazariyelerden ziyade doğu kaynaklarında yazılmış hadiselere ve Moğol devrine ait eski şehir harabeleri hafriyatı neticesinde elde edilen andaçlara ehemmiyet vermektedir.

Eser iki bölümden ibarettir. Birinci bölümde XII inci asırda XIII üncü asrın başlarında Asya feodalite cemiyeti, ikinci kısımda ise Saray şehri hakkında malûmat verilmektedir.

Müellife göre, Moğol fütuhatının muvaffakiyeti Moğol ordusunun kalabalıklığında ve şiddetli muamelelerinde değildi. Moğollar, muvaffakiyetlerini orta ve ileri Asyanın iktisadî hayatında vücuda gelen derin bir buhrana medyundur.

Doğu kaynaklarının pek az tetkik edilmiş olmasında rağmen malûmdur ki XIII üncü asır başlarında orta ve ileri Asya sosyal bir buhran geçiriyordu. Selçuklîlerin yerine Harzemşahların gelmesi de bu buhranın ilk safhaları idi. İşlenen topraklar Aristokrası ve derebeyler elinde bulunuyor, köylü ahali bunlar tarafından istismar olunuyordu. Diğer cihetten şehir hayatı eski zamanlarda görülmemiş bir şekilde inkişaf etmişti. Bağdat gibi merkezler iki yüz bin nüfusa malik idi. Yüz bin nüfusa malik şehirler ise pek çoğalmıştı. Ticaret sermayesinin rolü büyümüştü. Sanayile yaşıyan şehirli ahalinin kuvvetlenmesi, Köy ile şehir arasındaki ve uzak şarkla garp arasındaki ticarî münasebetleri elde eden tüccarlar sınıfı eski feodalizm iktisadiyatını çürütmeğe başlıyordu. Profesyonel

tüccar sınıfı siyasî rol oynıyabilecek iktidarı elde etmişti. Bununla beraber eski feodallerin bu ticaret faaliyetinden büsbütün uzakta kaldığını düşünmek doğru değildir. Toprak ve kabile aristokrası zümresi de profesyonel tüccarlara şeriklik ediyorlardı. Büyük kervanlar sahibi olan ticarethanelerde bunların hisseleri mühim miktar teşkil ediyordu. Bu "ticaret sermayesi" feodalizmin sukuta yüz tuttuğu devirde geniş bir imparatorluk kurulmasını ister. Çünkü derebeylik hudutları onun inkişafına engel teşkil eder. Harzemşahlar imparatorluğu ticaret sermayesinin bu isteğini vermedi. Çin ile islâm âlemi arasındaki Karahıtayları da ortadan kaldırmadı. Halbuki Çingiz Han İslâm tüccarlarının mühim pazarı olan şimalî ve garbî çini elde etmiş ve Moğolistandaki müstakil feodalleri ortadan kaldırıp büyük bir imparatorluğun temelini kurmuştu. Garpten gelen İslâm kervan tüccarlarının menfaatlerini himaye etti. Harzem imparatorluğunda ise göçebe, şehirli esnaf ve aristokrasi zümrelerinin mücadeleleri devam ediyordu. Bu mücadelelerin teferruatını bilmiyorsak ta XIII. asırda Buharanın idaresini ellerinde bulunduran *"Sart"* lara (Ruhanî aristokratlar) karşı yapılan isyan müstakil esnafın ayaklanması olduğu dikkate değer bir hâdisedir. Bu isyan Sancar adlı bir usta tarafından idare olundu ve bir müddet Buharanın hükûmetini de ele aldı.

Çingiz ordusunu silâh ve techizat itibarile düşmanları kadar mükemmel olması da gösteriyorki bu orduyu silâhlandırmada islâm tüccarlarının ve umumen ticaret sermayesinin büyük rolü olmuştur. Yakubovski'ye göre Moğol fütuhatının muvaffakiyetinin âmillerini işte bu sosyal devrimde aramak gerektir.

Büyük Moğol imparatorluğu kurulduktan sonra kervan yolları daha iyi bir emniyet kespediyor; uzak doğu ile Avrupa ve yakın doğu birbirlerine bağlanıyorlar. Moğol imparatorluğunda yolların emniyetli olduğu doğu ve batı müverrihleri tarafından değil ticaret işlerile bizzat uğraşan ve aynı zamanda Florrens bankasının münasebetler neticesinde imparatorluğun doğusunda İdil havzasında (İdilin kollarından Ak Tübe çayı üzerinde) Saray şehri vücuda gelmiştir. İdil havzasında "Saray" adlı iki şehir vardı; Birine "Batu Sarayı" diğerine de Berke Han Sarayı denirdi. Saray şehrinde ilk hafriyat Tereçşenko tarafından 1843-1847 yıllarında ve Profesör Balloda tarafından 1922 de yapılmıştır.

Şehrin başlıca kısmının işgal ettiği saha 4 X 5,5 kilometredir. "Berke Hanın Sarayı" hakkın muasırları çok yazmışlarsa da en mühimleri El-Omeri (ölümü 1348) ile Sarayı 1333 te ziyaret eden İbni Batutanın yazılarıdır. İbni Batuta; Sarayın 13 cami ve pek çok mescidi, kervan sarayları bulunduğunu, caddeler geniş ve güzel şehir olduğunu, yabancı milletlerden Çerkes, Rum, Rus, Iraklılar, Suriyelilerin aynı mahallerde yaşadıklarını kaydediyor. Şehrin nüfusu her halde iki yüz binden az değildi. Her iki arap müelliflerine göre "Saray" şarkın büyük ticaret Şehirlerinden biri olmuştur. Bununla beraber Sarayın sanayii hakkında yazılı kaynaklarda malûmat yoktur. Fakat bu ciheti bize Saray hafriyatında elde edilen andaçlar pek aydın olarak göstermektedirler. Bu andaçların tetkikinden

anlaşılıyor ki, "Saray" da sanayii mükemmel bir surette inkişaf etmişti. Hafriyat esnasında meydana çıkarılan büyük bir maden imalâthanesi, çömlekçilik ve çinicilik fabrikaları, tunç ve bakır kap-kacaklar atelyeleri, silâh fabrikaları ve tabakhaneler bunu göstermektedir. Cenubî Volga havzasında ekincilik o kadar inkişaf olmasına rağmen ekincilik aygıtları da (orak, sapan demiri gibi) balıkçılık aygıtları (olta, zıpkın gibi) nın Sarayda imal olunduğu görülüyor. Demek ki bunlar ticaret maksadile imal olunuyordu. Zinet eşyaları, işleme (kuyumculuk kalıpları), dokuma tezgâhları, marangoz aygıtları bulunan atelyelerde bulunmuştur. Bulunan terazi taşları (madenî) pek çoktur. Bu teraziler son zamanlara kadar rus ve şark pazarlarında kullanılıyordu.

Şayanı dikkat olan nokta Sarayda yazı aygıtları arasında *madenî kalem uçlarının* bulunmasıdır ki bunun yakın zamanlarda Avrupa ihtiralarından olduğu iddia olunuyordu. Halbuki Sarayda daha XIV üncü asırda bunu kullanmışlardır.

Müslim ve gayrı müslim Moğol halklarının paralarında لا اله الا الله formülünün yazılmış olması Yakubovskiye göre, o zamanki ticaret sermayesinin taleplerine hakanların da uymağa mecbur olduklarını göstermektedir. Çünkü İslâm şarkile iş gören tüccarların menfaati "Altın Orda" nın da Dar-ül-İslâm olduğunu göstermeyi iktiza ediyordu. Yakubovski o zamandaki hayat seviyesini tayin etmek için El-Omerinin verdiği malûmattan istifade ederek şu neticeyi elde ediyor:".... O zamana göre havayıcı zaruriyenin epeyce pahalı olduğu görülüyor. Verilen malûmatı harbi umumiden evvelki Rus parasile karşılaştıracak olursak 16 kilo buğday 30 kopik; 16 kilo mercimek; 16 kilo darı; 23; 16 kilo arpa 23; 16 kilo mısır 30; bir kilo koyun etinin 4,5 Kopik olduğu anlaşılıyor.

Saray şehrinin esnaf teşkilâtı (Loncalar)na dair yazılan kaynaklarda malûmat yoktur. Bununla beraber müellifin fikrine göre Altın Orda şehirlerinde de, o asırda Anadolu şehirlerinde olduğu gibi, esnaf teşkilâtı bulunduğunda şüphe edilemez. İbni Batuta Altın orda şehirlerinden "Azak"ta esnaf loncasına tesadüf etmiştir. Bıçakçılar loncasına mensup bir esnaf-ustanın misafiri olmuştur. İbni Batuta bu ustalardan, tıpkı Anadolu ahilerinden gördüğü muameleyi görmüştür.

Saray şehrinde bulunan ev harebelerine göre bu şehrin zenginleri çok lüks hayat yaşamışlardır. Avlularında bahçeler çiçeklikler, duvarlarında çiniler vardır. Çok fennî yapılmış sobalardan istifade etmişlerdir.

N.İ.AŞMARİN, ÇUVAŞ DİLİ LUGATİ, (SLOVAR ÇUVAŞSKAGO YAZIKA). Kazan - Çubuksar 1928-1930

Türkiyat Mecmuası sah. 300-301 yıl 1935

Son yıllarda neşrolunan mühim Türk lehçe lûgatlarından biri geçen yıl vefat eden Profesör Aşmar'in *Çuvaş Dili Lûgati* dir. Profesör Aşmarin Çuvaş dili üzerinde uzun yıllar çalışmıştı. Çuvaş lûgatinin ilk cildini (335 sahife) 1928 de, ikinci (230 sahife), üçüncü (363 sahife) ve dördüncüyü (352 sahife) 1929 da ve beşinci cildini de (420 sahife) 1930 da neşretti. Bu beş cilde a,e,i,ı,u (o), ü,â,y,v, harflerile başlıyan sözler girmiştir. Çuvaş dilinde 27 harf olduğuna göre geriye 17 harf kalmıştır. Profesör Samailoviç'in ağzından verdiği malûmata göre lûgatin kalan kısmı müteveffa müellifin talebeleri tarafından hazırlanmaktadır.

Malûmdur ki Çuvaş dili türkologlarla finologların dikkatini çoktanberi celbetmiş ve bu dile dair, Rus, Fin, Macar âlimleri tarafından epice araştırmalar yapılmıştır. Bununla beraber son zamanlara kadar bu dilin bütün kelimelerini içine alan lûgat kitabı yoktu. N.İ.Zolotnitski'nin Çuvaş lûgatı (III sayfa, Ural-Altay dillerinde birbirine benziyen kelimeler cetveli, itikatlar, örf âdetler ilâve edilmiş. Hepsi 277 sahife) ve ortodoks misyonerleri tarafından tertip edilen Rusça-Çuvaşça lûgat kitabı gibi eserler ise ancak gündelik yaşayışta gerekli olan kelimeleri toplamışlardı. Aşmirin'in lûgatı ise Çuvaş dilinin bütün kelimelerini toplamağa çalışmıştır. Kişi, köy, kasaba, şehir, dere, ırmak ve sairenin adlarını (ismi hasları), bugün manası unutulmuş sözleri, şamanlık devrinin âyin ve merasimlerine, inanmalarına ait sözleri tesbit etmiştir.

Manalar unutulmuş olan kelimeleri eski şamanî dualarından tekerleme ve hikâyelerden almıştır. Bu gibi kelimelerin kullanıldığı dualar, hikâye ve rivayetlerin metinlerini aynen naklediyor.

Birinci ve ikinci ciltlerde kelime ve cümlelerin rusçasile beraber lâtinceleri de vardır. Üçüncü ve beşinci ciltlerde ise rusçası bile azdır. Çuvaşça kelimeler çuvaşça ile izah olunuyor ki çuvaşça bilmiyenlerin istifadesi çok müşküldür. İkinci ciltte de ekseriye metinlerin tercümesi yoktur (Meselâ Arla-pir le kelimesine bakınız: c.II, s.5).

Bu lûgat kitabı folklor ve etnografya bakımından eşi bulunmaz bir hazinedir. Meselâ değirmen manasına gelen arman kelimesinin izahı 60 sahife yazılmıştır ki, değirmenin bütün parçalarının adları, değirmen ve değirmenci hakkındaki çuvaş inanmaları toplanmıştır. (c.II, 6-67).

Çuvaş dili eski türkoloji ve finoloji mekteplerine mensup bilginlerin dikkatini celbetmiş olduğu gibi Marr tarafından kurulan Yafetiloji mektebinin de başlıca ehemmiyet verdiği Türk dilidir. Marr ve muakkiplerine göre Çuvaş gurubu eski Sumerlerle bağlı olmuş, Rus ve İslav dillerinin vücuda gelmesinde tarihten önceki Çuvaş gurubu dili başlıca rol oynamıştır. İşte bu bakımdan Çuvaş dili lûgati Türk tarihinin ve dil bilgisinin bir çok karanlık sorgularını aydınlatmak için de yardım edecektir.

ORTA ASYA'DA MUĞKALE HAFRİYATINDA BULUNAN VESİKALAR, "SOĞDİYSKİY SBORNİK", Leningrad, 1934. 121 sah.

Belleten 1943 VII/27 s.615-619

Son 30 yıl içinde Türkistan'da yapılan kazıların önemlilerinden biri Semerkand'dan 120 kilometre doğuda vaki Muğkale denilen bir harabede 1933 de yapılan kazıdır. Bulunan vesikalara göre bu harebenin Soğd meliki (Dehkanı) Divastiç'in şatosu olduğu anlaşılmaktadır.

Soğd meliki Divastiç Orta Asya Arap fatihlerinden Kutaybe'nin muasırıdır. Kazıtta bulunan vesikalar bu Soğd meliki'nin arşivasını teşkil etmektedir. Bu vesikalardan 25 i kâğıt, 23 ü değnek (tahta) ve 33 ü deri üzerine yazılmıştır. 76 vesika soğdca, 3 vesika çince, bir vesika arapça, biri de şimdilik tâyin edilemiyen bir dilde yazılmıştır.

Muğkale hafriyatında elde edilen bu vesikalar üzerindeki ilk inceleme ve araştırmaların verdiği neticeler Sovyetler Akademisi tarafından Soğdiyaskiy Sbornik (Soğd Mecmuası) adıyle neşredilmiştir (1934). Bu eserde Soğda uzmanı A.A. Freiman, arkeolog A.İ. Vaselyev, sinolog A.S. Polyakov bay ve bayan Kraçkovskiy'lerin etüdleri vardır.

Prof. A.A. Freiman'ın ihzarî raporunda verdiği malûmata göre soğdca vesikaların okunması ve aydınlatılması zamana mütevakkıftır. Şimdilik şüphesiz olarak anlaşılan cihet - bu vesikalardan bir kısmı Divastiç'e veya onun tarafından başkalarına yazılan mektuplardır. 18 vesikada Divastiç'in adı geçmektedir. Birkaç vesikanın hesap işlerine ve alış veriş muamelelerine ait olduğu anlaşılmaktadır.

Soğdca vesikalarda Divastiç kendisini "Soğd meliki, Semerkand efendisi" (S y w d y k M L K, S m ' r k n d ç M R ' y d y w ' s t y ç) tesmiye etmektedir; muhabirleri de ona böyle hitap ediyorlar. Bazan MLK ideogrami yerine W W kullanılıyor.

Prof. Freiman'ın mütalaasına göre, islâm tarihlerinde adı geçen Gurek'in اخشيد الصغد افشين سمر قند (Yakubî, c. II, s.10) unvanına Divastiç'in MLK ve MR'Y unvanları uymaktadır. Soğd dilinde "hükümdar" anlamını ifade eden üç kelime tespit edilmiştir, ki "iẖşid, ywt'w ve gwW ve gw kelimeleridir. Bunların semantik nüvansları aydın değildir.

MLK ve *MR'Y* kelimeleri ise aramcadan soğdcaya geçmiş ve "hükümdar" anlamını ifade eden ideogram olarak kullanılmıştır. Soğdca vesikalarda Divastiç'in adından başka birçok şahıs adları geçmektedir. Coğrafi isimlerden şimdilik Semerkand, Penckend şehirleri ve Zerefşan زرافشان ırmağının bir kolu olan Kştut (Kwşiwt) çayı adları tesbit edilebilmiştir.

Profesör Freiman bu vesikalardan birkaç tanesinin transkripsiyoniyle tercümesini vermiştir. Divastiç tarafından kendi memurlarından birine yazılan mektubun metni ve tercümesi Freiman'a göre, şöyledir:

1 MN Sywdyk MLK'sm'rkndç
2 MR'y dyw'styç't prm'nd'r
3'wttw drwth rty ç'nkwrm
4 mn' n'mk pçwzy rty kw'sky
5 ?
6 Kpç dpwrkwny rtydyç
7' pstnh L'kwny'
8 MN sywdyk MLK' sm'rkndç
9 MR'y dyw'styç't prm'nd'r
10 wtth

Tercümesi

1 Soğd meliki Semerkand efendisi
2 Divastiç'ten Fermandara
3-4 Selâm; ne vakit ki namemi alırsan
6 Âli (makama) hediye olarak... ölçü vermek
7 Gerektir ve hiç bir veçhile üzülmeye lüzum yoktur.
8 Soğd meliki, Semerkand efendisi
9-10 Divastiç'ten Fermandara wtth

Bu mektupta adı geçen Fermandara ymry adlı birinin mektubu da bu vesikalar arasında bulunmuştur. Divastiç tarafından Fermandara yazılan mektupta sadece adı yazıldığı halde ymyr adlı biri olan "Tanrı, hükümdar Fermandar 'wttw" diye hitap ediyor. Bu mektup şöyle başlıyor: "Tanrı Hükümdar Fermander Wttw'a bendesi 'dan cevab ve çok saygı...."

Bu mektuplardan anlaşıldığına göre Fermandar Divastiç'in tabi'lerinden olmakla beraber o günkü Soğd ülkesinin büyüklerinden biri idi.

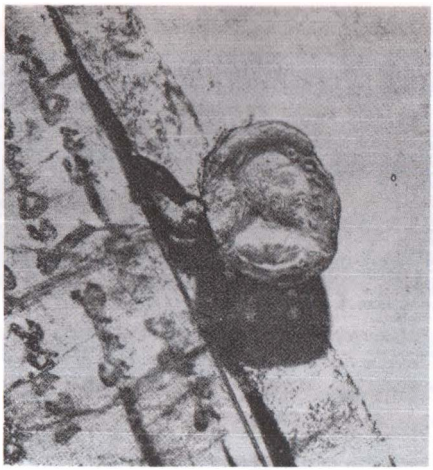
Çince vesikalar, sinoloğ A.S. Polyakov'un mütaleasına göre, Soğd ülkesine ticaret malı olarak gelmiş veyahud Arap fütühatının ilk devirlerinde Türkistanla Çin İmparatorluğu münasebetlerinin sıklaştığı esnada Soğd'u ziyaret eden bir Çin elçilik hey'eti üyelerinden birinin arşivasında kalmış olacaktır. Bu vesikaların bulundukları Soğd ülkesiyle alâkası yoktur. Bu vesikalardan biri Gansu vilâ-

[1] Tercüme harfiyen yapıldığına göre maksat iyi anlaşılmıyor.

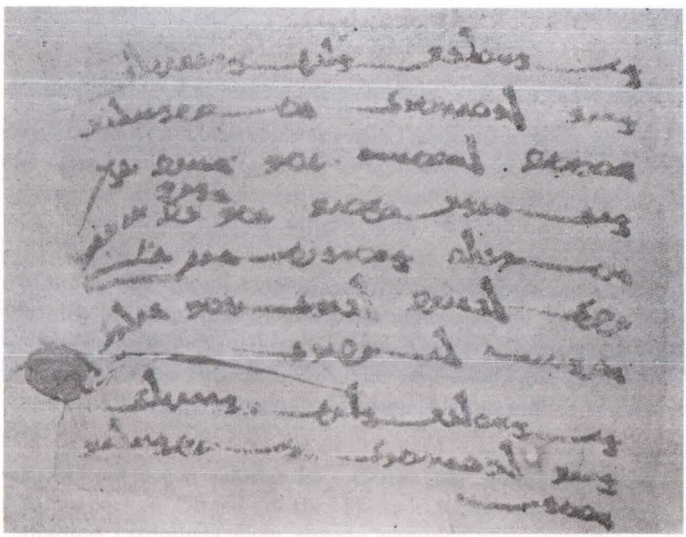
yetinde bulunan garnizon âmirlerinden birine yazılmıştır; üzerinde gösterilen çince tarih 3 mart 706 milâdî tarihine mutabıktır.

Arapça vesika Muğkale hafriyatından biraz önce bu civarda bir çoban tarafından bulunmuştur. Bunun da Muğkaledeki Divastiç şatosundan çıkarılan arşivaya aid olduğu anlaşılmıştır.

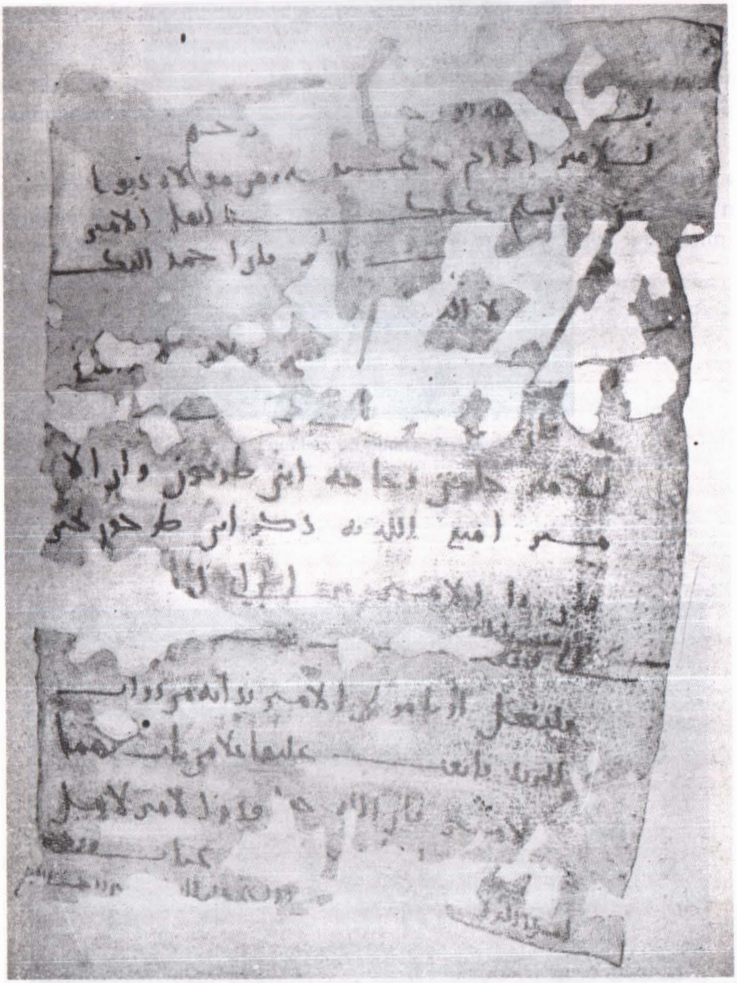
16 satır ihtiva eden bu arapça vesika Profesör İ.J.Kraçkoskiy ile eşi bayan V.A. Kraçkovskaya tarafından tetkik edilmiştir. 42 sayfa tutan bu tetkikte vesikanın deşifresi ve tarihinin tayini, metin ve tercüme, adları geçen şahıslar, metnin izahı, vesikanın yazıldığı materyal ve şekli, harflerinin analizi, vesikanın tarihî önemi bahis mevzuu edilmiştir.

Divastiç'e yazılmış bir mektup 5 B 4.

Divastiç mektubu ve mührü 24 a 2.

Divastiç Şatosu arşivinden çıkmış arapça vesika.

Vesikanın metni şöyle deşifre edilmiştir:

١ بسم الله الرحمن الرحيم
٢ للا ميرالجراح بن عبدالله من مولاه ديوا
٣ ستى السلام عليك ايها الامير
٤ ورحمة الله فانى احمد اليك
٥ الله الذى لااله الاهو
٦ اما بعد [....] اصلح الله الامير وامتع
٧ به فانى [....]
٨ للامير حاجتى و حاجة ابنى طرخون وان الا
٩ مير امتع الله به ذكر ابن طخون بخير
١٠ فان را الامير من الر اى ان يكتب
١١ الى سليمن ابن ابى السرى فبعث بهما الى اللامير
١٢ فليفعل او يامر لى الامير بدابة من دواب
١٣ البريد فابعث عليها غلامى يات بهما
١٤ الامير فان الله جعل قدم الامير لاهل
١٥ المط [....] غياث ورحمة
١٦ اسل الله ل [....] والسلم عليك ايهاالامير ورحمة الله

Profesör Kraçkovskiy bu vesikayı şöyle tercüme ediyor:

"Emîr el-Cerrah bin Abdullah'ın mevlâsı Divastiç'den. Ya Emîr, selâm sana ve Allah'ın rahmeti olsun. Seni Allahı öğüyorum, ondan başka Tanrı yoktur. Sonra...Cenabı hak emire salâh versin ve korusun. Ben...Emîre benim ve Tarhun'un iki Oğlunun ricası (ihtiyaçlarımız) vardır. Malûmdur ki Emîr, Allah onu korusun, Tarhunun oğullarını iyilikle hatırlamıştır. Eğer Emîr, Süleyman İbni Abu-s-Sarî bunları (Tarhunun oğullarını) Emîre göndermek için yazmağa karar verirse bunu yapsın. Yahut Emîr bana posta atlarından bir at (verilmesini) emir buyurursa Tarhunun oğullarını kendi uşağım ile Emîre göderderirim. Malûmdur ki Cenabı Hak Emîr rütbesini, ehli (aile veya ahali) için kılmıştır... Merhamet ve yardım... Allahtan... için dua ediyorum...Allahın selâmı ve rahmeti sana olsun ey emîr"

Bu vesikada adı geçen şahıslar El - Cerrah bin Abdullah, Tarhun, Süleyman İbn Abu-s-Sarî ve Divasti (ç) dir. Profesör Kraçkovskiy vesikanın tarihini bu şahıs adlarının yardımıyla tayin etmeğe muvaffak olmuştur. Bunlardan Tarhun İslâm kaynaklarından malûm olup Semerkand - Soğd hükümdarı Tarhun'dur. Arap kaynaklarına göre bu hükümdar hicretin 90 inci yılında (m.708-709) Arap Emîri Kutaybe ile sulh muahedesi akdetmiş ve 91 hicrî tarihinde

(709-710) kendi tebaaları tarafından öldürülmüş ve bir rivayete göre intihar etmiştir [2]. Vesikada zikredilen "Tarhunun iki oğlu" profesör Kraçkovski'ye göre işte bu Arap dostu maktul hükümdarın oğulları olması lâzımdır. Bununla beraber vesikanın tarihini tayin için de Tarhun adının bulunması yeter görülmemiştir.

Vesikanın tarihini kesin olarak tayin etmek için Emir-el-Cerrah bin Abdullah'ın adı yardım etmiştir. Bu emir hakkında kâfi derecede tarihî malûmat vardır. Irak naibi meşhur haccac'ın mektebinde yetişmiş kumandanlardan biridir. Onun hakkında Taberî. وهو بعد سيف من سيوف الحجاج
(At-Tabarî Leiden, II, s.1354) demiştir. El-Cerrah 99 Hicrîde (=Miladî 717 yılının sonlarında) Horasan valisi tayin edilmiş ve 100 üncü yılın Ramazan ayında (= Nisan 719) azledilmiştir; yani Horasan valisi makamını bir sene beş ay işgal etmiştir. Binanaleyh bu vesikanın 719 Nisanından önce ve 718 başından sonra yazılmış olduğu kat'î olarak tayin edilmiş oluyor. Bu mektubun El-Cerrah'a gönderilmeden arşivada kalması da, ihtimal ki, azil haberinin Divastiç'e malûm olmasiyle izah olunabilir. Kraçkowskiye göre bu müsvedde değil, gönderilmek üzere hazırlanmış mektup idi. El-Cerrah 112 H. de (730) Azerbaycan valisi iken Merc Ardebil muharebesinde şehid olmuştur.

Vesikada adı geçen üçüncü şahıs Süleyman İbn Abu-s-Saridir.

Bu isim o kadar bozulmuştur ki ancak başka kaynakların yardımiyle meydana çıkarılmıştır. Süleyman İbni Abus-Sari, emevilerden halife ömer (717-720) zamanda Semerkand'ın maliye işlerini idare etmiş ve mektubu yazan Divastiç'in son günlerindeki olaylarda da rol oynıyan bir şahıs olmuştur. Bu vesika da *البريد (posta) münasebetiyle adı geçmesi de tabiîdir, Tabarinin verdiği malûmata göre (II.s.1364), Halife ömer ona yazdığı mektuplarda posta işlerini teşkilâtlandırmasını ve ıslâh etmesini istemişti.

Profesör Kraçkovskiye göre Divastiç adı bu vesikalar sayedinde ilk olarak ilim sahasına girmektedir. Arap kaynaklarında bu isim o kadar tahrif edilerek yazılmıştır ki Orta Asya arap futuhatı tarihiyle uğraşan âlimler (Barthold, Gibb, Welhausen) den hiç biri bundan bahsetmeğe cesaret edememişlerdir [4].Bunlardan yalnız Caetani bunun adını tahrif edilmiş Divaşni şeklinde yazmıştır (Chronographia. 1307,Ş l).

[2] Soğdca vèsikaları tetkik eden Profesör Freiman aşağıda görüleceği veçhile, Arap kaynaklarındaki bu malûmatın hakikate uymadığını iddia etmektedir.

[3] Tarhun için Kuteybe şöyle demiştir. اثاثر بدم طرخون كان مولاى وكان من اهل دهنى (Tabarî, II s.1481)

[4] Arap kaynaklarında Divâstiç'in adı şu şekillerde görülmektedir:

ديواشتى ، الديوامشتى ، ديواشى ، الديواشى ، ديواسى ، الديوامى ، ديواشتى ، ديوشى ، الديوسى ، ديوسى ، الديوسى ، الزواشى ، الرواشى

Profesör Kraçkovsk'ye göre, bu vesikanın keşfi birçok meseleleri aydınlatmaktadır. Hele, Kutaybe'nin ölümünden sonra Orta Asya'da yerli kavimlerle araplar arasındaki münasebetleri daha iyi aydınlatmak için Divastiç arşivası çok önemli kaynak teşkil edecektir. Bu güne kadar Orta Asya'daki arap fütühatı tarihiyle meşgul olan âlimler arap kaynaklarında bulunan mâlûmata şüphe ile bakarlardı. Hele Tabarî'nin al-Medaini'den naklen Divastiç ile arabalar arasında geçen olaylara dair verdiği malûmat "tarihten ziyada epik rivayetler" telâkki edilirdi. Halbuki Divastiç'in arşivası al-Medâinî rivayetlerini tekid ediyor. Şayanı dikkattir ki Divastiç'in adı bile onun rivayetine soğdca şekline uygundur

ويقال ان ديواستى دهقان سمر قند واسمه ديواستيج فاعربوه ديواستى ، يواشنى ، ديواشبح ، ديواشنى

matbu nüshada; ديواشنى ، ديواشخ، ديواشنى(Tabarî, II, s.1446) El-Medâi'nin rivayetine göre Divastiç'in arablarla son muharebesi şatosundan bir fersah mesafede bulunan Kun denilen karyede vuku bulmuştur

فقتلوه من القلعة على فر سخ فى قرية يقال لهاكوم

(Tabarî II.s. 1447). Filvaki Divastiç'in şatosu olduğunda hiç bir şüphe olmayan Muğkale bugün de Küm adı taşıyan ırmağın ve kasabanın civarında bulunmaktadır.

Divastiç'in ölümü vesikayı yazdığından üç yıl sonra vukubulmuştur. 103 de (721) Sa'ıd al-Haraşi Horasan valisi tayin edildikten sonra Soğdlarla Arabların arası açıldı. Divastiç Penckend ahalisi ile Abgor kalesine sığındı. Divastiçe karşı, Emîrin emrile, vesikada adı geçen Süleyman İbn Abu-s Sarî kumandasındaki müfreze hareket etti. Divastiç hayatının bağışlanması şartiyle teslim oldu ve derhal al-Haraşiye gönderildi. al-Haraşi onu iyi kabul ederek bir müddet yanında gezdirdikten sonra idam ettirdi. Kafası Irak'a gönderildi, sol kolu Süleyman İbn Abus-s-Sari'ye verildi.(722).

"Soğd Mecmuası"nın neşrinden iki yıl sonra yazdığı bir etüdünde [5]. A.A.Freiman bu vesikaların incelenmesiyle birtakım yeni meseleler meydana çıktığını bildirmektedir. Soğd takvimi hakkında al-Birunı den bugüne kadar elde edilen bilgilere Muğkale arşivası yepyeni malûmat ilâve ediyor ki "Soğd takvimi" meselesinin yeniden incelenmesini icabettiriyor.

Bu vesikalara dayanarak A.A. Freiman meşhur Tarhun'un da Divastiç olduğunu iddia etmektedir. Onun fikrine göre Tarhun Divastiç 710 da öldürülmüş veya intihar etmiş değildir. "Semerkand efendisi ve Soğd meliki" olarak beş yıl hükümdarlık ettikten sonra azledilmiş ve Penckend Tarhanı ola-

[5] A. A. Freiman. Üzerlerinde tarih yazılan soğdca Muğdağı vesikaları(Trudı İnstituta Vostakovedeniye, 1936, X.XVI, S. 137-165.

rak 722 ye kadar yaşamıştır. "Divastiç'in on dördüncü yılı" tarihini taşıyan bir vesika "Panç tarhanı" adına yazılmıştır ki bu Tarhanın Divastiç olduğuna hüküm etmek mümkündür.

Freiman'a göre T a.r h u n kelimesi Tarhan'ın Soğdca telâffuzundan başka bir şey değildir; türkçe kelimedir, türk hükümdarları tarafından Soğd melikelerine verilen unvandır. Kraçkovskiy tarafından incelenen arapça vesikadaki "T a r h u n u n iki oğlu" cümlesindeki tarhun'ı de bu unvanı taşıyan biri olarak kabul etmek gerektir.

Vesikalardaki tarihlere (date) göre arap kaynaklarındaki T a r h u n u n "öldüğü" tarih, Divastiç'in "soğd meliki ve Semerkand efendisi" unvanından ayrılıp "Pençkend efendisi" unvanını taşımaya başladığı tarihe tesadüf ediyormuş...

A.A.Freiman'ın bu faraziyesi diğer vesikalarla da isbat edilirse, Kutaybenin muasırları olan *Gurek, Tarhun* ve *Disvastiç* gibi Soğd hükümdarları hakkında arap kaynaklarının verdikleri malûmatın yeniden incelenmesi icap edecektir.

Bu vesikalara göre Divastiç 710 dan sonra "Soğd meliki ve Semerkand efendisi" unvanından ayrılarak doğuya doğru çekilmiş ve Türk hakanlarından aldığı "Tarhan" unvaniyle 721 tarihine kadar Pençkend'de oturarak Ferganeyi idare etmiştir.

Gök Türklerinin Soğdak seferleri de tam bu zamanlara (712 ve 721) tesadüf eder. Bu tarihlerde Orta Asyada cereyan eden Türk-Arap mücadelesinde Divastiç'in türkler tarafında bulunduğu ve Ferganeyi Türk hakanının vasalı sıfatile idare ettiği anlaşılmaktadır.

Freiman'nın sonra neşrettiği beş vesikada Divastiç çok mütevazi unvan taşıyor: "Penç (kent) efendisi Divastiç".

Bu vesikalardan birini Freiman şöyle tercüme ediyor.

Penc efendisi Divastiç'in sekizinci yılı, nisan ayı, Xwarroç günü timar reisinden Axuastavak 20-20-3 kusursuz deri (post) aldı" [6].

Şayanı dikkattirki Divastiç Emir Elcerraha yazdığı arabca mektubda hakiki bir müslüman gibi görünüyorsa da Soğdca vesikalar onun ve tebaalarının eski dinlerinde ayak dirediklerini açıkça göstermektedir.

Divastiçin Arşivasının bütün muhteviyatı tetkik edildikten sonra Orta Asyada arap futuhatı devrinin bugünkü durumundan daha çok aydınlatacağını beklemek yerinde olur.

A. A. Frieman. Datirovanniye soğdiyskiye dokumente.....140.

TRUDI OTDELA İSTORİİ KULTURİ İİSKUSSTVA VOSTOKA

(Şark kültür ve sanat tarihi bölümünün mesaileri) Devlet Ermitaj Müzesi yayınlarından II. Cilt, Leningrad 1940

Belleten VII, sayı 31, 1944 (tanıtma).

Dünyanın en zengin müzelerinden biri sayılan Leningrad Ermitaj Müzesi son yıllarda Orta Asya kültür tarihine ait çok önemli mesailer yayınlamıştır. Sovyet Cumhuriyeti ilim kurumlarıyle Türkiye ilim kurumları arasında kültür münasebetlerinin bir türlü yola konulamamasından Sovyet bilginlerinin bir çok önemli mesaileri Türk bilginlerine meçhul kalmaktadır. Burada münderecatını kısaca bildirmek istediğimiz "Şark bölümü mesaileri II"de Türk tarih ve arkeolojisini doğrudan doğruya ilgilendiren çok önemli mesaileri ihtiva eden eserlerden biridir. 337 sahife tutan bu eserde meşhur ve salâhiyet sahibi Sovyet bilginleri tarafından yazılan 14 etüd vardır. Orta Asya Türk Tarihi ve arkeolojisi sahasındaki çok kıymetli mesaîleriyle tanılan A. Yakubovski'nin "Ermitaj müzesindeki Orta Asya sanat eserleri koleksiyonu ve bunların XVI. asra kadar Orta Asya'nın kültür ve sanat tarihini tetkik için önemi" (s.7-24), "Zerafşan arkeoloji heyet-i seferiyesinin çalışmalarına dair rapor" (s.51-70) ve "Arkeoloji bakımından Semerkand'ı öğrenme tarihî" (s.285-337) başlıklı makaleleri Türkistan kültür tarihine ait çok önemli yeni malûmatı ihtiva etmektedir.

A. Yakubovski'nin verdiği malûmata göre, son yıllarda Türkistan'ın muhtelif mıntakalarında bir çok kazılar ve arkeolojik keşifler yapılmıştır. Ezcümle Suğnak harabesinde (1927), Ürgenç'de (1928-1929), eski Merv harabesinde (1929), Soğd-Muğkale de (1933) [1]. Zerafşan havzasında (1934), Termez'de (1936), Yedi Su (Semireçye) mıntakusundaki Taraz harabesinde (1937-1939), Varahşi de (1937-1938), Horezm'de (1938), Samarkend-Tali-Barzu'da (1939) yapılan hafriyat Türkistan tarihi için yepyeni bir devir açmaktadır. İslâm devrinin en meşhur şehirlerinden olan Peykend harabesinde Prof. A. Yakubovski'nin idaresi altında mühim keşifler yapmıştır.

Prof. A. Yakubovski'nin birinci makalesinde verilen malûmatı şöyle hülâsa edebiliriz:

Bütün Orta Asya'da yapılan kazılarda elde edilen kıymetli eserler Ermitaj Müzesinde toplanmaktadır. Ermitaj'ın Orta Asya kolleksiyonunda aşağı yukarı

[1] Muğkale hafriyatında elde edilen bazı önemli materveller hakkında "Belleten"in 27. sayısında verilen malûmat bu kitabı alınmıştır.

asırlık asarı atıka mevcuttur. Bunlar arasında islâmdan önceki kültür ve san'at eserleri bilhassa önemlidir. Merv vahasında, Termez civarında, Semerkant-Afrasyap harabesinde, eski Soğdun muhtelif yerlerinde, Harzemde, başka birçok yerlerde yapılan kazılarda elde edilen Grek-baktra sikkeleri, frizler, heykeller, lâhitler, çömlekler gibi eserler arasında dünyanın hiçbir müzesinde eşi bulunmıyanları da vardır. Pişmiş topraktan yapılmış (terrakota) insan başları ve kabartma resimler çıkarılmıştır. Soğd çok eski devirlerden beri muhtelif kavimlerin iltisak sahası olduğundan bu heykelciliklerde ve resimlerde Saka, Kuşan, Soğd, Eftalit, Türk ve diğer kavimlerin simalarını görmek mümkündür.

Orta Asya'nın islâmdan önceki kültür tarihi için Greko-Baktrien meselesi çetin problemlerden biridir. Baktra hükûmdarı Dmitri'nin Hind seferinden önce (M.Ö.175) Helen kültürünün Orta Asya'da iki yuvası vardı: 1) Balh-Termez, 2) Semerkant. Helen eserlerinin en çok bulunduğu yerlerde bu iki mıntakadır. Semerkant yanındaki Tali-Barzu hafriyatının III. tabakası tamamiyle Helen kültürü tabakasıdır. Termez çevresindeki Ayırtam'dan çıkarılan eserlerde helenistik üslûp daha açıktır. Bununla beraber Orta Asya'da bulunan bu helenistik eserlerde yerli kültürün tesiri görülür. Kuşan kültürü meselesi Greko-Baktrien meselesinden de mudildir; buna rağmen K.Trever birçok Kuşan eserlerini başka kültür materyellerinden ayırt etmeğe muvaffak olmuştur.

İslâm fütuhatı eski Orta Asya kültür ve san'atının inkişafını tamamiyle durdurmuştur: Samaniler devrinde eski geleneklerden faydalanarak inkişaf ettirilen kültür ve san'at büsbütün başka bir çehre arzetmektedir.

Yakubovski'nin ikinci makalesinde (S.51-70) meşhur Peykent harabesinde henüz yapılmağa başlıyan hafriyatın neticelerine dair kısaca malûmat verilmektedir. Burada bulunan Kuşan, Sasanî, Soğd, Samanî, Karahanî ve başka sikkelerden anlaşıldığına göre Peykent'in Kuşanlar devrinde de mühim ticaret şehri olduğu ve bu şehrin en parlak zamanını X. asırda yaşadığı görülmektedir.

Yakubovski' üçüncü makalesinde (S.285-337) Semerkant'ın arkeoloji bakımından tetkikinin tarihini yazmıştır. Bu makalede Semerkant'taki Uluğ Bey medresesinin bir tarafa meyletmiş olan ve yıkılmasından korkulan minaresinin pek büyük masraflarla doğrultulduğu haber verilmektedir. Büyük bir san'at abidesi olan bu minare ilim adamlarının himmeti ve ısrarı, Özbekistan hükûmetinin fedakârlığı ile yıkılmaktan kurtarılmıştır. Bundan başka Timur ve Özbek'ler devrine ait birçok abidelerin tamiri için çalışılmakta olduğu haber verilmektedir.

Semerkant şehrinden altı kilometre mesafede bulunan Tali-Barzu harabesinde yapılan hafriyatın neticelerine dair yazdığı makalesinde (S.87-104) G.V. Grigoriev burada altı kültür tabakası göstermektedir:

I — M.Ö. Birinci binin ilk yarısı (ilk Ahemenid devri)
II — M.Ö. V-VI asırlar (Ahemenid devri)

III — M.Ö. III-II asırlar (Helen devri)
IV — M.Ö. I-M.S. II as. (Kuşanlar devri)
V — M.S. V-VII as. (Son Sasaniler devri)
VI — VII. asrın sonu VII. asrın başı (İslâm devri)

Birinci tabaka kültürü bir taraftan Anau, Tepehisar, Damgan Kültürleriyle diğer taraftan Taşkent civarındaki hafriyatlarda bulunan Saka kültüriyle analojiktir. Anau III. tabaka kültürü, Schmidt'e göre, M.Ö.III. asra ait sayıldığına göre Tali-Barzu birinci tabakasındaki kültür bunun kalıntılarını yaşatmış olacaktır.

Çok kıymetli kültür ve san'at eserleri bulunan bu hafriyatta yazı ihtiva eden materyaller ancak Kuşan kültürü tabakasından çıkarılan bazı sikkelerde ve millâttan önce birinci asra ait olduğu muhakkak sayılan bir küp (pifos) da görülmüştür. Kuşan sikkelerindeki yazı Soğd-Aramî harfleriyle yazılmıştır. Küpteki yazı da Soğdça bir kelimedir. Bu yazıyı Prof. Freimann "v' m "(t)" diye okumuş ve "her zaman" manasına geldiğini tayin etmiştir.

Tali-Barzu şehrinin Kuşanlardan sonra iki asır kadar (III-IV. asırlar) harabe halinde kaldığı, Sasanîler devrinde tekrar canlandığı görülmektedir. En son bırakıldığı devir ise islâm fütuhatının ilk zamanlarına tesadüf ettiği tahmin edilmektedir.

Sasanî devrine ait olduğu tayin edilen bazı eserler üzerindeki resimlerde Türk simaları müşahede edilmektedir.

G. Grigoriev'in tahminine göre Tali-Barzu harabesi eski Maymurg mıntakasındaki Rivdad merkezlerinden biri olmuştur. X. asra kadar Rivdad'da Soğd ihşidlerinin sarayları muhafaza edilmişti. Tali-Barzu da onlardan biri olsa gerektir. Bu ihsidler Türklerdi.

Bu dergide A.N. Bernstam'ın "Türk sikkeleri" (s.105-115) ve "Taraz hamamı ve onun tarihini tayin" (s.177-184) başlıklı iki etüdü vardır.

Birinci makalede 1938 de Bernstam'ın kendi idaresi altında yapılan Taraz hafriyatında bulduğu Türgeş sikkeleri tetkik edilmiştir. Bu sikkeler VIII. asra ait kültür tabakasından çıkarılmıştır. Türgeş sikkelerinden birini Turfan ilmî seferi esnasında von Coq da bulmuş ve üzerindeki uygurca yazıyı "Türgeş kağanbay bağa" diye okumuştu. Taraz"da bulunan sikkelerin bir kısmında da aynı ibare açık olarak okunmuştur. Bir kısmındaki yazıyı Bernstam "Kuz boş ordun" olacak diye tahmin etmektedir. Bu sikkelerde uygurca yazı yanında "r" işareti olan Orhun harfi de görülmektedir.

Bernstam'ın ikinci makalesinde Taraz hafriyatında bulunan hamam tavsif edilmiştir. Makalede bu hamamın Karahaniler devrine (X-XI. asırlara) ait olduğu ispat edilmektedir. Hamamın bulunduğu tabakada Karahanîlere ait bir çok sikkeler ve hamamın duvarlarından kopmuş nefis çiniler bulunmuştur.

N.N. Poppe Kazakistanın Uluğtağ civarındaki Karsakbay denilen yerde bulunan Timur kitabesi hakkında malûmat vermektedir. (s.185-188). Timur'un bu kitabesi hakkında Nizamettin Şami'nin "Zafer-Name" sinde de kayt vardır. Timur 1291 de Toktamış üzerine yaptığı seferde Uluğtağ üzerine çıktığı zaman burada bir "oba" (höyük) yapmış ve kayaya Uygur harfleriyle bir kitabe yazdırmıştır [2].

Kitabenin metni şudur:

بسم الله الرحمن الرحيم

2 (Arap harfleriyle yazılmış satır. Okunmuyor)

3 (Arap harfleriyle; okunmuyor)

Uygur harfleriyle:

1 — qara yeti yüz toqmaq oranda qoi

2 — Yıl yaz-nıng ara ai turan-nıng sultan-ı

3 — temur beg iki yüz ming çeri

bil-e ism-üçün toqtamış qan (?)-nıng(?)

4 — qanı a yorıdı bu yer-ge yetip bel-gü bolsun tep

5 — bu oba-nı qopardı

6 — togri il kişi-ge raxmat qil ai biz-ni duu-a bil-e

7 — tengri il kişige rahmet kılgay bizni dua bile

8 — yad kılgay

Bu metni Prof.N.N.Poppe şöyle tercüme ediyor:

"Yedi yüz Kara Tokmak (=Kıpçak) ülkesine koyun yılı baharın orta ayında Turan'ın sultanı Timur beg ikiyüz bin askeriyle, adı için, Toktamış hanın kanına yürüdü. Bu yere gelip alamet olsun diye bu höyügü yaptı.

Tanrı adaletini vere inşallah. Tanrı halka, ile rahmet eyleye, bizi dua ile yadederler".

Oryantalist M.M. Diakonov "İsmail Samani adı yazılan bir bronz dirhem (ağırlık ölçüsü)-başlıklı etüdünde (s.165-176) eski islâm dünyasında kullanılan ağırlık ölçülerini tetkik etmektedir. Bu güne kadar bu konu üzerinde yapılan mesailer hakkında malûmat verdikten sonra Samaniler devrinde kullanılan dirhemleri (ağırlık ölçülerini) incelemektedir.

[2] XVIII. asırda Sibirya'da bulunan İsveç subayı Strallenberg'in "Kırgız bozkırlarındaki bir dağda üzerinde kitabe bulunan bir ehram, bu höyük ve Timur kitabesi olsa gerektir. (Bk. W. Radloff, Sibirskiya drevnost 1891. t, I. fas. 1, s 40). N. Poppe bu kayda dikkat etmemiştir.

Tetkik konusu olan iki tane Samani bronz dirhem 1893 yılındanberi kadeh zannedilerek Ermitaj müzesinde muhafaza edilmiştir. Bunların ağırlık ölçüleri olduğunu M. Diakonov 1934 de keşfetmiş ve birinin üzerindeki üç satırlık yazıyı şöyle okumuştur:

عیار الا میر اسمعیل بن احمد معیار غیر معقوب واف محمد بن علی واف

Bu bronz dirhemlerden büyüğü 690 gr.. küçüğü (kısmen zedelenmiş ve delinmiş olduğundan ağırlığından kaybetmiş) 67,4 gr. ağırlığındadır. Diakonov her iki dirhemin ağırlıklarından kaybettiklerini hesap ederek büyük dirhemin eski islâm dirhemiyle 240 dirhem, küçüğünün de 24 dirhem ağırlığında olduğunu kabul ediyor. Onun tahminine göre büyük dirhem X-XI. asırlarda "men" denilen ağırlık ölçüsü olsa gerektir.

Münderecatına kısaca temas ettiğimiz bu etüdlerden başka A. Borisov'un "Biyanayman hafriyatında bulunan ossuari'lerdeki resimlerin izahına dair" (s.25-50); K. Trever'in "Gopatşah çoban hükümdar" (s.71-88) adlı makalesi, A.M. Belenitski'nin XIV-XV. asırlarda şehir bayramlarına orta Asya esnafının iştirakleri tarihinden" (s. 189-202) adlı etüdü ve A.N. Boldirov'un "Zeyn-ed-din Vasifi hatıralarının XIV-XV. asır Orta Asya ve Horasan tarihi için ehemmiyeti" (s.203-274) adlı makalesi ve G.V. Ptitsın'nın "XII. asır Buhara şairlerinden Saydo'nun şiirlerinin tarihî ehemmiyeti" hakkındaki etüdü (s.275-284) vardır. Orta Asya kültür ve sanat tarihiyle meşgul olanlar için bu dergideki bütün makale ve etüdleri görmek her halde faydalı olacaktır.

ALİŞÎR NEVAÎ (MAKALELER DERGİSİ). Moskova-Leningrad: 1946. 235. S. İlimler Akademesi Şarkiyat Enstitüsü yayınlarından.

Belleten c.XIII. Sayı 52 Ekim 1949'dan

Alişîr Nevaî'nin 500. doğum yıldönümü münasebetiyle Rus bilginleri tarafından hazırlanan "Alişîr Nevaî" dergisi Orta Asya kültürü tarihinin en önemli devirlerinden birini muhtelif cephelerden aydınlatan sekiz makaleyi ihtiva etmektedir.

1. Birinci makale "Alişîr Nevaî devrinin içtimaî ve medenî hayatının vasılları" başlığı ile Prof. A.İ. Yakubovskiy tarafından yazılmıştır (S.5-30). Bu makalede, başlığından da anlaşıldığı gibi. Alişîr Nevaî'nin doğduğu, yaşadığı ve çalıştığı topluluğun içtimaî durumu ve kültür seviyesi incelenmektedir. Bu makale 1928'de İlimler Akademisi tarafından yayınlanan "Mir Alişîr Nevaî" dergisinde W.W. Barthold tarafından yazılmış olan "Alişîr Nevaî ve siyasî hayat" başlıklı etüdün [1]. daha genişletilmiş ve derinleştirilmiş şekli sayılabilir.

Bu makalede Yakubovskiy hocası Barthold'un bazı mütalea ve hükümlerini tenkit veya tashih etmektedir. Barthold'un Semerkant ve Herat şehirlerinin kültür hayatını mukayese ederken ortaya attığı fikir ve mütalâaları tenkit ederek şöyle diyor: "Barthold'un Uluğ Bey hakkında yazdığı eser çok kıymetli olmakla beraber bazı kusurlardan hâli değildir: Barthold Semerkant sarayının ziyafetlerini, av tertiplerini, müzik ve danslarını Herat'daki Şahruh sarayının rigorizmi ve yapmacık zahidâne hayatiyle mukayese ederken fazla heyecana kapılmış ve bu heyecan neticesinde gerçek durumu olduğu gibi tasvir edememiştir. Şahruh zamanının Herat'ı hakkında malûmatı olmıyan, okuyucu, Barthold'un tasvirine bakarak, Temürlülerin ikinci başkenti olan Herat'ın dikkatı çekecek tarafı bulunmadığına, bu şehrin taassup ve cehalet merkezine döndüğüne hükmedebilir. Halbuki Şahruh zamanında dahi Herat Temürlülerin çok önemli kültür merkezi idi. Fakat burada kültür, Semerkant merkezine nazaran, başka istikamette inkişaf ediyordu. Herat müspet ilimlere, bilhassa astronomiye karşı alâkasızdı. Buna mukabil edebiyat, minyatürcülük ve güzel yazı sanatları Herat'da kuvvetle inkişaf etmekte idi. Şahruh idare ve kültür işlerinde parlak bir şahsiyet değildi; orta derecede bir adamdı. Fakat Şahruh'un mahrum olduğu meziyetlere oğulla-

[1] Bu eser Doktor Ahmet Caferoğlu tarafından tercüme edilmiştir. ("Ülkü,dergisi, 1937-1938). Sayı 56, 58, 59, 60, 61, 62).

rı Uğul Bey ile Baysungur malik idiler. Baysungur babasının yanında bulunuyordu. O, XV. yüzyılın yirminci yıllarında en nüfuzlu devlet adamlarındandı. Devletin idarî ve malî işlerini ıslah ederek nüfuzlu emirlerin soygunculuklarını bertaraf etti. Edebiyat ve güzel sanatları tervic ve himaye etti. Onun gayretiyle Herat'ta çok güzel büyük bir kütüphaneye kuruldu. Bu kütüphanede birçok hattatlar, ressamlar, yaldızcılar, mücellidler, filologlar çalışıyorlardı. Hakikî filoloji tetkikleri yapılıyordu. Bugün Tahran müzesinde muhafaza edilen ve harikûlade bir sanat eseri olan minyatürlerle süslü "Şehnâme" Baysungur'un iştirakiyle meydana getirilmiş bir şaheserdir. Bu eser 1931'de Londra'daki ve 1935'de Leningrad'daki İran güzel sanatları sergisinde teşhir edildi" (S.19).

Yakobovski'ye göre "Alişîr Nevaî" devrinde parlak surette inkişaf etmiş olan edebiyat ve güzel sanatların köklerini bu devirde aramak gerektir. Uluğ Bey devrinde kültür merkezleri olan Semerkant ile Herat arasındaki dikkate değer bir fark göze çarpmaktadır. Heratta kültür hayatı Semerkant kültür hayatına nazaran başka bir plân üzerine inkişaf etti. Şahruh'un rigoristik halet-i ruhiyesi, Baysungur'un riyazî ilimlere, bilhassa astronomiye karşı alâkasızlığı sebebiyle Heratta müsbet ilimler inkişaf edemedi ve bu sahada gelenekler yerleşemedi. Semerkant rasathanesinin faaliyeti sekteye uğradığı zaman Ali Kuşçu Herata çağrılmadı. Müsbet ilimlere alâkasızlık gösterilmekle beraber kültür hayatının başka sahalarında bütün XV. yüzyıl boyunca Herat fasılasız ilerlemeler kaydetti. Herat ticaret ve sanayi bakımından çok zenginleşti; güzel sanatlar inkişaf etti. Çok güzel yapılar meydana getirildi. Şahruh devrinde Çine ve Hindistana elçiler gönderildi ve o memleketlerden elçiler geldi. Hüseyin Baykara zamanında Herat Frenk kervanları geldi. Semerkantta ise, daha Moğollar devrinde önem verilen müsbet ilimler geleneği hâkim oldu. Uluğ Bey riyazî ilimlere, bilhassa astronomiye ehemmiyet verdi; zamanının en mükemmel rasathanesini kurdu. XV. yüzyılda şarkta müsbet ilimler İskenderiye mektebi esaslarından ayrılmamakla beraber Uluğ Beyin mesaileri pek mühim ilerlemeler elde etti. Uluğ Bey, rasathanesinin arzını 39° 37 tayin etmişti. Bugün astronom Struve bu rasathanenin arzını 39° 50" tayin etmiştir ki fark ancak iki dakikadır.

Yakubovskiy bu makalesinde bugüne kadar tarihçilerin ve arkeologların dikkat nazarını çekmeye bir vak'a kaydetmektedir. Bu kayda göre, Uluğ Bey medresesinin kapısı üzerindeki çini tezyinatın çok mühim bir hususiyeti vardır. Bu kapıya yıldızlariyle gök kubbesi tersim edilmiştir. Yakubovski'ye göre bununla Uluğ Bey, rasathanesiyle medresesinin birbiriyle bağlı olduğunu, bu medresede yalnız ilâhiyat değil, müsbet ilimlerin, bu cümleden heyet ilminin tedris edilmesi lüzumunu tebarüz ettirmek istemiştir. Medrese ile rasathanenin aynı zamanda yaptırıldığı da bunu teyit eder (S.18).

Yakubovskiy bu makalesinde Alişîr Nevaî devrindeki köylü ve şehirli esnaf tabakasının hayatına da temas ediyor. Umumiyetle bu makalede Alişîr Nevaî devri muhtelif yönlerden aydınlatılmak istenmiştir.

II. İkinci makale "Leylâ ve Mecnun hikâyesinin Arap edebiyatında eski tarihi" başlıklı makaledir. Profesör Kraçkovskiy tarafından yazılmıştır (S.31-67). Bu makalede "Leylâ ve Mecnun" hikâyesinin mevzuu, esas kaynakları, Arap kaynaklarına göre Mecnunun tarihî şahıs olup olmadığı meselesi, Mecnun hakkındaki hikâyenin kronolojik ve coğrafî çerçevesi, Mecnun'la çağdaş devrin nazmında Mecnun'un şiirleri, Mecnun hakkındaki eski hikâyenin münderecatı, Mecnun'un popüler olmasının sebepleri bahis konusu edilmektedir.

Arap filolojisi üzerindeki derin vukufu ile dünya çapında bir bilgin arabiyatçı olan Profesör I.J. Kraçkovskiy bu konuyu inceden inceye tetkik etmiştir. Kraçkovski'ye göre ilk Arap kaynakları Mecnun'un tarihî bir şahıs olduğuna inanmıyorlar. VII. yüzyılın ortalarında vefat eden Avana ibn el Hakem, Mecnun adlı bir şairin bulunmadığını, Amir kabilesiyle böyle birinin alâkası olmadığını kati olarak söylemiştir. O zamanki bir çok filologlar da aynı fikirde olmuşlardır.

Rivayetlere göre, sertlikleriyle ve cesaretleriyle öğünen Şimal Arapları şimal kabilelerinden olan Amirlerde cenup kabilelerinin Uzra'ları gibi yufka yürekli bir şairin bulunamıyacağını söylerlerdi. Bununla beraber Emevîler Şimal Araplarının da "sevebildikleri"ni isbat etmek lüzumunu hissetmişlerdir. Şimal ve Cenup kabileleri arasındaki rekabet genişlemesiyle cenuplarının 'Uzra'larına karşı Şimalliler "Mecnun"u koydular.

"Leylâ ve Mecnun" hikâyesinin halk arasında rağbet görmesi bilhassa Abbasîlerden el-Muktadir zamanında oluyor. Bu devirde Leyla ve Mecnun gibi romantik hikâyeler çok satıldığı için kitapçılar bütün kuvvetleriyle böyle hikâyeler uydurmağa başlamışlardır.

Leylâ ve Mecnun hakkında Araplar manzum hikâye bilmiyorlardı. Bu konunun büyük manzum hikâye olarak meydana koyanlar Azerbeycanlı Nizamî ile Türkistanlı Alişîr Nevaî olmuşlardır.

III. üncü makale "Nevaî ve Nizamî" hakkında E.E.Bertels tarafından yazılmış makaledir (S.68-91).

Bertels 1928'de yayınlanan "Mir Alişî" dergisinde Nevaî'nin "Lisan-üttayr" ile Ferideddin Attar'ın "Mantık-ut-tayr"ını mukayese etmişti. Bu makalesinde Bertels Avrupalı bazı müştekriklerin Nevaî eserlerini Farsçadan tercüme veya Fars şairlerini taklitten ibaret sayarak ehemmiyet vermediklerini tenkid ediyordu. Ona göre Nevaî'nin eserlerini bugünkü manâsiyle tercüme saymak hiç de doğru değildir. Umumiyetle şarklı müellifler ellerine aldıkları konuyu selefllerinden biri işlemiş olursa kendi yazacaklarını, sırf bir saygı eseri olarak, tercüme veya iktibas diye takdim ederler. "Tercüme" veya "iktibas" diye takdim edilen bu eserler selefllerinin eserleriyle dikkatle mukayese edildiği zaman orijinal eserler olduğu görülür, Meselâ Nevaî'nin "Lisan-üt-tayr" ile Attar'ın "Mantıküttayr"ı mukayese edilirse bu cihet çok iyi anlaşılır (Mir Alişîr, s.22).

"Nevaî ve Nizamî" makalesinde de Bertels aynı tezi müdafaa ederek şöyle diyor: Nevaî'nin Hamse'siyle Nizamî'nin Hamsesi arasındaki münasebete Şarkiyat edebiyatında birçok defalar işaret edilmişti. Bu münasebet bazı Avrupalı alimlerin Nevaî'nin bütün eserleri hakkında yanlış hüküm vermelerine sebep olmuştur [2].

Bu makalesinde Bertels, Nevaî'nin Nizamî hakkındaki düşüncelerini muhtelif eserlerindeki şiirlerine göre açıklamaktadır.

Nevaî'nin Nizamî'ye ancak kopya tercüme etmekle iktifa etmediğini, kendinden de bir çok şeyler kattığını Nevaî'nin sözleriyle de isbat için Bertels "Ferhad ve Şirin"den şu parçayı naklediyor:

آنی نظم ایت که طر حینك تازه بولغای	اولوس قه میل بی اندازه بولغای
یوق ایرسه نظم قیلغانني خلایق	مکرر ایلاماك سیندین نی لایق
خوش ایرمس ایل سونکیجه رخش سورماق	یولی کیم ایل یوکورمیش دوریوکورماق
براوکیم برچمن دا سایر ایردی	نیجه کیم کل آجیلغان کوردی تیردی
هم اول یردا ایماس کل ایستماك خوب	بو بستان صحنیدا کل کوب چمن کوب

Bertels'e göre Nevaî, eserlerinden faydalandığı selefllerine karşı derin hörmet hisleri beslemekle beraber bazı kusurlarına işaret etmekten de çekinmemektedir. (S.84-86).

IV. Dördüncü makale "Özbek edebî dilinin koruyucusu sıfatiyle Alişîr Nevaî başlıklı makaledir. A.K. Borovkov tarafından yazılmıştır. (S.92-120). Bu makale Profesör Doktor Ahmet Caferoğlu tarafından "Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi"nde Çağatay Türkçesi ve Nevaî" başlığı altında kısmen hulâsa edilmiştir. (Cilt II, S.141-154).

Borovkov bu makalesinde Alişîr Nevaî'nin Türk diline hizmetlerini, "Muhakemet-ül-Lûgateyn"in önemini tebarüz ettirmekte, Türk dili hakkında muhtelif eserlerinde bulunan parçaları nakletmektedir. Meselâ "Lisan-üt-tayr"de şu bir beyti

	ایلادیم اول مملکت نی بیر قلم
ترك نظمیدا جوتارتارتیب مین علم	**"Leylâ ve Mecnun" dan şu altı beyti**
چون فارسی ایردی نکته شوقي	آزواق ایدی اندا ترکی ذوق
اول تیل بیلا نظم بولدی ملفوظ	یم فارسی انکلار اولدی محفوظ
مین ترکچه باشلایان روایت	قیلدیم بو فسانه نی حکایت

[2] Meselâ: Les enluminures des manuscorits orientaux, arabes, persans de la Bibliotheque Nationale par Ed. Blochet, Paris 1926, p. 95: "Ses compositions ne brillent pas par i'mangination et elles ne lui ont pas été inspirées par ile sacér de l'art divin: il se borna toujours a imiter passivement les grands poetes dont les noms illuystrent les festes de la litteiature porsane."

كيم شهرتى چون جهانغه بولغاى ترکى ايلا داغى بهره آلغاى
نچون كه بوكون جهاندا اتراك كوبنور خوش طبع ساف ادراك

Hayret-ül-ebrar'dan şu bir beyti

فارسى ايل تاتبى چو خرسندليق ترکى داغى تابسه برو مندليق

Nevaî'nin muhtelif eserlerinde Türk dili hakkında söylediklerini inceleyen Borovkov, onun fikirlerini şöyle hülâsa ediyor: Edebî dilin yerleşmesi Alişîr Nevaîye göre şahsî bir iş olmadığı gibi saray muhitinin geçici modası da değildi; "halkla, halk diliyle konuşmak" Nevaî'nin ideali idi. Nevaî için dil meselesi devlet meselesi idi. Halkla, halkın öz dilinde konuşmak lüzumunu o, "Sedde-i İskender" inde şu

سينكا آنجه حق لطفى واقعدورور كه تاترك الفاظى شايعدورور
بوتيل برلا نظم ايرور خلق ايشى يقين قيلماميش خلق سنديك كشى

beyitleriyle açıkça ifade etmiştir (S.93).

Borovkov Nevaî'nin "Muhakemat-ül-Lûgateyn"nin XVI. yüzyıl Fransız şairi Du Bellay'ın "La defense et illustration de la langue frangaise" adlı eseriyle mukayese edileceğini kaydetmektedir. Nevaî'nin yazdığı dil meselesinin tetkikine gelince, Borovkov bu dil hakkında Babur'un sözlerini hareket noktası olarak almaktadır. Malûmdur ki Babur'a göre Nevaî'nin dili Andican (Fergana) ilinin diline uymaktadır. Halbuki Nevaî bütün hayatında bir defa olsun Andican'da bulunmamıştır. Bu cihet dikkat nazarına alınırsa Babur'un "Andican dili" dediğini Ferganalı aydınların konuştuğu edebî dil diye anlamak gerektir.

Borovkov bu mesele hakkında İlminski, Vambéry, Radloff ve Melioranski gibi türkologların mutalealarının hülâsalarını naklediyor. Radloff'a göre Çağatay edebî dili adiyle anılan Nevaî dili eski Uygur yazı dili geleneklerine bağlı olup yaşıyan Orta Asya Türk lehçelerinden hiç biriyle doğrudan doğruya ilgisi olmıyan sunî edebî dildi. Melioranski Çağatay yazı dilini linguistik bakımdan çok karışık buluyordu. Ona göre XV. yüzyılda ve XVI. yüzyılın başlarında Horasanda, Maveraünnehir'de Afganistanın şimalinde Heratta Türk halkı etnografik bakımdan çok karışıktı, muhtelif lehçelerde konuşuyorlardı. Bu lehçeler edebî dile muhtelif şekiller soktular. Sonradan Türkleşmiş şehirli halk da bu edebî dilin kuruluşunda müessir oldu"

Bu meseleye dair Borovkov'un kendi fikirlerini şöyle hülâsa edebiliriz:

Nevaî'nin eserlerinde eski Uygurca kelimelere az da olsa rastlanır. Meselâ kamuğ, arığ, uğran, öküş, öksük, kayu, kolmak, bitig ve başkalar gibi. Morfoloji itibariyle de Nevaî'de uygurca bazı şekiller bulunur. Bununla beraber Nevaî "Doğu türkçesi" olan eski Uygur yazı dili geleneklerinden tamamiyle ayrılmıştır. Nevaî'nin Lutfî ve Sekkakî hakkında "Uygurca ifadede fasih, türkçe konuşmada beliğ adamlardı" demesinden onun bu geleneğin ne ifade ettiğine dair muayyen

tasavvuru ve fikri olduğunu anlamak mümkündür. Nevaî, özel bir Harezm türkçesi bulunduğunu kaydediyor. Meclis-ün-nefais'de Hüseyin Harezmî'den bahsederken"... Mesneviye, Kaside-i Bürde'ye, Harezm Türk dili ile izah yazmıştır' diyor.

Nevaî kendi dilini umumiyetle "türkçe" diyor: bazan da "çağatayca" terimi kullanmıştır. Fakat "Çağatay" terimini çok dar bir mânâdâ anlamış olduğu görülür. Meselâ Feva'id-ül-kibar'da:

كه تورك قوملرى خوجى دورينك وجاغاتاى

diyor. (Borovkov bu cümledeki ينك kelimesini "Inak" diye okuyor ki şüphelidir).

Bu devirde, Timurlular devletinde, pek çok ve muhtelif Türk boyları bulunuyordu. Nevaî'nin eserlerinde bu boyların adı çok geçmektedir. Meselâ, "Nevadir-aş-şabab" divanında bir beyit içinde dört kabile adı zikrolunuyor:

بيككا قيجاق وآقارشه غه قيات بيلكوت
اى نعايى مينكابس اول صنم لولى وش

Başka eserlerinde de Barlas, Arlat, Tarhan, Belgut, Sulduz, Kongrat, Mangıt gibi kabilelerin adı geçer. Hattâ "Sedd-i İskender"de İskender'le Savaşan İran ordularının tavsifinde Kalmuk ve Moğollarla beraber Özbek boylarından Kongrat ve Mangıtlar'ın da adları zikrolunur:

سمرقند دين تاكه سرحد چين — بورانغار انكاخيل مشرف زمين
يوز ايليك مينك اولسارى قلماق هم — يانايوز مينك اوزبك مغول برلاضم
كه اندين توشوب دهر اراشورشر — هر اوچون ليك انچه قيليب كردفر
اوروش وقتى آزرمدين يات اولوب — اولار خيلى نينك خانى قونكرات اولوب
ايكى زلفد يك يوزلارى چرمشيب — ينا منكقيت اوزبك لارى ياناشيب
باش اوزرادور بولغالار چر كسى — كوموشد يك ياروق بارچه نينك
كوهه سى

Şüphesizdir ki Nevaî devrinde Temürlüler devletinde muhtelif lehçeler konuşan birçok boylar bulunuyordu. Sonradan gelen Özbeklerin lehçeleri de bunlarla karıştı. Yazı dili de çok karışık bir durum arzediyordu. Nevaî'nin bu Türk lehçelerinin hangisinden daha çok faydalandığını, bu yazı dilinin fenotik hususiyetlerini tayin güç, belki imkânsızdır.

Borovkov bu meselede Türkolog Prof. K.K. Yudahin'in bir tecrübesinden bahsediyor:

Yudahin'e göre Çağatay edebi dilinin fonetiğini tuyug denilen dörtlüklerde kafiye yapan kelime oyunlarının yardımıyle tayin etmek mümkündür. Mesele ot اوت (ateş), ot اوت (nebat) اوت öt (öt=geç, mürur et) kelimeleriyle tuyug yapılmıştır. Eğer bu tuyugda son kelime *öt* okunursa, Yudahin'e göre, kafiye olamaz. Binaenaleyh eski Çağataycada, bugünkü şehirli Özbek lehçelerinde olduğu gibi, ses ahengi olmamış, ancak altı vokal bulunmuş, kalın ı ile ince i ayırdedilememiştir.

Borovkov bu faraziyeye itiraz ederek "tuyug'ların, umumiyetle şiirlerin, kafiyelerinde ses ahengi dikkat nazarına alınmamıştır. Meselâ Kadı Burhaneddin'in tuyug'larında da *bolur* ve *görür* kafiyelerini buluyoruz" diyor (S.104-105). Bu meselede gerek Yudahin ve gerek Borovkov bir noktaya dikkat etmiyorlar: Divan şairlerinde kafiye kulak için değil, fakat göz içindir.

Nevaî yazı dilinin fonetiğini tayin için Borovkov'un kendisi tarafından ortaya konulan fikir daha esaslıdır. Ona göre Nevaî dilinin fonetiği hakkında aşağı yukarı doğru bir fikir edinmek tek kaynak onun muhakemat-ül-Lûgateyn'deki kendi sözleridir.

Nevaî'nin bu eserinde izah ettiğine göre telâffuzu muhtelif olan kafiyelerde "vav" ve "yay" harfleri farsça şiirlerde az bir farkla ancak iki türlü söylenir: خود دود ونور بیر

Ve شیر kelimeleri gibi. Halbuki türkçede bu harfler dört türlü söylenirler; ateş anlamına gelen اوت ot= geç, mürur eyle anlamına gelen اوت öt "kumarda kazan!. anlamına gelen اوت ut ,"tüyü ateş üzerinde yak!" anlamına gelen اوت üt kelimelerdeki "vav" gibi. Yine bir misal: ağ anlamına gelen تور tor, av kuşlarını kondurmak için kullanılan değnek anlamına gelen, تور tor odanın baş köşesi تور tör, kapının veya perdenin üzerindeki süs anlamına gelen tür تور kelimelerdeki "vav" gibi.

"Yay" harfi türkçede az bir farkla üç türlü söylenir: بیز (gudde, bez), بیز *Biz (birinci şahıs çoğul zamiri), بیز Biz (dikişte kullanılan âlet-farsça درنش) kelimelerindeki "yay" harfi gibi.

Borovkov, Nevaî'nin bu izahını çok değerli buluyor ve şu neticeyi çıkarıyor:

Açık görülüyor ki Nevaî'yi bu misalleriyle O ve U vokallerinin kalın ve ince telâffuzlarının farklarını, yani Arap harfleriyle اوت şeklinde yazılan kelimelerin türkçede (Nevaî dilinde) dört türlü O, Ö, U, Ü, söylendiğini tesbit etmiştir. Bugünkü Türk lehçelerinde de böyledir: Ateş ot, geç öt, "kumarda kazanan" ut, "tüyü yak" üt. "اوت " şeklinde yazılan kelimelerde böyledir.

Nevaî'nin "yay" harfinin telâffuzu hakkında üç türlü telâffuz edildiğine dair verdiği izahı anlamak güçtür. Herhalde "a, e, i seslerini göstermek istemiş olacaktır. Bana göre kapalı "e" ile açık "e"yi anlatmış olsa gerektir.

Borovkov, Nevaî diline Oğuz lehçelerinin tesirinden de bahsediyor. Nevaî şiirlerinde *boldum* yerine *oldum* şekline ve "gan, -kan"lı partisipler yerine "-mış"lı partisiplere ve bunların menfî şekillerine rastlanır (tabkan, tapkanmin, kalgan, kangan-min, kalmagan yerlerine tapmış, tapmışam, kalmış, kalmamış şekilleri gibi). Çağatay edebî dilinde rastlanan Oğuz unsurlarına Radloff ve başka türkologlar işaret etmişlerdi.

V. "Alişîr Nevaî dergisindeki beşinci makale "Çağdaşlarının hikâyelerinde Alişîr Nevaî" adıyla O.N. Boldırov tarafından yazılmıştır. (S.93-131). Bu makale Alişîr Nevaî hakkında onu yakından tanıyan muhitinde bulunanlar tarafından söylenen hikâyeler ve menkabelerden ibarettir. Bu hikâyeler Zeyneddin Muhammed Vasılî'nin "Bedayi-el-vakayı" adlı farsça eserinden tercüme edilmiştir. Vasilî Heratta doğmuş ve Alişîr Nevaî'nin vefatında 16-17 yaşlarında bir delikanlı olmuştur. 28 yaşına kadar Heratta bulunmuş ve 1512'de Safavîler tarafından sünnîlere karşı yapılan mezalimden kaçıp Özbeklere iltica etmiştir. Vasilî'nin eseri tek nüsha olup Leningrad'da Asya müzesindedir.

Buradaki hikâyelerden biri Alişîr Nevaî'nin Türk diline olan derin sevgi ve bağlılığı çağdaşları olan bazı Türk şairleri tarafından bile alay mevzuu olduğunu büyük şairin de buna çok kızdığını göstermesi bakımından dikkate değer.

Hikâye Şu:

Diyorlar ki bir gün ulema ve devlet adamlarının hazır bulunduğu bir mecliste Nevaî, Iraktan gelen Binaî'ye "hatırında kalmışsa Yakub beyin meziyetlerinden bize bir şey anlat" dedi. Binaî "Yakub beyin bir meziyeti vardır ki başka meziyetleriyle kıyas kabul etmez: O Türkçe konuşmaz!" dedi.

Nevaî-"Binaî, senin küstahlığın bütün sınırları aştı. Senin bu ağzına pislik doldurmalı" dedi Binaî buna karşı: -"Pislik doldurmak zor bir şey değil: Türkçe bir şiir okutmak kâfidir" diye cevap verdi.

Anlaşılıyor ki Nevaî'nin Türk dili için yaptığı didinme ve mücadeleleri **Farsça güzel şiirler yazmağa muktedir olan Türk şairlerinin bile hoşuna gitmiyordu. Binaî'nin** bu **hikâyede anlatılan sözlerini yalnız onun "nüktepervaz"lığına** hamletmek, Nevaî'ye bir şakası saymak mümkün değildir. Zamanın en müsamahakâr aydınlarından olan Nevaî'nin çok sert mukabelesi bu sözleri "nükte" veya bir şaka sanmadığına delildir.

VI. Altıncı makale "Nevaî devrine ait güzel el yazmaları ve bunların yaradıcıları, başlıklı makaledir (s. 153-174). A.A. Semenov tarafından yazılmıştır.

Bu makalede güzel yazı ve resim sanatlarının Nevaî devrinde kemâlin en yüksek derecesine geldiği gösterilmekte ve bu devre ait olup zamanımızın kitaplıklarında ve müzelerinde bulunan şaheserler bahis konusu edilmektedir.

VII. Yedinci makale "XV. Yüzyıl Herat'ının tarihî topografisi" başlıklı makaledir (S.174-202). Nevaî devri Herat'ı muhteşem abîdeleri, parkları, bahçeleri, geniş hıyabanları, kanalları, pazarları ile bu makalede canlandırılmıştır.

VIII. Sekizinci makale "Leningrad kolleksiyonlarında bulunan Nevaî elyazmalarının tavsifi" başlıklı makaledir. (S.203-235). S.L.Volin tarafından yazılmıştır.

"Alişîr Nevaî" dergisinin IV. makalesi olan Borovkov'un makalesinden bahsederken bu makalenin "Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi"nde (cilt II, sayı 3-4) Profesör Doktor Ahmet Caferoğlu tarafından hülâsa edildiğini kaydetmiştik. Onun güzel tanıtma makalesi Türk dili ve Edebiyatı'nda (C. II. sayı 3-4) yayınlanmıştır. Alişîr Nevaî üzerine yazılan değerli etüdlardandır. Büyük Türkçü Alişîr Nevaî üzerine çalışan genç edebiyatçıların görmelerini tavsiye ederim.

W. TİESENHAUSEN. ALTINORDU TARİHİNE AİT MATERYELLER DERGİSİ II. CİLT.
(Sbornik matrlalov atnos. kistiorii Zolotoy Ordı. Moskova-Leningrad 1941, 305 sah.)

Belleten, C.VIII, Fas 42

Bundan tam 60 yıl önce bu mesainin ilk I. cildi neşredilmişti (1884). Bu birinci cilt arapça kaynaklardan Altınordu tarihine ait metinleri ihtiva etmektedir. Bu eser Prof. İsmail Hakkı İzmirli tarafından yapılan türkçe tercümeleriyle beraber Altınordu devleti tarihine ait metinler adıyle 1941 de Maarif Vekilliği tarafından yayınlanmıştır.

Tiesenhausen bu mesaisinin ikinci cildini teşkil edecek olan farsça metinleri de toplamış ve kısmen işlemiş, fakat ikmâl edemeden 1902 de vefat etmiştir. Topladığı materyeller 1908 de kızı tarafından Akademi yanındaki Asya Müzesine verilmiştir.

Altınordu devletinin tarihi Rus tarihini yakından ilgilendirdiği için Rus bilginleri bu konu üzerinde çoktanberi çalışmaktadırlar. Daha 19. asır başlarında Rusya İlimler Akademisi, Altınordu tarihi yazdırmak için bir müsabaka ilân etmişti. Salâhiyet sahibi Rus bilginlerinin itiraflarına göre, bu konu üzerinde şimdiye kadar kanaat verecek bir eser yazılmamıştır. Bunun sebepleri "Materyeller"in bu cildine Akademi namına yazılan Önsöz'de izah edilmektedir. Bu izaha göre, Altınordu devletinin dahilinde hiç bir tarihî eser yazılmamıştır, yahut böyle bir eser bize erişmemiştir. Sikkeler ve başka maddî kültür eserleri pek önemli kaynaklar olmakla beraber bu büyük devletin tarihini tamamiyle aydınlatmaya kâfi değildir. Altınordu tarihine ait yazılı malûmat bu devletle o veya bu suretle münasebetlerde bulunmuş olan kavimlere mensup müelliflerin eserlerinde bulunur. Bu malûmat o kadar çok ve dağınık ve o kadar muhtelif dillerde -Rus, Leh, Macar, Latin, Ermeni, Gürcü, Arap, Fars, Türk ve Çin dillerinde- yazılmıştır ki bunların hepsinden faydalanabilmek kolay bir iş değildir. belki imkân dışındadır. Diğer cihetten bu müellifler Altınordu olaylarını söz konusu ederken ancak kendi ülkelerini ilgilendirenlerini yazarlar ki bunların Altınordu devletinin siyasî, içtimaî ve iktisadî teşkilâtını ve iç durumunu öğrenmek güçtür. Bundan dolayıdır ki Altınordu tarihini yazabilmek için önce bu kaynaklarda bu devlete ait yazılan malûmatı ihtiva eden metinleri ve Rusça tercümelerini yayınlamak lüzumu anlaşılmıştır. İşte bunun üzerindedir ki W. Tiesenhausen başlamış olduğu mesaiyi Sovyetler Akademisi devam ettirmeğe karar vermiş, Altınordu tarihine ait materyeller'in II. cildini de yayınlamıştır.

Tiesenhausen'in topladığı materyeller ve yaptığı tercümeler Rus müsteşriklarından A.A. Romaskeviç ile S.L.Valin tarafından yeniden tanzim ve tertip edilmiştir: Tiesenhausen'in hazırladığı metin ve tercümelerden bir çoğu çıkarılmıştır: çünkü bunlardan bir çoğunun neşredilen başka kaynaklarda verilen malûmata yeni bir şey ilâve etmedikleri görülmüştür. Muhammed ibn Hinduşah'ın دستور الكاتب فى تعين المراتب adlı eseri de bu cilde konulmak üzere Tiesenhausen tarafından istinsah edilmiş ise de çıkarılmıştır. Moğol devrinde İran'ın içtimaı teşkilâtını ve idare sistemini tetkik için çok zengin bir kaynak olan bu eserin ayrıca yayınlanacağı bildirilmektedir, ki tarihçiler için önemli bir müjdedir.

Altınordu tarihine ait materyeller'in bu II. cildinde neşredilen materyeller şunlardır:

1 — Tabakat-i Nesiri'den. Kalkutta'da basılan nüshadan alınmıştır (tercüme)

2 — Changûşai - Cüveyni'den (GMS) (tercüme).

3 — Selçuk Name (muhtasar İbn Bibi)den (tercüme).

4 — Cami'at-tevarih. Reşid - ed - Din'den (terc..).

5 — Tarih-i Vassaf (Bombay basımından) (terc..)

6 — Tarih-i güzide Hamdullah Kazvini'den (terc..)

7 — Tarih-i -güzide zeyli'nden (terc..)

8 — Tarih-i Şeyh Üveys (Leyden Akademisi kütüphanesindeki tek nüshadan) (tercüme ve metin).

9 — Zafer Name-i Nizam-ad-Din Şami (F.Tauer-in neşrettiği nüshadan metin ve tercüme).

10 — "İskender anonimi"nden tercüme ve metin. Akademi yazmasından.

11 — Hafız Abru'dan tercüme ve metin (Akademi nüshasından).

12 — Şeref-ed-Din Yezdi'nin ZN. mukaddemesinden tercüme ve metin.

13 — Abd-ar-razzak'in Matl-üs-sadayin'inden tercüme ve metin.

14 — "Şeceret-ül-Etrek" (anonim)den tercüme ve metin (British Museum nüshasından).

15 — Kadı Ahmet Gaffari Kazvini'nin Nusah-i-Cihanara'sından (Brit.M.nüshasından) tercüme ve metin.

16 — Tarih-i Haydari'den tercüme ve metin (Rus Devlet Kütüphanesi yazmasından).

Metin tercümeleri faydalı notlarla tahşiye edilmiştir. Moğolların batı seferleri hakkında verilen malûmatta adı geçen kavim, şehir ve şahıs adlarını muhtelif

nüshalardaki varyantları ve transkripsiyonları verildiği gibi bazı kavim ve şehirlerin tayini tecrübesi de yapılmaktadır. Bu ciltte metinlerin hepsi verilmemiş, birçoğunun yalnız Rusça tercümeleri ile iktifa edilmiştir, ki bu kıymetli eser için eksiklik sayılabilir. Yalnız tercümeleri verilen metinlerin aslı basılmış olması buna sebep gösterilemez sanırız. Çünkü basma eserlerden de tercüme ve metinler verilmiştir.

Sovyet inkilâbından sonra Altınordu tarihine ait bir kaç mühim monografi de neşredilmiştir. Bunlardan N.İ. Veselovski'nin "Altınordu tümen beylerinden Nogay ve zamanı" (Zap.R.Ak.Nauk.1922,c.XIII), A.Yakubovski'nin *"Doğuda Feodalizm,* Altınordu'nun paytahtı Bereke'nin sarayı (Leningrad 1932)[1], Yakubovski ile Grekov'ın müşterek yazdıkları Altınordu (Leningrad 1937) adlı eseri Altınordu tarihini aydınlatmak yolunda atılan önemli adımlardır. Bu monografiler bize Altınordu devletinin iç yüzünü tanımağa yardım etmektedirler. Malûmdur ki Altınordu tarihinin dış yüzünü Tiesenhausen ve diğer bilgin müsteşriklerin toplayıp neşrettikleri materyellerden yahut doğrudan doğruya kaynaklardan epeyce öğrenilmiş bulunuyorsa da iç yüzü hâlâ muamma gibi durmakta idi. Meselâ Altınordu'nin islâmlaşmasında rol oynıyan d a h i l i s e b e p l e r bugüne kadar iyi öğrenilmiş denemez. Altınordu için bu büyük tarihi olayın sebebi olarak Altınordu'nun Mısır Kıpçak devletiyle siyasi münasebeti ve İlhanlılarla olan rekabeti gösterilmektedir. Halbuki bunlar hadisenin dış görünüşüdür. Dahilde hıristiyan Kıpçakların veya müşriklerin (budist ve şamanistlerin) islâm dinine karşı durum ve münasebetleri, Altınordu devletinin inhilâl ve sukutunda rol oynıyan dahili sebep ve âmiller, Altınordu'nun şimal ve cenubunda bulunan eski Türk-islâm kültürü ve şehir hayatı yerleşen sahalarda (Bulgar ve Harezm'de) yaşıyan yerli halk ile esas hâkim olan göçebeler arasındaki münasebetler ve s. gibi konular iyi ve teferruatiyle incelenmiş değildir. Bilhassa Altınordu'nun inhilâl ve sukutu, ortalıkta dolaşan bir fikre göre, Timur'un Toktamış üzerine seferiyle izah edilmektedir ki hiçbir esaslı araştırmaya dayanmaz; bu sefer Altınordu devletinin yıkılış tarihinde birbirini takip eden halkaların sonu ve dışarıdan görülebilen halkasıdır. Bu izaha inananlar bu devletin dayandığı kütlenin göçebe boylar olduğunu, bunlar arasında devletin kuruluşundan beri sürüp gelen mücadeleleri, Edgü beğin Mangıtlarını, Canıbek[2]. hanın ölümünden sonra (1357) Altınordu'da devam eden kargaşalıkları dikkat nazarına almıyorlar... Bütün bunlar Altınordu inhilâl ve sukutunu hazırlamış bulunuyordu; Timur'un seferi bu yıkılışı çabuklaştırmış oldu. Altınordu hanları göçebeleri yerleştirmemiş, Harzem, Bulgar ve Kırım gibi kültür sahalarına malik oldukları halde göçebe devlet olarak

[1] Bu monografi hak. A. İnan Doğuda Feodalizm....(Türkiyat Mecmuası c. III. 1935 sah. 307-310).

[2] Bu hanın adı Canıbek, kardeşinin adı Tınıbek'dir. Özbek (eski telaffuza göre: Özübek). Canıbek ve Tınıbek adları hep bir mana ifade ederler ki,Cani pek =muhkem demektir. Bu alardaki bek "Bey" demek değildir. (krş. Prof. M. Fuad Köprülü. Türk Edebiyatı tarihi, İstanbul 1926,S.358).

kalmış... Bu devletin en son büyük hanı Toktamış bile, tarihî olayları çok iyi aksettiren Kırım, Nogay ve Kırgız-Kazak destanî rivayetlerine göre, yaylalarından, at sürülerinden binlerce koyun ve kuzularından ayrıldığına ağlamıştır...

Altınordu ilk kuruluşunda bile inhilâl unsurlarını içinde bulunduruyordu: Kırıma ve Tunaya mutlak hâkim olan Nogay ve "orda"sı, Ak Orda ile Kök Orda[3]. hanedanı arasındaki rekabet bu inhilâlin ilk tohumları idi. Bütün bu meselelerin aydınlatılması için sürekli mesailere lüzum vardır. W.Tiesenhausen'in mesaileri bu yolda atılan en önemli adımlardır. Bu "Materyaller" tarih meraklılarını kütüphaneleri dolaşmaktan kısmen kurtarmaktadır.

[3] Altın Orda=Altınordu adına şark eserlerinde raslanmıyor; bu terim aslında rusça Zolotaya Orlda'nın türkçeye tercümesidir. Şark kaynaklarına göre Cuci ulusu *Ak Orda* ve *Kök Orda* adıyle iki "orda" ya ayrılırdı. Anonim İskender'e ve Ebulgazi'ye göre doğudaki "orda" Ak Orda, batıdaki Kök Orda'dır. Rus kaynakları doğudaki "Orda" yı "Kök Orda, tesmiye ederler. Hosrev-ü Şirin'e göre Ak Orda batıdaki ordadır. "Ak Orda"yı Rusların Altınordu tesmiye etmeleri ihtimal ki ötemiş hacı tarafından yazılan "Dost Sultan" tarihindeki rivayetle ("...han bularğa üç örge saldı: Altın bosağalı ak örgeni Sayın hanğs saldı... ZWO, XV, 23) izah edilebilir. ("Altun bosağa"=altın eşik).

DOKTOR HÂMİT ZÜBEYR KOŞAY,
Türkiye Türk düğünleri üzerine mukayeseli malzeme, Ankara 1944, XX-361 sah. 140 resim.

Belleten C.VIII, F.42.

Maarif Vekilliği Eski Eserler ve Müzeler Umum Müdürü Doktor Hâmit Zübeyr Koşay'ın hazırladığı bu eser Maarif Vekilliği tarafından yayınlandı. Bu kıymetli eserde Türkiye Düğünleri konusu üzerine muhtelif dergilerde yayınlanan, hususî ellerde ve müellifin kendisinde bulunan malzemeler ilmî metodun taleplerine uygun olarak tasnif edilmiş ve toplanmıştır "Türk düğünleri"nde toplanan malzeme, Türk aydınlarının memleketimizin en ücra köşelerinde bile folklora nasıl sarıldıklarını göstermesi bakımından da çok önemlidir.

Halkçı Cumhuriyet rejiminin kuruluşundan beri aydınlarımızın etnoğrafya ve folklora karşı ilgi ve sevgi göstermeleri pek tabiî idi. Türk Ulusunun derin halk tabakalarında binlerce yıllardan beri sürüp gelen kültür faaliyetlerinin nesilden nesile intikal eden maddı ve manevî kıymetli mahsüllerinin muhafaza olunduğu meşrutiyet devrinin aydınlarına da malûmdu; fakat bu mahsulleri meydan çıkarmak, incelemek, kıymetlilerini korumak ve bunlara yeni istikamet vererek geliştirmek onlar için arzudan öteye geçememiştir. Cumhuriyet devri aydınları seleflerinin bu arzularını pek parlak surette başardılar. Doktor Hâmit Zübeyr Koşay tarafından tasnif edilen malzeme bu başarının en önemli örneğidir.

Malûm olduğu veçhile evlenme müessesesi her milletin bütün varlığının temelini teşkil ediyor ve maddî ve manevî mahsüllerinden en güzellerinin tezahürüne vesile oluyor. Bunun içindir ki her milletin millî kültür konusu üzerinde çalışan folklorcu ve etnoğrafyacıları düğün görenek ve geleneklerine, düğün münasebetiyle kullanılan bütün eşyanın tavsif ve tasvirine önem verirler.

Düğün görenek ve gelenekleri yalnız o veya bu ulusun evlenme ve aile müessesesi tarihinin gelişme ve olgunlaşma seyrinde geçirdiği muhtelif merhaleleri öğrenme bakımından değil, fakat bütün beşeriyetin evlenme ve aile tarihini, etnolojinin en karışık meselelerinden birini halletmeğe yardım edecek bir malzeme vermektedir. Çünki hiç bir medenî millet kendi ırkı veya oturduğu bugünkü toprağı üzerinde kendini Çin seddi içerisine kapatıp kültürünü geliştirmiş değildir... Her hangi bir millet, millî kültürünü ne kadar geliştirmiş ve olgunlaştırmış olursa olsun, en eski iptidaî devirlerin bazı hâtıralarını ve gelenekelerini bugüne kadar sürükleyip getirmiştir: bilhassa evlenme ve aile gibi muhafazakâr müesse-

seler tarihten önceki karanlık devirlerin en iptidaî şekil ve geleneklerinin derin veya silik hâtıralarını taşırlar. Bunlar içtimaî müstehase'lerdir ki tarihten önceki devirlerde yaşayan iptidaî cemiyetlere dair fikir edinmek için en önemli malzeme teşkil ederler. Doktor Hâmit Zübeyr Koşay'ın verdiği malzemelerde de bu bakımdan dikkate değer birçok içtimaî müstehase'ler vardır: nışan takma, silâh boşaltmak, kız tarafından güveği tarafından gelenlere karşı soğuk ve düşmanca muameleleri (sahife 58-61, 79-84, 268 ve baş.) sağdıç, kuşak, gelini ata bindirme, gelinin konuşmaması ("gelinlik etme" sah.323), ve kız değiştirme gibi unsurlar çok eski devirlere ait evlenme adetlerinin kalıntılarıdır. Biz bunları başka bir yazımızda inceleyeceğiz: burada ise ancak bir iki unsura temas etmekle iktifa edelim.

Etnoloji bakımından çok önemli olan "Kız değiştirme âdetleri, Türkiyede ancak bir yerde tesbit edilmiştir (sah.84). Orta Asya Kazak-Kırgızlarında bu âdete çok tesadüf edilir: buna *"karşı kudalık"* (karşı dünürlük) denir. Bu âdete göre evlenme şekli çok eski devirlerin hâtırasıdır. Karşı dünürlük âdetini "kalın malı (ağırlık) vermekten kaçınma, ile izah etmek doğru değildir: bu âdet L. Morgan'ın *punalua aile* dediği ailenin kalıntısıdır. Havay'lıların p u n a l u a 'sı (=arkadaş, yoldaş) çok eski devirlerdeki Orta Asya iptidai topluluklarının adaş, sağdıç, terimleriyle ifade ettikleri mefhumun aynıdır. Bizim bugünkü *adaş* kelimesi, *punalua* aile şekli değiştikten ad+eş yahut at+taşdiye yapılan halk etimolojisi neticesinde yeni bir mefhum için kullanılmağa başlamıştır ki, menşei bakımından "ad=isim" kelimesiyle hiç bir ilgisi yoktur.

Eski türkçede *adaş* ve *sağdıç* terimleri aynı anlamı ifade ederler: "dost arkadaş" (DLT, 1, 155: "sağdıç" 1. 455, 374) demektir. Türk lehcelerini çok iyi bilen kâşgarlı Mahmud her iki kelimeyi arapça "sıddık" صديق kelimesiyle tercüme etmiştir. Eski Türkçedeki adaş آداش kelimesi eski anlamını yakutçada muhafaza etmiştir: "ataş = dost, arkadaş, yoldaş" (Pekarski 1, 190; Seroşevskiy "Yakutı", s. 551). Dikkate değer ki yakutçada "adasta" biri biriyle bir şey değiştirmekle dost olmak demektir. Kazak-Kırgız lehçesinde "ataştır-" kızı nişanlamak anlamındadır ki çok eski bir devrin izini taşıyor. Kırgızçada adaş t/y tebadülü ile ayaş olmuştur "dost" demektir (Yudahin "Kırgız sözlüğü" S.19).

Kazak-Kırgızlarda hemşirenin oğluyla erkek kardeşin kızını evlendirme âdeti yaygındır. Bu âdet Frazer'e göre "hemşireleri değiştirme, ile evlenmenin olgunlaşmış şeklidir. "Türkiye Türk düğünleri"nde toplanan malzemede bu âdete tesadüf edilmiyorsa da Yürük ve Türkmenler arasında izleri bulunması mümkündür.

"Türkiye Türk düğünleri"nde ancak bir yerde, Lâpseki Çardak köyünde Bay Uluğ İğdemir tarafından tespit edilen bir âdet dikkate değer mahiyettedir. Bu, nikâhtan önce merasimle güveyi traş etmek âdetidir (Sah.244). Eski Orta Asya kavimlerinden S'yenbi'ler nikahtan önce güveyi traş ederlerdi (Hyacınth 1,161; W.Eberhard, Çinin şimal kom.sah.45).

Türkiye düğün tavsiflerine göre Türkiyede ekzogami izleri pek siliktir. Bu usulde evlenme izleri ancak erkek tarafından gelenleri soğuk ve hatta düşmanca karşılama (mesele sah.60.195 v.b) "silâh atma, kızın kardeşiyle yapılan pazarlıklar gibi âdetlerde görülüyor. Düğün türkülerinde ise ekzogami hatıraları pek açık olarak göze çarpmaktadır. Örnek olarak birkaç türküden parçalar alalım:

Analar besler hurma ile
El *oğlu döğer yarma ile*
Git kızım sağlıklarla
Sil gözünü yağlıklarla (S.155).
Odun alır kucağına
Varır **elin ocağına**
El *oğlunun kucağına (S.172)*
Esvap yuduğum taşlar
Gölgelendiğim ağaçlar
Gidiyorum arkadaşlar
Gidiyorum **elinizden (S.184)**
Alın, yeşilin aldını
Seni boylara yatlara verdimi? (S.239).

Türkiye Türk düğünlerinde tesadüf edilen terimler de yalnız dilbilgisi bakımından değil, fakat Türk ailesinin inkişaf ve tekâmül tarihini inceleme için de çok önemlidir. Batı türkçesinde unutulduğunu zannetiğimiz bir çok terimlerin düğün âdetlerinde yaşadığını görüyoruz (meselâ enişte yerine *özne ~ yezne* DLT. III, 35).

Dr.H.Z.Koşay'ın bu eseri folklor ve etnoloji sahalarında çalışanlarımız için örnek tutulacak bir kitaptır. Sayın müellifini kutlar ve diğer millî âdetlerimize dair malzemeleri de devrin vukuf ve bilgisiyle tasnif ve telif etmesini bekleriz.

TRUDI KİRGİZKOY ARHEOLOGO-ETNOGRA-FİCESKOY EKSPEDİTSİİ II. 1959, 381 s.

Türk Kültürü Sayı 16 sh.60-63 Şubat 1964.

Kırgızistan arkeoloji ve etnoğrafya ilmî seferi çalışmalarının I. cildi 1956 yılında yayınlanmıştı. Bu cildin içindeki yazılar Prof. Dr. Ahmet Temir tarafından Tarih Kurumu "Belleten"inde (c.XXIII, sayı 90 s. 333-334) tanıtılmıştı. Bizim burada tanıtacağımız II. cildin ihtiva ettiği etüd ve makaleler şunlardır:

A.K. Kibirov. Arheologiçeskiye pamyatniki Çatkala (Çatlakın arkeolojik andaçları, s.3-62).

A.K Kibirov. Arheologiçeskiye raboti v Tsentr. Tyan-Şane (Merkezî Tyan-Şanda arkeolojik çalışmalar) s. 63-138.

L. Zyablin. Srednevekovoviye kurganına Issık Köle (Issık Gölde Ortaçağ ait kurganlar) s.139-154.

L. Kızlasov. Arheologiçeskiye izsledovaniyana gorodişçe Ak-Beşim (Ak-Beşim harabesinde araştırmalar) s. 155-242, S.G. Hmilnitskiy. Opıt rekonstruktsii buddiyskogo hrama gorodişça Ak-Beşım (Ak-Beşim harabesindeki Buda mabedinin rekonstrüksiyonu tecrübesi) s. 243-265.

N.M. Miklaşevskaya. Kranilogiya Kırgızov (Kırgız kronolojisi) S. 266-294.

S.M. Abramson. Kırgıskoye naseleniye Sinsizan-Uygurskoy avtonom. oblasti Kitayskoy Nar. Resp. (Çinin Doğu Türkistanında Uygur muhtar eyaletinde Kırgız nüfusu) s. 332-369.

N.N. Miklaşevskaya. K. Voprosu ob udel. vese Sredne-Aziat. elementa ve obrozovanii antroplogieskogo tipa (Kırgız antropolojik tipinin teşekkülünde Orta Asya unsurunun izafî şikleti meselesi üzerine) s. 370-381.

Birinci Etüd olan Kibirov'un yazısında Türkistanın dağlık bölgesindeki Çatkal vadisinde bulunan kurganlarda yapılan kazılarda elde edilen sonuçlar hulâsa edilmiştir.

Çatkal vadisi bir yanından Talas-Alatav dağları ve diğer yandan da Peskem ve Çatkak silsileriyle çevrilmiştir. Bu dağlardaki geçitlerle bir taraftan Ferganeye ve diğer taraftan da Taşkent vahasına bağlanır. Bu vadi çok eski devirlerden beri Davanya (yani Fergane) iktisadî hayatı ve kültürü ile bağlı olmuştur. Bu bölgede 200 den fazla kurgan tesbit edilmiştir. Bunlardan iki tanesinde milâd-

.dan önceki birinci asra ait katakomba-mezarlar bulunmuştur. Onbir kurgandaki mezarların VI-XII. asırlara ait olduğu tahmin edilmiştir. Mezarlardan insan kalıntıları ile koyun ve ender olarak, at kemikleri bulunmaktadır. Bir bölgede kale tipinde iki şehir harabesi ile birçok başka harabeler de tesbit edilmiştir.

Çatkal, son Kuşan ve Türk devrinde (IV-VIII. asırlarda) çok kesif surette meskûn olmuştur. Mezarlardan çıkarılan malzemeye göre VIII-X.Y.Y.ait olanları yedisu ülkesindeki Çu havzasındaki VI-VIII. Y.Y.Karluk-Türk mezarlarına benzemektedir ki bunların Batı Türk Hakanlığı devri ile tarihlendirmek mümkündür. Kırgızlarca "Külmes Han ordusu" denilen "Ulu Bulak" harabesinin, Karahanlılar devrine ait olduğu muhakkaktır. Müellif burada bir "İdris" Peygamber" türbesinden bahsediyor ve resmini (S.25) veriyor. Fakat bu türbeyi tarihlendirmiyor. Resmine bakılırsa bu, türbenin de Karahanlılar devrine ait olduğunu tahmin etmek mümkündür. Bu türbe, Çatkal ırmağının sol kıyısındaki bir tepede bulunuyor. Arkeolojik araştırmalara göre Çatkal VI-VIII. Y.Y. Batı Türk Hakanlığına X.-XII. Y.Y. larda Karahanlılara tabi olmuştur. W. Barthold'a göre Ortaçağda Çatkal'ın merkezi Ardlankent adlı şehirdi. Bu şehrin harabesi "Külmes Han" harabesi olacaktır? Burada arap harfleri ile yazılı Karahanlı devri keramikleri bulunmuştur. Ortaçağda bu Ardlankent şehri mühim ticaret ve sanayi merkezi olmuştur. Çatkalın şehir hayatını feodaller savaşı yahut Çingiz Han istilâsı sekteye uğramıştır.

Kibirov'un ikinci yazısında merkezî Tyan-Şan (Tanrı dağları) da yapılan arkeolojik araştırmalar bahis konusu edilmektedir (s. 63-138). Merkezî Tyan-Şan arkeolojisi, geçen y.y.dan beri seyyahların ve bilginlerin dikkatini çekmekte devam etmiştir. Müellif, bu yazısında o güne kadar yapılan araştırmaların hulâsasını veriyor: 707-709 yıllarında darbedilmiş olan Türk Hakanlığı sikkeleri, 1895 yılında bulunmuştu. VI-X. y.y da burası Batı Türk Hakanlığına tâbi olduğu daha o zaman tesbit edilmiş bulunuyordu. Daha eski devirlerde Milâddan önceki VII. Milâddan sonraki II. y.y. larda. Sak-wusun boyları hâkim olmuşlardır. Buradaki kurganların çoğu o devirden kalma olduğu anlaşılmıştır. Türklerin hâkim olduğu çağlardan kalan kurgan-mezarlar, Prof.Bernştam'a göre, Çigil, Cuban ve Karluk Türk boylarına aittir.

Burana harabesi kurganlarından birinde Greko-Baktırya menşeli altın süs eşyası bulunmuştur. Bu mezar M.önce ve M. s. y.y. ile tarihlendirilmektedir. Bu kurganın Wusunlara ait olduğu tahmin ediliyor. Müellif bu Wusunların kültürü hakkında bazı mülâhaza ve mütalâalar serdetmektedir. Wusunlar, at ve koyun sürüleri besliyen çoban bir ulus olmakla beraber dokumacılık, madencilik, çömlekçilik ve başka sanatları geliştirmişlerdi (s.107-112). Merkezî Tyan-Şan'daki katakomb-mezarların hangi ulusa ait olduğu hakkında ihtilaf vardır. Sarmut eserleri olduğunu iddia edenler olduğu gibi bunların Hun Türklerine ait olduğunu ileri sürenler de vardır. Prof. Bernştam, Hunların eseri olduğunu kesin olarak iddia etmiştir (s.136).

Üçüncü makalede L.P. Zyablin (s.139-154), Ortaçağa ait Issık-Köl kurganlarında yapılan kazıları bahis konusu etmiştir.. Onun verdiği bilgilere göre, kırgız arkeoloji ekspedisyunun amaçlarından biri Ortaçağ devrine ait kurgunların tesbiti ve kazıları idi. Bu kazılar XII. y.y.dan sonraki, yani Karahanlılar Hakanlığının inhilâlinden sonra, Kırgız ulusunun tarihini aydınlatmak için belgeler vereceği bekleniyordu. Fakat XII. y.y. ve daha sonralara ait kurgunlar pek az bulunmuştur. Binaenaleyh daha önceki devirlere ait kurganlarda kazılar yapmak icap etmiştir. Bu kurganlar, Gök-Türk ve Karahanlıların ilk devirlerine ait olacaktı.

Koysu bölgesinde 19 kurganda yapılan kazılarda, ancak iki kurgan-mezarda eşya bulunmuş, kalan onyedi mezarda eşya bulunmamıştır. Dolinka bölgesindeki X-XI. y.y. ait kurganlarda da hiç eşya bulunmamıştır. Burada kazılan 29 kurgandan yedisinde mezar dahi bulunmamıştır. Eşya çıkmayan bazı mezarlarda bıçak bulunmuştur. Koysu bölgesindeki mezarlar XII-XIII. y.y. lara aittir. Bunlardan iki kurgandaki mezar tipik Türk defnine uygundur. Bu defin tipine "Altay tipi" denilmektedir. Bu defnin özelliği ölüyü at ile beraber gömmesidir. Bu Türk mezarları VIII-X. y.y. lara aittir.

L.P. Zyablin bu XI-XII. y.y. lara ait kurgan-mezarlardan eşya çıkmamasının sebebini açıklamıyor. Herhalde bu mezarlar müslüman Karahanlılara ait olsalar gerek. Kurgan yapmak ise islâmiyete aykırı olmadığı için, gelenek olarak, devam etmiş olacaktır.

Dördüncü makalede L.P. Kızlasov, Ak-Beşim harabesinde yapılan arkeolojik araştırmaları anlatıyor (s.155-242). Bu harabe Kuzey Kırgızistanda, Çu ırmağı havzasında Tokmak şehrinin güney-doğusunda 8 km. mesafede bulunuyor; burası Ortaçağın ilk devrine ait şehir idi. Bu Ak-Beşim harabesi, Türkistan arkeologlarınca çoktan malûmdu. W. Barthold, bu harabeyi Karahanlılar devletinin başkenti olan Balasagun şehrinin harabesi sanmıştı; A.N. Bernştan ise, bunun balasagun harabesi olduğunu kesin olarak iddia etti. 1953 yılında burada çok geniş kazılar yapıldı ve buda tapınağı, hıristiyan kilisesi meydana çıkarıldı. Buda tapınağının VIII. y.y. tahribedilmiş ve yakılmış olduğu anlaşılmıştır. Bunu yapanlar, galiba Karluk Türkleri olsa gerektir. Bunlar VIII-XI y.y. larda bu tapınağı mesken olarak kullanmışlardır. Bu devreye ait eşya (koşum takımları, elbise ve mutbak eşyası gibi) hep göçebe hayata mahsus eşyadır. Bu kazıda Buda kültüne ait pek çok önemli eşya ile tapınakta ve çevresinde pek çok Türgiş ve Karahanlı sikkeleri bulunmuştur. Bu münasebetle Kızlasov, Türgiş sikkeleri hakkında yeni buluştan bahsetmektedir. Bu güne kadar Türgiş sikkelerinin lejanları yanlış okumuş Uygur harfleriyle türkçe yazılmış sanılarak uydurma okumalar neşredilmiştir. Halbuki bu lejanlar Sogd harfleriyle sogdça yazılmıştır. Kızlasov, O.İ. Smirnova, Şirbak bunu şüphe bırakmıyacak surette isbat etmişlerdir. (Muneti iz gor. Ak-Beşim. Uçen. Zap. İnst. Vostokov. 1958. bıp. 16). Karahanlı sikkeleri ise, tapınağın dışındaki tarlada toplu halde (70 aded) bulunmuştur. 34 sikkenin yazısı silinmiş, fakat 13 sikkede Halife Kaim (1075-1081). Ars-

lan, Nasır gibi lakaplar okunuyor. 2 sikkede Batı Karahanlı hakanı Muhammed bin Nasr Arslan Han, başka bir sikkeye göre Arslan Karahan. Bu sikke Özkentte darp edilmiştir. Birçok sikkelerde BugraKara Hakan yazılmıştır.

Hıristiyan tapınağının VIII. y.y.a ait olduğu anlaşılmıştır; plânı Anadolu ve Ermenistandaki VII-VIII. y.y. kilisilerinin benzeridir. Hıristiyan mezarlığında yapılan kazılarda, ölülerin boyunlarında VII-VIII. y.y. ait bronz haçlar, kulaklarında küpeler bulunmuştur.

Ak-Beşim harebesinde yapılan bu kazılar göstermiştir ki bu harabe Balasagun harabesi değildir. Çünkü bu Ak-Beşim denilen harabeyi bırakan şehir V-X.y.y. lar arasında yaşamış, XI-XII, y.y.larda bu şehir harabe halinde idi. Fakat bu harabe çevresinde köyler bulunmuş ve harabe ziyaret edilmiştir. Karahanlı sikkelerinin bulunması bununla izah olunur. Balasagun şehri ise XI-XII. y.y. larda Karahanlıların parlak merkezi olmuş ve XIV. y.y. a kadar yaşamıştır. Balasagun harabesini başka bir yerde aramak gerekiyor. Burana harabesi de Balasagun harabesi değildir. Bu şehir Karahanlılar tarafından kurulmuştur. Hâlâ bir minaresi vardır. Bu küçük bir şehir olmuştur. Halbuki, kaynaklara göre, Balasagun çok büyük bir şehirdir. Karahıtay ordusu bu şehri 16 gün muhasara etti, işgal ettikten sonra 47.000 müslümana katliam yaptılar.

Ak-Beşim kazılarından anlaşıldığına göre bu şehirde muhtelif uluslara mensup cemaatler - Sogdlar, Süryanîler, Çinliler, Türkler - yaşamıştır. Din bakımından budistler, ateşperestler, hıristiyanlar, şamanist Türkler bulunmuştur.

VII. y.y. da Çu havzasını ziyaret eden Çin seyyahi Suanszan, bu bölgede çok şehirler görmüştür. Onun anlattığına göre her şehirde müstakil bir bey bulunmuş, fakat hepsi de Türk Hakanına tâbi olmuşlardır. Ak-Beşim harabesi şehrinin adını tâyin etmek Türkistan arkeolog ve tarihçilerine düşen vazifedir.

Beşinci makalede S.G. HMİLNİTSKİY Buda tapınağının rekonstrüsyonu tecrübesini yapmış olduğunu bahis konusu etmektedir. Ona göre bu tapınağın plânı ve başka vasıfları Doğu Türkistandaki Budist Uygur tapınaklarına benzemektedir.

Altıncı ve sekizinci makaleler N.N. Miklaşevskiy tarafından yazılmış Kırgız antropojisi üzerine etüdlerdir.

Yedinci makale S.M. Abramson'un Doğu Türkistan Uyguristan muhtar eyaletinde yaşıyan Kırgızlar hakkındadır? Profesör S.M.Abramson Kırgız Kültürü, etnografya ve folklor araştırmaları ile ün almış ilim adamıdır. Bu makalesinde verdiği malûmata göre Doğu Türkistanda 100.000 den fazla Kırgız Türkleri nüfusu bulunmaktadır. Bunlardan kâşgarda 46 bin, Aksuda 25 bin, İlide 7.500, Hotende 500 ve başka yerlerde dağınık nüfus vardır. Bu Kırgızların bir kısmı, galiba, Batı Türkistandan göç etmiş ailelerdir. Müellif bu Kırgızların etnoğrafya ve folkloruna dair çok değerli bilgiler ve resimler vermektedir.

Kırgız Arkeoloji-etnoğrafya ekspedisyonu çalışmalarının bu II. cildi Türk tarihi ve umumiyetle kültür tarihi araştırmaları için faydalı bir eserdir.

E.K.PEKARSKİY, YAKUT DİLİ LUGATİ. (SLOVAR YAKUTSKAGO YAZIKA). PETERSBURG - LENİNGRAD. 1907-1930.

Türkiyat Mecmuası 1933. C. III. sah.293-300

Son yıllarda türkologya sahasında neşredilen çok mühim eserlerden biri ve belki de birincisi Pekarski'nin Yakut Dili Lûgati'dir. Bu eser Radloff lûgati hacminde, üç ciltten ve 3858 sütün, yani 1929 sayfadan ibaret olup 25 bin kelimeyi ihtiva etmektedir.

Siyasi fikirlerinden dolayı çar hükûmeti tarafından Yakutistan'a sürülen genç Pekarskiy 1881 de Yakut Dili'ni ve halk edebiyatını öğrenmeğe başlamış ve o zamana kadar bu dile dair yazılan eserleri binbir müşkülat içinde elde ederek ilmî edebiyatı takip etmeğe çalışmıştır. Bütün hayatını Yakut türkçesini öğrenip tetkike hasreden Pekarskiy, Yakut Lûgati üzerinde tam elli yıl uğraşmıştır. Yakutistan gibi Sibirya'nın hücra bir köşesinde sürgünlük hayatının kıt ve üzücü şartları içinde vücude getirilen bu eser, metodik mesainin ve kuvvetli azmin neler yapabileceğini göstermesi itibariyle de mühimdir.

Yakutlar, Siberya'nın bütün şimali şarkî köşesini başlıca Lena ırmağı havzasını işgal ve şu suretle Türk boylarının en şimalî ve şarkî dalını teşkil ederler.

Yakutların işgal ettikleri bu saha batı hududundan aşağı Yinisey sahillerinden, doğuda Ohotsk denizi kıyılarından cenuba doğru binbeşyüz kilometre uzanır. Dağlar ve pek çok ırmakları içine alan bu ülkenin ilk yazı ancak Haziranda başlar ve yüz gün devam eder.

Yakutlar, Orta Asya ve Altay Türklerinden pek eski zamanda ayrılmışlar ve kapalı bir halde yaşamışlardır. Bunun içindir ki, Yakut lehçesi pek eski zamanlardan başlayarak diğer ırkdaşlarından ayrı bir yönde inkişaf etmiştir. Bütün bu şeraite karşı Yakut lehçesinin Türkçe olduğu üstünkörü bir bakışta bile her Türkün gözüne çarpar. Yakutistan" da seyahat etmiş olan Hermann adlı bir bilginin (Lena ve Aldan Irmakları kıyılarında doğmuş olan bir Yakut İstanbul Türkiyle güçlük çekmeden anlaşabilir) demesi mubalâgalı olmakla beraber aynı sözleri Vambery de tekrar etmiştir.

Hermann'ın sözlerini sert bir dil ile red eden bilgin Otto Bötlingk oldu. Halbuki bunun Yakut Grameri adlı eseri için yardımda bulunan Midendorff Yakutistandan ayrıldıktan otuz yıl sonra, hatırında kalan Yakutça sözlerle Türkistan Özbek ve Kırgızlariyle anlaşabildiğini itiraf etmiştir (Fcrganc havzasına dair taslaklar, Petersburg 1882, S.406).

Yakutlar, kendilerine *saka, saha* ve *Ürenha* adını verirler. Bunlara Yakut adı Ruslar tarafından verilmiştir. Yakut kelimesinin de Sakha'nın Moğolca cem edatı olan (ut) lahikasiyle birleştirilmesinden meydana geldiğini ileri sürenler vardır. Pekarskiy'nin Yakut Dili Lûgatı işte bu Türklerin lehçesinde bulunan kelimeleri toplamış bir eserdir.

Akademi azasından Bötlingk'in Yakut diline dair klasik eserinin intişarından sonra Yakutçanın pek fakir bir dil olduğu, bütün kelimelerin sayısı üçbini geçmediği söyleniyordu. Halbuki Pekarskiy Yakutça üzerinde çalışmağa başladığı ilk yıllarda bu iddianın çürük olduğunu anlamıştır (Mukaddeme, s.II).

Pekarskiy'in çalışma arkadaşı D. Popov da (Yakut Dilinin tükenmez bir deniz olduğu)nu söylemiştir.

Pekarskiy eserinin temelini Böhtlingk'in Yakut Lûgati teşkil ediyor. Elli yıllık çalışma mahsulleri bu temel üzerine toplanmıştır. Fonitik harfler meselesinde Pekarskiy ile arkadaşı Popov arasında uzun süren bir münakaşa olmuştur. Pekarskiy, Böhtlingk'in harflerini kullanmak istediği halde, Popov Rus misyonerlerinin kullandıkları harflerden ayrılmak istememiştir. Fakat, nihayet o da 70 yaşına geldikten sonra Böhtling usulünü kabul etmiştir. Pekarskiy lûgatindeki Yakutça sözler pek az bir farkla Böhtling'in fonitik harfleri usulünde işaretlenen Rus Akademik harflerile tesbit edilmiş ve Böhtlingk'in harflerinden inhiraf ettiği noktalar da ayrıca gösterilmiştir.

Pekarskiy lûgatinin ilk fasikülü 1899 da Yakotsk'ta basılmıştır. Eser derhal İlimler Akademisinin dikkatini celbetmiş, bunun daha ilmî bir şekilde işlenmesi ve basılması için tedbirler alınmıştır. Radloff ve Salemann gibi beynelmilel meşhur âlimler bu eserin akademi neşriyatı arasında bulunmasını istemişlerdir. Sürgünde bulunan Pekarskiy Akademinin tavassut ve yardımiyle 1905 te Petersburg'a getirilmiştir. Lûgatin birinci fasikülü de tekrar işlenerek 1907 de akademi damgasiyle neşredilmiştir. Pekarskiy akademik türkiyatçılarla temasından sonra eserini tekrar gözden geçirmiş, Petersburg'un gürültülü hayatı onu sevdiği mevzudan ayırmamıştır. Yakutistan'da nasıl çalıştı ise, Petersburg'da çalışmıştır. Petersburg değil, akademi hayatı onun hayatında ancak bir değişiklik yapıyor. Bu hayat, onu daha çok ilmi disipline riayet ve hürmete bağlıyor. Lûgatin ikinci fasikülü 1909 da üçüncü fasikülü 1912 de, dördüncü fasikülü 1916 da, beşinci 1917 de, altıncı 1923 te, yedinci 1925 te, sekizinci 1926 da, dokuzuncu ve onuncu 1927 de onbirinci 1928 de, on ikinci 1929 da, on üçüncü fasikülü de 1930 da çıkmıştır.

Şu suretle üç ciltlik lûgatin basımı tam yirmi üç yılda ikmal edilmiş oluyor. Müellif eserin son fasikülüne kadar Yakut diline dair çıkmakta olan yeni tetkikleri ve eserleri takip etmiştir. Binaenaleyh mezahları arasında 1920 de neşredilen eserler de vardır.

Eserin tashihi ve diğer Türk lehçeleriyle mukayesesi için Radloff, Aleksandr Samayloviç, Pope, Malov, Vladimirtsev... gibi müsteşrikler yardımda bulunmuştur.

Pekarskiy'nin Yakut Lûgati eski Türk dilinin hususiyetlerini ve etnografyasını tetkik edenler için bir hazine teşkil eder.

Pekarskiy'den önce yakutlara dair tetkiklerile meşhur olan Seroşevski yakutların destan (Epope)lerinin zenginliğinden ve destanlardaki bazı sözlerin manası unutulmağa başlandığından bahsetmişti (Yakutlar, Petersburg 1896). Pekarskiy de mukaddimesinde bu sözleri tekrar etmektedir.

Kayda şayandır ki Pekarskiy bu destanları ve halk edebiyatını tetkik ettikten sonra misyonerlerin Yakutcaya tercüme ettikleri mukaddes kitaplardan istifade ettiğine pişman olmuştur. Çünkü bu kitaplar Yakutçaya tercüme edilirken yakut lehçesinin kurallarına göre değil, mukaddes kitapların ibarelerine göre çevrilmişlerdir. Bu gibi dini eserlerde mütercimler mukaddes kitapları tahrif etmekten korkarak yakut dilinin hususiyetine bakmadan aynen çevirmeğe çalışmışlardır.

Pekarskiy lûgatı türk lehçe lûgatları arasında eşi görülmemiş bir eserdir. Bu lûgat hakkında, sovyetlerin ilîm akademisi azasından Oldenburg haklı olarak, (Yakut lûgati gibi bir kamusa malik olan şark milletleri pek nadir bulunur) demiştir. Bu eser yalnız konuşma dilindeki sözler değil, destanlar, eski ilâhiler ve eski tanrılara dair rivayet edilen efsanelerde tesadüf edilen arşayık kelimeler, Yakut panteonuna giren bütün ilâhların ve yakutların işgal ettiği sahadaki bütün dağ, ırmak, çay, orman, köy, yayla ve saire isimleri de alınmıştır.

Yukarda yazdığımız gibi, yakutlar Orta Asya ve Altay Türklerinden pek erken ayrılıp Siberya'nın ücra bir köşesine sığınmış olduklarından islâm kültürünün istilâ ettiği sahanın dışarısında kalmışlardır.

Bunların yakın komşuları sayılan altaylı ve yeniseyli Türklerin lehçelerinde arapça ve acemce kelimeler bulunur. Eski Türk dininin ananelerine sadık kalan dağlı altaylıların bile, dinî rivayetlerinde arapça ve acemce olması muhtemel görülen sözler vardır. Yakutlarda ise acem-arap kültürü tesiri görülmüyor. Bu lehçede yabancı olduğunda şüphe olmıyan kelimeler son asırda girmiş ve halâ da girmekte olan rusça kelimelerdir. Yabancı olması muhtemel bulunan eski kelimelerden bir kaçına dair mütalealarımızı yazmak istiyoruz.

1) Toyon: Bu kelime büyük ilâhlara (iyi ve kötü tanrılara) sıfat olarak kullanıyor. Arı Toyon, Arkak Toyon, Tan Taralay Toyon, Ulu Toyon, Bour Toyon ve saire gibi. Uygur Buda metinlerinde ve Divanı Lûgatittürk'te tesadüf edilen bu kelimeyi Avrupalı türkiyatçılar Çince rahip manasındaki Tay-yen kelimesinin bozuntusu sayarlar (Bang, İndex, 47). Eğer bu iddia doğru ise yakutçadaki Toyon kelimesi budizmin pek eski hatırası sayılabilir. Fakat, Türkologların iddiasına rağmen, Buda metinlerindeki Toyın (rahip) kelimesi de eski Türkçe

bir kelime olsa gerektir. Toyın kelimesi, budizmin intişarından önce Divanı Lûgatittürk'ün Tudun kelimesine verdiği "köyün kâhyası, su taksim edici (cilt III, S. 335) manaya yakın bir manada kullanılmış olur. Eski Bulgar; Avar Hazar'larda Tuzun bir unvan olarak kullanıldığı görülüyor. Orhon kitâbelerinde de bir rütbe adı olarak Tudun, kelimesi vardır. Yakutçadaki Toyun kelimesine gelince; bunun pek çok müştakkatı olduğu görülüyor. Alelade sözlerde efendi ve bey yerine kullanıyor. Dilimizde hâkim, hükûmet sürmek, memuriyet, idare, muhâkeme, muhakemeye müracaat... gibi sözlerle ifade edilen bir çok mefhumlar Yakutçada Toyon kelimesinin muhtelif müştaklariyle ifade olunuyor. Şayanı dikkattir ki Toyon kelimesi Pekarski'nin verdiği malûmata göre, efendi ve bey manasında bütün Şimali şarkî Asya ve şimalî garbî Amerika kavimleri arasında kullanılıyormuş. Bize göre, *Toyon* kelimesi eski Türkçe bir kelime olup, yakutlarda kullanıldığı gibi tanrı ve kabile reisi (bey) manasını ifade etmiştir. Türkçe Buda metinlerinde rahip manasına kullanılması yeni devirlere aittir. Kâşgarlı Mahmut zamanında Todun ile Toyın, kelimelerinin bu kökten geldiği unutulmuş ayrı bir müstakil kelime sayılmışlardır. İhtimalki, Anadolu Alevîlerinin ve bazı Türkmen oymaklarının kullandıkları mana ile Torun-halife kelimesini de Tozun-Toyun, kelimesinin "r" li şekli olabilir (Tozun-Torun kelimeleriyle de mukayese ediniz). Bununla beraber bu *Toyun* kelimesinin Budizimle gelen yabancı kelime olması daha makul olsa gerek. Kaşgarîye göre "toyan" (III 84) buda rahibidir.

2) Makta: Yakut türkçesine arapçadan geçtiği zannedilebilecek kelimelerden mühimleri *maktamak* (metetmek), *mal* (servet ve mülk), tası (tazir, tedip) kelimeleridir. Halbuki, Pekarski lûgatinden bunların da arapça ile katiyen münasebetleri olmadığı görülmektedir.

Maktamak (metetmek) kelimesi Anadolu türkçesinden başka bütün türk lehçelerinde müşterektir. Yakutlarda bu kelimenin pek çok müştakları olduğu görülmektedir.

Mahtabıl-teşekkür; mahtabıllah-metedilmiş; mahtai (v) meth sena etmek, hürmet göstermek; mahtayı-hayret etmek; Mahtal-minnet, meth; mahtagai-kaside, methiye; mahtan (v) -kendisini metetmek ve ilâh (II. 1539-1540). Bu kelime türklerle komşu olan ve eski zamanlardan beri türk kültürü tesiri altında bulunan mogol ve mançularda da aynı manada kullanıldığı gösterilmiştir (Mançu dilinde maktambı-metetmek; moğolcada matgagal-kaside, methiye; Büretçede maktaha (v) -metetmek).

3) Mal: Mal kelimesi de bütün Orta Asya Turanî kavimlerinde müşterek bir kelimedir. Rus âlimlerinden E.D. Polivanov bu kelimenin Kora dilinde at manasında kullanıldığını yazıyor ve bazan *mari* şeklinde söylendiğine göre eski şeklinin de *mar* olduğuna hükmediyor. Moğolcada at manasındaki *morin* kalmukçadaki moren, rusçadaki *merin,* (iğdiş edilmiş at) kelimelerinin kökünü *mal,*

mar olarak tesbit ediyor (Âli mekteplerde Şarkiyat öğrenen talebeler için lisaniyata methal, Leningrad 1928, S.52).

Yakutçada melasin-takdis, işaret meclisi, âyan ve merasimle yapılan ziyafet (II, 1510) olduğuna göre *mal* kökünün pek eski devirlere *ircaı* lâzım gelir.

4) Tasır: III. 2600-değnekle ceza verme, (tezir, tedip). Bu kelimenin de arapça *tazir* kelimesiyle alakası olmadığı görülüyor. Bu kelime şamar vurmak manasındaki *tasiy* (v) dendir ki altaycada *taymak*, moğolcada *tası*, Büretçede *taşa* aynı manadadır.

Malûmdur ki eski türkçedeki *biti* (yazı, kitâbet) kelimesi türkologlara ve sinologlara göre, çince *piet* kelimesinin türkçeleştirilmiş şeklidir (Bang, İndex. 15). Pekarskiy lûgatinde bu kelimenin daha eski manasını gösteren bir çok kelimeler vardır ki türkologların iddiasına karşı şüphelerimizi takviye etmektedir.

Bitten (v), (Bütten (v)-âlâmet veyahut bir işarete malik olmak; bir işarete bakarak anlamak ve bilmek.

Bittah-alâmetlere ve işaretlere bakıp istikbali keşfetme istidadına malik insan; rüya yorucu.

Biçik-Ziynet, oyma (altayca: Yazı, kitap).

Bit - istikbali keşfe yarıyan alâmet, nişan, işaret.

Büt - alâmet, işaret, kehânet.

Görülüyor ki *bitki* kelimesinin türkçe kökü daha eski ve yazının daha keşfolunmadığı bir devre aittir. Yazı ve kitâbe ise Yakutçada *suruk*, yazmak *suruy* kelimelerile ifade olunur (Çavuşçada *Sur* yazmak).

Yakutçaya son yıllarda giren kelimelerin hepsi rusçadır. Bunlar yüzde 15 i buluyorlar.

Yakut dili, yeni kelimeler yaratmakta başka türk lehçelerine nazaran fevkalâde büyük bir kudret gösterdiği görülmektedir. Meselâ *ayı* (iyi, mukaddes, halketme) kelimelerinden:

Ayı Toton - Mukaddes (arı) tanrı.

Ayısıt - İnsanlara refah ve saadet temin eden ilâhların heyeti mecmuası ve çocuk hâmisi ilâhe.

Ayılah - işe yarıyan mahlûk, allahla birleşen.

Ayıs - muavenet, yardım.

Ayaççı - dünyanın hâlıkı.

Ayılamak - iyilik etmek.

Ayılgı - fizyonomi, vicdan, karekter... gibi kelimeler üretmiştir.

Rusçadan aldığı kelimeleri bile Yakutçada bulunan bir kökle bağlaması da dikkate değer. Meselâ, rusça apteka (eczahane) kelimesi emtieke diye yakutlaştırmıştır ki *em* (ilâc, yardım) kelimesine bağlamıştır (Pek, S. 262).

Pekarskiy lûgatında yahut mitolojisinde zikredilen binden fazla ruh ve ilâh atları ve kültle ilişikli sözler vardır. Bu gibi kelimeler muhtelif eserlerden (eserinin mukaddimesinde ve III üncü cildin sonunda gösterilen bibliografyaya göre Pekarskiy yakutlara dair yazılan 118 kitaptan istifade etmiştir) ve müellifin bizzat topladığı halk rivayetlerinden misaller getirilmek suretiyle izah edilmiştir ki, Yakutlarda saklanan eski türk mitolojisini öğrenmek ve bu güne kadar öğrenilen kısmını kontrol etmek için kıymetli maddeler vermektedir.

Seroşefskiy ve Troşmanskiy gibi âlimlerin Yakut diline ait yazdıkları eserlere dayanarak Avrupa'da ve oradan da naklen bizde eski türk diline ve mitolojisine ait klişe halinde tekrar edilen bütün malûmatın yeni baştan tetkikini Pekarskiy lûgatı türkolojinin yeni meselesi olarak meydana koymaktadır.

Pekarskiy lûgatinde başka türk lehçelerile mukayeseyi de göz önünde tuttuğu halde bu cihet istenildiği derecede mükemmel olamamıştır. Bu cihetin mükemmel olmamasından dolayıdır ki bazı kelimeler istifham damgasını taşıyorlar. Meselâ (arızalı, yokuşlu) manasında olan *adırı* kelimesine 1,30 istifham konulmuştur. Çağataycada ve kırgızcada *adır* kelimesile mukayese edilirse fikrimize göre, istifhama lüzum kalmazdı. Bu kelime ile bir kökten olduğu zannedilen adarıy ve adar (1) kelimeleri de başka türklerdeki *adra* ve adraymak kelimeleriyle mukayese edilebilirdi (Rad. I)

Pekarskiy bazı öz Yakutça sözlerin Rusçadan alındığını zannetmiştir. Bunlardan biri *ebedet* sözüdür (S. 217). Bunun rusça *ved*'den bozulmuş olacağına zahip olmuştur. Halbuki bu kelime garp türkçesinde *evet,* divanı lûgatüt türkdeki *met* Kazan türkçesindeki *bet* sözlerinin Yakutçadaki şekli olduğu açık ve bellidir.

Son günlerde aldığımız malûmata göre, Pekarskiy bu yılın yazında ölmüş ve *menkûliğe* (ebediyete) kavuşmuştur. Güya bu zat yakut lûgatını bitirmek için yaşamış gibi onun ikmalini müteakip bu acuna veda etmiştir.

Hayatını türk boylarından birinin tetkikine hasreden ihtiyar ve saygılı bilginin adı bütün türk ilim dünyası tarafından daima hürmetle anılacaktır. Onun yalnız eseri değil, bütün hayatı türk kültürü sahasında çalışan ve çalışmak istiyen gençlik için bir nümune olmağa değer.

Yirmi yaşında; menfada, Sibirya'nın en soğuk mıntıkasında yabancı bir millet ve bin bir sefalet içinde başladığı iş üzerinde sebat ve azimle yarım asır çalışan Pekarskiy hakikaten hepimiz için nümune olabilir. Bizim bütün kusurla-

rımız, ırkî zekâmızda değil, her sene bir mevzua hücum ederek altı ay sonra diğer mevzua geçmemizde, bir sahada sebat göstermemizdedir.

Büyük ve ölmez işler azim ve sebat mahsulüdür. Bunun içindir ki biz A.K. Pekarskiyi sevgi ve rahmetle anıyoruz.(*)

* Dil devrimi hareketinin bunalım geçirdiği 1935 yılında Atatürk Yakut dilini de incelemeğe başlamış ve Pekarski'nin "Yakut dili sözlüğü'nü 3 ay içinde tercüme ettirmişti.

A.D.GRAÇ, DREVNETÜRKSKİYE İZVAYANİYA TUVI (TUVADA ESKİ TÜRK HEYKELLERİ) MOSKOVA 1961, 153 SAHİFE 153 (RESİM.)

Türk Kültürü sayı 47. Eylül 1966

Sibirya ve Moğolistan'da VI-VIII. asırlarda Gök Türk hakanlığına dahil sahalarda arkeoloji ve tarih araştırmaları yapan ve bugüne kadar pek çok değerli eserler veren arkeolog. A.D. Graç, 1954-1960 yıllarında Tuva ülkesinde yaptığı araştırmalarının sonucu olarak bu "Tuvada eski Türk heykelleri" adlı eserini yayınlamıştır. Eserin münderecatı şöyle ayrılmıştır: Profesör A.P.Okladnikov'un eseri takdim eden önsözü (s.3-7); yazarın önsözü (s.8-9); Giriş (s.10-12); I. Bap. Heykellerin tavsifi) (s.13-53); II. Bap.Heykellerin tipleri ve anma töreni yapısı (s.54-58); III. Bap. Heykellerde görülen eşya ve figürlerin tarihlendirilmesi (s.59-72); IV. Bap.Heykel balbalların ifade ettikleri mâna hakkında (s.73-83); V.Bap.Heykel Balballara yapılan dinî âyinin tarih ve etnoğrafya bakımından tetkiki (s.84-89); Sonsöz (s.90-94)[1].

Güney Sibirya'nın ve onunla komşu olan ülkelerin eski eserleri arasında insanı tasvir eden taş heykeller çok önemli yer tutmaktadır[2]. Bu heykellerin çoğu bir elinde kılıç ve bir elinde testiye benzeyen kap tutmaktadır; kuşaklarında çakmak ve kav kesesi, muska (amulet), madenî tuka, süslü levhacıklar asılmış olduğu görülmektedir.

A.D. Graç bu eserinde kendisinin de iştirak ettiği Sayan Altay ilmî heyeti tarafından bulunmuş olan 58 heykelin tavsifini türlü cepheden tahlil ve izah etmiştir. Müellifin tasnifine göre bu eserde tavsif edilen heykeller iki türlüdür:

1 — İnsan figürü tam olarak yapılmış heykeller;

2 — Bir taşa insanın yüzü veya başı işlenmiş balballar.

Bu eserde birinci tip heykeller 48, ikinci ancak 10 tanedir. Heykellerin yüzü doğuya veya güney-doğuya bakıyor. Birçok heykellerin kulaklarında küpe bulunuyor.

Gök Türkler tarafından konulduğunda şüphe olmayan heykeller şimdiye kadar Tuva'da 103, Mogolistan'da 23, Altay dağlarında 29, Hakasiya'da (Aba-

Kıpçak bozkırlarındaki heykeller için Bk. W. Barthold, "Türkler'de ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair" (A. İnan tercümesi) Makaleler ve İnce. I, s.362-386.

[2] Bu kitabı L. R. Kızılasov ve J. A. Şer' çok ağır tenkit etmişlerdir (Sov. Archeologiya, 1964 N. 1, sah. 349-357).

kan havzasında) 6 tane bulunmuştur. A.D. Graç bu rakamlardan şu neticeyi çıkarıyor: Tuva ülkesi Gök Türk hakanlığının esas eyaletlerinden biri olmuştur.

Balbal-heykellerin* bulunduğu yer, dört köşeli duvarla çevrilmiş olduğu anlaşılmıştır.Buna "anma âyini duvarı" denilmektedir. Bir heykelin bulunduğu yerde L. R. Kızılasov'un yaptığı kazıda sekiz köşeli bir "tapınak" enkazı bulunmuştur.

Bu heykellerin kimleri temsil ettiği münakaşalı bir mesele olmuştur. Sima bakımından mongoloid ırka mensup olduklarından A.Graç bunların Türklerle savaşda öldürülen yabancılar olduğunu iddia ediyor. Ona göre Gök Türklerin tipi tam mongoloid değildi; mezarlardan çıkarılan Türk aristokratlarının avropaid oldukları anlaşılmıştır. Sibirya ve Moğolistan'ın eski tarihi otoritelerinden L.A. Evtyhuova, V.A. Kazakoviç, L.P.Potopov ve L.R.Kızılasov bu heykellerin "âyin duvarı" içinde tek başına bulunanların Türk aristokratları heykeli olduğu tezini savunuyorlar.

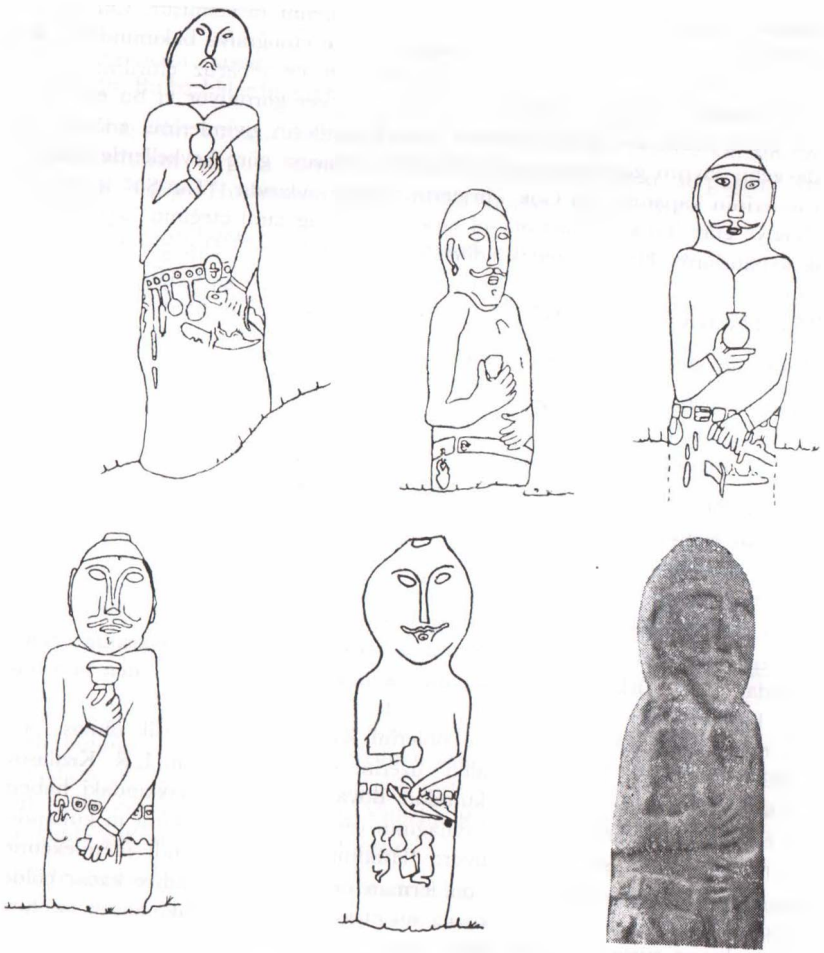
A.D.Graç, bu heykellerin hepsinin Gök Türkler tarafından savaşlarda öldürülen kudretli düşmanların heykelleri olduğunu isbat için Tan sülâesi tarihi Tanşu'yu kaynak göstererek şu malûmatı veriyor: "menşei bakımından yarı Türk olan ve 650 yılında ölen Tan sülâlesinin kurucularından meşhur Taytszu'nun defîn töreni hakkında verilen malûmata göre ölen imparator tarafından mağlup edilen 14 prensin heykelleri imparatorun mezarı üzerine dikilmiştir. Bu defîn töreninin Merkezî Asya Türklerinden alındığında şüphe edilemez" (sah.56).

A.D. Graç bu heykellerin kimleri temsil ettiği meselesi üzerinde önemle duruyor. *"Heykel-balbalların* ifade ettikleri mana"dan bahsettiği bapta bu meseleye tekrar temas ediyor. Ona göre bütün heykellerin Gök Türkler tarafından öldürülen düşmanları temsil ettiğinde şüphe yoktur. Orhon yazıtları bunu açıkça isbat etmektedir. (s.74-76).

A.D.Graç bu meselede önemli bir noktayı ihmal etmiş görünmektedir. Bu nokta şudur: Gök Türklere karşı savaşan düşmaların hepsi "mongoloid" yabancılar değildi. Eltereş Kağan'ın balballarından biri Türk olduğunda hiç şüphe olmayan Tokuz Oğuzların hanı Baz Kağan idi. Türgişler de bir müddet düşman olmuşlardı. Bu Türgişler hakkında Bilge Kağan "Türgiş Kağan Türküm, bududum irdi" diyor. Yine Türk olduklarından şüphe olmıyan Kırgızlar, Kurıkanlar ve Töles'ler de Gök Türklerle savaşmışlardır. Orhon anıtlarında yapılan kazılarda Kül Tigin heykelinin bulunması da Graç'ın tezini zayıflatmaktadır.

Kızılasov'un kesin delillerle açıklandığına göre heykeller *balbal* değildir.Öldürülen düşmanlar için sütün gibi *taşlar sembol olarak konulur*, buna "balbal" denirdi. (Yani öldürülen düşman için böyle heykel konulmazdı.)

* Balbal-heykeller tabiri yanlış olduğu, heykellerin hiç biri "Balbal" olmadığı anlaşılmış olduğu halde biz Graç'in ifadesini değiştirmedik.

Göktürk devrinden kalan ve Tuvada bulunan

103 heykelden bazıları.

A.Graç eserinin III. babından heykeldeki giyim, kuşak, serpuşlerini, ellerindeki kapları, silâhları, saç, sakal, bıyıklarının tuvaletini incelemiştir. Ona göre heykellerde görülen bu şeyleri tetkik etmek tarih ve etnoğrafya bakımından çok önemlidir. Heykellerde görülen elbiseler teferruatı ile tebaruz ettirilmemiştir. Bununla beraber elbiselerin göğüs kısmında kesik yer görülüyor ki bu elbiselerin üst giyim olduğunu göstermektedir. Bazı heykellerin giyimlerinin göğüs kısmında geniş kıvrım görünmektedir. Müellifin iddiasına göre heykellerde elbiselerin önlerinin kapanış şekli Gök Türklerin âdetine aykırıdır. "Tan-Şu" nun verdiği bilgiye göre Türkler önlerini, sol taraf eteğini sağ taraf eteğinin üzerine koyarak kapatırlardı. Halbuki tetkik edilen heykellerde bunun âksi görülmektedir. Saç tuvaletini de Türk âdetine aykırı buluyor. "Tan-Şu"ya göre Türkler saçlarını dağınık bırakıyorlardı; heykellerde ise saçlar örülmüş görülmektedir.

Bu saç tuvaleti münasebetiyle müellif şu bilgiyi veriyor:

"Eski Türkler çağında Merkezî Asya"da üç türlü saç tuvaleti vardı: Türkler saçlarını dağınık bırakırlardı; Çinliler saçlarını toplayıp tepelerine koyarlardı, Tibetliler ve eski Turfanlılar örgü yaparlardı. Turfanlılarda bu âdet Gao-çang hükümdarı Boya'nın fermanı ile 612 yılında kaldırılmıştı.

Turfan hufresinde Tuyuk-Mazar'da bulunan meşhur muharipler heykelciliklerinde turfanlılar çinlilerin saç tuvaletiyle tasvir edilmişlerdir..." A.D. Graç'ın verdiği bu malûmat kendi tarafından heykellerin milliyetleri hakkında ileri sürdüğü iddiayı çürütmektedir. Çünkü VII. asrın başlarında Turfan ahalisi Türklerden ibaretti. Çinli budist rahip Huen-Çang 630 yıllarında Koço hükümdarı Gök Türk prensinin sarayında konuk oluyor. Yani 612 den beri buradaki Türklerin saç tuvaletleri değişmişti. Gök Türk Hakanlığına tabi muhtelif bölgelerde de saç tuvaleti ve elbise önlerini kapama tarzı değişik olması pek mümkündür. Graç'ın bu "saç tuvaleti" üzerine verdiği malumatı L.R. Kızılasov çok yanlış buluyor ve Turfan hükümdarı Boya'nın fermanı hakkındaki haberi tahrif ettiğini göstermek için Çin kaynağının verdiği malûmatı Graç'ın kullandığı kaynaktan aynen şöyle naklediyor: "Hükümdar (Boya) kendi memleketine döndü ve münderecatı şöyle olan bir ferman neşretti: "biz şimdiye kadar çölde yaşarken saçlarımızı dağınık bırakıyor, sol eteği üste taşıyorduk. Şimdi ise Soy sülâlesi saltanat sürüyor, bütün dünya tekbir devlet olarak birleşmiştir. Ben de medenî halkın âdetlerini kabul ettim. Tabelerimin de saçlarını örmeleri ve sol eteği imha etmeleri gerekir".

Çin imparatoru Bo-ya'nın bu fermanından memnun oldu. Ona hıl'at ile şapka ve kıyafet için örnekler gönderdi. Fakat Bo-ya, Töleslerden (Türklerden) korkup kıyafeti değiştiremedi.

L.R. Kızılasov bu konu üzerine verdiği malûmata Lia Mautsay'in 1948 de neşrettiği "Die chinesischen Nacrichten zur Geschichte Ost-Türken (T'uküe)" adlı eserinden şu bilgiyi de naklediyor: "Hakan Şabolio 589 da Çin İmparatoruna yazdığı mektupta Türklerde çok eski zamandanberi yerleşmiş olan saçları

örme âdetini değiştiremiyeceğine üzüldüğünü bildirmişti. ("Sov.Arch.1964, No.l, s. 355").

Heykellerin başlarında görülen serpuşlar en çok küçük külah gibi tasvir edilmiştir. Bu başlıklar bugünkü Kazak Kırgızların börklerine benzemektedir.

İki heykelin serpuşu deriden yapılan kalpağa ve ikinci Pazırk kurganı mezarında bulunan serpuşa benzemektedir. Bazı heykellerdeki serpuşlar Noyın-Ula'da Keşfedilen Hun mezarındaki serpuşu hatırlatıyor (S.60-61).

Heykellerin *kulaklarında küpeler görülüyor*. A.Graç heykellerde üç türlü küpe tesbit etmiştir. Birinci tip-yumurta biçiminde halka olup buna ucunda bir küçük yuvarlak bulunan kol eklenmiştir. Bu tip küpeler VII-VIII. asırlarla tarihlendiriliyor. Bu biçim küpeler Altay dağlarında Kuray bozkırlarındaki eski Türk mezarlarında da bulunmuştur. İkinci tip küpe-aşağı kısmına kürecik eklenmiş halkadır. Bu biçimdeki küpeler yine Altay mezarlarında bulunmuş ve IX. asra ait oldukları tahmin edilmiştir. Bu tip küpeler Moğolistan'da Orta Bulak denilen yerdeki mezarlarda da bulunmuştur.

Heykeller görünüşleri ile muharip askeri temsil ediyorlar. Bu heykellerin ellerinde Türk Hakanlığı devrinde kullanılan iki türlü halif silâh görülmektedir: Kılıç ve hançer. Bu eserde tavsif edilen yedi heykelde düz kılıç ve altı heykelde hançer görülmektedir.

Heykellerin kuşakları da dikkate değer niteliktedir. Bu kemer kuşakların çoğu dört köşeli madenî levhacıklar VII-VIII. asırlarda Macaristan'a kadar yayılmıştır.

Heykellerin kuşaklarında ufak eşya (çakmak, kav, muska) taşımak için kese bağlı bulunmaktadır. Bu kese bugünkü Altaylı Türk avcılarında olduğu gibi muhafaza edilmiştir. Bu keseye (küçük torbaya) Altaylı Türkler "kaptarga" diyorlar. Bu gibi keseyi XIII. asırda Vilhelm Robruk Kıpçaklarda görmüş ve buna "kaptargak" dediklerini tesbit etmiştir.

Heykellerin bir elinde destiye benzeyen bir kap görülmektedir. Bu kapların ne ifade ettiği şimdiye kadar muamma olarak kalmaktadır. Her halde bu kapların balbal için yapılan dinî törende önemli bir unsur olduğu sanılmaktadır.

Müellif eserindeki 58 heykelin üzerindeki eşyayı ("inventar") birer birer inceledikten sonra şu neticeyi çıkarıyor:

Bu resimlerin tetkiki gösteriyor ki bu heykellerin büyük bir kısmı VII-VIII, asırlara (yani Gök Türkler devrine) ve bir kısmı da VIII-IX. asırlara (yani Uygur hakanlığı devrine) aittir.

Heykellerin çoğunda pek önemli tahrip izleri görülmüş, bazılarının başları kırılmıştır. Tuvalıların inanışlarına göre bu heykeller hayvanlara zarar veriyor ve başka uğursuzluklara sebep oluyorlarmış. Tahribin sebebi bu imiş...

Müellif bu inanışı da balbalların yabancı düşmanları temsil ettiğine delil saymaktadır. Bize göre heykellerin kırılmasında bin iki yüz yıl önce geçen bir düşmanlığın rolü olması çok şüphelidir. Malûm olduğu veçhile bazı bölgelerde bu heykeller kült niteliğini kazanmışlar, bazı yerlerde ise uğursuz sayılmışlardır. Her iki görüşde tarih kaynağından gelmiş olmayıp sırf hurafeden ibarettir ya da dinî inanışların değişmesiyle meydana gelmiştir.

Bu gibi heykellerden birinin nasıl kırıldığı hakkında söylenen bir rivayeti bu satırları yazan da dinlemiştir. Rivayet şöyledir: Ural dağlarının doğu tarafında Ekaterinburg (bugünkü adı Sverdlof) şehrinden 70-80 Km. mesafede bulunan İyikköl köyünden Seferali ağa anlatmıştı: Babası zamanında gölün kıyısında bir "gelintaş" (heykel) varmış. Buradaki Başkurtlar bu "gelintaşa" büyük saygı gösterirler, yanındaki ağaca da nezir bağlarlarmış. Bir gün bu köye büyük bir hoca gelmiş" Bu "gelintaş" mecusilikten kalma puttur" diye "gelintaş'ı kırdırıp göle attırmıştır. Rivayete göre bu bir gelindi, kaynanasının bedduası ile taş olmuş imiş... "İyikgöl" adı da dikkate değer. Bu kelime eski Türkçedeki "ızık" (mübarek, mukaddes) kelimesinin kıpçakca şeklidir. Altaylılar eski Türkçedeki "ızık" kelimesini "ıyık" ya da "iyik" söylerler.

A.Graç heykel-balbalların Gök Türklerin düşmanlarını temsil ettiğini isbat için Tuva Türklerinin son yıllarda tesbit edilen kahraman destanlarını da delil olarak kullanıyor (68-88). Bu destanlara göre atış yarışlarında heykeller nişan (hedef) olarak kullanılmışlar, usta nişancılar bunları oklariyle kırmışlardır...

Kahraman destanlarının tarih ilminin yardımcısı olduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Fakat onu, çok önemli meselelerin halli bahis konusu olurken, kullanmakta çok ihtiyatlı olmak gerektir.

A.D.Graç, çok ağır tenkitlere rağmen, bu değerli eseriyle Gök Türk hakanlığı devrinin arkeoloji ve tarihine önemli hizmette bulunmuştur. Türk milletinin kültür tarihi üzerinde çalışanlarımızın bu eseri gözden geçirmeleri faydalı olacaktır. Bu eserden faydalanırken arkeolog L.R. Kızılasovun çok değerli tenkitinden de faydalanmak gerektir. "Balbal" hakkında en son kabul edilen bilgi onun açıklamasıdır.

EVLİYA ÇELEBİNİN "HEŞDEK"LERİ HANGİ ULUS?

"Türk Kültürü" Sayı 3 Ocak 1963 sah.33-35

Evliya Çelebi Seyahatnamesinin bir kaç yerinde "heşdek" dediği bir müslüman ulustan bahseder; bazan bunlara "Heşdek Tatarları", bazan da "Moskofun Heşdek müslümanları" diyor. Türklerin Terex kalesine karşı yaptıkları Savaştan bunların rolünü anlatırken, şu biligiyi veriyor: derâgâzi destan-ı dûstan cengi azâmı kavm-i Heşdek ba cidal-i kâfir-i Moskof ve Kavm-i Küffar-i mugik...ama bu şehri mugıkde beş kerre yüzbin mumini muvahhid pak müsellah Heşdek Kavmî vardır....Gördük ertesi gün vakt-i seherde iki kerre yüzbin Heşdek kavmı ile nice yüz bin Moskof küffarı cenk ede ede bizim olduğumuz Mugık şehri önüne gelip yine bir ceng-i azîm ederek ta vakt-i seherde küffardan bir can halas olmayup cümle Hesdek kavmı gemilere süvar olup... vilayetine geçip Ali Osmana Kul gideriz diyü bir gün bir gecede ehl-ü iyalları ile sahrayi Heyhatta hoş nesin olup kaldılar" (VIII. Cilt 835. sah.).

Evliya Çelebi Seyatnamesinin türlü yerlerinde bu ulusu şöyle tevsif ediyor. Bu kavm-i Heşdekin acep atları, yahşı körevke zırhları, ucu sivri, Mahanvilâyeti kılıçları, yahşı Mazandenan tüfekleri, vilâyeti Şıraz ve geylan'ın tir ve kemanları ve yahşı kalkan ve süngüleri vardır. Cümle göçer konar kavim ve kabiledir... içlerinde iki nefer şehzadeleri vardır ve ulemaları gayet çoktur, şep ve ruz Kalmuk ile cenk ederler zira gayet şeçi ve tüvana zor Batır yiğitleri vardır. Bu şehzadeleri Mugik şehirlerinde hakire gelip aydılar: Aman el-aman, ey güzide-i leşkeri Ali-Osman bize bir yeşil alem ile bir kaç bin asker gelip görüşsün, şu Moskof vilâyetine yayılıp devranı ummet-i Muhammedilerimizi çıkarıp ve şu Heyhat sahrasına göçürüp size Moskov vilâyetine fethedip Heyhat sahrasından on iki aded Kalmuk padişahların kaldırıp Azagı ve Kırımı Kazağın ve Kalmuk derdinden halas edip sizin İslamolunuza Karadeniz ile say yağı akıdalım" diyü yalvardılar" (VII. Cilt, sah. 835-836).

Evliya Çelebinin V. ve VI. ciltlerindeki Ukrayna ve Moldavya hakkında verilen bilgileri Ruscaya çeviren A.D. Jelyat (Doğu Ulusları edebiyatı andaçları, VI.C. Moskova 1961) "Bu *Heşdek* kelimesi çözülemedi" diyor, Gerçekten başka kaynakların yardımı olmadan, bu etnik terimi çözmek (deşifre etmek) mümkün değildir. Bu kavimin dili hakkında Evliya Çelebi'nin verdiği bilgi de çok karışıktır. Bir yerde (VII. 825) "gerçi cümlesi moskof lisanı kelimat ederler amma bir gûne lehce-i mahsusa istılahları vardır" diyor. Başka bir yerde, lehlerden bahsederken Heşdek dilini ıslavca dillerden saymıştır. (V. C. 146. s.). Bu ulus hem "Moskof Küffarı" ile savaşıyor, hem de "Moskof hizmetinde Heşdek Müslüman-

ları" var. Başka bir yerde nehri İdil kenarında obalar ile sâkin olurlar, bunların aslı dahi Tatardır, hemen *Nogaylar gibi göcüp konanlar"* diyor (VII. C. 8II. s.). Saray şehrinden bahsederken bir çok vilâyetler arasında "Vilâyeti Heşdekistan" zikrediyor. (C. VII. 871). Evliya Çelebi Saray, Kazan ve Yayık (Ural) havzasına seyahatından bahsediyorsa da bu uydurma bir hikâyedir. Uzun uzadıya bahsettiği Saray şehri o zaman yoktu. Bunun la beraber Saray hakkında verdiği malumat o devredeki Astarhanın durumuna uygundur. Her halde Astrahandaki Rus askerleri içinde ücretli "Heşdek" ve Nogaylar da bulunuyordu. İşte bu "Heşdekler" Rusların Kırıma yapacakları akın ve saldırı hareketlerini gizlice haber göndermişlerdir. Bu olayı Evliya Çelebi şöyle anlatıyor: "....Mehmet Giray Han bir sefer için dört kerre gazâyi azîmler edip bu kadar mal ve ganaim ile vilâyet-i Kırıma gitmek sadadında iken vilâyet-i Kazaktakı Pirislar-atik kurbuna geldikte Moskof vilâyetinde nâaya ve berâya kalan on kerre yüzbin Heşdek Tatarın müminü muvahhidinlerinden bana, nihanid (gizlice) haber geldi kim padişahım, işte üç kerre yüzbin Moskof küffarı vezir Şeremet han seferdedir, Kırım velâyeti boştur" diyu cümle küffar Kırım vilâyeti üzere gitmektedirler, iki pare topları var" (VII. c. 531-532). Evliya Çelebi Rus idaresindeki Müslüman Türkleri-Kazakları, türlü Nogay boylarını biliyor. Kırım Hanlığındaki Nogayları, en küçük oymaklarına kadar tanıyor (Ulu Nogay, Kiçi Nogay, *Adıl Nogay* Nevruz ili Nogay, Çoban ili Nogay, Ormemetli Nogay v, b.). Kafkasyalıları da çok iyi biliyor. Bütün bu ulus ve Boylar arasında zikrettiği "Heşdekler" de kim oluyor? bunlarla beraber bulunan şehzadeler de kimlerdir? Bu soruları çözmek için Kazan ve Sibirya hanlıklarının Rusya tarafından istilâsından Evliya Çelebi zamanına kadar geçen yüz yıllık Rus-Türk mücadelesi tarihini ve bu çetin mücadeleye iştirak eden ulus ve boyları gözden geçirmek gerektir. Bu çetin mücadele alanı Batı Sibirya'dan Kırıma kadar uzanıyordu. XVI. asırda yıkılan bu iki hanlığın sonuna kadar mücadeleye karar veren kahraman mücahitleri ve din adamları Başkurt eline, Ural dağlarına sığındılar. Başkurt ülkesi yüzyıllık istiklâl mücâdelesinin karargahi ödevini gördü. Evliya Çelebinin Astarhan seyahati sırasında Seyit adlı bir Başkurt mücahidinin idaresi altında, Rus yıllıklarının "Seyit isyanı" dedikleri savaş devam ediyordu. Mücahit Seyit'in maksadı Kazan ve Sibirya hanlıklarını birleştirip bir müslüman devleti kurmak idi. Bu ayaklanmalarda Sibirya'nın son müstakil hanı olan Küçüm Hanın torunları iştirak ediyorlardı. İşte bu 1660 1663) ayaklanmalarının, Rus generali Zelinin tarafından bastırılmasından sonra Başkurtların büyük bir kısmı Osmanlı devletine sığınmak üzere Kuban'a ve Terek boylarına geldiler. Bunların içinde Sibirya şehzadelerinden biri bulunuyordu. Bu şehzade küçüm Hanın torunu Devlet Girey olsa gerek. Evliya Çelebinin bahsettiği ikinci şahzadenin kim olduğunu tahmin etmek güçtür. İhtimal ki hanına isyan eden ve müslüman olan Kalmuk prenslerinden biri olabilir. O devirde Kalmuk hanedanı arasında büyük geçimsizlikler yüzünden Başkurtlara iltica edip müslüman olan şehzadeler vardı. 1735-1740 yıllarındaki Başkurt ayaklanmasını idare edenlerden Karasakal Sultan Gireyin de Kalmuk prenslerinden olduğu rivayet edilmektedir. Bu isyan liderinin kimli-

ği Rus hükümetini çok ilgilendirmiştir. Hatta XIX. asırda bile Rus tarihçileri bu Karasakal üzerine etüdler yazmışlardır. Evliya Çelebi'nin gördüğü iki şehzadeden birinin böyle bir Kalmuk prensi olması mümkündür.

Evliya Çelebi neden Başkurtlara "Heşdek" demiştir? Başkurtların büyük bir kısmı güneydeki yerlerinden kalkıp kuzeydeki istek'leri daha kuzeye sürüp yerlerini işgal ettikten sonra komşu Türk boyları tarafından İstek-İştek adiyle anılır olmuşlardır. Kazak-Kırgız ve Nogay boyları bu adı bütün Başkurtlar için kullanmışlardır. Kazaklar Başkurtlara şimdi de İstek demektedirler. Büyük ayaklanmalar çağında bir bölük Başkurt boyları Orta Asya'ya, Hive Hanlığa iltica etmişler; bunlardan bir oymak şimdiye kadar *İstek* adını taşımaktadır.

Heştek'ler içinde bulunan şehzadelerin Osmanlı devletinin himayesini istemeleri, yeşil bayrak verilmesi için yalvarmaları Evliya Çelebinin uydurması değildir. Bu olaylardan kırk yıl sonra (1705 yılında) Ruslara karşı ayaklanan Evliya Sultan adlı bir Başbuğ da İstanbul'u ziyaret ettiği, Kırım'da bir müddet kalıp sonra Kuban'a geldiği, Dağıstanlılarla münasebet kurduğu Rus arşivlerinde saklanan vesikalardan öğrenilmektedir. Bu Evliya Sultan da tıpkı Evliya Çelebi'nin "Heşdek"leri gibi Terek kalesine hücum ederek yağma etmişlerdir. Rus vesikalarına göre bu başbuğ da Osmanlı Devleti himayesinde bir müslüman devleti kurmak istemiştir.

Evliya Çelebinin Heşdek kaviminin yemekleri hakkında verdiği bilgi de dikkate değer. Ona göre "Heşdek"ler at eti, talkan, yarma yer, boza ve kımız içerler (VII. Cilt 825. sah.) Bunlar Başkurt yemekleridir. Bu yemek ve içkileri İstekler ve Sibirya Türk-Tatarları bilmezler. Böylece Evliya Çelebi'nin "Heşdek"lerinin Başkurtlar olduğunda şüphe kalmıyor. Heşdek İstek-İştek=Başkurt. Evliya Çelebinin ölümünden (1682) bir kaç yıl sonra Kalmuk hanı Ayuke (1672-1732) Türkiye'ye Pehlivankulı adlı bir elçi gönderdi: Ondan önce de Mehmet Salih adlı bir elçisi gelmiş, Osmanlı Padişahı tarafından iltifat ve saygı ile karşılanmıştı. Bu elçiler Moskof'un kahrı ve zulmu altında bulunan *İştek* kaviminin bir şehzadesini öldürmüş olduklarını ve onun intikamını almak için Kırk bin kadar Rus ordusu ile çarpıştıklarını ve cümlesini kırdıklarını arzettiler. Mehmet Salih şöyle maruzatta bulundu.

"Bundan sonra, adı geçen İştek kavmiyle Karakalpak ve Kırgız tayfaları ittifak edip Moskov kahrından müslümanları kurtarmaya karar vermişlerdir. Bunun için Devlet Sahibi Hazretlerinden izin almak üzere beni elçi olarak gönderdiler."

Bu maruzattan sonra "bu ayın yirmi dördüncü günü Divan-ü Hümayunda, yüzsürüp name ve armağanlarını teslim eyledi". (Raşit Tarihi 1122/1710 olayları, c.III s.325-327).

1730-1736 yıllarında çok büyük Başkurt ayaklanması Kalmuk şehzadesi olduğu anlaşılan Karasakal adıyle ün kazanan hanları devrinde olmuş, çok kanlı olarak bastırılmıştır. Bu 1733-1735 savaşı Başkurt özgürlük savaşı tarihinin en kanlı sahifelerini teşkil eder.

DİZİN

—A—

Âgahî, 187
Âsım Köksal'ın nüshası, 173
abak, 83
Abakan (Minusink) Türkleri, 213, 253
Abakan Beltirleri, 215
Abakan nehri, 215, 216
Abay, 242
Abbasîler, 284, 348
Abd-ar-razzak'in Matl-üs-sadayin, 356
Abdulkasım Babur, 20
Abdullah Han (1551-1597), 33
Abdullah oğlu Artamış, 225
Abdullah Tacibayoğlu, 74
Abdurrazzak Semerkandî, 304
Abdurreşid İbrahim Efendi, 278, 279, 295
Abdülaziz Han, 31
Abdülkayyum Nasirî, 188
Abdülkerim, 193
Abdülmümin, 33
Abgor kalesi, 339
Abhazlar, 239, 249
Abılay Han, 227
Abılayın oğlu Veli, 227
Abramson S.M., 199, 362, 365
Abu Abdullah al-Horezmi, 303
Abu Hayyan, 84
Abu Müslim, 303
Abulgazi Bahadır Han, 282, 358
Abuşka sözlüğü, 319
Acem, 57
acem-arap kültürü, 368
acemce, 368
Açinsk, 279
Ad verme, 240
Adana, 258
adaş, 360
Adesa-Almanya, 295
Adil Nogay, 380
Afanasya, 119
Afrasiyap, 18, 208, 283
Afrika, 289
Agâhî, 33
Agoy atlığ Aybatır, 206
Ağaoğlu, Ahmet, 294
Ahanov, K., 75
Ahmed, 17
Ahmed Mirza Uratepe, 112
Ahmed Tabib, 33
Ahmedî, 16, 110
Ahmet Alaça Han, 302
Ahmet Da, 146
Ahmet Han, 301, 302
Ahmet İşan, 227, 228
Ahmet Mithat efendi, 188
Ahmet Refik, 325
Ahmet Yesevî, 11, 15, 116
Ahmet Yesevî Hikmetleri, 195
Ahsan-üt-tevarih, 304
Ak Atlığ Ay Batır, 213
Ak çabdar Atlığ Akkarığ, 207
Ak Edil nehri, 122
Ak Han, 117
Ak Hun, 270
Ak Kılış Kan, 207
Ak Orda, 358
ak padişah, 117
Ak-Beşim harabesi, 362, 364, 365
Akademi çalışmalarının yıllık raporu (— Ölçel), 309
Akatlı Ay Batır, 245
Akçuraoğlu Yusuf, 294
Akdeniz, 157, 306, 307
Akdeniz kıyıları, 307
Akidil, 257
Akmeçit-provski, 201
Akmola, 278
Akmola ili, 75
Akmolad, 278
Akorda (Altınordu), 275
Akordaya Altınorda, 275
Akpor atlığ Akmolot, 206
Aksu, 365
Aktıparmak kitabı, 187
al-Birunı, 339
al-Haraşiye, 339
Al-İdrak, 84
al-Medaini, 339
Ala Kardığa ağ oy at, 207
Aladağın Sağıdı, 326

Alan, 307
Alanların şehiri, 307
Albay Kunanbay, 75
Albert, Otto, 39
Albert Tehepe, 309
Aleksandr, 368
Alem-i İslâm, C.I, 278
Alevut adaları, 238
Algu, 8
Ali 12, 195, 208
Ali Dehri Dilçin, 146, 147, 172, 173
Ali Dehri Dilçin nüshası, 151, 172
Ali destanları, 208, 209
Ali Emirî, 147, 148
Alikey Atalıkın, 248
Ali Kuşçu, 347
Ali Osman, 379
Ali Şir Nevai, Mir, Mir Ali Şir, Mür-Ali-Şir Nevâî, Nizammeddin Mir-Ali-Şir-Nevai, 13, 15, 16, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 29, 110, 111, 112, 114, 116, 137, 187, 197, 306, 311, 319, 321, 346, 347, 348, 350, 353, 354
Alişir Nevaî dergisi, 353, 354
Alişir Nevaî ve siyasî hayat, 346
Ali Şir Nevaî devri (1460-1506), 19
Ali Şir Nevaî ve Folklor, 320
Ali Ubahî, 31
Ali usta şiirleri, 118
Alma-Ata, 200
Almambet oğlu Kan çora, 206
Alman, 170, 325
Almanca, 236
Almanlar, 199
Almanya, 295
Almış, 326
Alp Arslan, 266, 280, 281, 282
Alp Arz Bey, 208
Alp Bamsı, 203
Alp Colay, 231
Alp Er, 319
Alp Er Tunga, 18, 42
Alp Karakuş, 204
Alp Kökçe, 205
Alp Sayın, 207
Alp Yulay, 243
Alpamsı, 203
Alplere, 203
Alt türkische Gramatik, 192
Altay, 83, 119, 209, 211, 230, 234, 252, 254, 261, 267, 268, 274, 321, 364, 373, 377
Altay (dağı) dağları, 120, 229, 230, 253, 257, 274, 373, 377
Altay destanı, 202, 204
Altay dini, 238
Altay halk edebiyatı, 120
Altay şamanizmi, 119
Altay şamanlığı, 83, 255
Altay Türk boyları, 244
Altay Türkçesi, 254
Altay Türkleri, 119, 121, 217, 233, 237, 366, 368
Altay Yenisey kamları, 249
Altay-Yakut, 233
Altay-Yakut forkloru, 233
Altay-Yakut Türkleri, 235
Altay-Yenisey, 204, 206, 207, 241
Altay-Yenisey destanları, 206, 241
Altay-Yenisey Türkleri, 240, 245, 326
Altay'daki, 269
Altay'lı Kaç kabilesi, 207
Altayca, 83, 314, 370
Altaylar, 1, 277
Altaylı şamanistler, 253
Ataylı Televütler, 275, 276
Altaylı Türk boyları, 120, 253, 377
Altaylılar, 202, 204, 238, 243, 253, 257, 289, 368, 378
Altayskiye İnorodtsı, 276
Altın Boğa, 57
Altınboğa, 90
Altınbuga Bey, 90
Altın Orda—Altınordu, 7, 13, 14, 19, 21, 22, 53, 54, 57, 58, 90, 93, 116, 276, 289, 329, 355, 356, 357, 358
Altın (Orda) Ordu Devleti, 7, 55, 92, 196, 224, 355
Altın Orda hakanlığı, 196
Altın Orda hanlıkları, 226
Altın Orda Türk edebiyatı, 13
Altın Orda-Harizm yazı dili, 197
Altınordu edebî Türkçesi 53, 55
Altınordu hanı, 12
Altınordu Harezm, 9
Altınordu hunları, 264
Altınordu tarihine ait materyeller, 355
Altınordu tümen beylerinden Nogay ve zamanı, 357
Altınordu, 357
Altınordu-Harezm yazı dili, 9
Altın Ordu-Saray, 36
Altın pırkan destanı, 211
Altun bosağa—altın eşik, 358
Altun Ordu, 6, 88, 89, 115, 118, 323
Altun Yaruk, 3
Altun yaruk (ışık), 158
Amîdü'l-Mülk Fâik, 160
Amber Ata, 15
Amerika, 236

Amiderya, 307
Amir kabilesi, 348
Amirler, 348
Amu derya, 109
Amur, 278
Ana hayvan, 233
Anabazis, 299
Anadolu, 6, 12, 36, 94, 135, 148, 149, 150, 170, 176, 195, 196, 210, 231, 244, 258, 266, 268, 281, 325, 326, 329, 365
Anadolu Alevîleri, 359
Anadolu beylikleri, 150, 169
Anadolu kitaplıkları, 170
Anadolu Oğuzlar, 266
Anadolu Selçukluları, 283
Anadolu Türk aşiretleri, 325
Anadolu türkçesi, 369
Anadolu Türkleri, 264
Anadolu Yörükleri, 239
Ananias Zajaczkowski, 145
Anau, 343
andaç, 1
Andıcanda, 34
Andican (Fergana), 350
Andican dili, 350
Ankara, 143, 227
anma âyini duvarı, 374
Année sociologique, 236, 236
Anohin A.V., 83
Anonim İskender, 358
Anonim Tefsir, 116, 128, 130, 132
Anonim Tefsir ve Hibet-ül Hakayık, 5
Anuşa Han, 108
Aors, 307
apteka (Eczahane), 371
arabça, 340
Arabist, 289
Arabistan, 289
Arablar, 150, 339
Arabşah, 146
Arafat dağını, 253, 256
aragı (rakı), 215, 216, 218
aramca, 333
Arap, 82, 84, 87, 128, 158, 159, 188, 189, 229, 230, 231, 269, 270, 271, 282, 284, 289, 299, 303, 306, 307, 328, 332, 333, 337, 338, 339, 348, 355
Arap dili, 150
Arap Emîri Kutaybe, 337
Arap filologları, 83
Arap harfleri, 5, 8, 75, 187, 344, 352, 363
Arapça, 10, 36, 92, 93, 108, 109, 111, 125, 129, 133, 141, 142, 143, 145, 163, 168, 169, 187, 188, 189, 192, 194, 195, 212, 271, 303, 334, 340, 355, 360, 368, 369, 370
arapça-türkçe sözlükler, 82
Araplar, 156, 157, 158, 160, 170, 193, 194, 286, 308
Araplar Türk devleti, 284
Arat, R(eşid) R(ahmeti), 2, 3, 9, 41, 48, 223, 226, 247, 250, 313
arçın-ardıç, 215
ardıç (artış) ağacı, 258, 259
Ardlankent, 363
Argın, 231
Argın-Atıgay, 75
Argu, 157
Argu-Balasgun lehçesini, 4
Arheologiçeskiy pamyatniki Çatkala (Çatlakın, arkeolojik andaçları), 362
Arheologiçeskiye izsledovani'yana gorodisçe, Ak-Beşim (Ak-Beşim Harabesinde araştırmalar), 362
Arheologiçeskiye raboti v Tsenir Tyan-Şane (Merkezi Tyan-Şanda arkeolojik çalışmalar), 362
Aristov, 263, 325, 326
arkayık dil, 19
Arkeoloji bakamından Semerkand'ı öğrenme tarihi, 341
Arkeolojik Mesailer, 261
Arlat, 351
Arrian, 299
Arslan Hoca Tarhan, 15, 23
Arslan Karahan, 365
Arslan Tigin, 42
Artamış, 225
Aruz Hoca, 249
Aruz oğlu Basat, 245
Aryanî kavim, 269
Aryanizm, 269
Asa Sofya Kitaplığı, 83
Asar, c.I, 277
Asficap, 161
Ashâb-ı Kehf, 162
Ashab-al-kehf, 130
Ashab-ı Kehf hikâyesi, 131, 134
Ashab'ı Kehf'in mağarası, 160
Asia Majur dergisi, 128, 134, 162
Asarhan, 189, 380
Astarhanî'ler Sülâlesi devresinde (1620-1753), 33, 34
Asya, 13, 327
Asya Müzesi, 162, 353, 355
aş merasimi, 210
aşağı Sırderya, 273
Aşıkpaşa, 116
Aşmar, 330

Aştarhanîler, 34
Atâullah Bahaeddin, 294, 295
At-Tabarî Leiden II, 338
Atabetü'l-Hakayik, 11, 19, 131, 195
Atalay, Besim, 1, 2, 83, 84, 86, 94, 233, 237
Atatürk, 268, 372
Atayî, 15
Atayı mahlasını, 15
Ateş, Ahmet, 150, 169
Ateşperest, 157, 158, 159
ateşperestler, 365
Atsız Han, 111
Atsız'ın, 273
Attar, 21, 24, 24
Aus Sibirien, 233
Avana ibn el Hakem, 348
Avar'lar, 250
Avfî, 308
avropaid, 374
Avrupa, 145, 269, 294, 301, 309, 328, 329, 368, 371
Avrupa kitaplıkları, 170, 192
Avrupalı, 323, 349
Aya Sofya, 145
Ayasofya Kitaplığı, 57, 170, 177
Ayasofya Kütüphanesi, 93, 94
Ayasofya 147, 146, 150
Ayasofya 86.8/9.yüzyıllara ait nüsha, 147
Aydemir'in Kütüphanesi, 88
Ayırtam, 342
ayısıl, 237
Ayman Çolpan, 251
Aytek bey, 227
Aytoldı, 46, 47, 48, 49, 50
Azak, 54, 329
azarî türkmencesi, 94
Azerî, 200
Azerbaycan, 84, 124, 210
Azerbaycan halk edebiyatı, 118
Azerbaycan türkleri, 250
Azerbaycan valisi, 338
Azerbaycan Yurt Bilgisi, 214, 325
Azerbaycanlı, 294
Azerbaycanlı Nizami, 348

—B—

Bâbil, 307
B.Atalay Çevirmesi Divanü Lûgatit, 3
Baba Rahim, 34
Babinger Franz, 325
Babur, 9, 26, 27, 28, 30, 32, 33, 114, 116, 226, 302, 350
Babur Mirza, 9, 31
Babur Şah, 110, 111, 112, 113, 115
Baburname, 25, 113, 247
Baburun Hatıratı, 226
Babür Şah, 247
Bagirov, 199
Bağanalı-Nayman boyu, 258
Bağdad, 167, 192, 317, 327
Bağdad Hatun, 226
Bağdat Köşkü, 148
Bahaddin Nakşibendî, 276
Bahadır Sultan, 22
Bahaeddin, 276
Bahariye, 7, 58
Bahr-ül-esrar fi menakıb-il-ahyar, 226
Bahram Gur, 23
Bahrin boyu, 222
Bahrinler, 223
Bahtiyarnâme, 8
Bakaî, 31
Baktiriya, 269
Baktra hükûmdarı Dmitri, 342
Baku, 294, 295
Balaban, 243
Balamon Kam, 213
Balasagun harabesi, 365
Balasagun şehri, 365
Balasagun şehrinin harabesi, 364
Balayof, 123
Balbal, 237, 373, 374, 378
Balh, 15, 32, 34
Balh şehri, 17, 18
Balh-Termez, 342
Balıklıgöl, 261
Balkaş, 6
Balloda, 328
Baltık, 206, 307
Baltık havzası, 308
Baltık sahilleri, 307, 308
Bamsı Beyrek, 213, 242, 245
Bamsı Beyrek destanı, 251
Banaî, 26
Bang W., 2, 3, 313
Banu Çiçek, 244
Banzarov, Dordji, 41, 251
Baraba, 123, 275, 314
Barak Batır, 227
Barannikov A.P., 306
Barchudarov, S.G., 292
Barçın, 274
Barçınkent, 275
Barkuk, 93
Barlas 351

Baron Mum, 295
Barthold W., 24, 83, 84, 128, 134, 135, 162, 163, 166, 239, 245, 288, 289, 299, 306, 309, 311, 326, 327, 338, 346, 363, 364, 373
Baskakov N.A., 321
Basmıl Türkleri, 317
Basmi Böyrek, 206
Basradan, 286
Başkurt, Başkırd, Başkurtlar, Başkurtboyları, Başkurt kavmi, Başkurt Türkleri, Başkurt kabileleri, 109, 121, 122, 124, 188, 231, 241, 242, 251, 257, 259, 263, 274, 277, 294, 299, 320, 326, 378, 380, 381
Başkurtça, 214
Başkurt illeri (ülkesi), 113, 257, 380
Başkurt destanları, 202
Başkurt halk edebiyatı, 123
Batı Göktürk Hakanlığı, 4
Batı Karahan, 365
Batı Oğuz, 135
Batı Sibirya, 273-277
Batı Türk Hakanlığı, 363
Batı Türkistan, 5, 128, 131, 157, 165, 365
Batırlar serisi, 200
Batu, 115
Batu Sarayı, 328
Bay Kayın, 244, 254, 257
Bay Savul, 257
Bayan Ula, 253
Bayat, 42
Baybars, 88
Baybars tarihi, 89
Bayburt Kalesi, 144
bayçavul, 244
Baydara, 83
Bayezid Um.kütüphanesi, Veliyüddin Ef., 126
Bayın Ula, 253
Bayındır boyu, 82
Bayındır Han, 213
Bayızıt Um.küt.Veliyüddin efendi, 92
Baykal, 278
Baysungur, 23, 347
Baysungur Mirza'nın (vefatı 1435), 15
Baysungur-Ulugbeg devri, 15
Baytursun Ahmet, 74
Baz Kağan, 374
Becenekler, 109
beçkem, 299
Bedai'ül-bidaya (1466-1482), 23
Bedai'ül-vasf, 23
Bedayi-el-vakayı, 353
Bedevam risâlesi, 256
Behâeddin Ersin koleksiyonu, 172
Behram Çubi, 193
belâzûrî, 303
Belenitsky A.M., 345
Belgut, 351
Belgütleri, 24
Belh, 160
Belhi, 193
Belleten, 8, 83, 362
Beltir, 216, 217, 218, 219
Beltir Türkleri, 266
Beltirler, 215
Belyayev V.İ., 303
Benaî, 20, 23, 29
Bengü Taş'lar, 1
Bereke Fakih, 7
Bereke'nin sarayı, 357
Berendi, 325
Berendi bataklığı, 326
Berendi köyü, 325
Berendil, 326
Bereng boğazı, 273
Berezin, 121
Berke, 328
Berke Fakıh, 83
Berke Fakih, 53, 57, 58, 90, 92, 93
Berke Han, 275
Berke ibn Birakiz ibn Kanduh ibn Ükü, 57
Berlin, 295
Bernstam, A.N., 306, 309, 310, 311, 343, 363, 364
Bertels, E., 24, 35, 306, 311, 348, 349
beş Turfan metni, 3
beş Türk-Turfan, 2
Beşbalık, 2, 158
Beşbalıklı, 158
Beşberen oymağı, 326
Beyhakî, 282, 303
Beykend harabeleri, 270
Beylerden Umur Beg, 227
Beyrek, 241, 244, 248
Beyrek Han, 242
Bilaya Wiya, 200
Biler, 256
Bilerski kasabası, 256
Bilge Hakan, 1, 191
Bilge Hakan kitabeleri, 192
Bilge Hakan ve Kül Tegin abideleri, 210
Bilge Hakan ve Kültigin yazıtları, 209
Bilge Han yazıtları, 157
Bilge Kağan, 41, 374
bilisan-it-türkî, 93
Binaî, 353
Biruni, 303
Bitbakdala, 274

biti, 192
Banayman harfiyatı, 345
Bak zindanı, 120
Bizans, 39, 298, 307, 308
Bizans imparatoru, 280
Bizanslılar, 308, 308
Bochet, 24
Boda dini, 211
Boda metinleri, 211
Boğaç, 206
Boğaç, 246
Boğaz Tigin, 191
Boğra Han, 5
Boğra Han dili, 5
Bogdonov, A.A., 291
Boldirov, A.N., 345, 353
Bombay, 356
boncuk, 301
Boratav, Pertev Naili, 213
Borçoğlu oymağı, 83
Borisov, A., 345
Borovkov, A.K., 35, 130, 131, 133, 134, 142, 162, 303, 306, 311, 312, 349, 350, 351, 352, 353, 354
boz atlu Hızır, 206
boz aygırlı Beyrek, 206
boz aygırlu Bamsı Beyrek, 240
Boz Monay, 242
boz oy atlığ, 207
Bozkır Kıpçakları, 84, 92
Bozkır Özbekleri, 11, 27
Bozkır Türkleri, 28, 275
Bozkırları, 12
Böke yabgusu (karluk beyi), 40
Bötlingk, 367, 366
Brahma harfleriyle, 2
Breslau, 170
Breslav, 147
Bretschnerder, F., 83
Brislau, 143
British Museum, 13, 14, 15, 16, 143, 147, 148, 170, 356
Brockelmann, K., 233
Buda, Budist, Budizm, Budizma Buda kültürleri, tapınakları, manastırları, boyları, 2, 3, 9, 18, 41, 42, 43, 141, 156, 157, 158, 159, 160, 167, 177, 192, 194, 195, 203, 238, 271, 317, 357, 362, 364, 365, 368, 369, 376
Buda-Manıhist Türk edebiyatı, 11
Budist Bermeki, 160
budist Türkleri, 47
Budist Uygur, 365
Budun Inli, 253
Bugra Kara Hakan, 365
Bügünkü Türkili (türkistan) ve yakın tarihi 110, 138
buğday, 313
Buğra Han, 45
Buhar-Hudad, 270
Buhara, 6, 8, 28, 33, 34, 158, 159, 161, 187, 193, 270, 273, 276, 277, 286, 304, 328, 345
Buhara Emâreti, 162
Buhara Han'ı Abdullah Han, 277
Buhara Hanlığı, 33, 34
Buhara medreseleri, 33
Buharalı, 227
Bulgar, Bulgarlar, 255, 256, 273, 274, 308, 357, 369
Bulgar dağı, 325
Bulgar dili (ca), 85, 88, 191
Bulgar hanı, 257
Bulgar Hanlığı, 158, 273
buncuk (bunçuk), 250, 251, 301
Burakçın Hatun, 115
Burana harabesi, 363, 365
Burdur kitaplığı, 150, 169
Burdur kitaplığı nüshası, 170
Burdur-Antalya, 169
Burhan-Kaldun, 253
Burhanı Terakki, 189
Burhanizm, 119
Bursa kitaplıkları, 143, 170
Bursa Ulucamii kitaplığı, 146
Bursa-Baba Efendi, 148
Bursalı Tahir Bey, 146, 170
busirmanlar, 274
Bustan, 21
Buzdenizi, 273
Buztağ Ata, 253
Büğü Han, 157
Bükey Han, 227
Büretçe, 369, 370
Büri Mrgen, 207
Büyük Çigil boyu, 40
Büyük Çin seddi, 309
Büyük Göktürk hakanlığı, 157
Büyük İskender, 269, 299
Büyük Lügati, 189
Büyük Sovyet Ansiklopedisi, 288, 289
Büyük Tavgaç Buğra Han, 45
Büyük Türk Hakanlığı, 1
Büyük Türkistan, 200
Büyük Yasaname, 222
Büzrük M., 17, 35

—C—

Caetani, 338
Caferoğlu, Ahmet, 3, 84, 89, 118, 346, 349, 354
Cahiz, 190, 284, 286
Camî, 33
Camî'-ül-tevarih, 83, 236, 273, 356
Candaroğulları, 170
Canıbek, 54, 357
Canıbek Han, 13, 115, 357
Castren, 202
Cehev, 291
Cekây-ı Baburun Hatıratı, 247
Celâleddin, 82
Cemaleddin Velidi, 189
Cemmüren ırmağı, 109
Cend, 274
Cend ve Çu ırmağı, 273
ceng, 16
Cengiz Han, 115, 206
Cengiz İmparatorluğu, 12
Cengizname, 55
Cennet Ana, 258
Cennetülbeki, 226
Cenubî Volga havzası, 329
Cenupta Türkmen oymakları, 325
Ceti Cargı (Yedi hüküm), 227
Cevahir-ül-asdaf, 145, 146, 147, 150, 151, 170, 177
Cevat Han destanı, 118
Cevdet Canbulat, 147
Chang K'ien, 310
Changûşai-Cüveyni, 356
Chavannes, E., 235
Cımboyluk boyu, 109
Cihângûşâ, 83, 238
Cihanname, 304
Cingiz, 115
Cingiz Han, 115
Coçi Ulusu, 12, 55
Coçi ulusu edebî dili, 55
Codex Cumanicus, 84, 85, 86, 89, 92, 93
Cond, 275
Coq A.V., 157, 343
Cuban, 363
Cuci, 225, 275
Cuci Han, 115, 274
Cuci ilîni, 275
Cuci ulusları, 226
Cuci ulusu, 358
Cuci ülkesi, 274, 275
Cungan beyi, 193
Cuveynî, 83, 222, 225, 303, 304
Cücen (Avar) hanı, 229
Cücen hanım, 229
Cürcan begi, 158
Cüveynî Cihanguşa, 222

—Ç—

Çağatay-Nevaî yazı dili, 54
Çağır ve bang munazarası, 15
Çağatay, Çağatay Hanlığı, Çağatay (ulusu, devletleri), 8, 9, 14, 18, 21, 28, 30, 56, 112, 142, 187, 188, 225, 226, 301, 351
Çağatay (edebi) dili, Çağatayca, Çağatay (Türkçesi, Lehçesi, kültürü), 1, 9, 10, 11, 25, 27, 33, 36, 55, 56, 92, 93, 108, 109, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 126, 137, 138, 187, 188, 189, 197, 349, 350, 351, 352, 353, 371
Çağatay (Türk) Edebiyatı, 11, 13, 14, 15, 16, 19, 21, 25, 26, 27, 29, 33, 35, 54, 57
Çağatay edebiyatı İslâm Ansiklopedisi, 35, 54
çağatayca-Osmanlıca, 189
Çağataylar, 28, 223
Çağataylılar, 27
Çağatay, Saadet, 3, 75
Çağdaş Kazaklar, 115
Çağdaş Türk lehçeleri, 314
Çağdaşlarının hikâyelerinde Alişîr Nevaî, 353, 354
Çağrı Beyler, 282
çalu, 83
Çanıbek, 53
Çarabas, 208
Çarabaş, 249
Çardak köyü, 360
Çarderviş, 34
Çaruk, 191
Çatkak, 362
Çatkal, 363
Çatkal ırmağı, 363
Çatkal vadisi, 362
Çavuşça, 370
Çavuşlar, 255
Çay, 258
çayı, 333
Çehar divan, 23
Çelebi Murad Arslan b.İnanç, 169
Çelpan oğlu Çet, 119
Çenaya Vera, 41
Çerkes, 328
Çerkez kölemenler, 94, 196
Çet Çelpanof, 120
Çığır dergisi, 220
Çiğil, 191
Çiğilceyi, 191
Çilıpağ, 217, 218

Çimket-Çemaev, 201
Çin, 39, 43, 157, 229, 232, 263, 269, 298, 299, 306, 307, 308, 311, 323, 328, 347, 360, 365
Çin dilleri, 355
Çin İmparatorları, 230
Çin İmparatorluğu, 310, 333
Çin İmparatoru, 251, 376
Çin Seddi, 1, 192, 359
Çin tarihi, 309
Çin ülkesi, 273, 309
Çince, 2, 3, 192, 195, 238, 333, 368, 370
Çingil, 363
Çingiz Han, 222, 224, 225, 226, 227, 274, 296, 328, 363
Çingiz Han töresi, 225
Çingiz Kitabı, 257
Çingiz türesine, 224
Çingiz Yasası, 223, 226
Çingizî, 28
Çinhanı, 211
Çini, 310
Çinihane, 224
Çinli, 376
Çinli Budist, 270
Çinliler, 310, 365, 376
Çji, 309
Çoban ili Nogay, 380
Çoka, 118
Çokan Valihanof/Edige Biy, 213
Çokan Velihan, 209, 210
Çora Batır, 121
Çora Batır destanı, 123
Çora destanı, 267
Çu havzası, 363, 365
Çu ırmağı havzası, 364
çuçı, 238
Çuki, 263
Çuvaş dili, 331
Çuvaş Dili Lügatı, 330
Çuvaş türkleri, 308

—D—

Dağıştan, 274
Dağıstan ulusları, 294
Dağıstanlılar, 381
Dahname, 15
Damad İbrahim Paşa, 83, 265
Damgan, 343
Dandanakan, 282
Dar-ül-İslâm, 329
darhan yâni tarhan (darkan), 231
dari, 313, 314, 315
Dariga, 208
Dariha, 208
Darius, 208
darülcihat, 3
Davanya (yani Fergane), 362
Dede Korkut, 199, 200, 202 203, 205, 206, 207, 208, 209, 210, 213, 236, 237, 239, 240, 241, 244, 247, 248, 251, 252, 266, 316
Dede Korkut hikâyeleri (Destanları), 206, 239, 241, 243, 244, 245, 246, 249, 250, 251, 265, 266, 267, 289
Dede Korkut kitabı, 149, 199, 240, 242, 251
Dehli Sultanı İltutmuş, 243
Deli Dumrul, 239, 241
Deli Dumrul hikayesi, 247
Deli Dündar, 248
Deli Karçar, 241
demirci usta, 231
Demircikent, 230
Demirkapı, 158
Deny Jean, 143, 146, 147
Derbend, 231
Derse Han, 206, 242, 251
Derse Han oğlu Buğaç hikayesi, 241, 251
Derviş Gav, 112, 113
Derviş Mehmet, 9
dese şehri, 28
Desmaison yayını, 108
Dest dili, 196
Destur-ül-kâtip fi tayin-al-meratip 225
Devlet Giray, 380
Dış-Oğuzlar, 241
Dırenkova, N.P., 202
Diakonov, M., 344, 345
dibaca, 189
Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei, 1
Die chinesischen Nacrichten zur Geschichte Ost-Türken, 376
Dil yarışı, 242
Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi kitaplığı, 145
Dil-Tarih ve Coğrafya Fakültesi nüshası, 147
Dinyeper, 307
Dinyeper havzaları, 307
Divan I, 299
Divan III, 298
Divanı, 15
Divanü Lügat-it-Türk, 5, 11, 56, 87, 88, 129, 167, 194, 195, 200, 264, 368, 369
Divastiç, 271, 332, 333, 334, 337, 338, 339, 340
Divayev, A., 249
Diyanet İşleri Başkanlığı, 173
Dizin, 237
Dmitriyev, N.D., 202

Doğu Anadolu, 240
Doğu Avrupa, 269, 301
doğu hıristiyanlığı, 203
Doğu Rusya, 275
Doğu Türk, 250
Doğu Türkçesi, 89, 196, 350
Doğu Türkistan, 2, 3, 5, 9, 18, 75, 160, 161, 192, 194, 365
Doğu Türkistan hanı Yunus Han, 226
Doğu Türkleri, 89, 326
Doğu-Türkistan Türkçesi, 166
Doğuda Feodalizm, 357, 357
Doktor Mıngan, 135, 165
Dokuz Oğuz hakanı, 158
Dokuz Oğuzlar, 2
Dokuzlama, 240
Dolinka bölgesi, 364
Domuz-göcü, 241
Don, 307
IV. Humuzd, 193
IV. Murad, 250
Dörtyol, 258
Dr. Ahmet Temir hikayeleri, 233
Drevnaya Istoriya Yugnog Sibiri, 230
Du Bellay, 350
Dudar Kız hikâyesi, 242
Duğlat Uluğ Beğ, 223
Durbek, 17
Durkheim, 235
Dürer-üt-tican, 83
dzolik gargahu, 247

— E —

Eberhard, W., 360
Ebu hamit el-Andalusî, 231
Ebu Hayyan, 85, 86, 88, 89, 314
Ebu İshak İbrahim b. Osman al-Gazzi, 282, 284
Ebu İshak İnçu, 132, 166
Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, 285
Ebu Said Han, 225, 226
Ebu-Dülef 299
Ebu-l-Fadıl Musa b.Hüseyin b.İsa el-İznikî, 146, 148
Ebu-l-Leys, 146
Ebu-l-Leys es-Semerkandî, 141, 144, 147, 150, 170
Ebu-l-Leys tefsiri, 147
Ebul-l-Fadl Musa İznik, 143
Ebul-l-Leys, 148
Ebulgazi Bahadır, 235
Ebulgazi Han (1647-1663), 33, 187, 224, 229
Ebulhayir, 34
Ebulkasım Babur, 16
Ebü Bekir Abdullah b.Aybeked-Davadarî, 83
Ebül-Fadl Musa el-İznikî, 146, 148
Ebülgazi, 110, 116
Ebülgazi Bahadır Han, 35, 108, 235
Ebülgazi Han, 109, 110, 111, 112, 113, 115, 116
Eckmann, Janos, 142, 166
Edebiyat Fakültesi Türk dili ve Edebiyatı Dergisi, 349
Edgü beğ, 357
Edige, 203
Edige Altın Orda, 222
Edige destanı, 210
Edige Tepesi, 258
Edige Toktamış destanı, 213
Edige ve Çora Batır destanları, 289
Edime, 150, 170
Eftalit, 193, 270, 342
Eftalit Türkleri, 193
Ehl-i Kitap, 159, 194
Ekaterinburg, 378
Ekrem Aydar, 213
El-Biruni (972-1048), 39
Elçin, Şükrü, 231
Elias, N.E., 224
El-idrak, 86
El-kavanin ül-külliye li-zabt il-lügat it, 84, 243
El-Kavanin, 82, 86, 87
El-kıf-cakî, 84
El-Manhal-as-safi, 89, 90
El-maruh bi-ibn as-Sayın, 36
El-Medâi, 339
El-Mu'tasım, 285
el-Mukanne isyanı, 159
el-Muktadir, 348
El-Munhel, 36
El-Munhel-üs-safi, 36, 93, 225, 301
El-Omeri, 328, 329
Eltereş Kağan, 374
Emîr Edige, 276
Emîr el-Cerrah bin Abdullah, 337
Emîr Kanber, 137
Emîr Mansur b.Nuh, 160
Emîr Temür, 276
Emel mecmuası, 121
Emeviler, 144, 348
Emir Arslan Hoca Tarhan, 9, 19, 21
Emir Bayan, 225
Emir Çoban Sulduz, 226
Emir Elcerraha, 340
Emir Haydara, 34
Emir Hudaydad, 223, 224
Emir Köpek Kuşçu, 137
Emir Pulatçı, 224
Emir Seyf-ed-din Nüküz, 21, 23

Emir Timur (1338-1405), 14
Emir-el-Cerrah bin Abdullah, 338
emir-i cesed, 53
emir-i ruh, 53
Emir-Şahmurat (1784-1802), 34
Emiri Kebir Hoca Tarhan, 5
En İn (kulağa konulan nişan), 264
Endicann, 25, 112, 113
Enfes-ül-cevahir nüshası, 147
Enfes-ül-cevahir, 150
Envar-ül-Aşikin, 187
Enverî, 33
Er Agıç, 211
Er Bagıç, 211
Er Emel dağı, 124
Erdem, Tahir, 169
Erdoğan, Abdülkadir, 128
Ergin, Muharrem, 213
Er Koşay, 211
Er Kökçe, 211
Er sayın, 212, 242, 265
Er Sogotot destanı, 207
Er Targın destanı, 203, 251
Er Tüştük, 204
Erdene Ula, 253
Ergenekon, 229
Ergenekon menkîbesi, 229
Erkiş İli, 211
Ermeni, 288, 355
Ermenistan, 200, 365
Ermitaj müzesi, 345
Erokez, 236
Ertüştük, 211
Erzen, 275
Erzene, 275
Erzi, Adnan, 150
Erzincan Millî Kitaplığı, 144, 147
Erzincan tefsiri, 151
Eshabı, kehf, 133
eski farsça, 195
Eski Oğuzlar, 203, 205
eski Osmanlıca, 172
eski Sogd, 269
Eski Türk destanları, 117
Eski Türk Yazıtları, 1, 2, 192, 320
Eski Türkçe, 113, 115, 131, 134, 236
Eski Türkçe Kuran Tercümesi, 135
Eski Uygurca, 7
Esşürüz-üz-zehebiyye, 86
Esterlitamak, 257
Etnogr Sbornik, 202
Etnograf Sbornik, 213
Etnografya Sbornik, 265
Etnoğrafiçeskiy Sbornik, 117
Etnoğrafya Müzesi, 172
Ettuhfe, 88
Ettuhfet-üz-zekiyye fil-lûgat-i-türkiyye, 84
Ettuhfet-üz-zekiyye, 83, 86, 88
Evliya Çelebi, 226, 379, 380, 381
Evliya Çelebi Seyehatname, 226, 379
Evolotsiya çernoy veri u yakutov, 119
Evtyhuova, L.A., 374
Eyyuboğulları, 82
Eyyüblular, 82

—F—

Fâtih devri, 173
Fâtiha sûresi, 170
Fahr-ed-din ar-Razi, 303
Fahreddin et-türkî as-Salgurî, 90
Farisî, 110
Fars, Farslar, Fars Eyaleti (Vilayeti), 14, 16, 53, 132, 160, 166, 188, 282, 348
Farsça, Fars dili, 10, 16, 18, 24, 25, 30, 31, 33, 34, 36, 108, 109, 112, 129, 133, 136, 137, 145, 160, 162, 163, 164, 166, 168, 169, 187, 188, 189, 194, 195, 237, 282, 303, 348, 353, 355
Fasça Kur'an tercemeleri, 169
fars edebiyatı, 21, 23
Favaıdül kibar, 321
Fazlulahî, 26
Feganîga, 110
Ferdî, 23
Ferdevsi, 18
Fergana Ferganalılar, Fergana ülkesi (Vilayeti), 5, 8, 34, 42, 110, 132, 136, 157, 158, 161, 271, 310, 340, 350, 362
Fergana lehçesi, 9
Fergane havzası, 366
Fernad ve Şirin, 23, 33, 349
Ferid-ed-Din Attar, 21, 348
Fermandara, 333
Fevaid-ül-Kiber, 23, 24, 321, 351
Feyzullah Ef. 1046, 36
Fıkıh Kitabı, 36, 126
Figanî, 30, 110, 137
Fin, 330
Fin kavimleri, 277
Fin-Ugur ulusu, 270
Fince Ra, 307
finoloji, 331
Firdevs ül-ikbâl, 304, 305
Firdevsî (934-1020), 18, 33, 39, 229, 284, 305
Flug, K., 306
Franke, O., 309

Fransızca, 236
Frazer, 360
Freiman, A.A., 332, 333, 338, 339, 340, 343
frizler, 342
fürüsiye (binicilik), 13, 92, 93

—G—

Gabain Von., 192
Galenus, 286
Gan-su eyaleti, 323
Gansu, 333
Gao-çang hükümdarı Boya, 376
Garaib-us-sıgar, 23
garbî Amerika, 369
Garbî-Türkistan, 161
Gardizî, 82
garuda, 203, 204
Gasparalı İsmail Bey, 188, 189
Gavrilov, M.F., 247
Gaza, 90
Gazne, 282
Gazneliler, 18, 281, 282, 305
Gazneliler sulâlesi, 160
Gedaî, 16
Gelibolu Pir (?) b.Hızır, 144
gelintaş (heykel), 378
Gence, 118
Genceli Nizamı, 54
General Terencteev, 201
Genzeli Nizamî, 311
Germiyan beği Umur beg b. Temirtaş, 143
Geruda, 203
Geyikli Baba, 244, 258
Gibb, 338
Giyas-ed-din Kiçkine bahadır, 20
Glauson, Gerard, 135, 136
Gmilen, 316
Goa-çang, 376
Gogol, 291
Gopatşah çoban hkümdar, 345
Gorçakov (Rus Generali), 277
Gorkiy, Maksim, 291, 292
Gorn, (Demirci Ocağı), 291
Göçebe Türklerin destanları, 203
Gökalp, Ziya, 43, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 245
Gök Moğol, 296
Göktürk, (Hakanlığı, devleti, imparatorluğu, boyları), Göktürkler, 41, 191, 192, 193, 194, 200, 237, 248, 253, 259, 269, 271, 296, 298, 308, 340, 364, 373, 374, 376, 377, 378
Gök-Tanrı inanışı, 157
Gök-Türk Hakanı Kieli, 251
Göktürk soyu, 157
Göktürk yazı dili, 192
Göktürk yazıtları, 134, 191
Gökyay Orhan Şaik, 207, 213, 214
Graç A.D., 230, 373, 374, 376, 377, 378
Grek-baktra sikkeleri, 342
Greko-Baktırya, 363
Greko-Baktrien, 342
Grekov, 357
Griaznov, 262, 264
Grigoriev, G.V., 342, 343
Grodekov, N.İ., 227
Grönbech, K., 84, 86, 88, 89, 93, 116, 314
Gudki, (Düdükler), 291
Gurek, 270, 332, 340
Guri, 94
Gurkı, 217
Gül ve Nevruz, 16
Gülüstan bit-Türkî, 13, 36, 92
Gülüstan, 13, 21, 32, 196
Günaltay, M.Ş., 237
Güney Sibirya, 373
Gürcan Türk Beylikleri, 158
Gürcistan, 200
Gürcü, 249, 288, 355
Gürcüler, 239, 249
Gürgân, 193, 305

—H—

Hâcib, 46
Hâkaniye, 191
Hâkimiyeti Milliye, 262
hân-ı yağma, 237, 245
Hârizm, 193
Hâs hâcib, 47
Habeş, 289
Habeş dili, 289
Habeş sultan, 109
Habeşistan, 289
Habib Yağmaî, 161
Habib-üs-siyer, 304
Haccâc, 158
Hacı Hasan Seyyidî, 144
Hacip Camedar, 282
hadîs-i kudsî, 280
Haerzm-Altınordu, 6
Hafız Abru, 304, 356
Hafız Sultan, 31
Hakan Şabolio, 376
Hakan yemeği, 211
Hakaniye, (Türkçesi, Yazıdili), 4, 5, 6, 7, 9, 10,

11, 12, 57, 88, 94, 131, 187, 191, 196, 197
hakanlılar, 222
Hakas Sözlüğü, 321
Hakas Türkleri, 241
Hakasiya, 373
Hakaslar, 321
Hakim Ata, 195
Hakimoğlu Ali Paşa nüshası, 151
Halasi kun, 57
halife el-Mu'tasım, 285
Halife Hazret-i Ömer, 158
Halife Hişam b. Abdülmelik, 159
Halife Kaim, 364
Halife Ömer, 338
Halil b. Muhammed b. Yusuf, 85
Halil Etem, 250
Halil Sultan (1405-1410), 15, 16, 18
Haliloğlu Ali, 196
Halim Sabit, 294, 295
halis, 89
halis kıpçak, 82
halis türkçe, 88, 88
halis üt-Türk, 87
Halk Bilgisi Haberleri, 258
Hamburg, 143, 147, 149, 170
Hamburg nüshası, 149
Hamdullah, 304
Hamdullah Kazvani, 356
Hamikoğlu Ali Paşa nüshası, 132
Hamse, 23, 23
Han Bayındır, 241
Han Kara kuş, 204
Han Kökçe, 211
Han Kökütey, 209, 211
Han Melek Hatun, 53, 57
Han Sarayı, 328
Han Tenri, 253
Han Yolay, 211
Handemir, 33
Hankerede, 204
Hara-Hoto harfiyatı, 312
Hara-Hoto, 306
Harazm Altınordu Türk edebiyatı, 11
Harazmiye, 89
Harday, 203
Harezim, Harezm, Harzem, (ülkesi, Türkleri, vilayeti, Hakanlığı, imparatorluğu), Harezmliler, 6, 7, 9, 12, 13, 14, 53, 56, 58, 82, 115, 116, 128, 132, 149, 195, 196, 269, 273, 274, 275, 276, 303, 304, 305, 327, 328, 342, 357
Harezm (Türkçesi, Yazıdili), Harezmce, 6, 10, 12, 53, 55, 57, 85, 90, 92, 187, 351
Harezim-Alınordu yazıdili, 92
Harezm bölgesi, 8
Harezm lehçeleri, 21
Harezm-Altınordu, 8, 12
Harezm-Altınordu yazı dili, 7, 12
Harezmli Mahmud bini Ali, 13
Harezmşah Muhammed, 274
Harezmşah Tekiş, 274
Haricîler, 285
Haris İbn Süreyc, 144
Harizm-Altınordu, 195
Harrassowitz, 143, 147, 149, 191
Harassowitz nüshası, 149, 151
Hartmann, Richard, 143, 147, 149, 150, 151, 170, 171
Harzem-Altınordu edebî dili, 55
Harzemşah Muhammet, 304
Harzemşah Tekeş, 82
Hasan Ali, 227
Hasan beğ Rum, 304
Hasan Celayır, 226
Hasan Erdaşir, 20
Hasan Hoca Nisarı, 31
Hatıralar, 223
Hatun, 270
Havay, 360
Haydar (1802-1826), 34
Haydar Harezmî, 23, 54
Haydar Mirza, 223
Hayrat-ül-ebrar, 23, 350
Hazain-ül-maanî (1492-1599), 23
Hazar denizi, 109, 306, 307
Hazar tarihi, 200
Hazarlar, Hazar (devleti, Hakanlığı, ülkesi), 1, 308
Hazret-i Ali, 160, 208
Hazret-i Ömer, 162, 285
Heine, 74
Heldensagen der minischen Tataren, 202
Helen, 343
Helen kültürü, 342
helife Rahman, 29
Herat, 8, 15, 157, 239, 346, 347, 354,
Herat şehirleri, 346
Heratta, 350, 353
Hermann, 366
Herodot, 307
Herrschertitel Iduk kut, 41
Heşdek, 379, 380, 381
Heşdek dili, 379
Heşdek İstek-İştek—Başkurt, 381
Heşdek Kavmî, 379
Heşdek Tatarları, 379
Heşdek Tataru, 380

Heşdekler, 380
Heyhat sahrası, 379
heykel-balballar, 374, 378
Hıristiyan, Hıristiyanlık, Hıristiyanlar, 2, 157, 159, 160, 167, 177, 192, 193, 271, 274, 277, 365
hıristiyan Kıpçaklar, 357
Hıristiyan Ruslar, 308
hıristiyan türkleri, 312
Hızır Beg Gölbeği, 169, 177
Hızır Beğ, 169
Hızır ile Musa, 162
Hibet-ül-Hakayık, 5, 9, 58
Hilyet ül-lisan ve *hulbet ül-beyan*, 84
Himalaya, 253
Hind, 39, 109, 157, 307, 342
Hind-Buda, 203
Hindistan, 243, 347
hindu, 282
Hipokratus, 286
Hiramî, 34
Hirat, 15, 19, 20, 22, 25, 29
Hirata, 28
Hiratta, 16, 19
Hirive, 305
History of the Monghuls of Central Asia London, 224
Hive, 33, 304
Hive hanı Ebulgazi, 187
Hive hanlığı, 33, 381
Hiveli Özbekler, 111, 116
Hmilnitskiy S.G., 362, 365
Hober, 236
Hoca Fazlullah b.Hûzbahân İsfahânî'nin Şeyban, 110
Hoca Hüseyin, 112
Hoca isameddin, 224
Hoca Kazı, 112
Hoca nasır Tusi Hülâgü Han, 26
Hocakulı, 34
Hocakulı Emir Masrullaha (1822-1860), 34
Hocalartavı, 255, 256
Hocend, 112
Hocentli, 13
Hodzko, A., 250
Hokand, Hokant, 33, 34, 187
Hokand Hanlığı, 11, 34, 35
Homer, 233
Hondemir, 304
Horasan, Horasan ülkeleri, Horasanlı, 1, 6, 15, 18, 20, 26, 28, 30, 113, 149, 158, 159, 160, 187, 193, 194, 195, 270, 304, 305, 350
Horasan Türkmenleri, 239
Horasan valisi, 338, 339
Horasan Valisi Cerrah bin Abdullah, 271
Horezm, Horezmin, 13, 165, 305, 307, 308, 341
Hosrev ve Şirin, 90, 93, 196, 358
Hotan, 302
hotaz, 250
Hoten, 365
Hotuz, 250
hotuz/kutuz, 250
Houtsma, M., 82, 84, 85, 86, 87, 88
Houtsman, F. Kroş, 86, 88
Houtsma yayını, 301
Hristiyan Hristiyanlar, Hristiyanlık, 157, 158
Hûseynî, 19
Hu-han-ye, 311
Hucendî, 13
Hudud-ül-âlem, 303
Huen-Çang, 376
Huhan, 309
Hulagü, 115
Hun, 308, 309, 311
Hun devleti, 309
Hun hâkanları, 263
Hun hakanı, 43
Hun mezarı, 268, 377
Hun Türkleri, 210, 363
Hun-Türk mezarları, 261
Hunlar, 43, 248, 263, 267, 306, 309, 310, 311, 320, 363
Hunların tarihinden, 309
Hunnu i Gunni, 43
Hurasan, 14
Hurmuzd, 193
Husrev Dilhevî, 23
Husrev ve Şirin, 7, 13, 14, 53, 54, 55, 56, 57, 58, 59
Huttal, 144
Huttalanlı, 144
Hüen-Çang, 270, 271
Hülüy-tsü-anküy, 311
Hüsameddin b. Şerefeddin el-Bulgarî, 257
Hüseyin Baykara, 19, 20, 35, 347
Hüseyin Efendi Feziyhan, 188
Hüseyin Harezmî, 351
Hüseyin Kâzım Kadri Bey, 189
Hüseyinzade Ali Bey, 294, 295
Hyacinth, 1, 229, 298, 299
Hyacinth, II, 251
Hz. Hamza, 162

—I—

Iduk Art, 253
Iduk Baş, 253
Iduk Kut, 47, 48

Iduk Ötüken, 253
Inak, 351
Irak, 16, 20, 82, 84, 92, 226, 317, 338, 339, 353
Iraklılar, 328
IRAS dergisi, 131
Irk Bitig, 2, 320
Irkutsk, 279
Isfahan, 16
Istah, 232, 237
ıslavca dili, 379
Islavlar, 301
Issık-Köl kurganlar, 364
Işık Ali, 6
ızık, 378

—İ—

İbak Han, 276
İbir-Sibir, 273
İbn Arabşah, 146, 148, 150, 223
İbn Arabşah, 170
İbn Batuta, 53, 132
İbn Batuta Seyahatnamesi, 53
İbn Bibi, 356
İbn Fadlan, 84, 109, 303
İbn Havkal, 303
İbn Mühenna, 84, 85, 109, 314
İbn Rüste, 303
İbn Tanrıberdi, 223, 225
İbn ül-Asir, 303
İbn-Arabşah, 143, 171
İbn-el Esir, 267
İbn-Hayyus Ebü'l-Fityan Muhammed, 284
İbn-i Battûta, 53, 132, 166
İbn-i Battûta seyahatnâmesi, 166
İbn-i Fadlan, 309
İbn-ü-Mühenna, 88
İbn-ül Esir, 4, 33, 193, 281
İbn-ül-Fakih, 303
İbni Batuta, 6, 12, 53, 328, 329
İbni Sina (980-1037), 39
İbrahim Peygamber, 135, 162
İchilson, V., 264
İç Moğolistan, 1
İç Oğuzlar, 141
İçtekler, 276
İdi, 42
İdil, (boyları, havzası, ırmağı), 192, 275, 307, 328, 380
İdil-Ural, 196, 200
İdil-Ural Türkleri, 21
İdil-Ural ülkeleri, 31
İdilin kollarında Ak Tübe çayı, 328
İdris Peygamber, 363
İdrisi, 303
İğdemir, Uluğ, 360
İgor Alayı destanı, 300
iy'e kısıl (=ana hayvan), 237
iye kul, 233
II. Muhammet Rahim Han (1842-1846), 33
II.nci Katerina, 123
İlâm, 4
İlbars Han, 115
İlbars sultan, 109
İlhan Tumin, 229
İlhanlı, 224, 226
İlhanlılar, 85, 164, 357
İlhanlılar devleti, 225
İli, 365
İlk Çağatay edebî Türkçesi, 55
İlminski, 350
İlyada ile Odise, 233
İmam ed-din Asfahanî Sam'ani, 303
İmparator U-di devri, 310
imparatorluk dili, 131
İmparatorluk türkçesi, 94
İnallı, 118
İnb Hordadbih, 230
İnşa, 303, 304
İnan, Abdülkadir, 35, 118, 203, 223, 227, 237, 243, 244, 245, 248, 249, 320, 357, 373
İnostrantsev, K., 43
İonov, V., 236
İran, İranlılar, İran Devleti, İmparatorluğu, 23, 39, 87, 109, 128, 156, 157, 193, 204, 224, 229, 231, 284, 304, 307, 308, 311, 312, 347, 351, 356
İran edebiyatı, 13, 19, 21
İran klâsik edebiyatı, 13
İran Moğolları, 132, 166
İranî dil, 269
İran-Fars edebiyatı, 18
İran-Sasanî devleti, 284
İran-Turan, 158, 193
İran'ın klasik edebiyatı, 16
İranın Meclis kütüphanesi, 223
İranlı kavimler, 193
İranlı Mani, 157
İrkusk, 277, 278
İshakov, A., 75
İrşad-ül Müluk, 57
İrşad-ül-mülk ve-es-selâtin, 83
İrtamonov, M., 200
İrtiş, (boyları, havzası, kıyıları, ırmağı), 12, 82, 192, 211, 273, 275, 276
İrtiş Tobol, 187

İrtiş ve Ural dağları, 273
İrtiş-İşim havzası, 274
İsa ile Meryem, 162
İsfahan, 14
İsfendiyar Bey, 145, 170
İsfendiyar sultan, 109
İshak b.Murad Arslan Bey, 150
İshâk Beyzi, 169
isiğgöl, 302
İsim Handan, 227
İskandinavya, 308
İskender, 23, 24, 270, 307
İskender Anonimi, 222, 275, 356
İskender Mirza (1409-1414), 14, 16, 23
İskender Münşi, 304
İskenderiye, 90, 93, 347
İskenderiye naibi emir-i kebir Baçman, 83
İskendernâme, 110
İskit, 299
İskit Kültürü, 269
İskitler, 262, 269, 299
İslâm, İslâmiyet, 3, 4, 5, 9, 11, 39, 42, 43, 45, 83, 134, 141, 156, 157, 158, 159, 160, 166, 167, 169, 177, 193, 195, 203, 205, 209, 222, 223, 232, 239, 250, 258, 266, 270, 273, 275, 276, 277, 285, 302, 306, 308, 317, 323, 328, 329, 337, 341, 342, 343, 357, 368
İslâm Ansiklopedisi, 135, 150
İslâm dili, 194
İslâm dini, 12
İslâm kültürü, 274, 277, 302
İslâm Tetkikleri Dergisi, 164
İslâm Türkler, 264
İslâm-İran kültürü, 19
İslâm-Türk, 280
İslâmdan önceki Türk medeniyeti tarihi, 232
İslâmi Türk edebiyatı, 11
İslâmiyetten evvel Türk ailesi, 236
İslâmiyetten evvel Tür dini, 238
İslav dilleri, 331
İslavlar, 250, 308, 326
İsmail Ata, 15
İsmail H., 280, 273
İsmail Samani, 344
İsmak, 257
İstahrî, 303
İstanbul, 53, 76, 128, 143, 165, 168, 170, 188, 223, 224, 232, 247, 294, 295, 308, 357, 366, 381
İstanbul Umumi kitaplığı, 36
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, 169
İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 15
İstek-İştek, 381
İsveçliler, 308
İsviçre, 294
İşim, 274
İşim Han (1600-1640), 227
İşim ırmaklar, 273
İtil-İdil, 307
İtili, 211
İvanov, P., 200, 303, 304
iyekila, 232, 237
iyikgöl, 378
İzmirli, İsmail Hakkı, 355

—J—

Jdanko, (Rus madam) Türk düşmanı, 201
Jelyat, A.D., 379
Jiwaya Starina, 236
Jukovskiy, V.A., 323
Journal Asiatıqu, 202
Juliy Sezar, 25

—K—

kâfir Karluklar, 6
Kânza bey, 120
Kâşgar, Kaşgarlı, Kâşgarlılar, 3, 21, 56, 161, 224, 315, 365, 369
Kâşgar dili, 58, 88
Kâşgarî, 134, 238, 246, 264, 301, 319, 320, 321, 369
Kâşgarî til, 5
Kâşgar-Harezm, 84
Kâşgarda, 317
Kâşgarlı Apak Hoca, 34
Kâşgarlı Mahmud, 11, 131, 191, 245, 246, 296, 314, 360
Kâtip Çelebi, 150
K. Voprosu ob udel, vese Sredne-Aziat, eleme, 362
Kaban-göcü, 241
Kabardın, 213
Kaç kabilesi, 215
Kaçak Nebi destanı, 118
Kadı Abdurreşit İbrahim, 294
Kadı Ahmet Gaffari Kazvini, 356
Kadı Burhaneddin, 352
Kadı Muhammed, 33
Kadisiye, 158, 193
Kafkasya, 268, 307, 308
Kafkasyalılar, 380
Kafesoğlu, İbrahim, 150, 171
Kahire, 89, 161
Kahtanî Muad Arapları, 193
Kalaçev, A., 117, 244

Kalkutta, 356
Kalmuk, 24, 214, 351, 379
Kalmuk hanedanı, 380
Kalmuk hanı Avuke, 381
Kalmuk prensi Almembet, 205, 380, 381
Kalmuk şehzadesi, 381
Kalmukça, 214
Kam Büre, 213
kamag, 192
kamçadallar, 238
Kamusı Türki, 320
Kan kerede, 204
Kan Turalı, 251
Kanber, 30
Kanber Beg, 30
Kanber bin emr-ül-kebir Köpek Kuşçı, 110
Kangıt iline, 274
Kangıtlar, 274
Kanglı, 6, 12, 82, 273
Kanglı boyu, 270
Kanglılar, 83, 274
Kanguy ülkesi, 1
Kanguylar, 270
Kanikey oğlu Semetey, 204
Kanlı (Kanglı), 131
Kansu, 26, 187
Kansu Gürî, 196
Kanturalı, 241, 242, 243
Kanza bey, 120
Kaprini Plano, 274
kaptarga, 377
Kara bor atlığ, 207
Kara Butak, 258
Kara Göne, 249
Kara Han, 115
Kara Kaltakga, 109
Kara Kıpçaklar, 276
Kara Kırgız, 202
Kara Kırgızlar, 117
Kara Tokmak (=Kıpçak), 14, 344
Karabalgasun, 2, 158
Karabudak, 250
Karaçın, 30, 137
Karadeniz, 53, 306, 307, 379
Karadeniz havzası, 308
Karadenizin Kafkasya sahilleri, 307
Karagöne, 250
Karahan, 237, 238
Karahanî, 342
Karahanîler, 343
Karahanlı, Karahanlılar (Devleti, Hakanlığı, Soyu), 3, 4, 5, 6, 12, 19, 42, 129, 131, 159, 161, 191, 193, 194, 195, 246, 274, 300, 363, 364, 365
Karahanlı sikkeleri, 365
Karahanlı Türkleri, 47
Karahanlılar Türkçesi, 94
Karahanlılar yazı dili, 5
Karahıtay(lar), 6, 12, 274, 328, 365
Karakalpak, 381
Karakoçu, 2
Karakoyunlu Kıpçakları, 75
Karasakal, 381
Karasakal Sultan Gireyin, 380
Karluk, 3
Karluk beyleri, 194
Karluk Kül Erkini, 40
Karluk Türk boyları, 363
Karluk Türkleri, 364
Karluk Türk mezarları, 363
Karsakbay, 344
Karsakpayskaya nadpis Timura, 8
Karşı kenti, 162
Kasım Enverî, 21
Kasım Han (1500-1519), 227
Kasım Hanlı Alikey Atalık, 249
Kaside-i Bürde, 351
Kaşaderya ırmakları, 269
Kaşgarî Mahmud (t), 2, 4, 5, 18, 41, 42, 43, 47, 87, 88, 94, 115, 116, 135, 166, 194, 230, 233, 236, 237, 244, 258, 280, 298, 299, 300, 303, 310, 317, 320
Katanov (I), N.F., 122, 263, 264, 265, 266, 276, 323
Katun Hatun, 115
Kavad, 193
kavm-i Heşdekin, 379
Kavuncu-Kaufman, 201
Kay, 191
Kayıtbay, 125
Kayra Kaan, 253
Kayrakan, 219, 237
Kays b. al-Hayşam, 193
Kaz Tavuşlu Kazı bey, 227
Kazağ, 133
Kazak beyleri, 227
Kazak boyları, 243
Kazak destanları, 300
Kazak dialektolojisi, 200
Kazak Hanları, 33, 227
Kazak Hanlarından II. Abılay, 243
Kazak, Kazaklar, *Kazakistan* (eyaletleri), 14, 47, 74, 75, 76, 109, 113, 200, 226, 227, 231, 247, 249, 250, 251, 258, 294, 344, 380
Kazakça, (edebi dili, yazı dili), 71, 72, 73, 74, 75, 76, 188, 200, 242

Kazak Kırgızları, 21, 122, 123, 188, 202, 205, 206, 207, 208, 210, 211, 213, 226, 227, 239, 240, 246, 249, 252, 258, 360, 377, 381
Kazak tili grammatikası, Almatı, 75
Kazak Türkleri, 31, 229, 232, 237, 242
Kazak-Kırgız destanları, 208, 250
Kazak-Kırgız lehçesi, 360
Kazakça Metinler, 75
Kazakça-Orısça Sözdük, 247
Kazakça-Rusça sözlük, 247
Kazakıstanlı Hüseyin Taci, 75
Kazakların ahvali, 258
Kazakoviç, V.A., 374
Kazan, Kazanlı,(lar), Kazan Türkleri, 10, 14, 119, 121, 122, 188, 189, 245, 250, 255, 258, 266, 292, 294, 326, 380
Kazan Bey, 241, 244, 248, 249
Kazan Beyi, 239, 245
Kazan beyti, 121
Kazan hanlığı, 123
Kazan Tatarlarının tarihî türküleri, 122
Kazan türkçesi, 189, 371
Kazan Türkleri, 122
Kazan Üniversitesi, 323
Kazanlı Osman Tokumbet, 294
Kazım Handan, 227
Kelile ve Dimme, 30, 110, 137
Kemal Ümmî ve Rızaî divanları, 187
Kençekçe, 191
Kençliyü, 237, 245, 246
Kenesbayev, I, 75
Kerçşehri, 307
Kere, 211
Kerede, 204
Keselev, S.V., 230
Kesik baş, 12
Kesikoğlu, Osman, 173
Keşf-ez-zonun, 150
Keşşaf, 161
Kettekorganlı, 34
Keyhüsrev, 283
Kıgızlar, 202
Kılıç, 29
Kılıç Arslan, 283, 283
kımız murunduk, 232, 237
Kınık kabilesi, 283
Kınık uruğu, 283
Kıpçak, Kıpçaklar, kıpçak (diyarı, illeri, yurdu), 5, 6, 7, 8, 12, 14, 53, 55, 57, 75, 82, 83, 85, 86, 88, 89, 129, 131, 132, 165, 187, 188, 191, 195, 203, 227, 230, 243, 273, 274, 275, 276, 301, 305, 308, 318, 319, 326, 378
Kıpçak Bozkırları, 57, 83, 85, 92, 273, 276, 373
Kıpçakça sözlük, 93
Kıpçak grupları, 11
Kıpçak-Kangli, 11, 274
Kıpçak-Kimekler, 82
Kıpçak Kıyat, 24
Kıpçak kölemenleri, 243
Kıpçak-Oğuzca, 56
Kıpçak Türkçesi, 113, 196
Kıpçak Türkleri, 53, 273, 300
Kıpçak urugları Irak, 82
Kırgıskoye naseleniye Sinsizan-Uygurskoy avtonom, 362
Kırgız, Kırgızlar, Kırgızistan, Kırgız ulusu, 1, 2, 72, 73, 113, 117, 133, 191, 200, 202, 203, 208, 209, 230, 231, 236, 240, 242, 247, 249, 251, 267, 289, 294, 300, 313, 320, 326, 362, 363, 364, 365, 366, 374, 381
Kırgızca, kırgız yazı dili, 71, 72, 73, 188, 247, 265, 360, 371
Kırgız-Kazak, 227, 231, 241, 249, 250, 263, 265, 267, 289
Kırgız-Kazak destanî, 358
Kırgız-kazak Türkleri, 121
Kırgız Sözlüğü, 360, 320
Kırgızca sözlükler, 236
Kırgızça-Orısça Sözdük, 247
Kırgızların defin merasimi, 209
Kırgızstan Ayaldarı dergisi, 73
Kırgız türkçesi, 73
Kırgız Türkleri, 299
Kırım, Kırımlılar, Kırım Hanlığı, 1, 109, 121, 123, 187, 211, 226, 357, 359, 379, 380, 381
Kırım türkçesi, 83
Kırım-Nogay, 123
Kırkız yaylaları, 188
Kısas-ı Enbiya, 6, 7, 10, 12, 55, 56, 58, 134
Kıssa-i Seyfulmülük, 31
Kıssai Yusuf ve Züleyha, 18
Kıstan Kara Sultanın, 32
Kıyan Selçuk, 248
Kızıl-Orda, 247
Kızılcahamam, 258
Kızılcar, 277
Kızlardağı, 256
Kızlar-Tav hüyüğü, 257
Kızlasov, L.R., 362, 364, 373, 374, 376, 378
Kibirov, A.K., 362, 363
Kiçi Dağ, 276
Kiçi Nogayı 380
Kiçi-Tav, 258
kiçim, 219
Kiçkine Bahadır, 20
Kilev-Volga havzası, 255

Kiliseyi Büzrük, 273
Kilisli Rıfat, 84, 213
Kitab al-Bulgat al-müştak fi lügat at-türk, 84
Kitab al-bulgati al-muştak, 86
Kitab al-idrâk li-lisân al-Atrak, 84
Kitab fi ilmi-n-neşşab, 92
Kitab fi riyazet-il-hayl, 92
Kitab fi-l-fıkh, bilisan-it-türki, 93
Kitab-ı Dede Korkut, 213, 233, 239, 266, 267
Kitab-ı Nadiri, 304
Kitab-üd-da'va, 36
Kitab-ül-bülan, 303
Kitab-ül-fütüh ül-büldan, 303
Kitab-ül-irşad, 93
Kitab-ül-ukud-il-cevheriyye, 94
Kitabı ilm-in-neşşab, 36
Kitabı-il-hayel, 36
Kitabü ilmül-ketif, 212
kitabü'd-da'vi, 126
kitabü'l-hayl, 126
Kitabüilmi'n-neşşab, 126
Kiyeve, 295
Klâsik Çağatay yazı dili, 8
Klaproth, 309
Klemenz, D.A., 120
kobuz, 16
kobza, 246
Kollandı, 203
Kolvin, 276
Koman-Kıpçak Türkçesi, 89, 116
Konçuy, 115, 166, 192
Kongrat, 24, 351
Kongrat sülalesi, 33
Kongur atlı Kazan, 206
Konrad Muhammed Hoca, 13
konuk aşı, 227
Konya, 137
Konya Yusuf Ağa, 36, 93, 126
Kopuz, 246
Kora dili, 369
Korkut Ata, 24
Koşay, Hamit Zübeyr, 359, 360, 361
Koysu bölgesi, 364
Kozu Körpeç ve Bayan, 123
Köşkünçü Han, 30
Kögemen, 208
Kögüley, 204
Kögüley destanı, 202
Kök atlığ, 207
Kök Kan, 206
Kök Orda, (arda), 275, 276, 358
Kök Türkler, 222
Kökorda Han'ı Sası Buka, 275
Köktürk Devleti, Hakanlığı, devri, 1, 2
Köktürk yazıtları, 1
Köktürklerin yazı dili, 2
Kölbayoğlu, 327
Kölemenler, 82, 83, 85, 125
Kölemenler devleti, 126
Köpek Kuşçu, 30
Köprülü(zade) Mehmet Fuat, 25, 35, 39, 54, 57, 84, 88, 90, 128, 161, 168, 202, 235, 239, 281, 288, 289, 294, 295, 300, 357
Köroğlu, 208, 289
Köroğlu Azerbaycan Rivayeti, 250
Köroğlu destanı, 200, 213, 250
köyün kâhyası, 369
Kraçkovskaya, V.A., 334
Kraçkovskiy İ.J., 288, 289, 332, 334, 337, 338, 339, 340, 348
Krama ilçesi, 227
Kranilogiya Kırgızov (Kırgız kronolojisi), 362
Kştut, 333
Kuban, 381
kubbet ül-meyyit, 84
Kubeys dağı, 256
Kublan, 212
Kudame, 303
kuday, 277
Kul Ubeydi, 30
Kulartigin, 159
Kum ırmağı, 271
Kum kalesi, 271
Kuman-Kıpçak Türkçesi, 314
kumanca, 274
Kumanlar, 274
Kumaru, 46, 52
Kumaru, bitig, 50
Kumukça, 264, 265, 316
Kun, 339
kunçuy, 135
kungura, 16
kur, 43
Kur'ân-ı Kerîm, 30, 115, 128, 129, 131, 132, 133, 134, 135, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 168, 169, 170, 172, 177, 249
Kur'an tercemesi, 128, 135, 165, 176, 177, 195
Kuran tercemesi ve tefsiri, 30, 132, 150, 171
Kurata, 253
Kuray bozkırları, 377
kurban kesilen dağ, 216
kurgan, 84
kurgan'da (yani höyükte), 261
Kurıkanlar, 298, 374
Kuş tili, 24

kuşak, 43
Kuşan, 342, 363
Kuşan eserleri, 342
Kuşan kültürü, 342, 343
Kuşanlar, 270, 342, 343
Kuşçu oymağı, 30, 137
Kuşner, P., 203
kut, 43, 158
Kutadgu Bilig, 4, 5, 8, 11, 12, 39, 43, 45, 46, 55, 56, 57, 58, 131, 134, 136, 161, 167, 194, 195, 236, 315
Kutadgu Bilig Atabatül Hakayık, 11
Kutadgu Bilig'i Çingiz Hanî, 225
Kutadğu Bilig ve Hibet-ül-Hakayık, 5
kutas, 250
Kutb, 7, 90, 93
Kutbun, 196
Kuteybe, 158, 159, 284, 332, 338, 340
Kuteybe b. Müslim el-Bâhîlî, 158
kutlu koca, 90
Kutlu Ötüken, 41
Kutlug yarlıkları, 19
Kutluk Nigâr Hanım, 115
Kutup, 13, 14, 53, 54, 56, 57, 59
kutuz, 250
Kuzey Buzdenizi, 1
Kuzey Kırgızistan, 364
Kuzey Türkistan, 33
kuzey-doğu Asya, 273
kuzgun kara Batır, 204
Kuznıtsk, 230
Kuznitskiy Alatav-Demirciler Aladağı, 230
Küban, 380
Küça, 2
Küçe, 258
Küçeli Türkler, 258
Küçküncü Han (1511-1530), 29
Küçük Han, 275
Küçüm Han, 276, 277, 380
Kül Tigin, 41, 191, 374
Külmes Han harabesi, 363
Külmes Han ordusu, 363
Kültegin, 1, 157, 192
Kültepe, 227
Kültigin ve Bilge Hakan yazıtları, (kitabeleri), 41, 157, 158, 191, 192, 222, 374
Küm, 339
Kündogdu, 47
Küntogdı, 46
Kür Han, 113
kürek kemiğini, 211
Küsemiş, 46, 47
Küteybe b. Müslim, 285
Kütübar Batır, 251
K. Voprosu ob udel, vese Sredne-Aziat, elementa ve obrozovanli antroplogleskogo tipo (Kırgız antropolojik tipinin teşekkülünde Orta Asya unsurunun izafî sikleti meselesi üzerine), 362

—L—

Lâpseki, 360
l-Kıfşak, 84
Latin, 355
Lapin Şir Ali, 295
Lebavutskiy tatarları, 275
Leh, 301, 355
Lehistanlılar, 320
Lehliler, 236, 250, 301
Lena ırmağı, 366
Lena ve Aldan Irmakları, 366
Lenin, 291, 292
Leningrad, 289, 347, 353, 354, 357, 370
Leningrad Asya Müzesi, 128, 134
Leningrad Asya Müzesi nüshası, 142
Leningrad Devlet kütüphanesi, 304
Leningrad Ermitaj Müzesi, 341
Leningrad nüshası, 151, 164
Leon Kahen, 43
Lepechim (n) İ.İ., 257, 259
Letaif name, 13
Levi Bruhi, 236
Leyden Akademisi kütüphanesi, 356
Leylâ ve Mecnun hikâyesi, 348
Leylâ ve Mecnun, 23, 33, 349
Levend, Agâh Sırrı, 135, 150
Lisan-üt-tayr, 21, 22, 24, 348, 349
Litkense, E.A., 292
Londra, 148, 347
Lubsangdendüb, A., 296
Lunaçarskiy, A.V., 292
Lutfî, 350
Lutfi, 16, 30
Lutfi Nevaî, 20
Lutfi Sekâkî Atayî, 23

—M—

mâbudu, 233
Mâverâü'n-Nehr, 110, 158, 159, 160, 161
Maarif Vekâleti Genel Kitaplığı, 172
Macar, 113, 330, 355
Macaristan, 294, 325, 377
Macarlar, 308
Madeli (1822-1842), 35
Maeotis (Azak Denizi) Skitleri, 286

Mahkemei şer, 227
Mahmud (997-1030), 281
Mahmud bin Emir Veli, 226
Mahmut Han, 250, 301, 302, 369
Mahmut(d) Kâşgarî, 2, 4, 5, 18, 39, 41, 42, 43, 47, 87, 88, 94, 115, 116, 135, 166, 194, 230, 233, 236, 237, 244, 258, 280, 298, 299, 300, 303, 317, 320, 369
Mahzen-ül-Esrar, 10, 14, 54
Makaleler ve İncelemeler, 203, 214, 227, 237, 244, 245, 249, 320, 373
Makdi, 303
Makşeev, A.İ., 258
Malatya, 94
Malazgirt meydan muharebesi, 266
Malazgirt Savaşı, 281
Malov Sergy Efimoviç, 76, 122, 157, 191, 323, 324, 368
Mamay, 264
Manas, 117, 200, 202, 204, 206, 207, 209, 210, 211, 212, 231, 240, 249
Manas destanı, 199, 202, 203, 205, 211, 231, 240, 242, 243, 249, 251, 258, 264, 300
Manas Eposu, 289
Manaşa, 212
Mancherster, 135, 136
Manchester Kitaplığı, 165
Manchester nüshası, 136, 142
Mançu dili, 369
Mangıt, 24, 34, 109, 351
Mangıt Nogay, 115
Mangıt Özbekler, 116
Mangıt sülâlesi (1753-1920), 33
Mangıtlar, 24, 34, 357
Mani dini, 2, 192
Manihaist, Manihaizm, 2, 3, 41, 42, 43, 76, 141, 157, 158, 159, 192, 193, 194, 195, 203, 271
Manihaist Türkler, 160, 167, 194
Manisa Genel kitaplığı, 173
Manisa nüshası 176
Mansur Ata, 15
Mansur b. Baykara, 19
Mansur bin Nuh, 129, 160, 161
Mansur Mirza, 20
Mantık-ut-tayr, 21, 24, 24, 348
Mao-dun (=Mete), 309, 310
Maragalı Aziz, 118
Marif Umumî Kitaplığı, 169
Marksist-Leninist, 288
Marr N., 288, 289, 331
Materyeller, 355
Matla-uş-şems, 304
Mautsay Lia., 376
Maveraünnehr, 6, 11, 14, 18, 19, 26, 28, 30, 109, 115, 137, 193, 270, 273, 305, 350
Maveraünnehir tahtı, 30
Maymurg mıntıkası, 343
Maynagaşev, S.D., 215
Mazandenan, 379
Mazdakistler (zındıklar), 159
mazdeizm, 192, 203
Mec., 239
Mecalis, 20
Mecalis-ün-faris, 20
Mecalis-ün-nefais, 16, 351
Meclis, 31
Meclisî, 31, 32
Meclisi Ubeydullah Han, 31
Mecmua-i Hafız Abru, 224
Mecmun-ı Hak, 22
Medine, 226, 244
Mefahir-üt-Türk, 190
Megrelidze, İ, 306
Mehdi Han, 304
Mehmet Çelebi (1403-1421), 150, 170
Mehmet Çelebi Niksârî, 170, 177
Mehmet Giray Han, 380
Mehmet Osmanov, 300
Mehmet Salih, 381
Mekke, 205, 205, 244, 256
Melike Merhume Han Melek, 62
Melioranskiy, P.M., 84, 87, 109, 209, 210, 225, 323, 324, 350
Mengli Han, 111
Meragada, 26
Merc Ardebil muharebesi, 338
Mercanî, 188
Meredith-Owens G.M., 148
Mergınan, 112
Mergilan-Skoblov, 201
Merkezî Asya, 376
Merkezî Asya Türkleri, 374
Merv, 157
Merv harabesi, 341
Merv vahası, 342
Meryem Ana, 274
Mes'udi, 303
Mesim dağı, 257
Mesnevî, 289, 351
Mesud, 282
Mesudî, 33
Meşhed, 309
Mevlânâ Abdurahim al-Havalî, 239
Mevlâna, 239, 289
Mevlâna, kâsanî, 224
Mevlâna Müzesi kitaplığı, 137

Mevr, 193
Mezar-ı Şerîf, 160
Mıntaş, 90
Mısır, Mısırlı (Türkleri, filologları), 7, 8, 13, 36, 53, 54, 57, 82, 83, 84, 85, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 125, 195, 196, 223, 225, 243, 289, 301, 302, 315
Mısır Kıpçak devleti, 357
Mısır Kıpçakları, 84
Mısır Sultanı, Tatar, 36
Mısır Türkçesi, 86, 87
Mısırlı kölemenler, 300
Micusin Türkleri, 219
Midendorff, 366
Miftah-ül-'adl, 32
Mihir Banu Hanım, 115
Mihmânname-i Buharî, 110
Miklaşevskaya, N.M., 362, 365
Millî Tetebbular, 232
Miller, 275
Millet kitaplığı, 36
Millet Kitaplığında (Hekim oğlu Ali Paşa), 128, 142, 151 165
Millet-Feyzullah Efendi, 93, 126
Mine dağı, 256
Minursky, 131
Minusin, 206
Minusin destanları, 202
Minusin kaza, 215
Minusin Türkleri, 117, 202, 215
Minüsin Tatarlarının kahramanlık destanları, 202
Mir Abdul-Kasım, 247
Mir Abdülkerim Buharî, 304
Mir Ali Şir Nevaî, 187
Mir Ali Şir Nevaî, dergisi, 55, 346, 348
Mir Haydar Harazmî, 14
Mir Kaydar, 14
Miracnâme, 8, 13
Mirhond, 303, 304
Mirhondin, 33
Mirza, 112
Mirza Bala, 118
Mişerlerin dili, 323
Moğol, Moğollar, Moğal (boyları, devleti), Moğolistan, 5, 6, 9, 11, 12, 14, 19, 54, 83, 84, 88, 89, 115, 116, 176, 195, 208, 222, 223, 225, 226, 237, 246, 262, 267, 273, 274, 275, 296, 302, 304, 327, 328, 329, 356, 373, 374, 377
Moğol-Buryat, 41
Moğolca, Moğol (dili, lehçeleri), 2, 9, 10, 18, 88, 89, 109, 111, 197, 225, 253, 306, 367, 369, 370
Moğol devri, 195
Moğol Hakanlığı, 109
Moğol Hanları, 5
Moğol İmparatorluğu, 327
Moğol istilâsı, 5
Moğol-Kalmuklar, 302
Moldavya, 379
Molla Gazi, 258
Molla Salih, 86
Mongolei, 1
mongoloid, 374, 374
Mongolskiy Slooar Mukaddimat-al-Adab, 9
Mordman, A.D., 325
Morgan L., 235, 236, 360
Moskof, 381
Moskofun Heşdek müslümanları, 379
Moskov vilâyeti, 380
Moskova, 202, 247, 278, 379
Moskova-Leningrad, 9, 346
moyan, 47
Muhammed Necib Bekran, 303
Munist, 187
Mu'inül-Müridi, 10, 12, 13, 55, 56, 58, 134, 195
Muasir-i Sultaniye, 304
mucisilik, 378
Mucrim Abid, 34
Mucteba Minovi, 161
Mugık şehri, 379
Mugkale, (kazıları, hafriyatı), 270, 271, 332, 334, 339, 341
Muhît-üt-tevarih, 304
Muhabbetname, 13, 55
Muhakemet-ül-Lûgateyn, 19, 25, 111, 112, 137, 349, 350, 352
Muhammed, 29, 230, 274
Muhammed Ali b.Derviş Buharî, 29
Muhammed Ali İbni Derviş Ali Buharîga, 30
Muhammed b. el-Hâc Devletşah eş-Şirazi, 128
Muhammed b. Sıdık, 36
Muhammed b.cerir-i Taberî, 160
Muhammed b.Zekeriyya b.Hoca Hasan, 90
Muhammed bin Nasr Arslan Han, 365
Muhammed Hinduşah, 225
Muhammed Hoca-i Harezmî, 54
Muhammed ibn Hinduşah, 356, 356
Muhammed Kâzım, 304
Muhammed Kılavun, 225
Muhammed Rıza Agâhî, 305
Muhammed Salih, 26, 27, 29, 30, 113, 114, 115, 230, 301
Muhammed Salih Harezmî, 30
Muhammed Vefa, 304
Muhammede Humayum, 247
Muhammediye, 187

Muhammed Emin, 304
Muhammed hanefîye, 208
Muhammed İbn, 304
Muharrir Hadi Atlasi, 189
Muhtar Evezov, 242
Mukaddeme, 117, 367
Mukaddes Yakut Ateşi, 119
mukaddimet-ül-Edeb, 9
muncuk, 320
Munis, 33
Munis ve Agâhî eserleri, 304
Munisin, 304
Murat Arslan oğlu İshak Bey, 177
Musa Akyiğit, 188
Musa b.Hüseyin b.İsa el-İznikî, 150, 170
Musa ile Fir'avn, 162
Musabayoğlu G., 200
Muska, tılsım, 251
Muzaffâ Kiramî, 33
Muzaffer Kiramî, 33
müellifi meçhul (anonim) tefsir, 162
Müller, F.W.K., 222
Münci Oyrat Han, 120
Münyet-ül-güzzat, 36, 93, 95, 115, 126
Müslüman, Müslümanlar, Müslümanlık, Müslüman Türkler, 4, 5, 12, 18, 28, 38, 41, 43, 83, 131, 158, 160, 167, 189, 195, 224, 227, 239, 244, 247, 255, 274, 276, 278, 279, 289, 294, 299, 379
Müslüman Kırgız-Kazaklar, 241
Müslüman Türk edebiyatı, 12
Müslüman-Türk edebî dilî, 167
Müzekkir-ül-ahbab, 31

—N—

Nadir Name, 304
Nadir Şah, 304
Nahc-ül-feradis, 13
Naima Tarihi, 250
Nakşibendî, 276
Naolman Kam peoması, 245
Nasır-ı Hosrev, 281
Nasih-üt-tevarih, 304
Nastori, 312
nasturilik, 2
Nayman, 75, 109
Nayman boyu, 273
Nayman-Baganalı, 227
Naymanlı Küçlüğ, 6, 12
Necib Bekran, 304
Necip Asım, 9, 92, 313
Nehcü'l-Ferâdis, 56, 130, 134, 196
Nesaim-ül-muhabbe, 24
Nesevi, 304
Nesturi Hıristiyan, 159
Nevai, 20, 22, 23, 24, 25, 32, 33, 35, 112, 349, 350, 351, 353, 354
Nevai dili, 350
Nevaî diline Oğuz lehçeleri, 353
Nevai ve Attar Mir Ali Şir, 35
Nevai ve Nizami, 348, 349
Nevai yazı dili, 352
Nevai'nin Hamse, 349
Nevailer, 30
Nevadir-aş-şabab, 351
Nevadir-ün-nihaye (1482-1492), 23
Nevadir-üs-şebab, 23, 24
Nevruz ili Nogay, 380
Nevşiran, 193
Nezirler, 216, 244
Nihavend, 193
Nihavend zaferi, 158, 193
Niki Yaraxsin, 207
Nil ırmağı, 307
Nişapura, 282
Nişati, 33
Niyaz Nişati, 33
Nizak Tarhin, 158, 194
Nizami, 13, 14, 23, 32, 33, 311, 349
Nizami Gencevi, 21
Nizami'nin Hamsesi, 349
Nizam-addin Şami, 304
Nizamettin Şami, 344
Nizamülmülk, 280
Nogay, 113, 122, 202, 242, 265, 276, 358
Nogay boyları, 380, 381
Nogay destanları, 205
Nogay halk destanları, 300
Nogay hanları, 257
Nogay-Mangıt boyları, 109
Nogayca, 264
Nogaylar, 109, 380
nom, 238
Noyın Ula mezarı, 267
Noyın Ula mezarı, 267
Noyın-Ulargarı, 377
Nöker, 109
Nu'maneddin Harezmi, 54
Nureddin Hudajarhan, 295
Nurettin Hudayarhanov, 294
Nuruosmaniye, 136, 146, 148, 150, 223, 224, 225
Nurosmaniye kitaplığı, 36
Nuruosmaniye kütüphanesi, 92, 110
Nusah-i Cihanara, 356
nüsha, 142

Nüshat al-Kutub, 304
Nyman Türkleri, 274

—O—

O Kutatku Bilige Çinigizhana, 225
oba (höyük), 205
Ochotsk denizi, 273
Odgurmış, 46, 51
Oğuz, (ili boyları), Oğuzlar, 6, 12, 26, 41, 82, 84, 86, 129, 131, 132, 135, 191, 195, 206, 210, 211, 223, 233, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 248, 249, 250, 281, 299, 318, 326
Oğuz Beyleri, 213, 245
Oğuzca, Oğuz (dilleri, lehcesi), 6, 7, 11, 12, 55, 56, 92, 126, 130, 134, 135, 142, 195, 196, 314, 316
Oğuz destan dili, 95
Oğuz destanları, 206
Oğuz Han, 113, 223
Oğuz kıpçak, 6, 10, 12, 126, 131
Oğuz Kıpçak lehçesi, 6, 10, 165, 195
Oğuz Türkçesi, 176
Oğuz Türkmen, Oğuz-Türk boyları, Oğuz Türkmenleri, 6, 12, 82, 85, 88, 144, 195, 196, 281, 303, 305, 308
Oğuz Türkmence, (lehçeleri), Oğuz Türkçesi, 36, 82, 85, 88, 92, 94, 126, 176
Oğuz-Türkmen diyaleti, 87
Ohotsk, 278, 366
Ohotsk denizi, 203
Ohotsk denizi kıyı, 278
Ok ve yay munazarası, 16
Okladnikov, A.P., 298, 373
Olcay Hatun, 115
Olcaytu, 224
Oldenburg, S.F., 288, 289, 368
Olimpos, 253
Omsk, 277
On San Nogay, 264
On the minintatures in İstanbul Libraries, 224
XIV. Yüzyıl Herat'ının tarihî topografisi, 354
ongon, 120
ongonu söngüku, 233
Ongun, 119
Ongut'lar, 1
onların kadim kitapları, 88
Orda-Harizm yazı dili, 196
Ordos-Harizm yazı dili, 196
Ordos mıntıkası, 310
Ordu han, 111
Orenburg vilayeti tarihi, 299
Orhan Bey, 150, 169
Orhan Gazi, 177
Orhon âbideleri, 135, 166, 209
Orhon alfabesi, 2, 3
Orhon anıtları, 374
Orhon devri, 11
Orhon harfleri, 2, 320
Orhon havzası, 1
Orhon kitabeleri, 369
Orhon yazıtları, 11, 76, 84, 115, 189, 374
Orhon-Ötüken, 194
Orhun, 259
Orhun harfi, 343
Orhun kitabeleri, 211
Orhun ve Yenisey yazıtları, 289, 298
Orhun yazıtı, 193, 253
Orkun, Hüseyin Namık, 1, 2, 192, 237, 320
Ormemetli Nogay, 380
Orsk şehri, 258
Orta Asya, 6, 7, 8, 12, 36, 56, 83, 84, 92, 112, 131, 134, 135, 142, 143, 144, 148, 149, 151, 159, 160, 168, 170, 176, 191, 197, 199, 208, 226, 237, 261, 267, 268, 269, 271, 273, 275, 299, 305, 307, 308, 309, 312, 319, 326, 332, 338, 339, 340, 341, 342, 345, 346, 360, 366, 368, 369, 381
Orta Asya fethi tarihi, 201
Orta Asya tarihi, 304
Orta Asya Türk kültürü, 11
Orta Asya Türk lehçeleri, 350
Orta Asya Türk Tarihi hakkında dersler, 135, 166
Orta Asya Türk yazı dili, 6
Orta Asya Türk-İslâm yazı dili, 5
Orta Asya Türkmenleri, 21
Orta Asya Yazı dili, 6, 10, 12
Orta Bulak, 377
Orta Farsça, 3, 192
Orta Tiyanşan, 159
Orta Türk, 251
Orta ve Merkezî Asya, 159, 269, 296
ortodoks, 119, 330
Orun ve uluş meselesi, 223
orun, 226
Osman, 194
Osman Gazi hikâyesi, 244
Osmani M., 242
Osmanlı, Osmanlılar, Osmanlı (Türkleri, oğulları), 10, 94, 125, 143, 150, 169, 170, 171, 172, 176, 177, 188, 196, 201, 244, 250, 258, 294, 301, 325, 380, 381
Osmanlıca, Osmanlı Türkçesi, 94, 110, 135, 142, 145, 146, 148, 149, 187, 188
Osmanov, Mehmet, 264, 265, 300, 316
ossuari, 345

Ostyaklar, 275, 276, 277
otağ, 213
Othon Tenere, 253
Otrar, 275
Otto Albert, 39
Otto Bötlingk, 366
Oyrat Han, 119

–Ö–

Ögdülmiş, 41, 46, 49, 51, 52
Ögdülmüş, 50
Öğüz ili, 211
ölü aşı, 211
ölüye aş verme, 210
Ömer, 1
Ömer Baki, 33
Ömer Han (1810-1822), 35
Ömer Hayyam (1040-1123), 39
Önasya, 6, 12
Ötüken, 41, 194
Ötüken begi, 11
Ötüken beyi, 194
Ötüken kutu, 41
Öz Türkçe, 5
öz Yakutça, 371
Özbeğ, 133
Özbek, Özbekler, Özbek (boyları, ulusu), Özbekistan, 21, 24, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 34, 53, 89, 109, 110, 114, 115, 116, 138, 200, 227, 251, 304, 342, 351, 353, 366
Özbekçe, Özbek (yazıdili, lehçeleri, Türkçesi), 11, 34, 109, 114, 130, 133, 197, 352
Özbek büyüklerinin hatunları, 226
Özbek devri, 32
Özbek dili tarihi için materyallerden, 130, 133
Özbek edebi dilinin kurucusu sıfatıyla Ali Şir Nevai, 35
Özbek Han, 12, 224, 275, 276
Özbek hanı Muhammed Şeybanî (1488-1510), 26
Özbek Hanım, 196
Özbek hanları, 137, 226, 230
Özbek-Kıpçak, 114
Özbek-Şeybani devleti, 110
Özbek Şeybanî, 33, 137
Özkent, 365
Öztürkçe, 131, 191
Özübek, 53, 357

–P–

Panç tarhan, 340
pantürkizm, 288
Paris, 224
Paris Millî Kitaplığı, 53
Paris Millî Kütüphanesi, 7
Partlar, 269
Paşa Hoca, 32, 33
Pave de Couteille, 202
Pazırık, (hafriyatı, höyüğü), 209, 261, 262, 263, 265, 267, 269
Pazırık Kurganı, 262, 267, 377
Pazırık yaylâsı, 261
Peçenekler, 308
Pehlivankulı, 381
Pekarski, A.K., 83, 232, 237, 238, 265, 315, 316, 320, 360, 366, 367, 368, 369, 371, 372
Pekarskiy lügati, 370, 371
Pence ile Vahş ırmakları, 144
Penckend, (harebesi, kazıları, şehri, Tarhanı, efendisi), 159, 270, 271, 333, 339, 340
Perçem, 299
Peskem, 362
Peterburg, S, 202, 247
Petersburg, 117, 123, 188, 236, 247, 258, 323, 366, 367, 368
Petrograd, 25, 278
Petrov, A., 306
Peykend harabesi, 341, 342
Peykent, 342
Pigoulevskaya, N., 306, 312
Pletnev, V.F., 291
Pokrovskiy, M.N., 292
Polivanov, D.E., 369
Polyakov, A.S., 332, 333
Pope, 368
Popov, D., 367
Poppe, N.N., 8, 9, 14, 306, 344
Potanin, 326
Potlaç, 237, 245
Potopov, L.P., 374
Pozdneev, S., 246
Pravda, 200
Pravoslavnıy Sobesednik, 122
Proben, 11, 117, 202, 211, 212, 213, 242, 243, 249, 251
Proben III., 72, 213, 242, 251, 265, 266, 267
Proben IV., 276
Proben V., 71, 204, 240, 246, 264, 265, 266
Proben IX, 264, 266
Profesör Aşmarin Çuvaş dili, 330
Prolet Kultura, 291
Proletarya Kültürü, 291
Proletkult, 291, 292
Ptitsin, G.V., 345
Punalua aile, 360
Punya, 47

Puşkin, 291, 292, 293
Put, 83

— R —

Rab, 42
Rabatı Oğuz, 12
Rabatı Oğuzlu kadı Burhan-eddi, 12
Rabguzî, 6, 7, 10, 12, 55, 58, 195
Rabguzi'nin kısas-ı Enbiya, 6
Radloff, W., 1, 71, 73, 74, 76, 83, 109, 115, 117, 123, 202, 219, 233, 235, 237, 238, 242, 247, 250, 264, 265, 266, 267, 275, 276, 314, 323, 324, 326, 344, 350, 353, 367
Radloff lûgati, 219, 366
Radloff Proben, 120, 258
Radlov, 321
Rahip Hüen Çang, 192
Raim, 258
Rakım, 33
Ramstedt, G.J., 192, 214
Rass, E. Denison, 224
Ravand, 303
Ravnak, 33
Rebati Oğuz, 195
Reşideddin, 83, 113, 236, 273, 274, 304, 356
Reşidî G.G., 255, 256
Revan Köşk 118. nüsha, 146
Revan Köşk 119 tefsir, 146
Revan Köşkü, 125, 148
Revue de l'histoire des religions, 236
Rıbakow S., 124
Rıçkov, P.İ., 122, 299
Rıza Nur, 108
Rızaeddin bin Fahreddin, 189, 277
Risâle fî fazail-ül-etrak, 285
Risâle-i Tevârih-i Bulgariye, 257
Ritter, H., 93
Rivdad, 343
Riyaz üd-devle, 305
Robruk, Vilhelm, 377
Rodenko, S.İ., 257, 261, 262, 269
Roma, 310
Roma halkı, 157
Romanos Diogenes, 280
Romaskeviç, A.A., 303, 304, 356
Rubap, 16
Rubrak, 84
Rubruk, 83
Rubruk Kıpçaklar, 84
Rudekî, 33
Rum, 90, 92, 328
Rum Türkçesi, 110
Rus, 117, 118, 119, 120, 121, 123, 124, 130, 133, 162, 188, 189, 199, 236, 269, 275, 289, 293, 294, 299, 306, 308, 324, 325, 328, 329, 330, 331, 346, 355, 367, 369, 380
Rus beylikleri, 326
Rus Devlet Etnoğrafya Müzesi, 261
Rus Devlet Kütüphanesi, 356
Rus devleti, 308
Rus İlimler Akademesi, 289, 355
Rus millî destanları, 199
Rus yurdu, 274
Rusalka, 326
Rusca, Rus (dili, harfleri), 73, 75, 109, 245, 291, 292, 301, 355, 357, 358, 370, 371, 379
Rusça Çuvaşa lûgat kitabı, 330
Ruslar, 89, 122, 200, 201, 230, 231, 250, 273, 277, 288, 289, 294, 300, 301, 306, 308, 358, 367, 380, 381,
Rusya, 227, 278, 279, 289, 291, 292, 293, 294, 307, 308, 326, 380
Rusya Tarihi, 326
Rusya Türkleri, 188
Rusyalı, 189
Ruzname-i Hakim-ül-memalik, 304
Rüstem, 229

— S —

Sa'ıd al-Haraşi, 339
Sab'u Seyyare, 23
Sabahaddin Ali, 290
Sadak, Necmettin, 236
Sadreddin Han, 294, 295
Sadreddin Konevî türbesi, 137
Safaviler, 353
Sagay kam, 207
Sagayca, 314
Sağaylar, 277
Sağdış, 360
Sağıd Ağıt, 326
Saha, 367
Sahalin, 278
Saka, 342, 343, 367
Sakha, 367
Sakıname, 22
Salavat beylere, 123
Salemann, 367
Salih Mehmet, 381
Salihov Ahmet, 278
Salur Kazan, 249
Salur Kazanın evinin yağmalandığı, 237
Samanî, 342, 345
Samaniler, 158, 164, 305, 342, 344

Samanlılar devleti, 4
Samanoğulları, 129, 159, 160, 194, 273
Samarkend-Tali Barzu, 341
Samerkand, 150
Samoçevski, 326
Samoyloviç, A., 53, 54, 55, 288, 289, 330, 368
Sancar, 273, 328
Sancar b.Abdullah, 89
Sanskritçe, 3, 47, 158, 192, 195
Saray, 13, 149, 329, 380
Saray Şehri, 53, 54, 327, 328, 380
Saraycık, 12
Sarı Arka, 75
Sarı ırmak kıyıları, 310
sarı kız, 326
Sarı kol (sarı dere), 216
Sarı Uygurlar, 323
Sarısu, 274, 276
Sarmut eserleri, 363
Sart, 115
Sartlar, 294
Saruz Kazan, 245
Sasanî, 342
Sasanî devri, 343
Sasaniler, 193, 308, 343
Satuk Boğra Han, 4
Satuk Buğra, 193
Savcı, 42
Savran, 27, 28, 275
Savun, 115
Sayan dağları, 216, 230
Saydo, 345
Sayın Batır, 203, 251
Sayın Batur destanı, 205, 212
Sayran, 15
Sazlar munazarası, 16
Sbornik, 215, 222
Schacht, Joseph, 143, 146, 147, 150, 170
Schiefner, Anton, 202
Sçerbi L., 292
Schmidt, 343
Sebat-ül-acizin, 34, 110
Sebüktegin, 281
Sebüktigin, 160
Sebzivar, 20
Secere-i Türk, 187, 229
Seceret-ül-etrâk, 223
Sedd-i İskender, 23, 350, 351
Sedd-ül-Bahir camii kitaplığı, 147
Sedd-ül-Bahir Camiindeki nüsha, 146
Seddül-Bahr kitaplığı, 143
Seferetname-i Horezm, 304
Segrek, 243, 246, 248
Sekkakî, 15, 350
Selçuk, 195, 250
Selçuk alpları, 301
Selçuk Name, 356
Selçuklar, Selçukiler, Selçuklu, Selçuklular, (devleti), Selçuk oğulları, 18, 82, 88, 149, 169, 222, 280, 281, 282, 283, 303, 305, 327
Selenge kıyıları, 259
Semenov, A.A., 353
Semerkand(t), 6, 8, 9, 15, 26, 27, 28, 29, 157, 158, 159, 161, 193, 211, 269, 270, 271, 332, 333, 337, 338, 342, 346, 347
Semerkand Afşini (efendisi), 269, 339, 340
Semerkand-Afrasyap, 270
Semerkant-Afrasyap harabesi, 342
Semetey, 240
Semetey destanı, 55
Semetland, 223
Semety, 206
Sencer, 303, 304
Senk Hoca, 160
Seo Veu-di, 310
Serek, 240
Seroşevski(y), V., 119, 231; 232, 235, 236, 237, 316, 360, 368, 371
Seybanî han, 112
Seybold, S.F., 143, 147, 149, 170
Seyd Ahmed Mirza, 16
Seyfi Sarayî, 13, 36, 92, 196
Seyid, 380
Seytek, 206
Seyyid Aşık, 224
Sıddık Hacı Sıçkanoğlu, 249
Sıddık, 360
Sığnak, 273, 275
Sığınak, 27
Sığnak şehri, 275
Sır-Derya kıyıları, 303
Sırderya, 12, 28, 275
Sırderya, boyu, 281
Sırderya havzası, 6, 276, 307
Siberya, 368
Sibir, 273
Sibirskiya drevnost, 344
Sibirya, 26, 159, 227, 236, 261, 268, 274, 275, 276, 277, 278, 279, 289, 344, 366, 371, 373, 374, 380
Sibirya hanlıkları, 380
Sibirya Müslümanları, 278
Sibirya Türk-Tatarları, 381
Sibirya Türkleri, 188
Sibiryadan, 238
Sibiryalı Abdurreşid Kadı, 294

Sibiryalı Gazi Molla, 246
sibit, 236
Silazin, 158
Simey, 277, 278
Simurg, 203, 204
Simürg hikayesi, 204
Sinan dağını, 253
Singo Seli Tudun, 158
sip, 236
Sir Gerard Glauson, 135, 136
Siyer kitabı, 36, 92
Siyistanlılar, 128
Skazanie ob Edige i Toktamışe, 213
Skitler, 284
Smirnov, V.D., 323
Smirnova O.İ., 364
Sofi Allah Yar, 34, 110
Soğ, (ülkesi, halkı), Soğdlar, Soğdlular, 2, 157, 158, 159, 269, 270, 333, 339, 342, 365
Soğdca, Soğd (alfabesi, dili, harfleri, yazısı), 1, 2, 3, 42, 192, 195, 271, 332, 333, 338, 339, 340, 343, 364
Soğd hükümdarı Tarhun, 337
Soğd hükümdarları, 340
Soğd Mecmuası, 339
Soğd melikeleri, 340
Soğd Meliki, 269, 339, 340
Soğd meliki (Dehkanı), 332
Soğd takvimi, 339
SOĞD. ÜLKESİ: SOĞDİYANA, 269, 270
Soğd-Aramî harfleri, 343
Soğd-Muğkale, 341
Soğdak, 271, 340
Soğdiyaskiy Sbornik (Soğd Mecmuası), 332
Soldat, 279
Solovyev, 326
Soobşçeniye, 261
sop, 236
Sov. Vostokovedeniye dergisi, 306
Sovetskaya Arceologiya, 200
Sovetskaya Etnografya, 199
Sovyet, 357
Sovyet Bilimler Akademisinin Şarkiyat Kütüphanesi, 15
Sovyet Cumhuriyeti, 341
Sovyet İlimler Akademisi, 133
Sovyet R. İlimler Akademisi Şarkiyat Enstitüsü, 162
Sovyetik Kırgızıtan, 73
Sovyetler, 199, 327
Sovyetler Akademisi, 332
Sovyetler Cumhuriyeti İlimler Akademisi, 303, 306
Srednevekovomıye kurganına Issık Köle (Issık Gölde Ortaçağa ait kurganlar), 362
Stalin, 289,293
Strallenberg, 344
Struve, B.B., 303, 347
Su anası, 326
Su ezi, 326
Su perisi, 326
Suanszan, 365
Suçi yazıtı, 1
Sudak, 307
Sugdak, 269
Sugdak-Sudak, 307
Sugnak, 28, 29
sugür-i islâm, 273
Suğnak harabesi, 341
Sulduz, 351
Sultan Ahmed, 112, 226
Sultan Ahmet Han, 9
Sultan Barkuk, 92
Sultan Harsbay, 4
Sultan Baybars, 83, 89
Sultan Giray, 123
Sultan Hüseyin, 30, 110, 137
Sultan Hüseyin Mirza, 112
Sultan II. Osman, 250
Sultan Kansuh, 94
Sultan Kayıtbay, 94, 126, 196
Sultan Kilavun, 89
Sultan Mahmut Han, 9
Sultan Sancar, 6, 144
Sultan Tatar, 94
Sultanlık Türkçesi, 94
Sumerler, 331
Sunu Batır, 117
Suriye 36, 82, 84, 85, 87, 88, 89, 125
Suriyeliler, 328
Suvarnap rabhasa, 158
Suveyd b. Mukarran, 193
Süleyman Ata, 195
Süleyman Hakim Ata, 15
Süleyman İbn Abu-s Sarî, 337, 338, 339
Süleyman Paşa, 150, 169
Süleymaniye Kütüphanesi, 83
Sülmi, 2
Süryanî, 2, 306
Süryaniler, 365
Süryani halefleri, 312
Süryanice, 3, 192, 195
Süy-lüy Tsüantsüy, 311
Sverdlof, 378

—Ş—

Şad, 192
Şah-ı Merdan Ali, 244
Şahnâme, 193
Şahruh, 8, 13, 16, 18, 20, 347
Şahruh sarayı, 346
Şahrüh-Baysungur, 15
Şahrüha, 16
Şaman, 205, 207, 238
Şamanî Türk boyları, 6
Şamanist, 9, 43, 83, 158, 194, 244, 252, 253, 274, 276, 317, 357
Şamanist Altay Türkleri, 47
Şamanist Kıpçaklar, 275
Şamanist Türkler, 194, 254, 277, 320, 365
Şamanizm, 141, 167, 232, 237, 239, 244, 247, 250, 251, 275
Şamlı Muhammed b.Ebubekir, 88
Şanik mirza, 109
Şarafez-Zaman el-Mervezî, 287
Şark bölümü mesaileri II, 341
Şark İslavları (Ruslar), 308
Şark Türkleri, 89
Şarkî Altay, 261
Şarkî Altay'da İskit Mezarı, 261
Şarkî Altay'da bulunan İskit Mezarı, 262
Şarkî Asya, 369
Şarkî Buharada, 201
Şarkî İrân, 164
Şart, 328
Şaybanî, 230
Şecere-i Terakime, 108, 116, 282
Şecere-i Türk, 33, 55, 108, 116, 187, 224
Şerecet-ül-Etrek, 223, 356
Şeheri Sebiz, 34
Şehid Oral, 156
Şehname, 18, 229, 283, 284, 347
Şehri Sebiz beyi, 34
ŞEHZADE TINIBEK HAN, 59
Şemşeddin Sami, 313, 320
Şer J.A., 373
Şerafettin Yaltkaya, 285
Şeref ez-zaman Marvazî, 282
Şeref-ed-Din Yezdî, 20, 29, 356
Şeremet han, 380
Şerif Paşa tercümesi, 53, 132, 166
Şeybanî, 28, 33
Şeybanî Han, 26, 27, 28, 29, 30, 114
Şeybanî Muhammed Han, 30
Şeybaniler, 31
Şeybanîname, 27, 30, 114, 115, 230, 301
Şeyda, 31
Şeyfülmülûk, 31
Şeyh İsmâil b. Ahmed el-Ankaravî, 170
Şeyh Uneydullah, 137
Şeyhi Sadi, 32
Şeyhi Şeref, 13
Şıban Han, 276
Şıban oğulları, 276
Şıbanîler, 276
Şine-Usü yazıtı, 2, 298
Şibanî Han, 29, 304
Şimal Arapları, 348
Şimal Buzdenizi, 203
Şir Ali Lapin, 295
Şiraz, 166, 379
Şirazî, 132
Şirazlı, 132
Şirazlı Muhammed b. Devletşah, 132, 166
Şirazlı Muhammed b.el-Hacc Devletşah, 163
Şirbak, 364
Şor Folkloru, 202
Şota Rustaveli ve Gürcü folkloru, 306
Şura Dergisi, 188, 189, 227
Şuveyd b.Mukarran. 158

—T—

T. Tarih Encümeni Mecmuası, 250
T. Hukuk Tarihi Dergisi, 226
Taaşşuk name, 16
Tabakat-i Nesiri, 356
Tabarî II, 193, 338, 339
Tabari tarihi, 303
Taberî, 158, 271, 338
Taberî tefsiri, 164
Tacik, 193, 282
Tacikler, 294
Tadloff Aleksandr, 368
Taharca, 195
Taharistan, 193
Tahir Erdem, 169
Tahran, 161
Tahran Kütüphane-i Saltanatı, 129
Tahran müzesi, 347
Talât Paşa, 294, 295
Talas, 200
Talas beyi Arslan Han, 157
Talas-Alatav dağları, 362
Tali-Barzu, 343
Tali-Barzu harabesi, 342, 343
Tali-Barzu şehri, 343
Tali-Bazru, 270
Tamag Iduk, 253
Tan sülâlesi tarihi, 374

Tan sülâlesi, 374
Tan-Şu, 374, 376
Tanbura, 16, 17
Tanrı, 7, 42
Tanrı (Sema), 215
Tanrı tayı, 215
Tanşu, 374
Tara, 276
Tara şehri, 277
Tarama sözlüğü, 150
Taraz (Talas) şehri 273
Taraz hamamı ve onun tarihini tayin, 343
Taraz harabesi, 341
Tarbağatay, 6
Targıl Taz, 211
Targın, 251
Tarhan, 271, 340, 351
Tarhun,270, 337, 338, 339, 340
Tarig, 314, 315
Tarih Alem Ara-i Abbasî, 304
Tarih-i Dost Sultan, 55
Tarih-i güzide, 356
Tarih-i Haydari, 356
tarih-i Muntazam, 304
Tarih-i Mülkü-i Acem, 116
Tarih-i Nadirî, 304
Tarih-i Rahim Hanî, 304
Tarih-i Şeyh Üveys, 356
Tarih-i Vassaf, 356
Tarihte ve bugün Şamanizm, 320
Tarla, 313, 314, 315
tarlag, 314
Tarlan, 251
tarlav, 314
Taş Hâtun, 132, 166
Taş Oğuz beyi Aruz, 248
Taşkent, 9, 15, 158, 227, 302, 343
Taşkent hanı Mahmut Han, 301
Taşkent hükümdarı, 302
Taşkent vahası, 362
Taşkent vilâyeti 227
Tat, 3, 4
tat kültürü, 18
Tatar, Tatarlar, 41, 88, 89, 191, 199, 225, 226, 227, 276, 294, 380
Tatarca, tatar (dili), 85, 86, 88, 89, 188, 189, 292
Tataristan, 292
Tatar kıpçakları, 89
Tauer F., 356
Tavke Han, 227
Taybuga soyu, 276
Tayga Ormanları, 289
Taymas, Abdullah Battal, 122
Taytszu, 374
TDK, 151
Tebareke tefsîri, 169
tefsir-ei türkî, 148
Telengit boyu, 244
Telengitler, 244
Teleüt, 253
Televat, 321
Televüt lehçeleri, 314
televütçe, 275
Televütlere, 276
Ternatheus, 159
Temir, Ahmet, 238, 362
Temur Bek, 112
Tenbel Bey, 302
Tengiz Han, 111
Tengri kutu, 43
Tenri, 29
Tenriberdi, 301
Tepegöz, 245, 249
Tepegöz masalı, 326
Tepehisar, 343
Tepken Kutı, 47
Terâcimül-eâcim, 168
Terceme'i tefsir-i Taberî, 161
Tercüman gazetesi, 188, 189
Tercümanî Türkî ve Arabî, 85, 87
Tercüman, 82, 86
Tercümanü Türkî, 84
Tercüme-i Taberî, 161
Tereçşenko, 328
Terek, 380
Terek kalesi, 379, 381
Terken Kutu, 45
Termez, 341, 342
terrakota, 342
Tevârih-i âl-i Selçuk, 250, 301
Tevrat, 27
Teye (Tüü) nehrine, 216
Teye beltirleri, 215
Teye nehri, 218
Teye vadisi, 216
Tezik, 193
Tezkiret-ül-Evliya, 8, 13
Thomsen, V., 320
Tınıbek, 53, 357
Tınıbek han (1341-1342), 53, 54
Tınıbek-nefesi, canıpek, 53
Tibet, 1
Tibet kaynakları, 269
Tibetçe, 192
Tibetliler, 376
TİE Müzesi nüsha, 151

TİE Müzesi, 151
Tiesenrhausen, 355, 356, 357, 358
Tiflis, 250
Tigir tayi, 215
Tiğir Tacıyan, 216
Timur, Temur, Timuriler, Timurlular, Temürlüler, Timur (Temur) oğulları, 5, 8, 11, 14, 15, 16, 18, 19, 21, 23, 26, 27, 28, 30, 31, 89, 115, 137, 165, 213, 222, 223, 237, 258, 304, 311, 342, 344, 346, 351, 357
Timur devri, 128
Timur kitabesi, 344
Timür Beg, 14
Timür kitabesi, 19
Tireli Mehmet b.S., 1
Tireli Muhammed b.Seyyid Gazi, 146
Tisenhausen, 222, 223
Titof, 117, 206
Titov V., 202, 245
Tiy (Tüü), 215
Tobol, 273, 276, 277, 278
Tobuklu boyu, 242
Tobul boyları, 274
Tobullu, 275
Togan, Ahmet Zeki Velidî, 35, 83, 84, 109, 110, 128, 138, 162, 164, 223, 224
Togay-Toğlu Hatun, 115
Togla, 41
Toğluk Temür, 224
Toharca 158, 192
Toharistan, 1, 158, 193, 194, 269
Tokmak şehri, 364
Toksaba, 88, 89
Toksuba-Tatar kıpçakları, 89
Toktamış (Han), 8, 14, 19, 223, 273, 276, 344, 357, 358
Toktamış Han Orda, 222
Tokumbet Osman, 295
Tokuz Oğuzlar, 374
Tolostov, 191, 291
Tomseni, 262
Tomsk (şehri), 276, 277, 278
Tonga Alp, 42
Tonga Alp er, 42
Tonyukuk, 41
Tonyukuk yazıtı, 1, 41
Topkapı, 148
Topkapı saray-ı Revan köşkü, 94
Topkapı Sarayı, 93, 147, 172
Topkapı Sarayı Bahaettin Ersin Koleksiyonu, 144, 147, 172
Topkapı Sarayı Kitaplığı, 36, 125
Topkapı Sarayı No. 18 Nüshası, 144, 172
Topkapı Sarayı 247 numaralı nüsha, 144, 147
Topkapı Sarayı 252 numaralı nüsha, 144, 147
Torenberg C.J., 147
Torgay Beg, 227
Torki, Berendiyi Çernıye Klobuki, 326
totemin, 232, 237
totemizm, 240
Tovlu b. Abdullah, 93
Tovlu Beg, 93
toy, 115
Toyon, 368
Toyun, 369
Toyunizm, 238
Töle bey, 227
Töles, 253
Tölesler, 374
Töleslerden Türkler, 376
Tölke, 83
Töre, 225, 227
Törü, 222
Treli Mehmet b. Seyyid-gazi, 172
Trever, K., 342, 345
Troçanski, V., 119
Troşmanskiy, 371
Troysk, 277
Tszu-hoi Şen, 311
Tudun, 369
Tuglug, 36
tuğ, 250
Tuğ-Bayrak (Sancak), 298
Tuğ-Şad, 270
Tuğrul, 282
Tuğrul Beğ, 282
Tuhsi, 191
Tulu, 36, 301
Tulu beg, 36
Tulumbayskiy G., 292
tumar, 250
Tunay, 358
Tundıra, 275, 277
Tura-Tav, 257, 259
Turan, 14, 344
Turanî kavimleri, 369
Turdı, 17
Turfan, 2, 306, 343
Turfan Aksu, 302
Turfanlılar, 376
Turgar beykend kraliçesi, 270
Turgay ili, 75
Turgay-Kıpçak boyları, 231
Turkologiçeskiy, Sbornik, 134, 142, 298
Tuva, 373
Tuva Türkleri, 378

Tuva ülkesi, 373, 374
Tuvada eski Türk heykelleri, 373
Tuvalılar, 377
tuyug, 56
Tuyuk-Mazar, 376
Tümen şehri, 273, 276
Tümenli, 275
Tümürlerin, 26
türe (yasa), 223
Türgeş sikkeleri, 343
Türgiş Kağan, 374
Türgiş ve Karahanlı sikkeleri, 364
Türgişler, 374
Türk, Türkler, Türk (boyları, budunu, Hakanlıkları, imparatırlukları, kabilesi, kavimleri, milleti, ulusları, devleti, halkı), (ekseri sayfalarda geçmektedir.)
Türk-Alman, 294
Türk-Arap, 340
Türk cemiyeti, 235
Türk-Çağatay edebiyatı, 11, 20, 26
Türkçe, Türk dili, Türk lehçeleri, Türk yazı dili, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 29, 30, 33, 36, 42, 53, 55, 57, 58, 71, 76, 82, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 94, 108, 110, 111, 112, 114, 116, 125, 126, 128, 129, 133, 134, 137, 141, 142, 143, 144, 147, 150, 156, 157, 158, 160, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 176, 177, 187, 188, 189, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 222, 225, 246, 253, 254, 265, 277, 282, 283, 292, 301, 306, 312, 313, 314, 315, 316, 319, 320, 323, 330, 331, 340, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 360, 366, 368, 369, 370, 371, 378
Türkçe fragment, 312
Türkçe Kur'an tercemeleri, 169
Türkçe-uygurca, 137
Türkçü, 234, 238
Türk Destanları, 199, 202, 203, 206, 207, 208, 210, 211, 212, 231, 250
Türk Dil Kurumu, 128, 135, 149, 150
Türk Dil Kurumu kitaplığı, 144, 147, 172
Türk Dili, 16, 19, 20, 21, 23, 25, 33
Türk Dili Dergisi, 134, 135
Türk dili tarihi, 132
Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, 354
Türk dilinin tarihî andaçları, 133
Türk dini, 232, 235, 238
Türk düğünleri, 359
Türk edebiyatı, 11, 13, 14, 16, 19, 20, 21, 26, 29, 30, 33, 34, 53, 195
Türk Edebiyatı Tarihi, 35, 53, 88, 128, 161, 168, 357
Türk elfazı, 111
Türk emirleri, 88
Türk filologları, 84, 87
Türk filolojisi, 11
Türk Folkloru, 25, 232, 235
Türk hakanı, 223, 269, 271, 284, 299
Türk Hakanları, 192, 194, 230, 340
Türk halk edebiyatı, 117
Türk hanı, 194
Türk Hanları, 243
Türk Harezmşahlar, 274
Türk harfleri, 296
Türk-Hazarların, 200
Türk Hukuk Tarihi Dergisi, 227
Türk-Hunlar, 263
türkî, 72, 111, 196
türkî dil, 19
Türkî til, 110
Türkîgûy, 14, 34
Türk ilmi, 235
Türk-İslam, 294
Türkistan, 4, 15, 26, 28, 29, 35, 43, 85, 86, 88, 128, 157, 160, 167, 188, 189, 201, 226, 269, 270, 294, 295, 302, 307, 332, 333, 341, 362, 364, 365, 366
Türkistan tarihi, 341
Türkistan Türkleri, 72
Türkistanî, 89
türkistanca, 86
Türkistanda, 317
Türkistanlı Alişîr Nevaî, 348
Türkistanlılar, 117
Türkişler, 1
Türkiyat Mecmuası II, 2, 134, 162, 239
Türkiye, 145, 177, 232, 243, 247, 278, 294, 341, 360, 361, 381
Türkiye Düğünleri, 359
Türkiye Türk düğünleri, 360
Türk Kavimlerinin Halk Edebiyatı Örnekleri, 71
Türk-Kıpçak dili, 87
Türk-Kıpçakları, 88
Türk kitabeleri, 262
Türk kozmogonisi, 233
Türk Kültürü, 6, 12, 26, 39, 193, 289, 313
Türkler'de ve Moğollarda defin merasimi meselesine dair, 373
Türk lügatı, 110, 111
Türk mani, 18
Türk Medeniyeti tarihi, 234, 235, 236, 245
Türkmen, Türkmenler (boyu), 13, 26, 86, 87, 88, 89, 118, 121, 123, 133, 144, 165, 195, 202, 203, 214, 239, 266, 281, 283, 294, 303, 304, 305, 326, 360, 369

Türkmence, Türkmen (lehçeleri), 36, 37, 82, 83, 84, 87, 88, 90, 92, 93, 94
Türkmen destanları, 202
Türkmenistan, 303, 304, 305
Türkmen rivayelleri, 121
Türkmenler ve Türkmenistan tarihi, 305
Türkmenler ve Türkmenistan tarihine ait materyeller II., 304
Türk mezarları, 364
Türk-Moğol, 224, 225, 277
Türk-Moğolları, 224
Türk Nasturi rahipleri, 312
Türk-Oğuz destanı, 239
Türk-Oğuzlar, 237, 281, 282
Türkologiçeskiy Sbornik dergisi, 130, 131, 133, 134, 162
türkoloji, 331
Türk ordusu, 13
Türk-Osmanlı devleti, 294
Türk sikkeleri, 343
Türk Sofileri, 6
Türk Sol, 193
Türk Sul, 158
Türk Sülaleleri, 270
Türk Şamanizmi, 119, 255
Türk şamanlığı, 157
Türk takvimi, 88
Türk Tanrısı, 321
Türk tarihi, 237, 288, 289, 305, 306, 331, 341
Türk-Tatar dili, 323
Türk tili, 111
türk tuğu, 250
Türk türesi, 232, 234
Türk-Uygur, 225
Türk-Uygur devleti, 2
Türk-Uygur edebiyatı, 11
Türk-Uygur kültürü, 3, 19
Türk-Uygur yazı dili, 192
Türk-Uygurlar, 3
Türk ve İslâm Eserleri Müzesi, 128, 132, 144, 147, 149, 151
Türk ve İslâm Eserleri Müzesi nüshası, 132, 142, 143, 147, 149, 163, 172
Türk Yasası, 1
Türk yazıtları, 324
Türk Yurdu dergisi, 157, 158, 214, 285
Tüs, 119
tüs, 120
Tyan-Şan (tanrı dağları), 363

—U—

Ubedullah Ahrarin, 224
Ubeydullah Ahrar, 137
Ubeydullah Han (1530-1539), 30, 31, 110, 137
Uç, 258
ud, 16, 17
Ugan, 42, 237, 238
Ugurlar, 41
Uğrak, 191
Uğul Bey, 347
Ukrayna, 246, 293, 301, 320, 379
Ukraynalılar, 246, 301
Ulu Bulak harabesi, 363
Ulu Dağ, 276
Ulu Katay, 257
Ulu Nogay, 380
Ulu-Tav, 258
Ulubarluk boyu, 83
Ulucami, 143
Ulucami kitaplığı, 147
Ulucami-Bursa, 148
Uluğ Bey, 15, 26, 223, 224, 225, 346
Uluğ Bey medresesi, 342
Uluğ ot (Büyük ateş), 217
Uluğtağ, 344
Ulutağ, 14, 227, 274
Umay, 83, 254, 320
Umay ilâhesi, 158, 320
Umman Denizi, 286
Umumi Türk tarihine giriş, 83, 224, 287
Umumiye, 148
Umurbeg, 147
Upsala Universitesi kitaplığı, 147
Ural, 109, 230
Ural dağları, 257, 378, 380
Ural eyaleti, 109
Ural ırmağı, 307
Ural ülkesi (Perme vilâyeti), 308
Ural-Altay dilleri, 330
Ural-Ataische Jahrbücher, 296
Urallar, 159
Urazayoğlu, 227
Urnas, 274
uruğ, 315
Uruz, 239, 241, 244, 248
Uruz Bey, 241
Uşakov D.N., 292
uştmak, 42
Utbi, 303
Uygur, Uygurlar, Uygur (beylikleri, devleti, Hakanlığı), 2, 3, 4, 5, 18, 20, 43, 45, 47, 48, 57, 88, 89, 109, 113, 158, 164, 166, 167, 187, 192, 194, 195, 222, 225, 298, 312, 317, 320, 368, 377
Uygurca, Uygur (dili, harfleri), 2, 3, 4, 5, 8, 11, 13, 14, 85, 189, 191, 192, 211, 222, 225, 296,

344, 350, 364
Uygur eserleri, 2
Uygur Hakanı Moyun-Çor, 299
Uygur Hakanları, 298
Uygur ili, 41
Uygur kitâbesi, 2
Uygur Sözlüğü, 3
Uygur tarihleri, 88
Uygur Yabalah, 312
Uygur yazısı, 3, 43
Uygur-Türk 11
Uygur-Türk hakanı Büğü han (750-780), 157, 159
Uygurca Istılahlara dair, 2
Uygurca Kuran, 128
Uyguristan, 3, 159, 225, 365
Uyratlar, 164
Uzak Doğu ülkeleri, 306
Uzra, 348
Uzun Hasan, 112

— Ü —

III. Ahmed, 36
III. Ahmed Kütüphanesi, 93
III. Osman, 144
Üldürbe, 215, 216, 217, 219
Ülgen, 217, 254
Ülkü, dergisi, 346
Ürbü, 211
Ürenha, 367
Ürenha Türkleri, 263
Ürgenç, 109, 341
ürüng, 320
Ütigin veya İtügen, 41

— V —

Vagay, 276
Vagul beyinin adı Abdülkerim, 277
Vagullar, 277
Vakayi Baburan Hatıratı, 223
Vakıflar Dergisi, 128, 164
Vakıflar Umum Müdürlüğü, 172, 173
Vambery yayını, 114, 350, 366
Varahşi, 341
Varnaya, 294
Vaselyev, A.İ., 332
Vasıfı, 31
Vekâyi-i Babür, 9, 247, 302
Veli-Han, 117, 118, 227
Velinan oğlu Çoken, 267
Veliyüddin Ef, 3176, 36
Veneudinsk, 279
Veprosi yazıkosnaniye, 200
Verbestki, 121
Verbitskiy, W., 120, 276
Veselovski, N.İ., 117, 118, 357
Vilayeti Heşdekistan, 380
Vilson, Amerikan Cumhurbaşkanı, 294
Vilyaminov, V.V., 248, 320
Vitevskiy, İ.V., 299
Vladimir vilâyeti, 326
Vladimirtsov, B., 111, 368
Vo-yan-tsüy, 311
Volg, 159
Volga, 26, 187, 307
Volga havzası, 307, 308
Volga ırmağı, 307
Volgadaki Fin kavimleri, 308
Volin S.L., 303, 354, 356
Voprosi Yazıkoznaniya, 293
Voyan-Syuy-di, 310
Vulumi Yakutları, 231

— W —

Walidow, 162
Welhausen, 338
Wörterbuvh, 214
Wusunlara, 363

— Y —

Yabaku, 230, 317, 318
Yabaku Başbuğu Böke Büdrüç, 42
Yabaku-Basmıl boyları, 42
Yabuku, 191
Yafetiloji, 331
Yağma beyi, 3, 11, 40, 194
Yağma dergisi, 129, 161
Yahudiler, 253
Yakinî, 16
Yakubovskiy, A.J., 157, 159, 303, 327, 328, 329, 341, 342, 346, 347, 357
Yakotsk, 367
Yakubî, 303, 332
Yakub Bey, 20, 353
Yakup el-kendi, 212
Yakup epopeleri, 203
Yakub Han, 211, 249
Yakut, 83, 119, 121, 206, 234, 316, 367
Yakut destanları, 204, 207, 241
Yakut Dili, 236, 366, 367, 370, 371, 372
Yakut Dili Lûgatı, 366, 367, 368
Yakut dili sözlüğü, 372

Yakut Grameri, 366
Yakut halk edebiyatı numuneleri, 202
Yakut lehçesi, 366
Yakut sözlüğü, 83, 232, 236, 237, 238, 315, 316, 320
Yakut şamanı, 232, 237
Yakut şamanizmi, 236
Yakut Türkçesi, 316, 366, 369
Yakut Türkleri, 232
Yakut ve Altay Türkleri, 264
Yakut, 236
Yakut, I, 316
Yakutça, 236, 238, 265, 315, 360, 367, 368, 369, 370, 371
Yakuti, 231, 232, 237, 241, 360
Yakutistan, 236, 366, 367
Yakutlar, 113, 231, 232, 236, 241, 289, 366, 367, 368, 369, 371
Yakutların inanışları üzerine edebiyatın icmâli, 236
Yakutsk, 278
Yakutstan, 278
Yalancı oğlu Yalancuk, 213
Yalavaç, 42
Yalıkaya, Ş., 89
Yalman (Yalgın) Ali Rıza, 266, 325
yalmaz, 192
Yaltkaya, Şerafettin, 285
Yaman tav, 124
Yan Ulagan ırmağı, 261
Yan-tsay kavmi, 307
Yang Tchou, 306
Yangikent, 274
yapma yazı dili, 323
Yar Muhammed b.Pîr Muhammed el-Huttalânî, 172
yargıç, 227
yasa, 222, 225, 226
Yasa-töre, 227
Yastremskiy, S., 202, 264
yaşayan Buda, 208
yatagan, 16
Yayık, 109
Yayık (Cayık), 307
Yayık (Ural havzası), 380
Yazıcıoğlu Ali, 250
Yazıcızade, 301
Yazıcızade Ali, 250
yazıtlar, 237
Yedi San Nogay, 264
Yedi Su Semireçye, 341
VII. Türk-Turfan metinleri, 3
Yedisu, 1, 3, 6, 132, 159, 274
yek, 42
yelbigen, 321
Yemen, 193
yeni Yesevi, 28
Yenibalık, 2
Yenikent (Cend), 273
Yenisey, 1, 252, 277, 278
Yenisey havzası, 277
Yenisey ırmağı, 192
Yenisey Kırgızları, 158, 192
Yenisey kitabeleri, 262
Yenisey vilayeti, 215
Yeniseyli Türkleri, 368
Yenisoy abideleri, 200
Yer kültü, 158
Yereli, 325
Yerli Türkler, 159
Yese 27
Yesevî, 6, 28, 195
Yesevî dervişleri, 27, 28, 275
Yesevî edebiyatı, 6, 28
Yesevî Hikmet, 29
Yesevî şeyhleri, 15
Yezd şehri, 20
Yezdecerd, 303
yılanarbağı, (yılan afsunu), 24
Yılancık, 276
Yıldırım Bayezid, 169
Yıldız, 148
yilbüke, 321
Yim suyu, 109
Yenisey sahilleri, 366
Yeg aşını, 50
Yeg ayını, 210
Yeg merasimi, 237
Yeg, 211
Yoloy Kan hikâyesi, 264
Yudahin, 352, 360
Yuhadin, K.K., 247, 248, 320, 351
Yulay, 123
Yunanca, 192, 238
Yunanlılar, 212, 253, 307
Yunus Han, 226
Yurt, 277
Yurum, 276
Yusuf Ağa, 93
Yusuf Ağa kitaplığı, 137
Yusuf Bek Hoca, 251
Yusuf Emirî, 15
Yusuf Hâcib, 48
Yusuf Hâs Hâcib, 18, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 116, 236
Yusuf Hacip Balasgun, 4
Yusuf ve Zeliha, 6, 7, 12, 17, 195, 196

Yüksek Türkçe, 1
Yürük, 214, 360

—Z—

Zachau-Festchrift, 143
Zafer Name-i Nizam-ad Din Şami, 356
Zafer-Name, 344
Zafernamesi, 29
Zahıred-din Babur, 302
Zahir Biği, 188
Zahireddin Babur, 223
Zahireddin Babur'dur, (1483-1530), 25
Zajaczkowski, A., 84, 86, 145, 170
Zal, 229
Zelinin (Rus Generali), 380
Zemahşerî, 161
Zemahşerî mektebi, 165
Zemahşerî-eâcim, 168
Zemzem, 256
Zengi Ata, 15
Zerafşan arkeoloji heyet-i seferiyesinin çalışmalarına dair rapor, 341
Zeraf̧şan havzası, 341
Zeraf̧şan ırmağı, 333
Zerdüştizm, 271
Zerdüştlük, 157, 159
Zerefşan, 269, 333
Zerefşan Sogd, 307
Zeylicamiuttevarih, 224
Zeyn-ed-din- Vasifi hatıralarının XIV-XV. asır Orta Asya ve Horasan tarihi için ehemmiyeti, 345
Zeyneddin Muhammed Vasıfı, 353
Zeynülmeşayih Muhammed b. Ebi'l-Kasım, 168
Zimahşerî, 9
Zirgo, 267
Zolotnitski N.İ., 330
Zuya (Svıyajsk), 121
Zübdet-üt-tevarih, 305
Zülfikar, 244
Zyablin, L.P., 362, 364

ISBN 975-16-0333-1 Tk
ISBN 975-16-0334-X

Fiyatı : 40 000 Lira

TÜRK TARİH KURUMU BASIMEVİ, ANKARA — 1991